

XURSHID DAVRON

***BIBIXONIM
QISSASI***

“SHARQ” NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK kompaniyasi
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2006

Davron, Xurshid

Bibixonim qissasi. — T.: “Sharq”, 2006. — 368 b.

Iste'dodli shoir va yozuvchi Xurshid Davronning ushbu to'plamdan joy olgan hikoya va qissalarida ulug' ajdodlarimiz — sohibqiron Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bahouddin Naqshband, Bibixonim, Najmiddin Kubro singari insonlarning haqiqat va adolat tananasi yo'lidagi kurashlari qalamga olinadi.

BBK.84(50)6

AJDODLAR YODI

Vatan nima demak? Bu o'z xatti-harakati muayyan maydonda kamolga yetkazgan va yetkazayotgan bus-butun xalq tarixi, ya'ni xalqning o'tmishi, buguni va kelajagidir. Bu millatning rang-barang madaniyati, ilm-u fani, tili, dini, fe'l-atvori va an'analari, bu uning taraqqiyotidagi muhim bosqichlar, mag'lubiyatlar va g'alabalar, botir o'g'lonlari jasorati, donishmand farzandlari faoliyatidir. Shu sababdan Vatan g'oyasi o'sha olis o'tmishdagi shonli kunlarga ham, bugungi kunlarga ham, uning farzandlariga ham birdek xos bo'lmog'i zarur. Binobarin, bu g'oyani chinakam his etgandagina kishi o'zini mazkur tuproq fuqarosi deb hisoblashga haqlidir. Vatan g'oyasi halol kishilarni jasoratga undab, nopok kishilarni esa ko'pgina qabihliklardan saqlab qolgan.

Vatan g'oyasi degan tushunchani izohlash kerak bo'lsa, men bu ajdodlar yodini avaylab saqlash, ulardan meros qolgan madaniyatni, ilm-fanni o'rganish, taraqqiy ettirish deb uqtirar edim. Ajdodlar xotirasini asrash esa faqat ma'rifatli kishi qo'lidan keladi. Shu sababdan ham buyuk olmon faylasufi Hegel: "Ma'rifatli xalqning haqiqiy jasorati Vatan yo'lida qurbon bo'lishga tayyor ekanliklarida aks etadi", deb aytgani bejiz emas.

Bizning Vatanimiz bo'lgan ikki daryo oralig'idagi tuproq tarixi hech qachon tinmagan janglar tarixi, yurtimiz hududlarini buzib kirgan bosqinchi dushmanlarga qarshi kurash tarixi, bu ayovsiz kurashlar mobaynida elimiz ozodligi va ravnaqi uchun jonini ayamagan xalq og'lonlari va qizlari jasorati tarixidan iboratdir. Bu ko'hna tuproq tarixi buyuk taraqqiyot yo'li, ilm-u urfondagi iste'dodi olamgirlik qilgan buyuk olimlar, qalamining kuchi toshni yig'latgan shoirlar faoliyati, daholik qudratlari tufayli bu o'lka shon-shuhratini olamga yo'yg'an daholar ma'rifati tarixidir.

Buyuk matematik, astronom va geograf, hozirgi zamon al-jabr (algebra) ilmining otasi Muhammad al-Xorazmiy "Shayx ur-ra'is", "Donishmandlar sultoni", "Tabiblar shohi" kabi buyuk va mo'tabar nomlarga sazovor Sharq Uyg'onish davrining buyuk mutafakkiri, buyuk alлома Abu Ali ibn Sino, necha zamonaviy ilmlarga asos solgan, qomusiy bilimlar sohibi, umumjahon fani va madaniyatiga bebaho hissa qo'shgan Abu Rayhon Beruniy, ikkinchi Arastu nomi bilan mashhur jahon, falsafa, musiqa va matematika ilmlari poydevorini tiklagan Forobiy, Navoiy ta'biri bilan aytganda, ko'zi oldida osmon past bo'lgan Mirzo Ulug'bek, islom madaniyati va fani iqlimida juda katta o'rin tutgan Xo'ja Ismoil Buxoriy, Ahmad Yassaviy, turkiy adabiyot sultoni hazrat Alisher Navoiy, ham qalam, ham jang maydonida ko'rsatgan jasorati bilan mashhur Bobur Mirzo shu tuproq farzandlaridir. Bu o'lka xalqlarini birlashtirib, yagona davlat tuzgan, bu bilan xalqimiz madaniyati taraqqiyotida eng katta o'sishni ta'min qilgan buyuk jahongir Amir Temur shu zamin farzandidir.

Har bir xalq tarixini avaylab keladi, bu tarix ne'matlari bo'lmish

merosdan kelajak sari ildam yo'l bosish uchun kuch-quvvat oladi. Xalq ozodligi uchun qurbon bolgan milliy qahramonlar jasorati, millat ravnaqi uchun jonbozlik qilgan ilm va fan sohiblarining faoliyati esa har bir avlod uchun yo'lchi yulduz bo'lib xizmat qiladi. Ularning xotirasini abadiylashtirish esa bugungi va kelgusi avlodlarning muqaddas burchi. Zero, tarixdan bexabar xalq mazlum xalq, tarixi yolg'on yozilgan xalq mahkum xalq, tarixini asragan va bilgan xalq qudratli va tenglar ichida teng xalqdir.

Shu o'rinda ko'hna va mashhur "Tuja sharasi" kitobidagi Dalay-lamaning bir hikmatini esga olgim keldi. "Agar oddiy odam o'z kelib chiqishini bilmasa, — deb yozadi Dalay-lama, — u o'rmonda adashgan maymunga o'xshaydi; agar u o'z urug'-aymog'ini bilmasa, feruzadan yasalgan ajdarhoga o'xshaydi; agar u ajdodlari haqida hikoya qiluvchi bitiklarni oqiyolmasa, u yo'qolgan va yo'lidan chalg'ib ketgan bolakayga o'xshaydi". Naqadar haqqoniy hikmat!

Vatan ozod va iymonli insonlar uyidir. Qul va xo'rlangan odamlarning vatani bo'lmaydi, illo, tarixi bo'lmaydi. Qul va xor, o'z tarixidan bexabar odamlar o'zlari yashagan tuproq qadriga yetmaydilar, uni top-taydilar, g'orat qiladilar. O'zlariga jondosh xalqlarga tig' ko'taradilar.

Qul va xor odamlar o'z nafslarini shu tuproq ne'matlaridan qondirar ekanlar, mana shu ne'matlarning har bir hujayrasida erk deb shahid bo'lgan bobolar qoni mavjudligini bilmaydilar, bilmaganlari uchun tan olmaydilar. Oxir-oqibatda, Bobur Mirzo ta'biri bilan aytganda, ularning ko'zlarini tuz tutadi. Mana shu tuz tutgan ko'zlari ko'r bo'lgan nokaslar o'z ajdodlari yodini unutadilar, ajdodlari mozorlarini buzishdan ham toy-maydilar. Axir, bobolarimiz — dono mashoyixlar bekorga yozmaganlar-ku:

Chashmakim, qaynab chiqar tufroqdin,
Ul zamin muqimlarin ko'z yo'shidir...

Men uzoq vaqt ko'hna tarix kitoblarini "Ajdodlarimiz bizga o'xshaydilarimi?" degan so'roqqa javob topish uchun varaqlagan ekanman. Aslida esa "Bizlar ajdodlarimizga o'xshaymizmi?" degan so'roqqa javob izlash muhimroq ekanligini keyin angladim. Inson o'lganda ruhu qushga aylandi, degan aqida bor. Yoningizga kelib qo'ngan qushlarni hurkitib yubor-manglar, balki ular bizga juda kerakli bir hikmatni aytishar, dardi ko'paygan yuragimizni sovutar, alamli ruhimizni ovutar.

Moziyning qushlari uchib kelarlar,
Olisdan kelarlar, toliqib chanqoq.
Manida ko'rarlar, xandon kularlar,
Chaqmoqqa qo'narlar, so'nadi chaqmoq.

Moziyning qushlari aylanar giryon,
Qo'nmoqqa bexatar maskanni kutib.
Men esa turarman ko'z tikib, hayron
Qo'limni tig'lardan balandroq tutib...

Muallif

**AMIR TEMUR O'G'LINING
O'LIMI HAQIDA RIVOYAT**

I

Qish bilan bahor jangi — ayamajuz kechalaridan birida men sizlarga Amir Temur haqidagi afsonalarning birini hikoya qilib berish uchun qo'limga qalam oldim.

Bu afsonani to'qiganlar unga qanday nom berganlaridan bexabarman, men uni "Amir Temur o'g'lining o'limi" deb atadim. Menga uni bir do'stim gapirib bergan edi, do'stimning aytishicha, bu qadim afsonani u Talabalar shaharchasida yashagan afg'onlardan eshitgan ekan.

Afsonani hikoya qilib berishdan avval, ikki narsa haqida biroz bo'lsa-da, to'xtalib o'tmoqchiman. Eng avvalo, "afsona o'zi nima?" degan savolga javob izlamoqchiman. Odatimni kanda qilmagan tarzda, o'zining nomukammalligi bilan mashhur "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga qarayman. Mana, lug'atning I jild 63-betidagi "Afsona" so'ziga yozilgan izoh. **"1. Avloddan avlodga, og'izdan og'izga o'tib kelgan fantastik, ba'zan diniy mazmundagi hikoya, rivoyat, doston... 2. Ko'chma: asossiz gap, yolg'on-yashiq uydirma... 3. Ko'chma: aql bovar qilmaydigan, aqlga sig'maydigan mislsiz narsa, ish"**.

"Afonaviy" so'ziga oid izoh: **"1. Afsona janriga mansub bo'lgan, fantastik. 2. Faqat afsonalarda mavjud bo'lgan, odatda yo'q, xayoliy. 3. Ko'chma: uydirma, to'qima. 4. Ko'chma: aql bovar qilmaydigan, aqlga sig'maydigan, misli ko'rilmagan, mislsiz"**.

Agar e'tibor bergan bo'lsangiz, bu izohlarga "uydirma" so'zi asos qilib olingan. Aslida, shundaymikan? Bir o'ris shoiri **"Afsona — bu haqiqatning siniq parchalaridir"**, deb yozgan edi. Agar, "afsona" so'ziga izoh bering desalar, men mana shu so'zni takrorlagan bo'lardim. Zero, har qanday xayoliy yoki to'qima afsona ham aslida sodir bo'lgani aniq, ma'lum bir tarixiy voqea, yoki yashab o'tgan tarixiy shaxs hayoti bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Bobil minorasi-ning qurilishi, Nuh to'foni yoki Samarqanddagi Shohizinda mozori bilan bog'liq afsona bo'lsin, ularning har birining asosida tarixiy dalil — haqiqat yotgan bo'ladi. Shuning

uchun ham juda ko'p qadimiy bitiklarimiz quyidagi jumla bilan boshlangan: "Bul hikoyat agarchi afsona tusida ersada, ul haqiqatdan yiroq emasdur".

Ingliz adibi Chesterton bitganidek, **afsona har qanday dalildan ham tarixiyroqdir**. Dalil yolg'iz bir odam haqida so'z yuritsa, yoki u odamlar qatnashgan voqea haqida ma'lumot bersa, afsona yuzlab va millionlab odamlarning taqdiri haqida, voqeani yuzaga chiqargan odamlar haqida hikoya qiladi. Dalil ba'zan zamon almashishi bilan o'z mohiyatini, o'z rangini o'zgartirishi mumkin, ammo afsona abadiy o'zgarmas haqiqatdir. Tarix faqat xalq xotirasi ramzi bo'lmish asotirlar (afsona va rivoyatlar) yordamidagina moziy mohiyatini, demak, uning yuragini kashf eta oladi. Xotirasiz inson yuragi ham quruq hujjatlar yig'indisidan farq qilmaydi. Tarix vaqt haqida emas, vaqt mobaynida yashagan inson haqida hikoya qilmog'i zarur. Demak, u vaqt hujjatlariga emas, inson xotirasiga suyangandagina haqiqatni ochadi. Inson xotirasi afsonalarga hamnafas bo'lgandagina tirikdir. Faqat shundagina tarixiy dalil tiriladi. Afsona bilan hujjat (dalil)ning o'zaro bog'lanishi aslida inson bilan vaqt bog'lanishidir. **Tarix**, deb yozadi Nikolay Berdyayev, **tom ma'nodagi afsonadir...**

To'xtalmoqchi bo'lgan ikkinchi masala men sizga so'zlab bermoqchi bo'lgan rivoyat Amir Temur hayotining qaysi to'xtamida bo'lib o'tgan voqealar bilan bog'liq bo'lishi mumkin degan savolni oydinlashtirishdir. Tarixiy bitiklarning guvohlik berishicha, Amir Temurning to'rt o'g'li bo'lib, ularning ismlari: Jahongir mirzo (1356–1376), Umarshayx mirzo (1356–1394), Amironshoh (Mironshoh) mirzo (1367–1408), Shohruh mirzo (1377–1447) bo'lgan. Yana shu narsa ma'lumki, ulug' Sohibqiron tiriklik paytida, u olib borgan jang-u jadalda uning yolg'iz bir farzandi – Umarshayx mirzo 1394-yilning qishida Shom urushi paytida, Harmatu qal'asi ostonasida – tor bir darada o'q tegib halok bo'lgani haqida tarixiy dalil bor. To'ng'ich o'g'li bo'lmish Jahongir mirzo o'z ajali bilan 20 yoshida olamdan o'tgan. Amir Temur vafotidan so'ng uch yil o'tgach, 1408-yilning ko'klamida uning o'rtancha o'g'li Mironshoh mirzo Qora Yusuf turkman bilan bo'lgan janglarning birida, Tabriz yaqinida o'ldirilgan.

Xo'sh, Amir Temur o'g'lining o'limi bilan bog'liq afsona

qaysi voqealar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Agar uni Umarshayx mirzo o'limi bilan bog'laydigan bo'lsak, bu afsonaning dalili bo'ladigan voqealarni Shom yurishi bayonidan topolmadim. O'ylashimcha, bu afsonani afg'onlar orasida mavjud bo'lishi bois, u Amir Temurning Hindistonga qilgan yurishi davomida ro'y bergan voqealardan tug'ilgan bo'lishi kerak. Oxir-oqibatda uzoq izlanishdan so'ng "Temur tuzuklari"da bu afsonaga bevosita bog'liq ma'lumotlarni topishga muvaffaq bo'ldim. Biroq ularni so'zlab berishdan avval men Hindiston yurishi qanday boshlanganini muxtasar bo'lsa-da, hikoya qilmoqchiman.

Hijriy sakkiz yuzinchi, milodiy 1398-yilning bahorida Amir Temur yangi bog'i — Bog'i Dilkushoda mislsiz tantanalar bilan Xizrxo'jaxonning qizi o'n ikki yashar To'kalxonimni o'z nikohiga qabul qildi. To'y o'choqlaridagi kul sovib ulgurmay, uning amri bilan Samarqand va Kesh oralig'ida joylashgan Taxti Qoracha dovoni osha o'tadigan yo'lni tuzatish va tog' etagida yana bir g'aroyib bir bog' bunyod etish ishlari boshlandi. Sohibqironning o'zi bo'lsa Keshga yaqin bir o'langda qurultoy chaqirdi. Maqsadi azaliy orzusi: Hindiston yurishi maslahatini o'rtaga solish edi.

Saltanatning muhim tadbirlari, bo'lajak harbiy yurishlar rejaları muhokama etiladigan qurultoy Amir Temur davlatining oliy kengashi edi. Shu bilan birga qurultoy mamlakatning bosh tantanasi bo'lib, Sohibqiron qo'li ostida birlashgan o'lkalarni boshqarish bilan band amirzodalar va boshqa davlati arkonlar uchun xuddi jang maydoni bilan baravar, hatto, undan yuqori turadigan o'ziga xos sinov maydoni ham edi. Agar jang maydonida dilovarlik sinalsa, bu kengashda farosat va tadbirkorlik sinovdan o'tardi. Bu sababdan bo'lsa kerak, jang maydonida qo'rquv nimaligini bilmagan ayrim amirlar va amirzodalar qurultoy chaqirilganda sarosimaga tushib qolishar, yo unda qaysi bir tadbir o'rtada muhokama bo'lishini bilish uchun bor vositalarni ishga solardilar. Illo, Jahongir jang maydonida qilich chopqilashdagi mohirlikni, qurultoyda esa o'ylab aytilgan so'zni ma'qul ko'rar, kim aravani quruq olib qochsa, mashvaratdan quvib chiqarishdan ham qaytmasdi. Ammo bu galgi qurultoy qay maqsadda chaqirilayotgani hech kimga sir emasdi.

Har galgidek qurultoy ko'pchilik uchun qurilgan ulkan chodirda o'tdi. Amir Temur odatdagi rasm-rusmlar ado eti-

lishi bilan gapni cho'zib o'tirmay, Hindiston yurshi oldidan o'g'illari va amirlarning ko'ngli, o'y-fikrlarini bilish maqsadida ularni maslahatga chaqirganini aytdi. Turkiy sulolalarning azaliy tartibi va mukarram dasturi shunday edikim, katta og'alari va ulug' xeshlar hayot ekan, hech kim ulardan o'tib saltanat taxtiga qadam qo'yolmasdi. Mana shu bobolar odatiga binoan qurultoydayam yoshi ulug' shahzodalar birinchi fikr bildirish huquqiga ega edilar. Shuning uchun ham davrada Sohibqironning kenja o'g'li Shohruh mirzo o'tirgan bo'lsa ham, birinchi so'zlash undan yosh jihatdan ulug' Muhammad Sul-ton bilan Pirmuhammad Jahongir ixtiyorida edi. Pirmuhammad Jahongir bobosiga bir qarab oldi-da, uning "Xo'sh" degan-dek sinchkov tikilib turganini ko'rib gap boshladi:

– Hazrati Sohibqiron, Hindistonni olmoq yer yuzida o'tgan barcha podsholarning orzusi bo'lmish. Agar ani zabt etsak, aning oltinlari ila yetti iqlimni olajakmiz. Men yurishga tayyordurmen.

Tug'ishgan birodarining bu gapini eshitib, amirzoda Muhammad Sul-ton ham o'rnidan turdi. U inisidan bir yosh ulug' bo'lsa-da, qotmadan kelganligi sababli undan ancha yosh ko'rinar, buni bilgan amirzoda ko'proq ovozig-a zo'r berib, kattalarga xos mulohaza istagida har bir so'zga alohida urg'u berib gapirish lozim, deb o'ylardi. Amir Temur og'a-ini o'rtasidagi bahsni maroq bilan kuzatar va bevaqt shahid bo'lgan o'g'liga ko'rsatolmagan mehr-marhamatini ulardan ayamasdi.

– Olampanoh, – deya ulug'vorlik ila so'z boshladi Muhammad Sul-ton, – inim Pirmuhammad Jahongir aytgani rostdur. Hind mulki bag'oyat boy yurt. Ammo siz bergan saboq hamisha yodimda. Ya'nikim har bir ishni qilishdan avval uning amalini o'ylash joizdur. Kitoblardan ma'lumdirkim, Hindiston yo'li ko'p mashaqqatlidir. Eng avvalo, bir necha qor bosib yotgan tog'lar kechib o'tish, mushkul daryolar, undan keyin cheki yo'q o'rmon-u to'qayzorlar bordur. Ikkilamchi, maqsadga yetguncha bebosh afg'onlar bilan jang qilish ham zarur bo'lg'ay. Yana kitoblarda aytilmishkim, Hindistonda odamxo'r fillar ham juda ko'p bo'larmish...

Amir Temur inisining mulohazalarini eshitgan Pirmuhammad Jahongir bezovtalana boshlaganini sezdi. Ammo buni bildirmay, nabirasining mulohazasi qanday

taklif bilan tugashini kutdi. Qurultoy rasm-rusmi har bir soʻzni eʼtibor bilan eshitish lozimligini talab qilardi. Xoʻsh, qani, toʻngʻich nabirasi nima demoqchi ekan, shuni bilsinchi. Ammo Muhammad Sulton ham inisining ahvolini sezgan boʻlsa kerak, odatiga xilof ravishda shoshib soʻzini yakunladi:

— Bu mulohazalarim ila Hindiston yurishiga puxta tayyorgarlik koʻrish lozim demoqchiman. Men urushga shaymen. — U soʻzini tugatib, inisining yonidan joy olarkan, uning yuzidagi mamnuniyatni sezib, koʻngli joyiga tushdi.

Shundan soʻng Sohibqironga qizidan tugʻilgan nabira boʻlmish amirzoda Sulton Husayn navbat oldi. Amir Temur qizi Ogʻabegim va malika Tuman ogʻoning birodari amir Muhammad ibn Musodan boʻlmish bu amirzoda bagʻoyat mard, ammo beoqibat boʻlib, voyaga yetganini yaxshi bilsa-da, har gal qizining soʻzini qaytarolmay, bu badbaxt yigitning gunohidan oʻtib kelardi. Oʻz oʻgʻillari va ularning farzandlariga bagʻoyat qattiq turgan Sohibqiron bu hovliqma amirzodani jazosiz qoldirib kelayotganini hamma bilar, ammo sababidan bexabar edilar. Nahotki, qizdan tugʻilgan nabira oʻgʻillardan suyuqliroq boʻlsa? Amir Temurning bu nabirasiga loqaydligi uning qiziga koʻrsatgan karami boʻlmay, balki Sulton Husaynning saltanat taxtiga oʻtirishga loyiq boʻlmaganlar toifasiga kirishidan edi.

— Hazrat Sohibqiron, — dedi tantanavor ohangda Sulton Husayn. — Agar biz Hindistonni ilgimizga kirita olsak, toʻrt iqlimga — Turkiston-u Turon, Eron-u Hindga hukmron boʻlurmiz. Qolgʻon uch iqlim: Rum, Shom, Chinni esa olmoq qiyin emasdur, albat olgʻaymiz.

Sulton Husayn sanab oʻtgan iqlimlarni xuddi oʻzi oladigandek, allaqanday ichki kibr bilan davradagilarga koʻz tashlab, oʻrnini egalladi. Bobosi vafotidan soʻng mana shu kibr uning boshiga koʻp gʻavgʻolar solishidan u hali bexabar edi.

Amir Temur soʻz navbatini olgan kenja oʻgʻli Shohruh mirzoga diqqat bilan tikildi. Bu farzandi boshqa zurryodlariga qaraganda, kitobga oʻch chiqdi. Unga kitob boʻlsa bas, qilich chopqilashni unutadi. Ammo kitobxonligidanmi, soʻzi, mulohazalari pishiq, oʻzi ham koʻpni koʻrgan qariyadek bosiq edi. Aytadiganini puxtalab olmasa, ogʻiz ochmasdi.

— Padari buzruk, hazrati Sohibqiron, — deya gap boshladi Shohruh mirzo shoshmasdan. Uning, hatto, gapirayotgan paytidayam nimalarnidir o'ylayotganini sezib Amir Temurning g'ashi keldi. — Men ajdodlarimiz bo'lmish turklarning qonunlari bitilgan kitoblarda o'qigan edimki, jahonda beshta shon-shavkatli podshoh bo'larkan. Rivoyat qilg'aylarkim, bu podshohlarning ulug'ligini alohida ta'kidlab, ularning nomlarini atamay, laqablarini olib aytg'onlar. Ya'nikim Hind podshosini — roy, Rum podshosini — qaysar, Chin-u Mochin podshosini — fag'fur, Turkiston podshosini — hoqon, Eron-u Turon podshosini — shahonshoh ataydilar. Biz hukm yurgizgan yurt hukmdori, ya'nikim shahonshoh hukmi hamisha Hindiston mamlakatlari joriy etilmish. Tokim Eronzamin-u Turonzamin bizing ilkimizda ekan, Hindistonni ham o'zimizga tobe etmog'imiz joizdur...

Amir Temur kenja o'g'lining so'zlarini tinglar ekan, bir zum so'nggi paytlarda yuragini tun-u kun bezovta qilgan valiahd tashvishiga berildi. To'rt o'g'lidan ikkisi bevaqt ko'z yumdi. Shohruh bunaqa, Mironshoh bo'lsa, o'ylamay ish qiladiganlar toifasidan. Mast bo'lib, otdan yiqilib kallasi lat yegandan buyon uning betayin qilmishlari yana oshdi. Suyukli kelini Xonzodabegim yaqinda erining zulmidan dod urib, unga bosh urib keldi. Mironshohning valiahd bo'lishi mamlakatni vayron bo'lishi demakdir. Bunga esa aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Nobakor o'g'ilni jazolashni ko'ngliga tuggan Sohibqiron bu tadbirni Hindiston yurishidan keyinga qoldirishga majbur edi.

Amir Temur sekin Pirmuhammad Jahongirga ko'z qirini tashladi. Ha, bu nabirasi havas qilgulik bahodir bo'ldi. O'ziyam quyib qo'ygandek bobosining o'zi: qaddi-qomati barvasta, yelkador, boshiyam bobosinikidek, xumdek keladi. Qoshi-chi, qoshi? Ariq chetidagi ajriqdek qalin, ko'zlari qilich damidek tovlanadi. Fe'l-atvoriyam bobosiniki, na yog'iydan, na o'limdan qo'rqadi. "Yopiray, — derdi ba'zan kamdan kam hayratlanadigan Sohibqiron. — Meni tirikligimda Alloh taolo yana qaytadan yaratdimi?! Nabirasining yolg'iz bir xislati unga ma'qul kelmasdi. Ko'pchilik boshini qovushtirishni bilmaydi. Mardlik odamlar dilini maftun etsa, oqibatbardorlik, farosat yuraklarni abadiy bandi etishini hali anglamaydi.

Amir Temur o'g'li Shohruh mirzodan keyin o'z mulo-

hazasini aytishga biron bir amir shoshilmayotganini ko'rib, hushyor tortdi. Sukut cho'zilganidan toqatsizlanib:

— Xo'sh, — dedi u baland ovoz bilan.

Ammo amirlar jim o'tiraverdilar. Sohibqiron jahli chiqsayam, ichidagini yuziga chiqarmadi. Indamay kutishni ma'qul ko'rdi. Bu baxtichopganlar uning necha yildan buyon Hind mulkini zabt etish haqida orzu qilishidan yaxshi xabardor. Nahotki, bilib ham bilmaslikka olsalar, jim o'tirishni ma'qul ko'rsalar? U o'zining deyarli barcha yurishlarida qatnashgan, sadoqatlarini necha marta jang-u jadalda namoyish etgan amirlariga bir-bir tikilar, amirlar esa unga bosh ko'tarib qarashga majol topolmasdilar. Oxiri u amir Shohmalikka qattiq tikilib turaverdi. Uning bu boqishini tuygan amir sekin boshini ko'tarishga majbur bo'ldi.

— Taqsirimning so'zlari yo'qmi? — dedi Sohibqiron bo'g'iq ovoz bilan.

Amir Shohmalik o'rnidan turishga majbur bo'ldi. Amir Temur unga: "O'tirib gapiraver", deb ishora qilgach, o'rnini egalladi. Biroz taraddudlanib, keyin ohista arz qildi:

— A'lohazrat, sizning amringiz biz uchun vojibdur, undan yuz o'girish tuzingizni unutmog'dur. Biz bu tadbir xayolini dillarimizdan, bamisli javohir tuynuklaridan o'tgan ipdek shoshilmay o'tkardik, — u biz deganda amirlar Xoja Yusuf, Saribug'o, Shayx Nuriddinlarga ishora qildi. — Boringki, Hindistonni oldik ham deylik. Biroq u mulkda turg'un bo'lib qolsak naslimiz yo'qolmagaymu, avlodlarimiz o'z aslidan ayri tushmagaymu, begona yurtda tillarini unutmagaymu?..

— Taqsir, — deb uning gapini bo'ldi Amir Temur xotirjam. — Biz ul-mulkda uzoq qolishni o'ylaganimiz yo'q. Qolaversa, shuni yodda tutingkim, dilda e'tiqod butun bo'lsa, aslo naslimiz yo'qolmagay, tilimiz unutilmag'ay... E'tiqod susaysa, til emas, imon ham unutilg'ay...

U xotirjam gapirar, ammo qoshining yig'ilib turishi, ko'zidagi o'tning yanada kuchliroq tovlana boshlaganini payqagan amirlar Sohibqiron ichida qanday kuchli to'fon o'ynayotganini sezib turishardi.

— Ko'pchilikda shubha bo'lsa, yo'lga chiqmagan ma'qul. Shubha nafaqat aqlni, u dildagi o'tniyam o'chiradi. Kelingiz, Tangri taologa murojaat qilaylik. Hind

mulkiga yurish borasida istixora' etaylik — Amir Temur yonida turgan Qur'onni qo'liga oldi. — Tangri taolo neni buyursa, shunga amal qilg'aymiz.

Davradaqilar o'sha zahoti uning taklifini ma'qullab ovoz berdilar. Sohibqiron Qur'oni karimni oldidagi shira ustiga qo'ydi, chuqur nafas olib, biroz sukut saqladi-da, ko'zini yumib kitobni ochdi. U avval ochilgan sahifadagi oyatni ichida o'qidi, so'ng baland ovozda takrorladi:

— “Ey, Rasululloh, kofirlarga va munofiq'larga qarshi jahl qilg'il”.

Amir Temur bir chetda turgan mavlono Faxriddin qoriga tikildi. Mavlono Sohibqiron istagini uqdi, ohista o'rnidan turib, oyat mazmunini izohlab berdi. Amirlar mavlononing izohini eshitgach, boshlarini egib, jimib qoldilar.

— Xo'sh, — dedi Amir Temur.

Ammo bu gal ham amirlar o'z fikrlarini aytishga shoshilmadilar. Buni ko'rgan Sohibqiron jahlini yashirolmadi.

— Taqsirlarim, nechun jimsiz? Yo Alloh taolo hukmi sizga hush kelmadimi?..

Men sizni saltanatim ustunlari deb bildim, hamisha izzatingizni unutmadi. Siz esa unutdingiz... Sababi nedir? Siz bilmasangiz, men yaxshi bilirman. Turgan suv sasiydi, yurgan odam yasharadi. Agar siz toliqqan bo'lsangiz, ilgingizda mador qolmog'on bo'lsa, lashkarni topshiring. Necha-necha bo'z yigitlar bizgayam navbat yetadimu, deb kutib turg'aylar. Alloh guvoh, Hindistonni siz emas, shul o'g'lonlar albat zabt etg'ay...

Sohibqironning vajohatini ko'rib, ayniqsa, uning so'nggi so'zlarini eshitgan amirlar birin-ketin o'rinlaridan turib afv tiladilar. Amir Temur ularning so'zini xotirjam eshitib dedi:

— Siz ila ne-ne jangu jadallarda bo'ldim. Siz menga, men esa sizga suyandim... Har qancha yuragimni qon qildingiz, afv etdim. Bugun boringg'iz, ertagacha o'ylang'iz...

Ertasi davom etgan qurultoy ahli bir ovozdan bo'lajak yurish rejasini ma'qulladilar. Dili ravshan tortgan Amir Temur qo'l ko'tarib, zafar-u fath fotihasini o'qidi.

¹ Istixora — “Qur'on”ga qarab fol ochish (*muallif*).

Qurultoydan yarim oy o'tar-o'tmas, Sohibqiron boshchiligidagi ulkan qo'shin Qashqadaryo vohasini tark etib, Termizga yaqin yerda Jayhundan kechib, Xuroson hududiga o'tdi.

U butun yoz davomida Andarob degan joyda bo'ldi. Sakkiz yuzinchi yil zulhijja oyining boshida – 1398-yilning avgustida Amir Temur Panjshir daryosi yoqalab Kobulga qarab yo'naldi. Shu yerda unga bo'lajak yurishda omad tilagan Oltin O'rda elchilarini qabul qildi. Elchilar bir necha muddat o'tib, qaytishga ruxsat so'ragandan keyin, ularning karvonini qo'riqlash uchun bir guruh askar ajratdi. U bu ishni elchilarni o'ylab emas, shu karvon bilan dorilmulkka qaytish lozim topilgan Saroymulkxonim bilan Shohruh mirzoning o'g'li, to'rt yashar nabirasi Muhammad Tarag'ay xavfsizligini ta'minlash uchun qilgan edi.

Bundan o'n yetti yil avval qo'lga kiritilgan Xuroson mulkining bu qismi hamisha notinch bo'lib kelgan. Hindiston yurishini maqsad qilgan Sohibqiron shu sababdan ham qo'shin ortini mustahkamlash niyatida Kobulni tark etib, Sulaymon tog'lari yaqinida yashagan afg'on qabilalari va isyonkor qora kiyimlilar – siyohpo'shlar nomi bilan mashhur isyonchilarni tavbasiga tayantirish, o'zining ko'nglini tinchlantirish bilan mashg'ul bo'ldi. Qolaversa, bu tadbir Hind sultonini chalg'itishning yo'li ham edi. Go'yo o'zini Hindistonni zabt etish uchun emas, mana shu bebosh qabilalarni itoatga keltirish uchun kelgan qilib ko'rsatmoqchi bo'ldi.

U vaqt yetishi bilan o'ttiz ming askarga rahbar bo'lmish amirzoda Pirmuhammad Jahongirga Sulaymon tog'ini oshib, Sind daryosini to'xtamay kechib o'tib Mo'lton viloyatiga, amirzoda Muhammad Sulton bilan amirzoda Rustam boshchiligidagi o'ttiz minglik qo'shinga esa Sind daryosi yoqalab Kashmir tog'i etagidagi yo'ldan yurib, Lohur viloyatiga bosqin qilishga farmon berdi. O'zi bo'lsa qo'shinning asosiy qismi – g'ul bilan Badaxshon tomonga yo'naldi va tog' oshib, Hindiston sarhadlariga bostirib kirdi. Hindiston yurishi haqida boshqa bir hikoyamizda batafsil to'xtalish niyatimiz borligi sabab, biz asosiy maqsadimiz – sizga so'zlab bermoqchi afsonani keltirib chiqargan voqealarga o'tishni ma'qul ko'rdik.

Amir Temur, yuqorida aytganimizdek, qo'shin ortini mustahkamlash maqsadida afg'on qabilalari tomonidan

vayron etilgan bir qator qal'alarni qayta tiklatgan va ularda o'z odamlarini qoldirgan edi. Mana shu qal'alarning biri Irob qal'asi edi. Pirmuhammad Jahongir Mo'ltonga yurishi oldidan o'ziga sodiqlik so'zini aytgan Lashkarshoh afg'onni mana shu qal'aning kutvoli qilib tayinlagandi. Amir Temur qo'shini Hindistonga qarab yo'lga chiqishidan foydalangan karkas deb atalgan afg'on qabilasining boshlig'i Muso afg'on kelib qal'ani qo'lga kiritdi va kutvol Lashkarshoh afg'onni qatl etdi. O'ldirilgan og'asining qasosini tilagan Malik Muhammad Sohibqiron huzuriga bosh urib bordi. Amir Temur uzoqni ko'zlab ish tutdi: go'yo bechora inining o'tinchiga quloq solmagan bo'lib, uni qamab qo'yishni buyurdi. So'ng Muso afg'onga huzuriga kelishni talab qilib yorliq yubordi. Muso afg'on kelgan chopardan qon o'chi talab qilib borgan Malik Muhammad qamoqqa tushganini eshitib, xotirjam tortdi. Ammo Amir Temur qo'shini qal'aga qarab kelayotganidan voqif bo'lgach, unga peshvoz chiqib, qal'ani peshkash qilishni ma'qul deb topdi. Ammo u o'z askarlaridan biriga Amir Temur qal'aga kirishi bilan o'q uzib, uni halok etishni buyurgan edi. Ammo pastkash niyatiga yetmadi. Uzilgan o'q xato ketdi. Muso afg'on qilmishiga yarasha jazolandi, u qatl etildi.

Aynan mana shu voqea yillar o'tib afsonaga asos bo'lganiga shak-shubha yo'q. Lashkarshoh afg'ondan avval qal'ada Pirmuhammad Jahongir turgani uchunmi, afsonada Amir Temur o'g'lining o'limi haqida hikoya qiladi. Nabiraning o'g'ilga aylanishi esa faqat afsonalarda emas, hatto, tarixiy kitoblarda uchrab turadigan holdir. Qolaversa, Pirmuhammad Jahongir Amir Temurning kenja o'g'li Shohruh bilan deyarli tengqur edi.

Endi navbat afsonaga.

Dunyoning to'rt tarafiga ko'z tikkan Sohibqiron Amir Temur qo'shini jangari afg'on qabilalari bilan bo'lgan og'ir jang-u jadaldan so'ng daryo yoqasida qo'qqayib turgan ulkan qoya ustidagi qal'ani qo'lga kiritdi. Qal'a juda kichik, ammo baland devor bilan o'ralgani uchun g'oyatda kuchli istehkom edi. Shuning uchun ham qal'aning qo'lga kirishi qiyin bo'ldi. Aniqrog'i, qiyin bo'lishi mumkin edi. Ammo kutilmaganda qal'a xiyonat tufayli uning qo'lga juda oson o'tdi. Xiyonat qal'a jiybaxona'

¹ Jiybaxona qurol-aslaha saqlanadigan maxsus ombor.

boshlig'i tomonidan bo'ldi. U dastlab maktub qatib bog'langan yoy o'qini Sohibqiron askarlari tomon uchirib, tun yarimdan og'anda mag'rib tomondagi darvozani ocha-jagini xabar qildi. Munshiy xatni unga o'qib berar ekan, hukmdor hali aftini ko'rmagan jiybaxonachidan qattiq nafratlandi. "Ko'rnamak", — deb o'yladi u munshiy xirgohdan chiqib ketgach. U uzoq o'yladi. Hukmdorlari bergan tuz haqini unutib, vafodorlik va sadoqatni bir chekkaga yig'ishtirib, uning oldiga ne-ne odamlar bosh urib kelmagan. Lekin u har safar bu xoinlarni la'natlagan. Tuz haqi va vafodorlikni unutib, xizmat vaqtida o'z sohibidan yuz o'girib, uning qoshiga kelgan har bir yuzsizni o'ziga va saltanatiga eng yomon dushman deb bilgan.

Zero, ular o'z sohibiga vafodorlik qilmagach, unga qilarmidi?

Ammo Sohibqiron xiyonatdan foydalanishdan yuz o'girmas, undan ustalik bilan foydalanardi. Axir, qay bir sarkarda o'z jangchilarining bekordan bekor qurbon bo'lishidan saqlaydigan yo'ldan foydalanishni istamaydi. Xiyonat inson yuragini qurt kabi kemirgan fasoddan, mamlakatda loqaydlik tufayli yuzaga chiqqan parokandalikdan, xullas, ham ustki tanazzuldan tug'ilishini u yaxshi bilardi. Shu sababdan ham har lahza har bir sipohiy, har bir qo'shin boshlig'i, har bir amir boshi ustida uning qahri aylanib turishi zarurligini unutmas, ularni umid va qo'rquv o'rtasida tutishni lozim ko'rardi.

Agar jiybaxonachi xiyonatga yuz tutgan ekan, undan foydalanmog'i savob, illo uni bu harom yo'ldan qaytarishning iloji yo'q. Iloji — o'lim.

Qal'a tongga yaqin g'arbiy darvozaning kutilmaganda ochilishi tufayli uning qo'liga o'tgach, qarorini farmonga aylantirib, qal'a kutvoli bilan jiybaxona boshlig'ini o'limga buyurdi.

Bir-ikki kun lashkarga dam berib bo'lgach, Sohibqiron qal'ada o'g'li boshliq qo'shinni qoldirib, boshqa shaharlar-u qal'alarni zabt etish qasdida shitob bilan o'tlanib, yo'lga tushdi.

Yo'lga tushgan qo'shindagi askarlarning son-sanog'i yo'q edi. Ularning otlari ming farsangdan ortiq yo'l bossayam hali toliqmagan va shamoldek uchqur, qilichlari olmosday o'tkir, yuraklariga qo'rquv tushmagan edi. Qo'shin shunday shiddat bilan borardiki, go'yo saraton

mahali qamishzorga tushgan o'tdek to'xtovsiz edilar. Boshlaridagi simobiy dubulg'alar kun tig'ida yalt-yult tovlanar ekan, o'sha zamonda yashagan muarrix ta'riflagandek, "qo'shin kejim, zirh va javshanlar ko'pligidan temir tog'i kabi edi, go'yo temir tog'i erib ketib, daryo bo'lib oqib borar, bu qoim yuz ming koinotni yutib yuboradigan ulkan nahangdek jilvagar edi".

Bu qo'shin o'tgan yo'llar changi hafta o'tmasdan to'xtamas, bu temir oqim to'xtab hordiq olgan yam-yashil o'langlarda qayta o't unmas. O't unishi uchun yomg'ir asrlar davomida otlar tuyog'idan ezilib o'lgan tuproqni yumshatishi, quyosh yuz yillar mobaynida bu taqir maydonlarga o'z mehrini tinmay sochmog'i kerak edi. O'lis tog'lar qoyalari ustida poda o'tlatib yurgan afg'on cho'ponlari biyobon o'rtasida to'satdan paydo bo'lgan simobrang daryoni ko'rib, Alloh taoloning irodasidan hayratlanib, tasannolar aytishardi.

Mana shu ulkan qo'shin to'xtab Sind daryosi sohilida hordiq olayotgan paytda Amir Temur kuni-kecha zabt etilgan qal'adan chopar kelganini aytdilar. "Kirsin!" — dedi Sohibqiron daryodan urilgan salqin shabadadan ohista tebranib turgan xirgoh pardalariga tikilganicha. Amir Temur yugurib ichkariga kirgan choparni tanidi. U shahzoda o'g'li xizmatida yurgan uyo'g'lonlarning biri edi. Uyo'g'lon kira solib, tizza cho'kib va boshini egib, siniq ovoz bilan so'zladi:

— Onhazrat, shum xabar keltirganim uchun boshimni oling.

Uning bu so'zini eshitgan Amir Temurning bir mo'yi ham qimirlamadi. U huzuriga kirgan sonsiz choparlardan bu so'zni necha marta eshitgan, sanasa, sanoqdan adashmog'i mumkin. Ko'pincha bu so'z bilan boshlangan xabarlar uning qulog'iga yetishga ham arzimas bir gap bo'lib chiqar, Sohibqiron odamlarning vahimaga o'chligidan hayron qolardi. Birdan o'yiga: "Nahotki, o'g'limga bir gap bo'lgan bo'lsa?" degan gap keldi-da, sergak tortdi.

— Sening joning Allohnik, oldin so'yla, agar Alloh oldida javobgar bo'lsang, boshing shaksiz kesilg'ay. Agar menga nisbatan aybli bo'lsang, hukmni mashoyixlar ayturlar...

— Avval bir qoshiq qonimdan ~~Wedi~~ ~~Wedi~~, onhazrat, — dedi uyo'g'lon sapchadek kichik boshini ko'tarmay.

Amir Temurning g'azabi qaynadi. "Nima balo, bu sakbachcha, mening irodamni sinamoqchimi?"

Birdan daryodan esgan shabada yuziga urildi-yu, Allohning bu ne'matidan yana ko'ngliga xotirjamlik cho'kdi.

— Kechdim, gapir, — dedi horg'in tovush bilan Sohibqiron.

Chopar ortiq paysallasa, aytadigan gapi o'zi bilan rixlatga ketishini angladi-yu, boshini sal ko'tardi. Shunda ham hukmdorning yuziga qarashga jur'at qilolmay, gap boshladi:

— Ulug' Sohibqiron, siz qal'ani tark etgandan so'ng la'nati yog'iylar nogahon uni qamal ayladilar. Necha kun jang bo'ldi. Ammo kuchimiz ozlik, zaxiramiz nosozlik qilib mag'lub bo'ldik. Yog'iylar qal'aga biz bilmagan yashirin yer osti yo'ldan kirib oldi. Qal'aning qo'ldan ketmog'i ayon bo'lgach, bemonand shahzoda meni sizning huzuringizga jo'natdi. Necha o'limdan qolib, ming g'avgo bilan qal'adan chiqishga muvaffaq bo'ldim.

— O'g'limga nima bo'ldi, u tirikmi? — deb sekin so'radi Amir Temur. Uning ovozdagi sovuqdan choparning etlari jimirlab ketdi. So'ngra zo'rg'a ovoz chiqardi:

— Bilmayman, Sohibqiron, bilmayman, — uning jag'lari titrardi, — men qal'adan chiqish sa'y-harakatini qilayotganimda, jang jiybaxona oldida borayotgan, o'g'lingiz jangning o'rtasida edi.

Amir Temurning ichiga o't tushgandek bo'ldi. Sekin atrofida turgan ichkarilar-u nombardorlarga razm soldi. Biror bir ko'z ochiqdan ochiq unga tikilib turganini ko'rmadi. Ammo hammaning yuzida tashvish alomati zohir edi. U bir dam o'yg'a botib turdi-da, sekin pichirladi:

— Hozirning o'zidayoq qo'shin yo'lga otlansin. Yog'iylar munosib jazolansunlar. O'g'lim tirikmi, o'likmi topilsin.

Nazarida farmonini qo'shinga yetkazishga javobgar tovachi sust harakat qilayotgandek tuyuldi, bir harakat bilan o'rnidan irg'ib turdi-yu, g'azab bilan baqirdi:

— Bo'g'ozmisan, onag'ar. Agar yana shunday paysallasang qorningni yorib, qoningni oqizganim bo'lsin.

Pak-pakana, qorindor tovachi xirgohdan o'qday otilib chiqdi. "Xudo bir asradi, xudo bir asradi!" degan o'y chopib borayotgan tovachining miyasini kemirardi.

Dam o'tmay temir tog' erib, ulkan oqimga aylandi va kechagina o'tilgan, hali chang-to'zoni bosilmagan yo'llardan ilondek buralib oqa boshladi. Endi bu qo'shinning shiddati yana ham jadal, navkarlar dilida qasos o'ti yonar, otlar qamchi zarbidan alamzada yo'rtib borar edilar. Temir oqim bir necha kundan so'ng dushman qo'lga o'tgan qal'ani uch tomondan o'rab oldi. To'rtinchi tomondan esa yuksak qorli tog'lardan tushib hali qo'lga o'rgatilmagan beasov toydek hapriqib, guvillab ulkan daryo oqib turardi. Agar o'sha tog'lar tomonda poda o'tlatib yurgan o'sha afg'on cho'poni hozir qal'a tomonga ko'z tashlay olganida edi, ulkan biyobon qa'rida tug'ilgan noma'lum simobrang daryo ulkan qoyaga — qal'aga urilib ikkiga bo'linib, asrlar davomida oqib turgan o'zlariga tanish daryoga qo'shilayotganiga ko'zlari tushardi. Agar ular ertasi ham o'sha tomonga qaraganlarida edi, kechagi birdan paydo bo'lgan simobrang daryo yo'qligini, ulkan qoya atrofida esa ulkan ko'l paydo bo'lib qolganini ko'rgan bo'lardilar. Bu ko'l kechasi olov komiga aylanib, undan taralgan yog'du yuksak tog'larning qorli cho'qqilariga urilib, ularni nimqizil rangga bo'yardi. Bu qal'adan yiroq-yiroqlardagi qishloqlar va shaharlar aholisi olislaridan kelayotgan yer zirillashiga vahima bilan quloq solishar, allaqanday noma'lum, shu sababdan qo'rqinchli halokatlardan darak beruvchi g'aroyib manzaraga — yuksak tog' cho'qqilarining qori alvon rangga bo'yalib tovlanishini ko'rib dahshatga tushardilar.

Eng qo'rqinchlisi, noma'lumlik edi. Noma'lumlik ularni o'zlari asrlar davomida yashagan maskanlarini, mol-u mulklarini tashlab, g'arq pishib yotgan tutlar hidi anqib turgan chorbog'lar oralab o'tgan yo'llar orqali bu vahimadan bexabar va aldamchi farog'at og'ushida uxlayotgan o'lkalarga ketishga, hali kindik yarasi bitmagan chaqaloqlar yig'isi otalarni yarim kechalari turib, olisda tobora qizillashib tovlanayotgan tog'larga notinchlik bilan uzoq boqishga majbur qilardi. Yer zirillashi to'xtagani bilan ularning yuragidagi zirillash battar avj olardi. Ular o'sha tuni bilan nimqizil rangda tovlangan tog'lar tomondan biror xabar kelarmikan deya ilonizli yo'llarga intiq boqib kutishar; ammo namoz paytidagi kentlar ko'chasidek bu qadimiy yo'llarda biror kishining qorasi ko'rinmasdi.

Noma'lumlik tomonga qarab borib, u yoqdan biror gap olib kelishga hech kim jur'at qilolmasdi. Undan ko'ra ular keng dashtda dushman lashkari bilan yuzma-yuz turib jang qilishga rozi edilar. Ammo dushman o'sha noma'lum tomondagi edi.

O'sha noma'lumlik tarafda, kechalari nimqizil rangda tovlangan tog'lar tomondan oqib tushgan daryo yoqasidagi qal'ani Amir Temur qo'shini iskanjaga olgan edi. Sohibqiron qal'aning sharqiy darvozasi ro'parasida sarko'b tiklashni buyurdi. U qal'aga taslim bo'lishni talab qilib nishon jo'natmadi. U sarko'b tiklanishini va sharq tomondan oqib kelayotgan temir oqimni mana shu sarko'b poyida yig'ilishini ham kutib o'tirmadi. O'rtada beomon jang boshlandi. Amir Temur ham xudoning bir bandasi kabi, olisdagi qishloqlarda yashagan fuqarolarga o'xshab noma'lumlikdan qo'rqardi. Ammo u noma'lumlik qarshisida qo'l qovushtirib o'tirishni yoqtirmasdi. U har qanday jumboq yechilgandan keyingina yuragida farog'at topajagini yaxshi bilar; bu jumboq, bu noma'lumlik — farzandning qismati uni qiynagan sayin, u mana shu noma'lumlikni yo'q etuvchi quroli — qo'shinlarini jangga soldi. Ko'zlarida ham qasos olovi, ham o'g'il tashvishi baravar aks etgan Amir Temur tundayam askarlariga dam bermadi. Har yerhar yerda yoqib qo'yilgan gulxanlar yorug'ida qal'aning to'rt darvozasi yonida beomon jang davom etdi. Yugansuvliqlarini chaynab, og'zi ko'piklangan bezovta otlarning qo'rqinchli kishnashi, kuragiga botgan yoy o'qi og'rishidan dunyoni buzib baqirayotgan jangchilar, palaxmonlar otgan toshlar gursillab devorlarga, darvozalarga urilishidan taralgan bo'g'iq tovushlar, guruh-guruh jangchilar goh oldinga, goh orqaga chopganlarida zilzila paytidagidek yerning silkinishlari orasida allaqachonlar tiklangan sarko'b ustidagi xirgoh yonida turgan Sohibqironning: "Bosing! Bosing!" degan hayqirig'i!..

Jang avjiga chiqqan yarim tunda tinim bilmay yo'l bosib, kela solib jang boshlagan hukmdor ko'zining bir zumgagina yumilganini bilmay qoldi. Shu bir zum ichida u tush ko'rdi.

Osmon-u falakdan quyilgan kumush shu'la og'ushida bir ayol belanchak tebratardi. Belanchak iplari qayerga osilgani bilinmasdi. U ayolni tanidi — u Tegina Mohbegim, onasi edi. Ammo beshikda o'g'li yotardi... "Ota, —

dedi o'g'li jilmayib, — ota...” Birdan o'g'lining tovushini eshitdi. “Onajon!..”

U birdan uyg'onib ketdi-yu, sarko'b poyida yotgan yarador jangchilardan birining bo'g'zidan chiqqan o'lim oldi nolasi uni uyg'otib yuborganini bilmadi. “O'g'lim!” — deb shivirladi birdan dili yonib o'zidan o'zi. Sohibqiron ko'zidan sizib chiqqan bir tomchi yoshda gulxan yorug'i aks etgandek bo'ldi. U o'sha zahoti ko'zlarini yengi bilan artib, hech kim sezmadimi, degandek atrofiga nazar tashladi. Hammaning xayoli jang maydonida edi. Faqat uning hamma yurishlarida qatnashgan qari munajjim osmonga bezovta tikilardi. Qariya Sohibqironning o'ziga tikilganini sezib, o'girildi. Amir Temur munajjimni yoniga chorlab, bezovtaligi sababini surishtirmoqchi bo'ldi, ammo xayoli bo'lindi. Askarlari sarko'b qarshisidagi darvozaga o't qo'ygan edilar. Qoramoy sepilgan ulkan naqshkor darvoza o'tga mahtal turgandek lovillab yona boshlagandi. Olov pastdan tepaga jadal o'rlab, darvoza ustunlariga urilib ularni qoraytirardi.

Ammo to'satdan havo buzilib, kuchli shamol qo'zg'aldi, bir-ikki tomchi tomgandek bo'ldi. Shuni o'zi kifoya bo'ldi-yu, gulxanlar o'chdi, yonayotgan darvoza ham omon qoldi. Biroq bu jang shiddatini susaytirmadi, muhobara kuchaygandan kuchayar, har ikki tomon bir-birini ayashni xayoli-ga ham keltirmasdi.

Jang avjiga chiqqan sayin Amir Temurning g'azabi kuchayar, atrofida turgan nombardorlar sohibi taxtning qahrini ko'rib, nafaslarini ichlariga yutgan holda sukut saqlashardi. Faqat qal'a tarafdin kelayotgan suron bu sukutni eshitishga yo'l qo'ymasdi. Temir oqim qal'a devorlariga bo'ron paytida quturgan dengiz to'lqinlaridek borib urilar — sada ketidan hazora, hazora ketidan qo'shin kelardi. Manjaniqlar-u arradalar qal'a devorlarini buzish uchun tinmay ishlar, cho'qmoqlar-u xarbalarning bir-biriga urilgandagi jaranglar to'xtamasdi.

Tong yaqinlashib, atrof yorisha boshlagan g'ira-shiralikda Amir Temur amri bilan yasovulboshi qodirandozlarni ishga soldi, ularning yoydan bexato o'q uzishlari tufayli shahrband ustidagilar tutdek to'kildilar.

Oxiri sabri tugagan Sohibqiron xirgoh ayvonidagi o'rnini tark etib, bu holdan vahimaga tushgan qurchilar

o'rovida pastga — qal'aga yaqinroq borishga, bu bilan askarlari ruhini ko'tarishga qaror qildi. U shiddat bilan sarko'bdan tushib borarkan, zaxira ortilgan aravalardan birining yonida o'chib qolgan, ammo daryo tomondan esayotgan salqin shamoldan qip-qizarib tovlangan gulxan cho'g'lariga qo'llarini toblab, isinib turgan bir cholga ko'zi tushdi. U cholni sezmay o'tishi mumkin edi. Ammo shuncha shovqin-suron orasida cholning ming'irlab kuylagan qo'shig'i noxosdan uning diqqatini tortdi:

*Voy, o'g'lima, voy o'g'lim,
Yigitlarning nobudi.
Ko'tarilmay qoldi-ya,
O'g'ilginam tobuti.*

*Moymananing yigiti,
Oyog'ida bor-buti.
Qo'ldan qo'lga o'tmadi
O'g'ilginam tobuti.*

*Qora yerda yotarsan,
Kimsa bilmas aslingni,
Do'stlaringni xor etding,
Kim oladi qasdingni.*

*Voy, o'g'lima, voy, o'g'lim,
Yigitlarning nobudi.
Qo'ldan qo'lga o'tmadi
O'g'ilginam tobuti...*

Amir Temur cholni tanidi. U qal'ani dastlabki qo'lga olganda, o'z sohibi, o'z safdoshlariga xiyonat qilganligi tufayli o'limga buyurilgan qal'a jiybaxonasi boshlig'i bo'lmish yigitning otasi edi.

O'shandayam jang juda dahshatli bo'lgan bo'lsa-da, bugungichalik beomon bo'lmagandi. Unda muxoliflar o'zaro ilk marta to'qnashayotganlari uchun hali bir-birlaridan qo'rqishmas, dillarda faqat: "Kimning qo'li baland kelarkan?" degan hadik bor edi, xolos. Ammo qilichlar bir-biriga urilgan ilk daf'adayoq bu hadik o'rtadan yo'qolib, uning o'rnini yog'iyga nisbatan g'azab va nafrat egallagan edi. Tongga yaqin boshlangan jang kechgacha davom etdi va ertasi kuni quyosh endi qizarib chiqa boshlagan mahal-

da chol o'g'li — jiybaxona boshlig'i xiyonati tufayli Turon hukmdorining g'alabasi bilan tugadi. Ammo g'alaba unga tatimadi. Yuborilgan nishonidagi talabiga bo'ysunish o'rniga qarshilik ko'rsatgan qal'a kutvoli bilan unga qal'a darvozasini ochib bergan jiybaxona boshlig'ini qatl ettirdi. Yengilgan qo'shin askarlarini esa qatl maydoniga olib kelib, o'z boshliqlarining sharmandali o'limini ko'rishga majbur etdi. Qatldan so'ng bu askarlarni ozod qilib, qo'yib yubordi.

Qatl boshlanishi oldidan asir askarlar turgan tomondan dod-faryod eshitildi. Amir Temur sukutni buzgan bu yoqimsiz baqir-chaqirni eshitib: "Nima gap?" degandek qurchilar boshlig'iga o'qraydi. Hukmdorning noroziligini payqagan qurchilar boshlig'i, devdek kelbatiga yarashmagan chaqqonlik bilan pastga otildi. Uning shunday og'ir gavadasi bilan chaqqon harakati o'rtasida bog'liqlik topolmagan hukmdor shovqin chiqqan tomonga tikildi. U mag'lub yog'iy askarlari ichidan qurchilar sudrab olib chiqqan cholni ko'rdi. Chol ikki qo'lini ombirdek qisib, maydon chetiga sudragan qurchilarga dastlab qarshilik ko'rsatishga urindi-yu, ammo dam o'tmay, nafasi o'chib, qo'l-oyog'i majolsiz shalvirab tushdi.

"U kim?" — deb so'radi Amir Temur qurchilar boshlig'i qaytib, o'z o'rnini egallagach. "Jiybaxona boshlig'ining otasi ekan", — dedi qurchiboshi. Sohibqiron birinchi marta kunda oldida qo'li bog'liq turgan, qal'ani xiyonat tufayli unga olib bergan jiybaxona boshlig'iga tikildi. U o'g'li tengi yigit edi.

Xuddi o'sha lahza tovachining ishorasi bilan qatl boshlanganidan xabar berib nog'oralarning gumbir-gumbiri boshlandi. Maydon o'rtasidagi kunda qo'yilgan supada qo'qqayib turgan jallod qiblaga qarab tilovat o'qirdi. Botayotgan quyoshda uning yuzi qip-qizil tusda tovlanardi. Tilovatni tugatgan jallod o'rnidan turdi va kundaga birinchi bo'lib kutvol boshini qo'ydi. Ammo kutvol boshini kundadan olib, yana qad tiklashga urindi. Mushtumining zarbi bilan buqani o'ldirishga qodir zabardast jallod bir sil-tash bilan yana uning gavadasini bukib boshini kundaga qo'ydi, so'ng yuksakdagi xirgoh peshayvonidagi taxtda ichkilar-u nombardorlar qurshovida turgan hukmdorga tikildi. Aniqrog'i, tikilgandek bo'ldi, zero jallod boshini ko'tardi-yu, o'z sohibiga tik boqishga jur'at qilolmadi.

Uning qo'lidagi oybolta ham qonga bo'yalmagan, ammo g'urub shu'lasini tushib qip-qizarib tovlanardi.

Endi buyog'i faqat Sohibqironning irodasiga, uning g'azabi yoki rahm-shafqatiga bog'liq edi. Ammo dunyoning to'rt tarafini zir-zir titratgan, G'arb-u Sharq hukmdorlariga o'zining marhamatini ayamay, ularni farzandi qatoriga qo'yib, "o'g'illarim" deb murojaat qilishga ko'nikkan jahongir bu lahza nimalar haqida o'ylayotganini hech kim bilmasdi.

Kutvol ham, jiybaxona boshlig'i ham o'g'li tengi yigitlar edi. Ammo kutvol mardonalik bilan qal'ani saqlashga uringan bo'lsa, jiybaxona boshlig'i xiyonat bilan uni muxolifga ochib bergani ular o'rtasida bir ulug' jar hosil qilganini o'ylagan Sohibqiron dunyoning g'alati ishlarini anglashga urinardi. Mana, deyarli tengdosh yigitlar. Balki ular bir ko'chada o'ynab ulg'ayishgan jo'ralardir, balki qilich chopqilashni birga mashq qilishgan saboqdoshlardir. Ammo ular hozir bir-birlariga dushman. Kutvol o'zini mag'rur tutar, o'zini dushmanga sotgan jiybaxonachiga qayrilib ham qaramasdi. Jiybaxonachi bo'lsa, allaqachonlar tiriklik nishonasini bildirmay munkayib yotardi. O'z qilmishini anglab pushaymon bo'lganidan ajalni allaqachonlar bo'yniga olganidanmi yoki o'z xiyonati bois marhamat kutib, uning o'rnida o'lim topayotgani tufayli qo'rquvdanmi uning devor rangiga kirgan basharasi ma'nosiz, unda na g'azab, na iltijo namoyon edi.

Hukmdor o'lim oldida ham o'zini xo'rlashlariga qarshilik ko'rsatayotgan kutvolga qarab, ikkilangandek bo'ldi. Keyin birdan sergak tortib, o'g'liga ko'z qirini tashladi. U o'g'lining chehrasida ham ikkilanish alomatini sezdi-yu, qarori qat'iylashdi. "Ikkilanish, bu bo'lajak mag'lubiyatdir", — deb o'yladi Amir Temur. Agar u hozir ikkilanganini o'g'liga bildirib qo'ysa, o'g'li saltanat va harbning har bir ishida ikkilanishi mumkin. Bunga esa yo'l qo'yib bo'lmasdi. Unda saltanatda orom, dushmanlarda qo'rquv, do'stlarda sadoqat, o'g'lida sobitlik qolmaydi. Illo, podshoh bir tadbir qilishni oldindan qasd qildimi, har qanday sharoit va vaziyatga qaramay, o'sha ishda qattiq turmog'i, to bitirmaguncha undan qo'l tortmagani ma'qul. Agar bugun u ikkilansa ertaga o'g'li ham ikkilanadi, sobitligi sinadi, oqibatda mamlakat bo'linadi. Ikkilangan hukmdor baribir oxir-oqibat adashadi, so'ng ularga yaqin turganlar ham adashadilar.

U bir paytlar, endi saltanat izmi ilgiga o'tgan kunlarda piri yo'llagan maktubdagi muborak so'zlarni esladi: "Mamlakat kufr bilan turishi mumkin, lekin zulm bor yerda turolmaydi". Xo'sh, undan shafqat tilash o'rniga o'limni indamay kutayotgan kutvolni o'ldirish zulmi, zulm emasmi?! "Zulm!" — deb o'ziga javob berdi Sohirqiron. Ammo yana shu narsa ma'lumki kutvol yosh bo'lishiga qaramay, zulm yo'liga o'tgan. Sohirqiron qon to'kilishiga yo'l qo'ymaslik niyatida o'z nishonini yuborib taslim bo'lishni taklif qilganida, bu talabga rizolik bildirish haqida maslahat solgan ikki-uch yuzboshini mashvaratning o'zidayoq chopib tashlagan. La'nati jiybaxonachi, allaqachonlar ko'nglida xiyonat fitnasini boshlagan jiybaxonacha boshlig'i ham o'sha yuzboshilarga qilich peshlagan. Nodon kutvol xavf-xatarni unga oqilona maslahat bergan yuzboshilardan emas, mana shu yonida turib qilich peshlagan jiybaxonachidan kutish kerakligini bilmagan. Oqibatda, o'rtada jang sodir bo'ldi, necha yuz askar bekor qurbon bo'ldi. Bu zulmi, zulm emasmi?! "Zulm!" — deb hukm chiqardi buyuk jahongir. Qolaversa, yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytarish mumkinmi? U holda yaxshilikka nima bilan javob qaytarish lozim. Yo'q, yomonlikka adolat, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytarmoq kerakdir. Aksincha bo'lsa, xatodir.

Amir Temur yana o'g'liga ko'z qirini tashladi. Uning yuzida hamon ikkilanish alomati zohirligini sezdi va o'g'li unga qayrilib bir nima deyishga hozirlanganini payqashi bilan ko'zini olib qochdi. Yo'q, o'g'li hozir nima demoqchiligini u eshitmasligi kerak. Zero, hozircha bu ikki iqlimni ichiga olgan cheksiz hududda va shu hududning markaziga aylangan yerda — u o'tirgan makonda har bir narsa, har bir kimsaning taqdiri yolg'iz uning irodasiga, uning qaroriga bog'liq. Shunday ekan, kecha garchi yolg'iz o'zi bilgan qaror, uni boshqalarning qulog'i eshitmagan bo'lsa-da, bugun amalga oshmog'i shart.

Sohirqiron yuzida bir daqiqa paydo bo'lib, o'sha lahza o'chgan ma'noni uqqan tovachi jallodga "Boshla!" degandek qo'l siltadi. O'sha lahza jallodning qizil damli oyboltasi kutvol boshi ustida yalt etdi-yu, kesilgan bosh kundadan supaga, supadan pastga dumalab ketdi. Navbat jiybaxonacha boshlig'iga yetdi. Yana jallod oyboltasini yerga tirab, bosh egib izn kutdi. Tovachi hukmdor yuziga tikildi.

Ammo Amir Temur yuzida hukm ma'nosini ko'rmay, vujudi diqqatga aylandi.

Navbat jiybaxona boshlig'iga yetdi-yu, jahongir dastlab kutvolni boshidan judo etganiga o'kindi. Avval battol xoinni o'ldirish kerak edi. Illo, o'zini yog'iyga sotgan xiyo-natkorning o'limini kutvol ko'rishi kerak edi. Jahongirning birdan g'azabi ko'pchib, tovachiga o'graydi. Gap nimadaligini anglolmagan bechora tovachining tizzalari bo'shshib, rang-ro'yi ko'pikdek oqarib ketdi. Ha, kutvol bu la'natining o'limini ko'rishi shart edi... Shart edi... Nega avval shu narsani o'ylamadi. Bu lahzada o'z ona yurti hizida turgan qal'ani unga olib bergan jiybaxona boshlig'i uning nazarida dunyodagi eng past, eng manfur kimsa edi.

O'limini kutib yuztuban yotgan jiybaxonachining tanasiga jon kirgandek bo'ldi. Kutvolning o'limidan so'ng tamom bo'lgan xoin hukmdor o'yga botgan vaqtni paysal-lash, deb Sohibqiron uni faqat qo'rqitish uchun kunda yoniga olib keltirganligiga, aslida qilgan ishi uchun albat-ta marhamat topajagiga ishona boshlagandi. U zo'rg'a ko'zlarini ochib hukmdorga boqdi. Majol topib undan imdod tilamoqchi bo'ldi, ammo muzlab qolgan lablarini qanchalik ochishga urinmasin, ocholmadi, faqat qaqragan, qonga to'lgan bo'g'zidan nolaga o'xshash bir tovush chiq-di. Keyin hukmdorning o'ziga qahr bilan nafratomuz qarab turganini arang ilg'adi-yu, murda nuqsi urgan basharasini yana yerga bosdi. Amir Temur g'azab bilan tovachiga baqirdi:

– Mochag'ar, nimani kutyapsan, boshlamaysanmi?

Tovachining ishorasi bilan jallod bir siltash bilan jiy-baxona boshlig'ining majolsiz gavdasini yerdan ko'tardi-da, ikki bukdi va boshini kunda ustiga qo'ydi. O'sha zahoti mahkumning og'zidan ko'pik oqib tusha boshladi. Jiybaxona boshlig'ining boshi ham kundadan pastga dumalashi bilan hammaning qulog'i ko'nikib qolgan og'ir va qo'rqinchli sukunat og'ushida maydon chetida bog'liq turgan otlar yonida chalqancha yotgan cholning yuragidan otilib chiqqan mungli faryod yangradi. Ammo bu faryod egasiga hech kim jur'at etib qaray olmadi. Yolg'iz Amir Temur o'rnidan turib, qatl maydonini tark etayotgan odamlar osha cholga uzoq tikildi. "Zulm!" – deb o'yladi yana u. Shu o'y ongida yalt etgan zahotiyoy, shart orqasi-ga o'girildi. O'shandan buyon cholni uchratmagan edi...

So'nib borayotgan gulxan cho'g'larini qo'lidagi shox bilan titayotgan cholga ko'z tashlab, bir lahzagina to'xtab qolgan Sohibqiron qadamini tezlashtirdi. Ortidan cholning qo'shig'i yetib kelardi:

*Voy, o'g'lima, voy, o'g'lim,
Yigitlarning nobudi.
Qo'ldan qo'lga o'tmadi
O'g'ilginam tobuti...*

"Chol esdan og'gan!" — deb o'yladi Amir Temur, ammo oldida durbosh ko'tarib borayotgan qurchi "Voh", — deya yuztuban yiqilganini ko'rди-yu, o'sha zahoti cholni unutdi. Qal'a tomondan uchib kelgan to'qmor uchi qurchining ko'ksini teshib, kuragidan chiqib turardi. Jahongirning xavfsizligi uchun javobgar ichkilar tezda uni turalar bilan to'sib olishdi.

Tuni bilan davom etgan jang tong yorishgach, batar avj oldi. Kechasi qo'zg'algan shamol va bir-ikki tomchilab o'tgan yomg'ir tinib, osmon shundayam yarqirar ediki, bamisoli artilgan shishadek beg'ubor edi. Osmonda bir hovuch bulut ham ko'rinmasdi. Yoz quyoshi shunday mehr bilan odamlarga, chechaklarga, dala-yu dashtlarga, yuksak tog'larga o'z nurini sochardiki, bo'layotgan voqealar o'ngda emas, tushda ko'rinayotgandek tuyulardi. Ammo har ikki tarafning jangchilari buni sezishmas, ularning ko'zi bir-birlaridan uzilmas, qo'llaridagi qilich-u zulinlar tovushi, ko'zlaridagi g'azab, dillaridagi qahr g'ubori ham osmonni, ham quyoshni to'sib olgan edi. Toliqqan otlarining ham, odamlarning ham o'ngi tushga aylangan. Ular butun dunyoni unutgan, go'yo yolg'iz o'limgina ularga hordiq olish uchun imkon beradigandek. Tuni bilan sovutlar va dubulg'alar aks etgan oy nuri so'nib, quyoshdan tushgan shuur qip-qizarib oqayotgan daryoda tovlana boshladi. Uning suviga qon qo'shildi. U qal'a turgan qoyadan oqib tushib, olis tog'lar tarafdan dalalarni yashnatish, odamlar, gullar, bulbullar chanqog'ini qondirish uchun oqib tushayotgan daryoga borib quyilar, ko'm-ko'k daryo bir-ikki farsang davomida bu qonni hazm etolmay qiy-nalar... va oxiri qon rangini ichiga yutib, yana o'zining azaliy yo'lidan olg'a talpinardi.

O'lim topgan jangchilar qiynalмай jon berishar, o'lim ularga farog'atli uyqu bo'lib tuyular, ular "o'layapman" deb emas, "uyqu bosyapti", — degan xayolda ko'z yumishardi. Ochiq qolgan ko'zlarda tip-tiniq osmon bilan bab-baravar ko'pik sochayotgan otlar, qilich peshlagan suvoriylar, har ikki tomondan uchib kelayotgan novaklar-u nayzalar aks etardi. Bu urush chizgan surat edi.

Tongdan o'tib qal'adagilarning zaiflashgani sezildi. Zero, ular o'zlari uchun o'limdan boshqa yo'l yo'qligini anglab, matonat bilan jang qilishar, biroq, erigan Temur tog'i oqimi shiddat bilan to'xtashni bilmay, qal'a devorlariga urilar, har urilganda yana ham balandlashardi. Oxiri bu oqim devorlardan oshib, qal'a ichini to'ldirdi.

Jang tugadi. Amir Temurga dushman qo'shinlari butunlay tor-mor qilinganini aytishdi. Sohibqiron bu xabarni eshitar ekan, boshqa narsani o'ylardi. U betoqat edi. U o'zi kutgan gapni eshitishni intiq kutar, ammo o'zi ochiqdan ochiq so'rashga yuragi betlamasdi. "Demak, o'g'lim..." Amir Temur ko'ksi zirqirab og'ridi. U qurchilar boshlig'iga tikilib: "O'g'limni toping!" deb buyurdi. Ammo qidirishlar bekor ketdi. O'g'lining na tirigi, na o'ligi topildi. Amir Temur bu haqda xabar bergan yaqinlariga darg'azab tiki-lar, ularni qayta-qayta qidirishga majbur qilardi.

Jahongir o'g'lini jasur va o'ktam qilib tarbiyalagan edi. Qilich tutgan qo'li baquvvat bo'lsin deb kecha-kunduz mashq qildirdi, yuragi qo'rquvni bilmasin deb sher yuragini yedirdi, farosatli bo'lsin deb kitobga oshna qildi. Yigirmaga chiqqan o'g'li o'n yillab Sohibqiron yurishlarida qatnashgan, qilich chopqilashda chiniqqan tajribali jangchilar — bahodirlar bilan bir safda turish huquqiga ega bo'ldi.

Amir Temur ichida farzandini qanchalik suymasin, haligacha uning boshini silab erkalamagan. Erkalash dilni buzadi deb hisoblardi. O'g'li ham shu paytgacha otasiga biror marta kulib boqmagan, hamisha ko'zlarida olov chaqnab turardi. Bu olov o'sha jang ko'rgan bahodirlar ko'zlaridagi olovdek sovuq porlamasdi. Bu olov o'tli va yosh edi. Nahotki shunday o'g'li dushman qo'lida xor bo'lgan bo'lsa? Nahotki?! Yo'q, u o'zini xor qilishlariga yo'l qo'ymaydi. U yog'iy qo'lida xor bo'lishdan o'limni afzal ko'radigan yigit. Zero u o'g'lini qal'ada qoldirib ketar ekan, xayrlashishi oldidan shunday degandi: "Saltanatga

da'vogarchilik qilgan har bir kishi saltanat sha'ni va martabasiga loyiq ish tutishi zarur. Mudom yodingda bo'lsinkim, bu yo'lda jangga kirib yo zafar quchib g'olib bo'lg'aysan, yo o'ldirilg'aysan. O'limini bo'yniga olgan kishigina bu yo'ldan yurmog'i mumkin".

Amir Temur rahmatli otasi, barloslarning ulug' amirlaridan biri bo'lmish Muhammad Tarag'ay uni qanday tarbiyalagan bo'lsa o'g'lini o'sha ruhda: beshafqatlik, mardlik va farosatlik, faqat shundan keyingina oqibatlik ruhida voyaga yetkazdi. Oqibat, otasining nazarida, yolg'iz mehrshafqatdan, shu bilan birga dilovarligu qattiqqo'llikdan tug'ilmog'i darkor. U oqibatning inkori bo'lmish xiyonatchi yomon ko'rardi. Qo'rqoqlikni kechirsa kechirar, ammo xiyonatchiga rahmdillik qilishni o'ylamas, hatto, bunday qilishni gunoh deb bilardi. Agar Amir Temur dunyoning to'rt tomonidagi eng boy o'lkalarni zabt etib, ularning podshohlarini o'ziga tobe etgan bo'lsa, bu sharafiga shu dilovarligi va oqibatdorligi, xiyonatchi yo'l qo'ymagani sababli erishdi.

Amir Temur o'g'lida uch hislat mujassam bo'lishini istardi. Eng avvalo, insonparvarlik, so'ng tejamkorlik va nihoyat bosiqlik. Insonparvar odamgina dovyurak bo'lmog'i mumkin. Tejamkor bo'lgan odamgina saxiy bo'lishi mumkin. Bosiq odamgina hukmdor bo'lishi mumkin. Kimki jasur bo'lsa-yu, insonparvar bo'lmasa, tejamkor bo'lmasa-yu, saxiylik qilsa, dono bo'lsa-yu, bosiqlik qilmasa, unday odam o'zi bosh-qosh ishniyam, o'ziniyam halok etadi. Kimki, dushmani bilan olishgandayam insonparvarlikni unutmasa, u albatta yengadi. Alloh taolo hamisha unga madad beradi, insonparvarlik unga panoh bo'ladi.

U o'g'luga mamlakat adolat, urush esa dilovarlik va ayyorlik bilan boshqarilishini, mamlakatda taqiq qancha ko'p bo'lsa, avom shuncha qashshoqlanishi mumkinligi, illo erkinlik va adolat bo'lsa avom, demak, mamlakat boy bo'lishini, qonun va buyruqlar qanchalik ko'paysa, adolatsizlik, o'g'rilik va beboshlik shunchalar ko'payishi mumkinligini uqtirdi. "O'g'lim, – deb aytardi rahmatlik otasi, – uzoqni ko'rolmagan hukmdor yaqinidagi balolarga giriftor bo'ladi. Ammo yaqinni ko'rib ish tutgan hukmdor ham xato yo'ldadir". Amir Temur otasining bu gapini o'g'luga aytar ekan, o'zidan qo'shib ushbuni uqtirgan edi:

Podshohlar xulqi bamisoli shamol, avomniki maysadir. Shamol qay tarafga essa, maysa ham o'sha tomonga egiladi. Ammo podshoh hech qachon o'z qudratining asosi mana shu avom ekanini unutmastiki kerak".

Amir Temur tutab yonayotgan, vayrona qal'aga kirmay daryoga yaqin yalanglikda chodir tiktirdi. Sohibqiron o'zining oddiy jangchilari libosidan deyarli farq qilmaydigan jangovar libosida, Damashqni olganda qo'lga kiritgan oltin chiroqdon osilgan shohchodirda qunduz bo'rkli boshini eggan ko'yi o'g'lidan darak kutardi. U kamdan kam yolg'iz qolar, shu boisdan har gal shu ahvolga tushganda dilini allaqanday anglab bo'lmas og'riq qisa boshlardi. Hozir ham shu og'riq uyg'ondi-yu, Sohibqiron chuqur oh tortdi. U og'riq sababini bilmas, bu esa og'riqni yo'qotish chorasini topishga imkon bermasdi. Tuni bilan kechgan jang tufayli uyqudan, hordiqdan qolgan jahongir ongida quyuq va horg'in bir zulmat paydo bo'lgan, og'riq esa mana shu zulumat ichida yonib turgan chiroqdek pirqirab, goh tovlanib turardi. To'satdan tashqarida shovqin-suron ko'tarildi-yu, sergak tortdi. Ammo o'zini tutib, bu shovqin-suronlardan xayolan uzoqlashish uchun ko'zini yumdi. O'sha zahoti kechagi tushi o'ngida yalt etib namoyon bo'ldi. Kumush shu'la og'ushida belanchak chayqalardi. Bu safar onasi yo'q edi. Belanchak ham bo'm-bo'sh edi. "O'g'lim, o'g'lonim..." — deya pichirladi Amir Temur. Ammo tashqaridagi shovqin tobora unga yaqinlashib kelar, ortiq undan qochib bo'lmasdi...

Shu payt shoshilib ichkariga nombardorlardan biri kirdi. Uning yuzida qo'rquv bor edi. U gapni qanday boshlashni bilmay Sohibqiron qarshisiga kelib, tiz cho'kdi. Amir Temur nega nombardorlaru amirlar har galgidek rasm-rusmga binoan o'z munosabatlaridan kelib chiqqan tartibda kirib kelmaganlari haqida o'yladi-yu, huzuridagi nombardor ko'pchilik aytishga qo'rqqan gapni unga yetkazishni bo'yniga olib kirganini angladi.

— So'yla, — dedi Sohibqiron.

— Onhazrat, — dedi nombardor, — bir qoshiq qonimdan kechsangiz...

— Kechdim, so'yla, — dedi Amir Temur.

— Onhazrat, o'g'lingizning na tirigi, na o'ligi topildi. Qal'ani elakdan o'tkazdik, ammo... — nombardor jim

qoldi. O'rtada jimlik cho'kdi. Bu jimlik cho'zilgan sayin nombardorning qo'rquvi oshib borar, bu qo'rquv yuragidan qon tomirlari orqali vujudiga tarqalib, a'zoyi badanini shol etganday bo'lardi.

– Shovqin-suronning sababi nedir? – dedi boshini ko'tarmay Amir Temur.

Qo'rquv daryosiga cho'kib borayotgan nombardor birdan hushyor tortib, bor irodasini yig'ib, taqdir in'om qilgan xasga yopishdi:

– Qatl etilgan jiybaxona boshlig'ining otasi sizning huzuringizga kiraman deb shovqin ko'tardi. Qurchilar uni qo'l-oyog'ini bog'lab, daryoga tashlamoqchi bo'ldilar-u bu ishni ixtiyoringizsiz qilishga jur'at topolmay, to'xtadilar.

“Mana kim o'g'limga nima bo'lganini menga aytib beradi?” – degan nogahoniy o'ydan o'rnidan turib ketgan Amir Temurning vajohatini ko'rib nombardor hayot bilan vidolashish muddati yetganini tushundi. Ammo Sohibqiron unga yaqinlashib, yoqasidan ushlab dast ko'tardi-yu, qahrli ko'zlarini tikib, baqirdi:

– Tezroq cholni huzurimga olib kiring!

Boyagina qo'rquvdan qo'l-oyog'i bo'shshagan nombardor hukmdor yoqasini bo'shatishi bilan shohchodirdan o'qday otilib chiqdi. Zum o'tmay, cholni olib kirdilar. Chol hozirgina arqon siquvidan bo'shagan qo'llarini uqalab, qarshisida o'tirgan Sohibqironga, ko'zlarini yashirmay, ochiqdan ochiq razm solardi. Ular bir-birlariga uzoq tikildilar. Allaqachon o'z o'rinlarini egallagan nombardorlar-u amirlar “bu yog'i nima bo'larkin?” deganday voqealar davomini kutardilar.

– So'yla, kimsan? – deb birinchi og'iz ochdi nihoyat Amir Temur.

– Bandaman, – dedi chol unga tik boqqancha.

– Kimning bandasi? – deb so'radi yana Amir Temur.

– Hukmdorimning, – dedi chol.

– Hukmdoring kim?

– Alloh taolo! – dedi chol.

Amir Temur cholning javobiga ichida tahsin o'qidi. Bir lahzalik bu savol-javob uni ancha tinchlantirgan edi.

– Ey, Alloh bandasi, – deya gap boshladi yana Amir Temur, – mening kimligimni bilasanmi?

– Bilaman. Sen ham Alloh bandasisan! – dedi chol.

Inshoollo, xudoning bandasi Amir Temurman, — dedi Sohibqiron.

— Amir Temurligingni yaxshi bilaman.

Atrofdagilarning butun vujudi quloqqa aylanib, hukmdor bilan chol musohabasini tinglashardi.

— Allohning mo'jizasi, Xudovandi karimning marhamatiga erishgan Amir Temurman, — dedi Sohibqiron har bir so'ziga alohida urg'u berib.

— Har bir bandaning dunyoga kelishining o'zi Alloh mo'jizasi, Xudovandi karimning marhamatidir, — dedi chol.

Amir Temur "rost aytding" degandek bosh silkib, choling so'zini ma'qulladi. Ammo o'sha zahoti yodiga o'g'li tushdi-yu, lablari mahkam qisildi.

— O'g'limga nima bo'lganini bilasanmi? — deb sekin so'radi Sohibqiron. Ammo uning ovozini sukunat quchgan shohchodirda o'tirgan hamma eshitdi.

— Kecha qal'ada bir yigitni qatl etdilar. Uning ko'z-qoshi senikiga o'xshardi. O'sha yigit o'g'lingmi? — dedi chol savolga savol bilan.

— Sen aytgan yigit o'g'limmi, o'g'lim emasmi, men hali bilmayman. U tirikmi, o'likmi, bundan ham bexabarman, — dedi Amir Temur.

— Yigit taxminan yigirma yoshda edi, — dedi chol.

— Ha, o'g'lim yigirmaga chiqqan edi, — dedi Sohibqiron.

— Uni sening kelishing arafasida tongda qatl etishdi, — dedi chol.

— O'sha yigitni qanday o'ldirishdi, so'ylab ber, — dedi Amir Temur.

— Uni qal'a o'rtasidagi maydonda qatl etishdi. O'sha sen mening o'g'limni qatl etgan supada... — Chol bu gapni aytib to'xtadi. Amir Temur birdan yolg'izlikda qiynab, ko'pchilik orasida uni tark etadigan og'riq yana dilida uyg'onganini sezdi. Bu safar og'riq har safargidan kuchliroq edi. U bor irodasini to'plab, dilidagi azob yuzida zohir bo'lmaslik yo'lini tutdi. Choldan boshqa biror kishi jahonni qo'rquvda tutgan inson dilida qanday azob uyg'onganligini sezmedi.

— Tong mahali edi, — deb nihoyat gapini davom etdi chol. — Mashriqdan chiqqan quyosh charaqlab tursada, hali mag'rib tomondagi oy botib ulgurmagan edi.

-- Uni qanday o'ldirdilar? — deya toqatsizlandi Amir Temur.

— Avval o'ng qo'lini yelkasi osha chopdilar...

— Ingradimi? — deb so'radi Amir Temur.

— Yo'q, oh degan tovush ham chiqarmadi.

— Mening o'g'lim ekan! — dedi hayajonlangan Amir

Temur.

— Keyin... keyin chap qo'lini chopdilar, — dedi chol.

— Ingradimi?

— Yo'q, miq etmay chidadi.

— Mening o'g'lim ekan! — dedi Amir Temur.

— So'ng yigitning o'ng oyog'ini chopdilar, — dedi chol, o'sha dahshatli qatl manzarasini ko'z o'ngiga keltirish niyatida ko'zini yumganча.

— Ingradimi?

— Yo'q. Chidadi, ko'zidan bir tomchi yosh, bo'g'zidan bir un ham chiqmadi.

— Mening o'g'lim ekan u! — dedi Amir Temur.

— Keyin bechoraning chap oyog'ini chopdilar, — deb hikoyasini davom etdi chol hamon ko'zini ochmay.

— Ingradimi? — deb so'radi sohibqiron.

— Yo'q, ingramadi.

— Mening o'g'lim ekan o'sha yigit! Mening o'g'lim! — dedi Amir Temur ko'zidagi alam o'rnini g'urur egallab. — Keyinchi, keyin?..

— Keyinmi?.. — dedi chol mahzun ko'zlarini ochib, Sohibqironga tikilar ekan, — keyin yigitning ko'ksini tars yordilar-da, yuragini uzib oldilar!

— Ingradimi? — dedi Amir Temur.

— Yo'q, ingramadi. Faqat... — cholning tovushi hayajondan bo'g'ilgandek bo'ldi. — Faqat yuragini uzib olganlarida "Oh!" deb yubordi, — chol ko'zlaridan oqqan yoshlarni gulxan qoraytirgan yengi bilan artar ekan.

— Yo'q, u mening o'g'lim emas ekan! — deb yubordi cholning so'nggi so'zini eshitib o'rnidan turib ketgan Amir Temur.

Davradagilar Sohibqiron so'zini eshitib, bir qalqib ketdilar. Amir Temur ularning har birini ko'ziga tikilmoqchi bo'lgandek, davradagilarga bir boshdan tikildi va o'ziga boqib turgan cholga navbat yetganda yana takrorladi:

— Yo'q, u yigit mening o'g'lim emas!

Shu gapni aytishi bilan Sohibqironning ko'z o'ngini bir

zum kumush yog'du to'sdi. Kumush yog'du aro chayqalgan belanchakni ko'rdi. Biroq belanchak bo'sh edi. "O'g'lim!" — deya tovushsiz o'rtandi jahongir...

Sohibqiron qal'ani buzib tashlashni, cholga bo'lsa nima tilasa o'shani berib, o'zi xohlagan manziliga yetkazib qo'yishni buyurdi. O'sha zahoti uning amri bajo keltirildi. Temir tog'i erib, yana qal'a tomonga oqdi va birpasda qal'adan nom-nishon qolmadi. Ertasi kuni bu simobiy oqim daryo yoqalab mag'rib tomonga oqdi. Noma'lumlikdan sarosimada qolib, oromni unutgan olisdagi shahar-u qishloqlar bu temir oqim ularning qay birlari tomon burilishini bilmay, vahima bilan kutardilar. Noma'lumlik sarhadi kamaygan sayin bu temir oqim ularga shunchalik yaqinroq kelardi.

Chol esa Sohibqiron dan hech nima so'ramadi. U devorlari buzilib, yer bilan tekislangan qal'a atrofni tark etmadi. Bir necha kundan so'ng Amir Temur to'satdan cholni eslab, surishtirdi. Unga cholning qal'a yonida qolganini aytdilar. Sohibqiron qo'shından bir guruh ajratib, cholni o'z huzuriga olib kelishlarni buyurdi. Guruh bir necha kun yo'l bosib, manzilga yetib keldilar-u chor-atrofni qidirib cholni topolmadilar. Jangchilar chol daryo sohilida yangi paydo bo'lgan qabrga ko'milganidan bexabar edilar. Uni ko'mgan podachilar esa sharqdagi tog' qoyalaridan pastga olib tushgan podalarini haydab allaqachonlar olislab ketgan, ular cholning Amir Temur va uning o'g'li haqidagi mahzun hikoyasini allaqachonlar afsona qilib aytib borardilar...

Afsona mana shu yerda yakunlanadi.

Vassalom.

1990.

**ISKANDAR MAQDUNIY
VA SAK CHO'PONI**

Yunon hukmdori Iskandar Maqduniy qo'shini miloddan avvalgi 331-yilda Gavgamela shahri yaqinidagi yalanglikda fors podshosi Doroning ikki yuz ellik minglik lashkarini tor-mor etdi. Natijada, ikki asrdan beri mag'rib-u mashriqni qo'rquvda tutib kelayotgan Ahmoniyalar davlati barham topdi. Mag'lub podshoh o'ziga tobe Boxtariston tomonga qochdi, ammo yo'lda Boxtariston va Sug'd noibi Bess bilan lashkarboshi Nabarzan tomonidan xiyonatkorona o'ldirildi. Bu xabarni eshitgan Iskandar: "Podshoh qonini mendan o'zga biron bir kimsaning to'kishiga haqqi yo'q edi", degan dag'dag'a bilan xiyonatkorlarni ta'qib etishga kirishdi.

Bundan keyingi voqealar juda uzoq davom etgan qonli janglar, zafar-u mag'lubiyatlar tarixi bo'lganidan xabardor bo'lsangiz kerak. Qolaversa, kaminada Iskandar bilan Sug'd lashkarboshisi Spitamen o'rtasida kechgan omonsiz jang-jadallarga bag'ishlangan hikoyalar yozish istagi ham bor. Illo, hozirgi maqsadimiz bor-yo'g'i Iskandar Maqduniyning Boxtariston va Sug'd tomon borayotganida ro'y bergan bir voqeani hikoya qilib berishdir.

Iskandar noma'lum o'lkalar tomon g'alabadan ruhlangan qalqonbardor askarlarini shiddat bilan boshlab borarkan, ba'zan atrofdagi poyonsiz sahro qo'ynidan shamol ko'targan to'zon kabi to'satdan paydo bo'lib, xuddi shunday tez g'oyib bo'ladigan sahroyilarning oniy, ammo dahshatli hujumlariga to'qnashib o'tishga majbur bo'lardi. Bu hujumlar yosh jahongir yuragiga qo'rquv sololmasdi. Qo'rquv borayotgan manzilning noma'lumligida edi. Buyuk so'qir — Homerning: "Noma'lum va yot yurtda adashmoqdan dahshati yo'qdir!" degan hikmati hamisha uning yodida. Ammo qo'rquv ham yo'l bosgan sayin kamayib, noma'lumlik ortga qolganidayin ortda qolib borardi.

Iskandarning boshidagi yunonlarning dong'i ketgan ustasi Teofil yasagan obdor dubulg'a qaynoq sahro quyoshi

ostida yaraqlab turar, dubulg'aga ulangan po'lat halqachalar esa yigitning bo'ynini kutilmagan xavf-xatardan to'sib turardi. Sitsiliyalik qurolsozlar yasagan qirmizi sovut ostidan kanopdan to'qilgan qo'shqavat javshan yosh jahongir vujudini mahkam siqib olgan. Belida Xitoy podshosi tuhfa qilib yuborgan, qushdek yengil bo'lsa-da, puxta ishlangan keskir qilich. Iskandarning jangdagi ishonchi, joni-dili shu qilichi edi. Yelkasida usta Gelikon qo'lidan chiqqan va minnatdor rodosliklar sovg'a qilgan yengil yoping'ich. Iskandar ot ustida shamolday ucharkan, yelkasidagi yoping'ich o'ziga xos bayroqqa aylanar, u qayerda paydo bo'lsa, o'sha yerda askarlar ruhlanib, yanada shiddatliroq jang qilishar, har bir jangchi bu bayroqni hifz etib halok bo'lishni o'ziga sharaf deb hisoblardi. Iskandar buni yaxshi bilgani uchun ham jang payti yoping'ichini yechmasdi...

* * *

Iskandar oqshom payti kekxa lashkarboshi Parmenion bilan suhbatlashib o'tirardi. Quyosh ufq ortiga botganiga qaramay hali harorat pasaymagan, qilt etgan shabada ham sezilmasdi.

— Esingda bo'lsa, Herodot bu yurt odamlari xususida ularning Ellada zaminida forslar tarafida turib jang qilganlarini batafsil yozgan... — deya gap boshladi Parmenion. — Esladingmi?..

Parmenion shunday deb yonida turgan qutichani ochib, Herodotning “Tarix” deb ataluvchi asari bitilgan papirus o'ramalarini oldi. Lekin Iskandar unga mutlaqo e'tibor bermay xayolga cho'mganini ko'rib, o'ramalarni yana o'rniga qo'ydi.

Parmenionning fil suyagidan yasalgan bu qutichani olib yurishiga ham Iskandar sababchi: kekxa qilichboz bu ishi bilan yigirma yashar podshoh ko'nglini olishni istardi. Boshqa lashkarboshilar ham xuddi shunday qutichalar olib yurishining sababini esa Gavgamela jangidan so'ng ro'y bergan bir voqea ochib berardi.

Podshoh Doro mag'lubiyatidan so'ng fors hukmdori-yu ko'p sonli saroy ahlidan qolgan boyliklarni ro'yxat qilgan

yunon amaldorlari taklifi bilan jahongirning eng yaqin do'stlari o'ljalar orasida eng qimmatbaho hisoblangan buyumni Iskandar huzuriga olib kirishdi. Bu bebaho dur-u gavhar bilan ziynatlangan quti — kichkina sandiqcha edi. Sandiqchaga o'rnatilgan gavhartoshlarning ayrimlari Fors saltanatiga qarashli viloyatlarning bir yillik xirojiga teng kelardi. Iskandar qutichani maroq bilan tomosha qildi. Ichida ustaning hunariga tahsin aytdi. So'ng qoshida o'tirganlardan:

— Bu qutida nimani saqlashimni maslahat berasizlar? — deb so'radi.

— Doroning tojini, — dedi o'ylab o'tirmay Klit.

— Otang Filippdan meros qolgan tojni, — dedi Parmenion.

— Xitoy podshohi sovg'a qilib yuborgan qilichni, — dedi Iskandarning bu tortiqni nihoyatda yaxshi ko'rishini bilgan Filot.

Davrada gilar o'zlariga ma'qul maslahatlarni berib bo'lgach, kimning taklifi ma'qul topilishini kutib sukut saqlashdi.

— Men bu qutichada, — Iskandar shunday deya o'tirganlarga bir-bir ko'z tashlab chiqdi: — "Iliada"ni saqlashni istardim...

* * *

Hozir Parmenion bilan suhbatlashib o'tirarkan, uning gapi bahona Herodot asarida Bixtariston va Sug'd xususida yozilgan ma'lumotlarni esladi. Iskandarning xotirasi kuchli edi. Ustozi Arastu ham uning quvvayi hofizasiga tahsin o'qigan.

Iskandar Herodotning Fermopila yaqinida sodir bo'lgan dahshatli jangda forslar tarafida bixtarliklar-u sug'dlar bilan birga sahroyi saklar — skiflar ham ishtirok etgani haqida yozganlarini bir-bir xayolidan o'tkazdi. Muarrix skiflarni uchli qalpoq, teridan qilingan egin-bosh kiyishlarini, jang-u jadalda mashhur sak kamoni, xanjar va ikki damli oybolta qo'llashlarini aytgan edi. Hozir yo'lda Iskandarga dam-badam hujum qilayotgan sahroyilarning ust-boshi, qurol-yarog'i ham Herodot tasviriga mos kelardi.

Herodotning yozishicha, qolaversa, skiflar bilan goh birga, goh o'zaro jang qilgan forslarning ta'riflashicha, kamonbozlikda sahroyilarga teng keladigan qavm hali jahonda yo'q ekan. Skiflar uchun uzuk orasidan novak uchirib o'tkarish oddiy bir ermak ish ekan. Iskandar bu gaplarga unchalik ishonmasdi. Uning o'zi jang-jadalsiz kunlarda ham kamondan o'q uzish mashqini kanda qilmas, ko'kda uchib borayotgan qushni bemalol otib tushira olardi. Uzuk orasidan novak uchirib o'tkarish haqidagi gaplar esa uning uchun lofdan bo'lak narsa emasday tuyulardi.

Shularni o'ylar ekan, Iskandar Parmenionga qarab:

– Herodot to'g'ri gaplarni yozgan ekan... – dedi.

Bu gapni eshitgan Parmenion birdan yengil tortib, quvonib ketdi. Iskandar miyig'ida kulib qo'ydi. Gavgamela jangi arafasida va jangda ro'y bergan voqealardan buyon uyalib, o'zini qo'yarga joy topolmay yurgan bechora chol yosh hukmdorining e'tiborini qozona boshlaganidan xursand edi.

Gavgamela jangi oldidan Doro Iskandar huzuriga o'z elchisini yubordi. Elchi Iskandarga: "Forslarning buyuk hukmdori senga o'n ming talant tilla va Osiyoning yarmi ustidan hukmronlikni berishga rozi", – deb aytdi. Shunda Iskandarning yonida turgan Parmenion beixtiyor:

– Agar men Iskandar bo'lganimda, bu taklifga o'ylab o'tirmay rozi bo'lardim, – deb yubordi.

Iskandar o'sha zahoti, ammo Parmenionga qayrilib ham qaramay, javob berdi:

– Zevs haqi aytamankim, agar men ham Parmenion bo'lganimda bu taklifga rozi bo'lardim.

So'ng elchiga qarab tahdid bilan:

– Borib Doroga ayt, osmonda quyosh ikkita bo'lmanidek, yerdayam podshoh bitta bo'ladi, – dedi.

Mana shu voqeadan so'ng Parmenion ancha vaqtgacha o'zini Iskandardan olib qochib yurdi. Uning ustidan kulganlar ham topildi. Aksiga olib, Gavgamela jangida ham omadi yurishmadi. Qariligi asar qildimi, sustkashlikka yo'l qo'ydi. Oqibatda, qo'l ostidagi jangchilari bilan mushkul ahvolda qoldi. O'rovga tushdi. Baxtiga Doroning jang-gohdan qochganini eshitgan fors jangchilari tahlikaga tushdilaru keksa sarkarda sharmandali mag'lubiyatdan

qutilib qoldi. Baribir Iskandar qattiq g'azablandi. Ammo otasining xotirasi hurmati kekxa sarkardani ayadi. Otasi bu sodiq safdoshini yaxshi ko'rar, unga qattiq mehr qo'ygan edi. Hatto, Filipp bir marta: "Men afinaliklarga juda havas qilaman. Ular har yili saylovda o'nlab lashkarboshilarga ega bo'ladilar. Men bo'lsam necha yillar davomida boryo'g'i bir lashkarboshini — Parmenionni topdim", — degan edi. Padari buzrukvori bu bilan afinaliklarning o'n lashkarboshisiga Parmenionning bir o'zini teng qo'yishini aytmoqchi va bu bilan afinaliklarni masxaralab, o'z lashkarboshisini olqishlamoqchi edi.

Iskandar Parmenionning jangdagi sustkashligi boisini qarilikdan deb biladi. Uning nazarida sustkashlik ojizlikdan, ojizlik esa qarilikdan tug'iladi. Ha, qarilik qo'rquvdir! Yigirma yashar jahongir ustozi Aristotelning "Qarilik — donishmandlik" degan hikmatini esladi-yu, baribir fikrini o'zgartirmadi...

Gavgamela jangida Parmenion boshliq askarlarni mana shu sahroyilar — saklar bilan massagetlardan iborat qo'shin siquvga olgan edi. Bessa boshliq bu qo'shinda boxtarlar va sug'dlar ham bor edi. Xususan, sug'dliklar lashkarboshisi Spitamenning dilovarligi yunonlarni hayratga soldi.

Iskandar Herodotning kitobida qayd etilgan podshoh Doroning bobosi Kurush mana shu sahroda massagetlar tomonidan jangda mag'lub etilgani, hatto, boshi tanidan judo qilinib, qon to'la meshga tiqilgani haqidagi hikoyani esladi.

— O'sha massagetlar malikasining ismi To'maris edi, — dedi Parmenion. Iskandar yalt etib kekxa lashkarboshiga qaradi. "Nima haqda o'ylaganimni bu chol qayerdan bila qoldi?" — deb o'yladi u hayratini yashirolmay. Parmenion bo'lsa hech narsa bo'lmagandek, sahro jazirasida iligan, endigina paydo bo'lgan oqshom shabadasi hali sovtutishga ulgurmagan may to'la kosani shimirardi. Iskandar ham qo'luga qadahini oldi. Ular o'tirgan chodir ichi haliyam dim edi. Safar davomida tashnalik hammani qiynar, ammo suv kamchil, sharob esa ko'p edi. Iskandarni boshlab borayotgan forslar so'ziga qaraganda ikki kundan so'ng juda katta daryoga yetib borisharkan. Shuni o'ylab, iliq

sharobdan ko'ngli behuzur bo'lgan Iskandar tamshanib qo'ydi.

Kecha qiziq voqea yuz berdi.

Kun tikkaga kelgan. Quyosh ayamay olov purkardi. Bu olovdan po'lat sovutlar cho'g'langan misol chatnab borar, sovutlar ichidagi vujudlar esa suv bo'lib erib ketayotganday edi go'yo... Bu holdan betoqatlangan Iskandar Zevsdan tezroq kun botishini tiladi. Ammo shomgacha hali uzoq edi. Tashnalikka oxiri Iskandarning o'zi ham chidolmadi. Suv so'radi. Unga Gavgamela jangida qo'lga tushgan Doro suvdonini uzatishdi. Suvdonda ozgina suv qolgan ekan. "Bori shumi?" deb so'radi. Xos soqchilari boshlig'i unsiz bosh irg'adi. Iskandar suvdonni labiga olib borish asnosida to'rt tomondan tashna askarlar nigohini tuydi. Ha, butun lashkar suvdonga ko'z tikkan edi. U nima qilishini bilmay, taraddudlanib qoldi. So'ng shartta suvdondagi suvni qizib yotgan qum ustiga to'kdi. Qizigan qum dam o'tmay suv izidan nom-nishon qoldirmadi. Ich-ichida nogahoniy kuchli hayajon uyg'onganini sezgan Iskandar: "Men hamma qatoriman!" deya qichqirdi. Jangchilar ruhlanib ketishdi. "Bizni o'ylab shunday qildi!" deb bir-birlariga faxrlanib gapira boshlashdi.

Mana endi Iskandar tashnaligini may bilan qondirardi. Askarlargayam suv o'rnida may tarqatishar, ammo mast bo'lmaydigan miqdorda berilsin, degan farmonga qattiq rioya qilinardi.

Iskandar mayni behad suyar, jang-u jadalsiz chog'larda tuni bo'yi davom etadigan bazmlarda "to'ydim" demasdi. Mana shunday paytlarda ta'magirlarni omadi chopardi: podshoh maqtov eshitishni xush ko'rardi. Bu esa ta'magirlik, tilyog'lamalik qilishni bilmaydigan ayrim lashkar-boshilarni qiyin ahvolga solib qo'yardi. Ular ikki o't orasida qolib, nima qilishlarini bilmasdilar. Boshqalarga qo'shilib tilyog'lamalik qilay deyishsa, bundan orlanishar, qolaversa, uddalay olishmas, maqtovlarga qo'shilmay sukut saqlash esa xavotirli edi. Ammo jang arafasida Iskandar har qanday bazmlarga barham berar, yana ziyrak va farosatli hukmdorga aylanardi. Oqibatda, ta'magirlar chetlashib, so'zdan ko'ra qilich ushlab jang qilishni eplaydiganlarning omadi yurishardi.

Mast odam jangga yaramaydi. Suyukli "Iliada"da bu haqda bag'oyat go'zal aytilgan:

*May qirqqay kuch;
ketgay quvvat bilakdan-u
mardlik yurakdan...*

Herodot ham o'z bitigida sharob xususida ko'p rivoyatlar keltiradi. Uning yozishicha, mana shu sahroyilar bilan jang qilgan Kurush maydan o'z yovuz niyati yo'lida ustalik bilan foydalangan. Malika To'marisning o'g'li bo'lmish massagetlar lashkarboshisini sharob yordamida qo'lga tushirgan.

Mana endi mag'lub Doroning ajdodlari Kurushni halok etgan sahroyilar makonidan Iskandar boshliq muzaffar yunon qo'shini o'tib borardi. Bu qo'shinni to'xtata oladigan kuch jahonda yo'qdek tuyulardi.

* * *

Yo'l boshlovchi forslar aytgan daryogacha bir kunlik masofa qolganda manzil qurdilar. O'sha kuni jangchilar shu yaqinda poda boqib yurgan bir sak cho'ponini tutib, Iskandar huzuriga olib kelishdi. Cho'pon yigit deyarli u bilan tengdosh edi. Boshida uchli qalpoq, egnida teridan qilingan ko'ylak-ishton kiygan cho'pon yigit ko'zida qo'rquvdan asar yo'qligini sezgan Iskandar tilmochni chaqirdi. Tilmoch yetib kelgach, cho'pondan bu yerlarda nima qilib yurganini surishtirishni buyurdi.

— Uyur boqib yuribman, — deb javob berdi cho'pon.

— Mening kelayotganimni eshitib, bekinmadingmi? — dedi Iskandar.

— Bu yer sahro, sahroda bekinib bo'lmaydi, — dedi cho'pon yigit.

— Mendan qo'rqmaysanmi?!

— Dushmandan qo'rqmaydilar! — dedi qat'iyat bilan cho'pon yigit.

Iskandar cho'pon yigitning javobiga qoyil qoldi. Shu payt uning nigohi askarlar o'rab olib, tomosha qilayotgan cho'pon yigitning otiga tushdi-yu, dong qotdi. Bunaqa otni

u hali umri bino bo'lib ko'rmagan edi. Hatto, keng peshana bo'lganidan Butsefel deb nom olgan suyuqli oti ham bu arg'umoq bilan tenglashtirilsa, qadrini yo'qotib qo'yishi mumkinday tuyuldi.

Iskandar o'n yildan buyon Butsefeldan ayrilmasdi. Uni ko'z qorachig'idek asrardi. Otasi Filipp bu otni Iskandar hali go'daklik chog'ida fasallik mashhur otfurush va sinchilikda tengi yo'q Felonikosdan o'n uch talantga sotib olgan edi. Iskandar Girkonni zabt etib, Kaspiy dengizi bo'ylab sayr-u tomosha qilib yurgan paytda sahro ichida to'satdan paydo bo'lgan sahroyilar to'dasi qirg'oq yaqinidagi o'tloqda o'tlab yurgan otlar qatori Butsefelni ham o'g'irlab ketishdi. Buni eshitib, Iskandarning g'azabi junbushga keldi. U: "Agar otim tezda qaytarilmasa, butun Girkonni xonavayron qilib, aholini qatliom qilishdan qaytmayman", degandan so'ng, otini qaytarib berishdi. Iskandar shunday quvondiki, hatto, o'g'rilarga ot uchun to'lov to'lashga ham rozi bo'ldi.

To'g'ri, sahroyi yigitning otini Butsefelga tenglashtirib bo'lmasdi. Butsefel juda noyob ot, ammo cho'ponning oti ham kuchli, ham bag'oyat ko'rkam edi.

– Otingni menga sot, – dedi Iskandar.

– Do'stimni sotolmayman! – dedi cho'pon yigit.

– O'ylamay javob berishga shoshilma. Men otingni tortib olishim, seni esa o'limga buyurishim mumkin! – dedi Iskandar dona-dona qilib.

– Meni o'ldirib otimni olsang, ol, ammo mendan uni sotishni so'rama, – dedi cho'pon yigit Iskandarning ko'ziga tik qarab.

Iskandar qachonlardir xuddi shu taxlit javobni eshitganday edi. Dam o'tmay esladi. U Doroning yenggandan so'ng xizmatiga kirgan forslarning biri uning iltimosi bilan Ahmoniylar haqida so'zlab berar ekan, Doroning buyuk bobosi Kurush bilan bog'liq bir voqeani hikoya qilgan edi.

Kurush o'z qo'shinidagi oddiy askarlardan birining otiga ishqivoz bo'lib qolibdi-da, undan katta haq evaziga otini berishni so'rabdi. Shunda askar yigit:

– Yo'q, ulug' podshohim, – debdi, – bu talabingni ado etolmayman. Agar odamlar orasidan shunday sadoqatli

do'stni topa olishimga ishonganimda edi, senga otimni bajonidil bergan bo'lardim.

Kurush askarning javobidan hayratlanib, unga ko'p tortiqlar qilgan ekan. O'sha forsning ta'rificha, Doro ham otning ashaddiy ishqivozi va ot fe'l-atvorini biladigan sinchi bo'lgan ekan. Uning yana bir qiziq odati – jangga otlanganda hamisha endigina qulunlagan biyani o'zi bilan olib ketar ekan. Doro Gavgamela jangidan ikki yilcha avval bo'lib o'tgan Issa yaqinidagi jangda mag'lub bo'lganida mana shunday biyalarning biriga minib ortiga qochgan va bolasini qo'msagan bechora biya shunday shi-tob bilan chopgan ekanki, qochqin podshoh ortidan quvish-ga tushgan askarlar yarim yo'lda qolib ketishgan.

Iskandar cho'pon yigitning javobidan mamnun bo'lib, yuzi yorishib borarkan, nogoh saklarning tengi yo'q mergan ekanliklari haqidagi gaplarni eslab qoldi. “Mana endi o'sha bo'lmag'ur mish-mishlarning asossiz ekanligini isbotlaydi-gan payt keldi”, deb quvondi ichida. U Gavgamela jangi-dan so'ng qochoq Doroni quvganda, forslar hukmdori tash-lab qochgan jangaroba bilan birgalikda qo'lga tushirilgan shoh kamoni keltirishni buyurdi. Ammo yosh jahongir-ning maqsadini hali anglashga ulgurmagan cho'pon yigit shohiy kamonga ko'z qirini ham tashlamadi. Iskandar o'rnidan turib, kamoni qo'lga oldi-da:

– Agar sen kamondan o'q uzib, uzuk orasidan o'tkara olsang, otningni minib ketishga ruxsat beraman. Xato qilsang, o'ldiraman. Rozimisan?! – dedi.

Cho'pon yigit bir nafas o'ygga botdi. Ammo shu bir nafas ichida uning ko'nglida qattiq bir musohaba bo'lgani yigit yuzida ko'rinib turadi. Yigit yana Iskandarning ko'ziga tik qaradi: – Yo'q! – dedi.

Iskandar qah-qah otib kulib yubordi. So'ng yo'l davo-mida unga saklarning merganligi haqida latifa aytib kelgan forslarga g'azab bilan o'qraydi. Uning ko'zlaridan: “Mana ko'rib qo'yinglar, o'sha sizlar aytgan mergan sahroyilar-ning bittasi... Sizlar emasmi, ularning yetti yasharidan yet-mish yasharigacha kamondan o'q uzib, uzuk orasidan o'tkazishi haqida lof to'qigan”, -- degan tahdidli ma'no-larni ilg'ab olish mumkin edi.

– Olib borib boshini tanidan judo qiling! – Iskandar Doro kamoni jahl bilan chetga irg'itarkan.

Soqchilar boshlig'ining ishorasi bilan ikki navkar cho'pon yigit qo'llaridan mahkam tutishdi. Yigit ularga qarshilik ko'rsatmadi, u xotirjam edi. Uchinchi askar "Qani, ketdik!" degandek, uning kuragiga nayzasini tiragan mahal cho'pon yigit unga o'girilib nimalardir gapirdi. Buni ko'rgan Iskandar o'sha zahoti: "Shoshmanglar!" deya qo'l siltadi. Keyin tilmochni yoniga chaqirdi.

– Nima dedi?

– Men uch-to'rt kundan beri poda ortidan yurib mashq qilolmadim. Shuning uchun o'q uzganda xato qilishim mumkin, deyapti, – deb javob berdi tilmoch.

Bu gapni eshitgan Iskandar nima deyishini bilmay qoldi. U o'q uzib xato qilishdan ko'ra o'limni afzal ko'rgan cho'pon yigit oriyati oldida hang-u mang edi. Iskandar oriyatli odamlarni hurmat qilardi. U hayrat ichida turarkan, o'z-o'zidan tiliga "Iliada" satrlari quyilib kela boshladi:

*Har bir mard-la, hordiq bilmay,
otoshona jang qilsin har mard!*

Iskandar cho'pon yigitni ozod qilib, otini qaytarishni, xohlagan tomoniga ketishiga to'sqinlik qilmaslikni, keyin cho'pon yigit uyuri allaqachonlar qo'shin zaxirasi ixtiyoriga olinganini eshitib, otlarni ham bitta qo'ymay qaytarishni buyurdi. "Oriyatli xalq bilan jang qilish uchun oriyatli bo'lmoq kerak", deb o'ylardi Iskandar.

Yo'lboshlovchilar aytgandek, ertasi kuni vaqt peshindan o'tgan mahal olisda yoyilib oqayotgan daryo ko'rindi. Bu Herodot ta'riflagan Oks daryosi edi. Sahroyilar tilida bu daryo O'kuz deb atalardi.

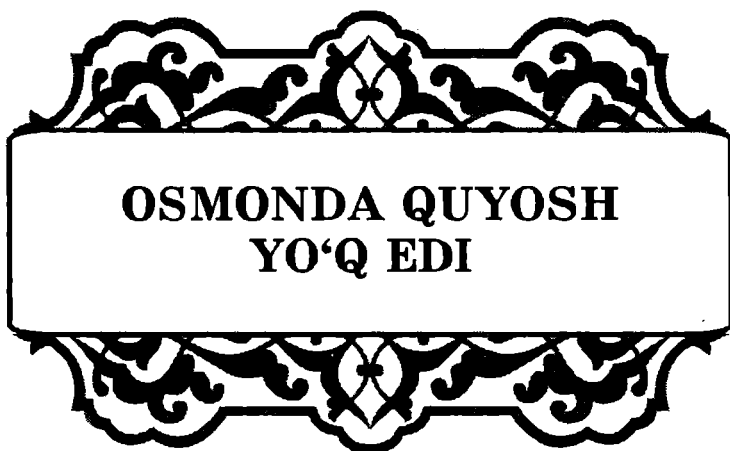
Tashnalikdan qiynalgan lashkar suv tomon otildi. Iskandar ham yo'l davomida birinchi marta Butsefelga qamchi urdi. Qirg'oqqa yetib kelgach, ust-boshini yechib, daryoga kirdi. Oks suvi uni hayratga soldi. U shu paytgacha bilgan boshqa daryolar suviga deyarli o'xshamasdi: suv juda mayin, xuddi zaytun moyidek muloyim edi.

O'sha kuni kechqurun daryo qirg'og'ida salqindan rohatlanib o'tirgan Iskandar chodiriga ayg'oqchilar boshlig'i – fors Arsam kirib keldi.

— Shohim, — deb gap boshladi u ta'zimni ado qilib bo'lgach, — ayg'oqchilar qaytib kelishdi. Ular keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, xiyonatkor Bessni na boxtaris-tonlilar, na sug'dlar quvvatlayotgan emish. Sug'd lashkar-boshisi Spitamen atrofiga esa xalq to'planayotgan emish. Eng muhimi, Spitamen eng dilovar va oriyatli yigitlardan yetti mingini saralab xos lashkar tuzib, jangga hozirlik ko'rayotgan emish...

Arsamning gaplarini eshitib, Iskandar chuqur xayolga botdi. Uning ko'zi o'ngida nima uchundir kechagi cho'pon yigit namoyon bo'ldi. Botayotgan quyosh aksi daryo ustini qizartirib borayotganini, go'yo o'zanni qon to'ldira boshlayotgandek ham sirli, ham hayajonli manzarani tomosha qilar ekan: “Kurash og'ir bo'ladi!” — deb pichirladi xudolarning erkasi...

1990.

Hijriy 853-yil ramazon oyining sakkizinchi kuni – milodiy 1449-yil 25-oktabr kuni Samarqanddan chiqqan kichik karvon janubdagi tog‘lar tomon yo‘l oldi. Karvonning o‘rtasida qotma gavdalik, ko‘rkam va oppoq yuzli, chehrasidan vazmin tabiatligi sezilgan, soch-soqoli oqargan kishi og‘ir o‘yga botgan holda ko‘k chovkar ot ustida bir maromda tebranadi. Achchiq xayolga botgan bu kishi o‘g‘li Abdullatif mirzo tomonidan Movarounnahr taxtidan soqit etilgan Mirzo Ulug‘bek edi.

Karvon dorussaltanatdan uzoqlashib, Darg‘am arig‘i yoqasidagi tepalarning biriga yaqinlashganda, quvg‘indi podshoh otini to‘xtatib, oyog‘ini uzangidan uzdi. Namozdan kechikmaslik uchun boshqalar ham shoshilishib otlardan tushdilar. Karvon ahli tepalik etagida shom namozini ado etgach, Mirzo Ulug‘bek Darg‘am arig‘i tomon yurdi. Bu suv ba‘zi yerda o‘t-o‘lanlari mavj urgan o‘tloqlardan o‘tsa, bir xil joyda toshloq, taqir yerlardan o‘tardi. Bir xil joylarda katta-kichik oqish tepalarni tilib o‘tib, chuqur va haybatli jarlar hosil qilgan. Xalq tomonidan Dard-u g‘am deb atalgan, yilning to‘rt fasli quturib oqadigan bu ulkan ariq sohilida turarkan, birdan kekxa podshohning ko‘zlari namlanib, bo‘g‘ziga achchiq bir nido tiqilgandek bo‘ldi-da, alam bilan pichirladi:

– Bu qandog‘ yozug‘ing bo‘ldi, Allohi karim?!

So‘ng keskin ortiga burilarkan, shoshilib kelib otiga mindi va “chuh” deya niqtadi, ammo ot qo‘zg‘almadi. Ot egasining ovozig‘a emas, yuragining sassiz amriga bo‘ysunayotgandek edi. Quvg‘indi hukmdor otiga ayamay qamchi urdi. Tulpor Darg‘amdan so‘ng boshlangan dasht o‘rtasini kesib o‘tgan yo‘l bo‘ylab chopib ketdi. Ammo bir fursatdan so‘ng egasi yana og‘ir xayolga botganini sezgan jonivor bir maromda yo‘rtib keta boshladi.

Kuz osmonini bulut qoplagan, havo nam. Quyosh mag‘rib tomonga og‘gan sayin salqin achchiq izg‘iringa aylanib bormoqda. Dasht yo‘li tevaragidan qizg‘ish qo‘g‘aylar qovjirab qolgan, shamol odam bo‘yi o‘sgan

yovshanlar, oqish ermonlarni tebratadi, qurib, bandidan uzilgan yantoqlar dumalab uzoqlarga ketadi. Tongda yog'ib o'tgan yomg'irdan otlar-u xachirlarning tuyoqlari yaltiraydi, to'piqlarigacha ho'l.

Havoning avzoyi buzilib, tund va ko'ngilsiz bo'lib turganiga qaramay peshinda Samarqanddan chiqqan karvon bepoyon dasht bo'ylab sokin yo'l bosadi. Karvon ahli ichida hammani shoshiltirib g'ayrat qilayotgan, qora qashqa ot mingan, moshkichiri soqolli kishi — Mirzo Ulug'bekka hamroh qilib tayinlangan Hoji Muhammad Xisrav edi. U kuz kuni qisqaligidan tezroq biror manzilga yetib olishga harakat qilar ekan, yiroqdagi tog'larning qor bosib oqargan cho'qqilariga quyuyq qora bulutlar qo'nayotganini bezovtalanib kuzatardi. Xiyol vaqt o'tmay o'sha bulutlar ko'payib, siljib, yoyilib, ko'k sahnining bir tomonini qoplab oldi. Bir lahzada qosh qoraygandek, chor atrof xiralashdi.

Karvondan ancha orqada, ko'z qarashi yetmas masofada besh-olti otliq qora bo'lib ot yo'rttirib boradi. Ba'zan yaqinlashib, ko'zga ko'rinmaslik uchun yo'llar tevaragida yuksalib turgan tepaliklar panasiga bekinishar, ortda qolganda otlarini ayamay qamchilashadi. Bu guruh aslida ikkiga bo'lingan, ikki otliq hamisha yonma-yon, bir-biridan orqada qolmay, boshqalar esa ularni qoralab borishardi.

Hoji Muhammad Xisrav otini qichab, Mirzo Ulug'bek oldiga yetganda to'xtadi.

— A'lohazrat, tun qo'nmasdan bir manzilga yetsak, — dedi u.

— Ma'qul, — deb bilinar-bilinmas bosh silkidi Mirzo Ulug'bek.

Ular yonma-yon keta boshladilar. Ancha vaqtdan keyin oradagi sukunatni Mirzo Ulug'bek buzdi. U ichidagi to'fonni yuz-ko'zida zohir qilmay, xushchaqchaqlik bilan hojidan avvalgi haj safarlari xususida surishtira boshladi. Hoji hikoyasini tugatolmadi, orqadan podshohning maxsus chopari tug'ini ko'tarib, ot qo'yib kelayotgan otliqni ko'rib, yuragiga g'ulg'ula tushdi. Otliq Abdullatif mirzo bilan birga Balxdan kelgan sulduz qavmiga mansub navkarlardan biri edi. Yelkasiga yuklangan vazifani bajarish maqsadida otini ayamay choptirgan chopar yigit yuz-ko'zidan qora ter quyilardi. Hoji navkarga yaqinlashib:

— Xo'sh, nima gap o'zi? -- deb so'radi.

Chopar esa aytadigan gapini boshqalar eshitishini istamadi shekilli, hojiga yaqinlashib shivirladi:

– A’lohzratlarini biron obodon yerga olib borib, o’sha joyda kuting, Mirzo Ulug’bek podshoh erur, shul sababdin ul zoti oliylarining safari ham turk-u tojikni hayron qiloturg’on tarzda, zo’r dabdaba birlan kechmog’i lozim, bunga tayyorgarlik ersa hali poyoniga yetishmag’ondur.

Hoji Muhammad Xisrav kutilmagan bu hodisadan ajablanib, nima deyishini bilmay, bir dam chopar yigit yuziga sinovchan tikildi. Yigit esa hojining ko’ngliga shubha solganini sezib, baland ovoz bilan ta’kidladi:

– Podshohimning amr-u farmonlari shu!

Tabiatan hurkak hoji qo’lini ko’ksiga qo’yarkan:

– Farmoni oliyga bosh egurmiz, – dedi.

Choparga shu gapni eshitish kifoya edi, chamasi, oti-ning boshini orqaga qayirib, Samarqand tomonga o’qday uchib ketdi. Uning ortidan ko’tarilgan chang-u to’zon oqshom yorug’ida chiroyli ko’rindi. Hojining o’yga botib qolganini ko’rgan Mirzo Ulug’bek unga yaqinlashib: “Xo’sh, Hoji, choparni nechun yo’llabdurlar?” – deb so’radi. Hoji o’rtada bo’lgan gapni aytib berarkan, quvg’indi podshoh yalt etib chopar ot choptirib ketgan tomonga qaradi. Uning ko’zlari g’alati chaqnaganini ko’rgan hojining ko’nglidagi shubha battar kuchaydi. Butun vujudi muzlagandek bo’ldi, ammo hayajonini sezdirmay, Mirzo Ulug’bek nima deyishini kutdi. Podshoh esa qaddi-qomati egilganicha, hamon Samarqand tarafga tikilib turar, uning ko’ngliga ham shubha oralagan, bu shubha sovuq va qo’rqinchli edi.

Besaranjom hoji nihoyat og’iz ochdi:

– A’lohzrat nima buyuradilar?

Mirzo Ulug’bek hamrohiga bir zum “Sen hamma gapni bilasan! Ular bilan tiling bir!” – degandek diqqat bilan tikildi. Hoji battar besaranjomlanib, o’zini qayerga qo’yishni bilmay qoldi. Nihoyat, quvg’indi podshoh mahzun pichirladi:

– Bilganingizni qiling, taqsir.

Karvon yana yo’lga tushdi. Bir soat o’tmay, ular yo’l ustidagi Obi Sabuh deb atalgan ariq yoqasida joylashgan kichik bir qo’rg’onga yetdilar. Shu yerda to’xtash ma’qul topildi.

Mirzo Ulug'bek otdan tushdi va oyog'i uvishib qolganidan sal oqsab qo'rg'onga kirdi. Uning qarshisiga o'n-o'n ikki yashar bola yugurib chiqdi va yulduzdek chaqnoq, yaltiroq ko'zlarini taajjub bilan keluvchilarga tikdi.

— Chop, otangni chaqir! — dedi buyruq ohangida hoji Muhammad Xisrav tun salqinidan junjikib turarkan.

Dorussaltanat tevaragida qurilgan podshohlikka tobe qal'alardan bo'lgan qo'rg'onning egasi -- keksa mingboshi zarrin yengli eski to'nini yelkasiga tashlab, yarim tunda uni bezovta qilgan odamlar tashrifidan biroz vahimaga tushganicha karvon ahliga peshvoz chiqdi. Sohibqiron Amir Temur Ko'ragon zamonida tiklangan bu qo'rg'on vaqt o'tib, xarob bir ahvolga kelgan bo'lsa-da, oyma-oy muntazam maosh miqdori kamayib borgan bo'lsa ham qo'rg'on egasi birovga arz qilishga qo'rqqar, yarim xarobaga aylangan qo'rg'on uchun javobgarligini bir zum unumtay kun kechirardi. Hozir oldida turgan odamlar yarim tunda qolgan yo'lovchilar yoki savdogarlar emas, podshohlik odamlari ekanini bilgach, bu odamlarga boshpana berish baxtiga musharraf bo'lishidan quvonib ketdi. Karvon ahli bilan bir boshdan ko'risha boshlagan bu odam Mirzo Ulug'bek qarshisida quvonchini unitib, dag'-dag' titrab, to'xtab qoldi. U turgan joyida qotib qolgan, so'zlashga tili aylanmas edi.

— Ha, taqdir, sizga nima bo'ldi? — dedi Mirzo Ulug'bek uning dahshatga tushishi sababini bilsa ham.

Qo'rg'on egasi o'g'il bilan ota o'rtasida bo'lib o'tgan mash'um mojarolardan yaxshi xabardor, kechagina qulog'iga so'nggi mish-mishlar ham yetgan: Mirzo Ulug'bek taxtdan soqit etilib, shahzoda Abdullatif podshoh bo'lib oq kigizga o'tqazilgan emish... Shu sababdan qo'rg'on egasi qarshisidagi odamga qanday muomalada bo'lishni bilmay hang-u mang edi. Nihoyat, u titroq va hayajonli bir tovush bilan:

— Marhamat, a'lohzrat, marhamat! — deya quvg'indi podshohga ta'zim qildi-da, o'zini chetga oldi. So'ng qo'rg'on burchagidagi oilasi bilan yashagan uyga kirarkan, eshikni yopib, zanjirni zulfinga ildi. Shu-shu qorasini ko'rsatmadi.

Qo'rg'on hovlisidagi daraxtlarga mash'alalar o'rnatilgach, xachirlardan yuklar tushirilib, qo'rg'on o'rtasidagi

bino ayvoni burchagida taxlandi. Mirzo Ulug'bek bilan Hoji Muhammad Xisrav ayvondan qop-qorong'i uy ichkarisiga kirib, to'rdagi xonaga o'rnashdilar.

Xona sovuq edi. Osti zax, toshdek qora yer. Necha o'n yillardan beri odam nafasi isitmagan, g'urbatga cho'kkan kulbaning har burchagida namgin qorong'ilik hukm suradi. To'rt tomon devori suvog'i to'kilgan. Qorong'i go'rdek zax uyning bir burchagida xunuk yasalgan o'choq bor, xolos. Ko'hna kulbaning teshik-teshigidan izillab shamol urib, boshpanani kimsasiz sahroga aylantirib, muzlatib yuborgan. Yo'l bo'yi sovuqdan qotib, titrab-qaqshab kelgan Hoji Muhammad tonggacha bu yerda isinolmay, dildirab o'tirishini tasavvur qilib, yo'lga kechikib chiqqanidan pushaymon bo'ldi.

Mirzo Ulug'bek suvsar po'stinini kiydi. So'ng mulozimlar gilam yozib to'shagan ko'rpachalar ustiga yonboshladi. Yuragida sirqiragan og'riq azobi nechog'li kuchli bo'lmasin, u o'zini xotirjam tutishga urinardi. Keksa podshoh ko'zini yumdi. O'sha lahza o'ngida mungli ko'zlari jiqqa yoshga to'lgan suyukli qizi Robia Sultonbegimni ko'rdi. "Meni tashlab ketmang, otajon!" deb baqirardi qizi...

Ohista-ohista qadam bosib, mulozimlarning biri kirdi. U qo'lida qumg'on bilan tos ko'targan edi. Mulozim tozni Mirzo Ulug'bek oldiga qo'ydi. Hamon og'ir o'ylar ichida qolgan quvg'indi podshoh yenglarini shimarib, qo'llarini mulozim tutgan qumg'ondan oqib turgan muzdek shaffof suvga tutdi. Ketma-ket kirgan boshqa mulozim dasturxon yozib, taom keltirdi. Mirzo Ulug'bek bilan Hoji Muhammad Xisrav taomga yaqin siljidilar. Ular taom bilan mashg'ul ekanlar, poygakda o'tirib olgan bola chaqnoq ko'zlarini Mirzo Ulug'bekdan olmay taajjub bilan boqar, goh mirzo, goh hojining uni ovqatga da'vat qilganlarini eshitmagandek, iljayib turardi.

Mirzo Ulug'bekning ishtahasi yo'q edi. U jindakkina non bilan uch-to'rt bo'lak qovurdoqdan yedi, keyin biroz asaldan olib, nonga surdi-da, bolaga uzatdi. Bola uyalganidan irg'ib turib xonadan chiqib ketdi.

Nihoyat qorni to'ygan hoji ko'zlarini yumib, qo'llarini yuqoriga ko'tarib, fotiha o'qidi. Mirzo Ulug'bek chordona qurib o'tirgan ko'yi ko'zlarini hojiga tikdi. Hoji, nasib

bo'lsa, ertaga tongda dorussaltanatdan navkarlar qo'riqlagan hashamatli karvon yetib kelishi, ana o'shanda yo'l ham tez unishi haqida so'zlayotgan edi. Mirzo Ulug'bek eshik tomonga qarab-qarab qo'yar, tashqaridan eshitalayotgan ovozlarga quloq solib, hojining so'zlarini parishon holda tinglardi. U suvsar po'stin kiyganiga qaramay, badani junjikayotganini sezdi. Ammo bu sovuqdanmi, ichida qimirlagan sovuq shubhalardanmi, bilmasdi.

Eshik g'iyqillab ochilib, mulozim dasturxon yig'ish-tirishga kirganda, Mirzo Ulug'bek unga xona o'rtasidagi o'choqqa o't qalashni buyurdi. Dam o'tmay ikki navkar bu yumushga tutindilar, o'tni katta qilib yoqdilar. Podshoh o'choqqa yaqinlashib, gurkirab turgan gulxanga tikildi. Gulxan yonida tinch-xotirjam bo'lib ko'ringan bu odam yuragida olamga dahshat solgulik bir to'fon hokim edi. "Nima gunohim bor ekanki, bu jafolar boshimga keldi?" — deb o'ylardi gulxan yonida turgan odam.

Uning besh o'g'lidan ikkitasigina omon qoldi. Qolganlari erda o'lib ketdilar. Tirik qolgan o'g'illarining to'ng'ichi Abdullatif bibisi Gavharshodbegim qo'lida tarbiyalandi. Malikadagi takabburlik, hamma ishda bosh-qosh bo'lishga intilish, serzardalik bola tabiatiga ko'chdi. Yillar o'tib, serzardalik dag'allikka, qo'pollikka, takabburlik manmanlikka, toju-taxt havasi hirsga aylandi. Bobosi Shohruh mirzo olamdan o'tganda, bibisining aldoviga uchdi. Gavharshodbegimning: "Toju-taxtga otang emas, sen munosibsan!" — deb qulog'iga quygan gaplarga ishonib, bosar-tusarini bilmay qolgan edi. Keyin bibisi uni laqillatib aldaganini, Hirotda qolgan boshqa nabirasi, Abdullatifdan suyukliroq Alouddavlani qulay fursatni boy bermasdan taxtni egallashga da'vat qilganini bildi. Achchiqlangan shahzoda keksa bibisini tutqun etdi. Ammo tez orada Alouddavlagaga bas kelolmay o'zi tutqun bo'ldi. Ixtiyoriddin qal'asida zindonband etildi. Shu voqea tufayli toju-taxtning shar'iy vorisi bo'lmish Mirzo Ulug'bek hokimiyat uchun kurashishdan voz kechib, o'g'lini qutqarishga urindi. Oxiri sulh tuzildi. Alouddavla Abdullatifni zindondan ozod qildi.

Hibsdan bo'shagan o'g'lini kutib olgani yodida: o'shanda o'g'li otidan sakrab tushdi-da, quchog'ini yozgancha otasiga qarab yugurdi. U ham quchog'ini yozgancha borib,

Abdullatifni bag'riga bosdi. Qattiq quchoqlab turib, yuzidan, ko'zlaridan o'pdi, anchagacha bag'ridan bo'shatmadi. Ota bilan farzand o'rtasida, mana shu sog'inchli quchoqdan boshqa bir og'iz so'z bo'lmadi. O'g'lini ancha vaqtgacha ko'ksiga bosib turib bo'shatganda, ota-bolaning oppoq yuzlari hayajondan battar oqargan, ranglari o'chgan edi.

To'ng'ich o'g'liga tikilganicha atrofdagi olamni anglay olmay, u bir nafas esankirab qoldi. Yigirma yoshga to'lay deb turgan o'g'li — novcha bo'ylik, qirra burunlik, qo'ng'ir mo'ylovi endigina sabz urib kelayotgan, lablari g'oyat nafis, yaxshi kiyinishni yoqtirgan Abdullatif mirzo ota nazarida hamon yosh bola singari edi.

Ota farzandining eson-omon qaytganidan behad quvondi. O'g'lini yoniga o'tqazib, uzoq suhbatlashdi. Ixtiyoriddin qal'asida chekkan azoblari hikoyasini alam bilan eshitdi, farzandining hijil ko'nglini tasallilar bilan ko'tardi. Suhbat so'ngida sulhga ko'ra Movarounnahr tasarrufiga o'tgan Balx mulkini Abdullatifga surg'ol qilganini aytdi.

Ammo ko'p o'tmay bu noqobil o'g'il o'z otasiga qarshi isyon boshladi, yuzsizlik qilib, otasi tirik turib taxtni egaladi. Bu kamlik qilganday keksa otasini hajga yuborish bahonasi bilan yurtdan badarga qildi.

Uning ko'z o'ngida o'g'lining kibrli yuzi ko'rindi. "Padari buzruk, — dedi Abdullatif so'nggi uchrashuvda, — juda toliqibsiz, sal dam olib, Makka-Madinaga borib, Ka'bani ziyorat qilib kelmaysizmu? Bu bevafo dunyoning tashvishini qo'yib, oxiratni o'ylaydigan yoshdasiz! Qaytib kelganingizdan so'ng qolgan gaplarni bamaylixotir gaplashmaysizmu, padari buzruk?!" Shahzodaning tevaragida o'tirgan arkoni davlat o'z hukmdorlarining shunday deyishini oldindan kutib turganlarini Ulug'bek sezdi. Boshidan baxt qushi uchib ketgan podshohlar tarki dunyo qilib, Makkaga — hajga ketishi, buni rad etganlar esa o'lim topishi ham odat tusiga kirib qolgan. Mirzo Ulug'bek o'g'lining so'zlarini eshitib, rangi bo'zday oqarib, uzoq vaqt yerga tikilib qolgan edi.

Kenja o'g'li shahzoda Abdullaziz mirzo nimjon tug'ildi. Shu sababdanmi, yo u tug'ilishidan biroz muddat avval o'n ikki yashar o'g'li Abdurahmon vafot qilganidanmi, bu o'g'liga ko'proq mehribon bo'ldi. Shahzoda taltayibroq

o'sdi. Ota esa o'z mehrini ortiq qilaverdi. Hatto, Tarnob jangida Alouddavla ustidan qozongan g'alabasini ham bu jangda jonbozlik qilgan Abdullatifning emas, kenjasining nomi bilan bog'lab, fathnomani Abdullazizning nomiga yozdirdi. Bundan norozi bo'lgan to'ng'ich shahzoda yovboshlik yo'liga kirdi.

Abdullatif mirzo otasiga o'xshab ilmga ishtiyoqmand, ayniqsa, yulduz ilmiga ko'ngil qo'ygan edi. Kenja esa ilmga beparvo o'sdi. Otasidan unga yolg'iz musiqaga bo'lgan mehr yuqdi. U tanburni shunday berilib chalardi-ki, yuzlari lovillab qizarib ketardi. Xiyol ko'tarinki qirra burni, yupqa lablari bilan otasining qoshlariga o'xshash ingichka, qalamdek chizilgan qop-qora qoshlariga qarab Abdullazizni Samarqandning eng go'zal yigiti deyish mumkin. Har ikki shahzodaning bo'yi baland, qaddi-basti kelishgan, qomati raso. Biroq kenjaning suyaklari nozik bo'lgani uchunmi, jussasi zaif bo'lib tuyuladi. Shunga qaramay kenja shahzoda maishatparastligi, otasi xizmatidagi amirlar haramiga ochiqdan ochiq ko'z olaytirishi Mirzo Ulug'bekning dushmanlarini ko'paytirdi, podshoh sha'nini qora qildi.

Hozir Abdullatif o'z inisini ham zindonband qilgan. Ammo u shu bilan to'xtab qolarmikan, otasini badarg'a qilgan bu yuzsiz o'z inisini undan battar jazoga duchor qilmasmikan?!

Baxtiqaro otasining g'azabi o't olib, hamiyati jo'sh urib qizishdi, Qovog'i solingan, rangi o'chinqirab ketgan chehrasida dahshatli qahr-u g'azab aks etib turganga o'xshardi. U Samarqandni tark etish arafasida ko'rgan tushini esladi.

Tushida bepoyon sahroda o'zini yolg'iz turgan holda ko'rdi. Tuman. Qorong'ilik bosgan kech ekan. Shommi, tunmi noma'lum edi. Faqat g'ira-shira sarob ichida yolg'iz turar, osmonda na quyosh, na oy, na yulduzlar bor ekan...

Tasodifan o'choqdan uchgan uchqun Mirzo Ulug'bek po'stinining peshiga tushdi va uning bir chetini kuydira boshladi. Og'ir o'yga botgan holda turgan alamzada podshoh ancha vaqtgacha buni sezmedi. Sezdi-yu, uni yengi bilan urib o'chirdi. Keyin o'choqdagi olovga tikilarkan:

— Ahvol ne ekanini sen ham bildingmi?! — deb pichirladi.

Shu voqea sabab bo'ldimi, Mirzo Ulug'bekning kayfiyati tamom buzildi, og'ir-og'ir tin olib, iztirob aralash nimalarnidir pichirlay boshladi. Ancha vaqt shu holda xonada u yoq-bu yoqqa yurdi. So'ng bo'zrayib o'tirgan hojiga yaqinlashib, mahzun tovush bilan so'radi:

— Mirzo Abdullaziz omonmu ekan? Balki qatlga yetkurmadilarmu erkan oni?

Hoji Muhammad Xisrav baxtiqaro otaga tasallilar berib, yupatishga urindi. U Abdullatif mirzo hech qachon o'z tug'ishgan birodari joniga qasd qilmasligini gapirdi. Gaporardi-yu, ichini shubha kemirardi. Xonada o'tirgan bu ikki odam Abdullatif mirzo allaqachon qonli ishga qo'l urgani, ikki kun avval, hali otasi Samarqandni tark etmagan bir mahalda, Ko'ksaroyda yashirin tarzda o'z inisini qatl ettirganidan bexabar edilar. Xuddi shu paytda dorulsaltanatdan yo'lga chiqqan o'lim elchilari ular to'xtagan Qo'rg'onga yaqinlashib qolganidan ham voqif emasdilar.

Hoji Muhammad Xisrav haj safariga chiqish oldidan Abdullatif mirzo uni o'z dargohiga chorlagani, unga tahdidona so'zlagani haqida o'ylardi. “Menga qara, hoji, agar padarimiz bo'lmish Mirzo Ulug'bek yo'lda zid biror yomonlik o'ylasa, yo bizga qarshi jang qilmoq uchun biror manzilga qochsa, sen bu haqda bilib turib, bizga xabar bermasang, yo oldini olmasang, mendan qutilishni o'ylama, yer tagidan bo'lsa ham topib, kallangni olaman. Men Tangri taolo ishini qilib yuribman, hech kim menga xalaqit berishi mumkin emas. Uqdingmu, hoji?” — dedi shahzoda uyqusizlikdan qizargan ko'zlarini chaqchaytirib.

— Xudoyimning o'zi saqlasin, — deb ohista shivirladi hoji.

Xuddi shu palla bola allaqachon uxlab qolgan edi. U tush ko'rardi. Tushida qandaydir badjahl kimsalar gullab turgan olmani kamondan o'qqa tutishdi. O'qlar zarbidan gulbarglar duv-duv yerga to'kildirdi. Dam o'tmay olma shoxlari yap-yalangoch bo'lib qoldi. Endi badjahl kimsalar yulduzlarga o'q uza boshladilar. Osmondan qon tomchilay boshladi. Boyagina yerga to'kilgan gulbarglar sap-sariq xazonga aylangan, qon mana shu bargixazon ustiga tomchilab, ularni alvon rangga bo'yardi. Keyin birdan qopqora qiyofali otliq paydo bo'ldi. U qo'lidagi dudama qilich bilan daraxt tomonga uchib keldi. So'ng qilichini zarb

bilan urdi, daraxt “qars” etib, yerga ag’anadi. Bola daraxtning o‘z ustiga qulayotganini ko‘rib, dahshatga tushib, bo‘g‘ilib, baqirib yubordi. Baqirdi-yu, uyg‘onib ketdi. Tashqaridan qo‘rg‘on darvozasini besaranjom urayotganlari shovqini kelardi...

Uyqusi o‘chgan Hoji Muhammad Xisrav bilan gaplashib o‘tirgan Mirzo Ulug‘bek ham bu shovqinni eshitib, besaranjomlandi. Hoji o‘rnidan qo‘zg‘aldi.

— Yana nima bo‘ldi? — dedi u zo‘rg‘a tovushini chiqarib.

U hali gapini tugatmasdan, xon eshigi kuch bilan urilgan zarbdan sharaqlab ochilib ketdi va qop-qora sumbatli bir navkar sherigi bilan ichkariga otilib kirdilar. Mirzo Ulug‘bek birinchi navkarni tanidi. U Abdullatif mirzoning Abbos ismli eroni navkari edi. Abbosning otasi bir qancha vaqt ilgari Mirzo Ulug‘bek amri bilan firibgarlikda ayblanib, qatlg'a yetkazilgan edi.

Abbosning ko‘rinishi vajohatli edi. Hoji Xisrav orqaga tisarilib, xona burchagiga tiqilib oldi. Abbosga ko‘zi tushishi bilan rangi o‘chgan Mirzo Ulug‘bek sapchib o‘rnidan turdi. So‘ng Abbosga tashlanib, bor kuchi bilan uning ko‘kragiga musht tushirdi. Qarib qolgan podshohdan buni kutmagan Abbos orqaga tisarilib ketdi, ammo uning sherigi mushukday chaqqonlik bilan orqadan kelib, Mirzo Ulug‘bekka yopishdi. Qutirib ketgan Abbos qari podshohni mushtlay ketdi. So‘ng podshohning holsizlanib qolganini ko‘rgach, ikkovlashib qo‘llarini qayirib, ustidagi suvsar po‘stinini yechib oldilar.

— Badbaxtni mahkam tut! — deb o‘shqirdi Abbos sherigiga. — Men arqon topib kelgaymen...

U shunday deb tashqariga otildi. Mirzo Ulug‘bek ortiq qarshilik ko‘rsatmas, tizza cho‘kkanicha, qo‘llari qayiriqli holda, bosh egib o‘tirardi. U kelganlar maqsadini allaqachonlar anglagan, dastlab qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsa-da, keksaligi tufayli bu ikki zo‘ravonga bas kelolmasligi, qolaversa, bu ishi befoydaligini fahmlagan, taqdirga tan bergan edi. U burchakda tiqilib, dag‘-dag‘ titrayotgan hojiga o‘girildi:

— Taqsir, tahorat olsam...

Hoji garang edi, u dastlab quvg‘indi podshohning nima deganini anglamagandek baqrayib turdi. Keyin birdan gap

nimadaligini angladi, zo'rg'a oyoqqa turdi va Mirzo Ulug'bekning qo'llarini ushlab turgan navkarga mo'ltirab qaradi. Navkar esa birdan hech nima demasdan Mirzo Ulug'bekning qo'llarini bo'shatdi. Keyin xojiga qarata:

— Tez bo'lingiz! Abbosni bilmaysiz... — dedi.

U shunday deb tashqariga chiqdi. Hoji yugurib borib eshikni zanjirlamoqchi bo'ldi. Ammo zanjir uzilgan edi. U shalag'i chiqqan eshikni bir amallab zichlab yopdi va taomdan oldin mulozim keltirgan qumg'onni keltirib, Mirzo Ulug'bek oldiga qo'ydi. O'choqqa yaqin turgan qumg'ondagi suv iliq edi.

Hoji Muhammad Xisrav bunday ishlar, odatda, pinhona qilinishini, guvohlar qoldirilmasligini bilar, shu sababdan Allohdan o'ziga omonlik tilab yolvorardi. Tahorat olgan baxtiqaro podshoh qiblagga yuz tutib, namoz o'qimoqqa turdi. Ammo eshik xuddi o'tgan safargidek qattiq zarbadan sharaqlab ochilarkan, bir tabaqasi uzilib yerga tushdi. Arqon ushlab olgan Abbos qahrli ko'zlarini namozda turgan podshohga tikib, uni yeb qo'ygudek o'qrayganicha bir muddat ostonada to'xtadi. Mirzo Ulug'bek o'rnidan qo'zg'alayotganini ko'rishi bilan o'rnidan turishga imkon bermay yelkasidan bosdi va jahldan bo'zarib baqirdi:

— Hoy mochag'ar, qayerdasan, kelmaysanmu?

Xonaga sherigi hovliqib kirdi. Ikkovlashib mirzoning qo'llarini orqaga qayirib, mahkam bog'ladilar va tashqariga sudrab olib chiqdilar.

Kecha oydin edi. Qo'rg'on sahni oydinga oqarib turardi. Ammo hovlida biror kimsa ko'rinmas, karvon ahlining barchasi bo'layotgan voqeadan dahshatga tushib, qarshilik ko'rsatish o'rniga, pana-panada bekinib olgan edilar.

Abbos bandi podshohni mash'alalar o'rnatilgan chinor ostiga olib borib, xazonlar ustida tiz cho'ktirdi. Mirzo Ulug'bekning yalang'och boshi oy yorug'ida yaraqlab turadi. Abbosning yuragini o'ch cho'g'i qizdirar — oldida bosh egib turgan odamni qiynab, azoblab irodasini sindirmoqni istar, ammo Abdullatif mirzo padariga azob berganini bilsa sog' qo'ymasligidan xavfsirab tinmay so'kinardi. U bandi uchun qiynoqli lahzalarni cho'zish maqsadida qilichini sug'irishga shoshilmasdi, oldinga engashganicha Mirzo Ulug'bekning yuziga tirjayib tikilardi. Engashib turarkan, yuzida quvonch bilan g'azab aks etib

turar, qop-qora basharasi yovuz yirtqichga o'xshab ko'rinardi. To'satdan uning xayoliga bir o'y keldi-yu, ko'zlari suzilib ketdi. U bandi podshoh quloqlariga past ovozda nimalarnidir shiviray boshladi. Mahkum podshoh yalt etib boshini ko'tardi, lablari titradi, ko'zlarining nuri so'ngandek xiralashdi. Keyin qanoti singan burgutday bir intilib, alamangiz holda xirqiradi:

— Abdullaziz!.. Bolam!..

Uning ko'z o'ngi qorong'ilashdi. Anchadan keyin ko'zini ochdi. Kimsasiz hovlini, oydin kechani va qarshisida tirjayib turgan qop-qora basharani ko'rdi. Mirzo Ulug'bek bir necha daqiqadan keyin o'lishini sezdi. Xotiralar chaqmoq yorug'ida ko'ringan tasvirlar kabi, had-dan tashqari tezlik bilan birma-bir uning xayolidan o'ta boshladilar. U hali o'z qarshisida uning yuzini qaqshol kafti bilan silayotgan Sohibqiron bobosini ko'rar, hali boshida mungli allalar aytgan bibisi Saroymulxonimni ko'rar, hali suyukli o'g'li Abdullazizni, erka qizi Robia Sultonbegimni ko'rar, hamda shumshuk ko'zli Abdullatifning chaqchaygan basharasini, hali mas'um shogirdi Ali Qushchining g'amgin nigohini ko'rar edi. Bu xotiralarning hammasi unda hech qanday tuyg'u uyg'otmasdan, uchib o'tardi. Umrning sanoqli daqiqalari qolganini sezgan ong na g'azabga, na shodlikka, na achinishga, na biror boshqa his-tuyg'uga o'rin qoldirmayotgandek edi.

Xuddi o'sha lahza u derazadan o'ziga qarab turgan bolaga ko'zi tushdi. Ulug'bek: "Bolani oling!" — deb baqirdi. Abbas uning nima deb baqirganini bilmay bir zum atrofga alangladi, so'ng "Podshoh qo'rquvdan esdan og'di", deb o'yladi. Uning qilich ko'targanini ko'rgan Mirzo Ulug'bek kalima keltirdi: "Laa ilaha illolloh, Muhammadur rasululloh!"

Qilich, shuvillab tushdi-yu, bandining boshini tanasidan judo qildi. Boshsiz jasad xuddi baliqqa o'xshab patir-lab otilib tushar ekan, shahidning bo'g'zidan oqqan qizil qon tirqirab chiqib xazonlarni, nam yerni bo'yay boshladi. Abbas esa qilichini jasad egnidagi to'nga artdi-da, sherigi yetaklab kelgan otga irg'ib mindi va dam o'tmay ikki otliq qora tun qo'yniga singib yo'qoldi.

Hovli sahnida hech kim yo'q edi. Faqat bu qonli voqeani ko'rib, dahshatdan esankiragan bola deraza oldida qotib tu-

rardi. Uning ko'zlarida bir necha lahza avval Mirzo Ulug'bek ko'zlarida tovlangan mahzun alam aks etib turardi.

Chorak soatdan so'ng pana-panada biqinib olgan Hoji Muhammad Xisrav boshliq karvon ahli qo'rquv ichida bir-birlariga siqilishib, biri boshqasini oldinga itarib, o'zi uning orqasidan borishga tirishib, oyoqlarini sekin bosishib, shahid jasadi tepasida to'plandilar. So'ng qo'rqanlarini bildirmaslik uchun shang'illab gapirib, yov bosgandek shoshilib, yuklarini yana xachirlarga ortib, jasadni suvsar po'stinga o'rab, xachirlardan birining ustiga bog'lab, Samarqandga qarab yo'lga tushdilar.

Tongda shahid podshoh qoni oqqan yerni ketmon bilan tarashlay boshlagan qo'rg'on egasi o'ziga qarab o'tirgan o'g'lining ko'zlaridagi musibatni sezmagandek yoqimsiz ovozda ming'irlab qo'shiq aytardi.

Atrofni qalin tuman bosgan, havo rutubatli, osmonda quyosh yo'q edi.

1995.

NAVOIY ARMONI

Shahzoda Mo'min mirzo o'ldirilgan hijriy to'qqiz yuz uchinchi yilning safar oyida – 1497-sananing erta bahorida Mir Alisher Navoiy Mashhadda edi. U bir paytlar o'zi saboq olgan bu kentga Imom Rizo maqbarasini ziyorat qilishga borib, yetim-yesirlarga saqat ulashadigan g'alvur-xona qurilishini boshlatgan, shu bois, biroz ushlanib qolgan edi.

Navjuvon shahzodaning shafqatsizlarcha qatl etilganini Hirotga qaytayotganda eshitib, Mir Alisher bag'oyat qattiq qayg'urdi va unga peshvoz chiqqan yor-u birodarlariga nadomat bilan: “Bir vaqtlar Shayx Majdiddin Bag'dodiyning o'ldirilishi oqibatida Chingizxon bosqinidan Movarounnahr va Xuroson qanday qirg'inbarotga uchragan bo'lsa, Mo'min mirzoning o'ldirilishi oqibati ham xuddi shunday falokatlardan darak beradur”, – deb aytdi. Mir Alisher bunday qabixona qotillik – boboning o'z nabirasini o'ldirishga fatvo berishi saltanat inqirozining ibtidosi ekaniga ishora qilganini payqagan Sulton Husayn Boyqaro qattiq g'azablendi. Ammo g'azabini ichiga yutdi. Zero, podshoh shahid shahzoda otasi, to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon mirzo xun qasdida, albatta, isyon boshlashini bilar, bunday sharoitda Mir Alisher bilan ora buzilishini xohlamas edi.

Sulton Husayn bu mash'um voqeadan so'ng, qariyb yarim asrli qadrtoni bo'lmish Mir Alisher saltanat ishlardan butunlay chetlashishga, bir umrlik orzusini amalga oshirishga ahd qilganidan bexabar edi. U, bu haqda eshitganda ham jiddiy e'tibor bermadi, illo, Mir Alisher bunday qarorlarni oldin ham qilgan, ammo uning boshiga tashvish tushganda hech qachon qarab o'tirmagan, xonanishinlikni tark etib, albatta, ko'makka kelgan. Shoyadkim, bu gal ham shunday bo'lg'ay... Qolaversa, Mir Alisherni podshoh xonadoniga ipsiz bog'lab qo'ygan bir kuch bor ediki, u ham bo'lsa Sulton Husayn Boyqaro bilan barcha kechgan bolalik xotiralari edi. Ammo bu galgi tark etish Mir Alisherning azaliy orzusi bilan bog'liqligidan, bu orzu yosh shoirning ko'nglida hali Samarqandda o'qib yurgan kezlaridayoq paydo bo'lganidan bexabar edi. Ba'zilar bu o'y sevgi tufayli deb shubha qiladilar. O'shanda muhabbati

ko'nglining tubida qolib ketganidan ezilgan yigirma yetti yashar Alisher hajga ketishga, qolgan butun umrini tariqat suluhiga bag'ishlashga chog'langan, ammo yurtda kechgan notinchliklar safarga chiqishiga monelik qilgandi. O'shanda yosh shoir hazrati Xoja Ahror maslahatiga amal qilib, tariqat ilmini o'rganishga zo'r berdi.

Sulton Husayn Boyqaro adashmadi, haqiqatan ham kelasi yilning yoziga chiqib, Badiuzzamon mirzo isyon boshladi. Sulton Husayn qo'shin saflab, Astrobodga otlandi. Mir Alisher u bilan birga ketdi. Ota va o'g'il o'rtasida begunoh nabira xuni turgani uchun ham qilichlar muhovarasi qattiq va ayovsiz bo'lmog'i ma'lum edi. Mir Alisher Xuroson saltanatini parchalanishdan saqlab qolishni o'z burchi sanar, garchi uzilgan ipni qayta ulab bo'lmasligini anglasada, ota bilan o'g'ilning buzilgan munosabatlarini tiklamoqqa zo'r berib urinardi. Sulton Husayn ham butun umidini bu gal qilichiga emas, do'stining tadbirkorligiga bog'langanini, ochiq-oydin bo'lmasada, nozik ishoralar bilan bildirishga harakat qilardi. Mana shu sababdan ham Mir Alisher Badiuzzamon mirzo huzuriga elchilikka bordi. U mirzodan ota amriga quloq solishni tiladi. Xuddi oldingi — Mo'min mirzo o'ldirilishidan avval yuz bergan isyon paytida nima degan bo'lsa, o'shani takrorladi. Ammo qancha urinmasin, mirzo tavba qilishdan bosh tortdi. U Mir Alisherga qattiq tikilib: "Mavlono, men, sizni otamdan ortiqroq ko'raman. O'g'lim esa sizni mendan ortiqroq suyardi. Xo'sh, qani ayting-chi, ota degan farzandini tiriklayin o'ldiradimi?" — dedi. Keksa shoirning ko'zidan yosh tirqiradi, u mirzo nimaga ishora qilganini angladi. Keyin bazo'r o'zini o'nglab: "Mirzo, bu gaplarni unuting", — dedi. "Qaysi so'zlarni?" — dedi Badiuzzamon mirzo. Mir Alisher ortiq o'zini tutib turolmadi, ho'ngrab yig'lab yubordi. Uning ahvolini ko'rib, Badiuzzamon mirzoning ham ko'zidan duvva-duvva yosh to'kildi.

Elchi Marvda qarorgoh tutgan Sulton Husayn huzuriga umidsiz qaytgach, bir zamonlar ulug' Amir Temur ko'ragon tiklagan qudratli saltanatning so'nggi parchasi bo'lmish davlatning tanazzuliga mone bo'lmoq maqsadida podshohga: "Farzandingiz tavba qilishga tayyor", — deb aytdi va shu niyatda bor tadbirlarni qo'llab, Badiuzzamon mirzo ko'na oladigan shartlarni qabul etishga podshohni rozi qildi. So'ng qarorgohdagi chodiriga kirib, isyonchi shahzodaga maktub bitdi va o'sha fursatdayoq chopar bilan

borib, berib yubordi. Ikki kun o'tar-o'tmas Badiuzzamon mirzodan javob keldi. U Mir Alisher maktubida shartlarni qabul qilgani va hademay tavba uchun podshoh huzuriga yetib borajagini bildirgan edi. Voqealar tadriji mirzoning maktubidagi va'dasini isbotladi. Sulh bitilgach, podshoh Mozandaronga, Mir Alisher esa dorulsaltanatga qaytishni ixtiyor etdilar.

Tongda yo'lga chiqish mahalida shu narsa ma'lum bo'ldiki, qarorgohdagi shoir chodiri to'sinida bir g'urrak uya yasab, tuxum qo'yishga ham ulguribdi. Chodirni yig'ishtirish uchun ruxsat tilab kirgan mulozimlar bu haqda xabar berganlarida, Mir Alisher bu voqeani ulardan oldinroq sezganini ma'lum qildi. Mulozimlar qo'l qovushtirib, taraddudlanib turganlarini ko'rgach, aytdi: "G'urrak tuxum ochib, poloponlarini uchiriq qilgunga qadar chodir shunday qoldirilsin". So'ng u o'z huzuriga Xoja Husayn Baxtiyorni chaqirib kelishini va Xoja kelgach, unga chodirni muhofazalab turishni va g'urrak poloponlarini katta – temirqanot qilganidan keyin esa xizmat haqiga bu tengi yo'q chodirni olib ketishni buyurdi. Xoja Husayn Baxtiyor dastlab biroz garangsirab turdi, so'ng birdan ko'zlari chaqnaq hazrat sha'niga va uning saxovatiga hamd-u sanolar aytib, uning amrini qabul qildi. Dili xotirjam tortgan Mir Alisher saltanat poloponlari bo'lmish fuqarolarga Alloh taolodan inoyat tilab yo'lga tushdi.

Mana, necha yildirki, saltanat osoyishtaligi ham uning chodiri to'siniga uya qo'ygan g'urrak tuxumlaridek omonat. Agar ular muhofaza etilmasa, hirs-u havas, zulm-u sitam, isyon-u g'avg'o qasridan yerga tushib chilparchin bo'lmog'i shubhasiz.

*To hirs-u havas xirmani barbod o'lmas,
To nafs-u havo kasri baraftod o'lmas,
To zulm-u sitam joniga bedod o'lmas,
El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas...*

Yo'lda borarkan, Mir Alisher baribir qarigan podshoh bilan kuch-g'ayratga to'lgan shahzodalar o'rtasidagi totuvlik muvaqqat ekanini o'ylar, butun umri davomi saltanat ravnaqi deb chekkan zahmatlari qizigan qumga tomgan yomg'ir tomchisidek benaf ketganidan yurak-bag'ri ezilardi. Shoir bolalik do'stining so'nggi yillarda jang-u jadal va aysh-u ishrat qilmoqdan boshi chiqmaganidan norozi edi. Ne fojiakim, mo'ysafid podshohning namozi peshindan

so'ng ichmagan kuni yo'q. Uning bu qilmishi nafaqat o'zining fe'liga, qolaversa, o'g'lonlari va jami sipohlariga g'ayri ta'sir ko'rsatardi. Bir qultum may dunyoni buzadi deyдилar. Mir Alisher "um-ulxobois"* bo'lmish mayga berilish oqibatlaridan qo'rqardi.

U, o'ttiz yildirki, saltanat ostonasida tuproq bo'ldi. Do'sti o'tirgan taxt tinchini ko'zladı. Ota avlodi qariyb bir asr mobaynida sadoqat bilan xizmat qilgan temuriylar ravnaqi yo'lida qo'liga qilich olishgacha bordi. Bu xizmatlari evaziga podshoh unga ko'p iltifotlar qildi, oliy martabalar berdi. Ba'zan o'z nazaridan chetlatdi, ammo yana huzuriga chorladı.

Podshohga do'st kishining dushmani ko'p bo'ladi. O'ttiz yildirki, bu dushmanlar uni yomon ko'radilar, unga tuhmat qiladilar, bo'hton yog'diradilar. Ammo u pushaymonlik chekmaydi, zero, pushaymonlig'idan sud yo'qtur. Yo'q, yo'q, u pushaymon emas, chekkan zahmatlaridan rozi. Illo, u har vaqt ko'ngilni Tangri taolo yodidan g'ofil, musulmonlar dodidan otil qilmadi. Do'stlar fikridan va dushmanlar makridan beparvo bo'lmadi.

Hijriy sakkiz yuz yetmish uchinchi (1469) sanada Sulton Abusaid mirzo Qorabog'da jang maydonida halok bo'lganidan foydalangan Sulton Husayn mirzo Xuroson taxtini egallab oldi. "O'shanda Mir Alisher nazarida Sulton Husayndan o'zga bir da'vogar yo'q edikim, bu vaqtda u Samarqandda, aniqrog'i Xoja Jaloliddin Fazlulloh Abullaysiy xonaqohida tariqat suluki ilmini egallash bilan band edi. Xushxabarni eshitgach, do'sti yonida bo'lish zaruratini sezdi va saxovatli Amir Ahmad Hojibek ko'magida Xirotda otlandi. Sulton Husayn mirzoning taxtga o'tirishi sharafiga "Qasidayi Xiloliya"ni bitdi. Yoki podshoh Mir Alisherni xursandchilik ila kutib oldi va unga oliy iltifotlar ko'rsatdi. Ammo hali podshohlik taxti omonat edi, mana shu omonat taxtni barqaror etish niyatida podshoh bilan tengma-teng mamlakatda tinchlik-oso-yishtalik o'rnatish uchun ma'lum muddat qalamini unutdi. Taxt uchun kurash uzoq davom etdi. Birgina Yodgor Muhammad mirzoning o'zi Sulton Abusaid mirzo vorisi sifatida taxtga da'vogarlik qilgani uchun ozmuncha kasofat yetkazildimi? Undan so'ng, Sulton Mahmud mirzo, qora kuyunlilar ko'mak bergan Abubakr mirzo bilan bo'lgan janglar-chi? Mana shu jang-u jadallar davomida u hamisha

* "Um-ulxobois" — xaramasliklar odati.

yo do'sti qo'shnida, yo dorulsaltanatni hifz etishda boshqosh bo'lardi.

Mana shu zahmatlari tufayli mamlakatda osoyishtalik qaror topdi. Mir Alisher sabab Sulton Husayn Boyqaro saroyida ahli faol va benazir insonlar yig'ildilar. Mana endi farxunda zamon bugunga kelib — podshoh ham, o'zi ham qariganda shikasta bo'ladiganga o'xshaydi. U do'stini adolatli podshoh bo'lishiga da'vat qildi. Zulm va adolatsizlik bois obod joylar vayron, kabutar oshyonlari boyqushga makon bo'lishini anglatdi. Podshohlar esa zulm va adolatsizlik qilishga ko'proq moyil bo'ladilar. Nohaq qon to'kmoqlik ularning hunari, muddao, toki joni bor odam undan qo'rqsin. Podshohlarning noma'qulchiligi o'zlariga yaxshi ko'rinadi. Qorani oq desa, ma'qullamagan gunohkor, qora demaganlarning esa ro'zg'ori qaro bo'ladi. Podshohlarga to'g'ri so'zni aytganlarning joni xatarda, ezgulikka undaganlarni qatli om kutadi. Ammo u do'st sifatida ham, vazir sifatida ham podshoh qoshida to'g'ri so'zlashdin cho'chimadi. Illo, podshohning vaziri ham yomon, iymonsiz bo'lsa fuqaroning holiga voy.

Nafsilamr aytganda, "vazir" so'zi "vizr", ya'ni "gunoh" so'zdan kelib chiqqan. Moziydan ma'lumki, vazirlar o'z hukmdorlari ko'nglini xushlamoq uchun gunohdan tap tortmaydilar. U esa vazirlikni hukmdor siyosati tufayli yuz bergan gunohlarni bo'yniga olish, ularni bartaraf qilish deb angladi. Shu maqsad yo'lida moziy vazirlaridan biri bo'lmish Osafning uzugiga naqshlangan "Insoflini xudo rahmat qilsin", degan so'zni shior qildi. Ammo endi qaridi, toldi, toliqdi. Endi u o'zining butun umri davomida orzu qilgani muborak haj safariga ketish muddati yetganini angladi.

Mir Alisher porso va pokdoman kishi edi. Ulug' martabalar ko'rgan bo'lsa-da, ularning havasiga uchmadi, tariqatga sodiq qoldi. Sulton Husayn mirzoning o'zi bir gal uning porsoligi va tahoratini buzmasligi haqida gapirgan va "Bu hazrat dunyoga kelib hayot xil'atini kiyganlaridan buyon etaklariga shahvat chirkini teggizmaganlar, futavvot va jo'mardlik yoqasi la'li tugmasini xotinlar havo-yu havasiga tutqizmaganlar", — deb aytgandi.

Mir Alisher yoshligidan boshlab, Mashhadda va Samarqandda saboq olganida ham, hamisha darveshlar suhbatini ixtiyor etdi, hidoyat yo'lida rahnamo mashoyixlar

ilmini o'rgandi va har doim bu pokdomonlar guruhiga ixlos va muridlik qadami ila mulozamatda bo'ldi. Astrobod voqealari tufayli podshoh bilan o'rtalarida tushgan rahna sabab saroydan chetlashganda ham saltanat ishidan etak yig'ishtirib, ibodat va riyozat ahli bilan birla bo'ldi, shu maqsadda Roboti Suhaylda xonanishinlik qildi. Faqirlik va fano yo'lidan ketishga moyil edi, lekin oradan ko'p vaqt o'tmay, podshoh uni yana saroyga chorladi. Mir Alisher avvalida "Mening yo'lim faqirlikda", deb ko'nmadi. Oxiri bir kuni podshoh butun saroy ahli qoshida: "Saltanat ishini tartibga solish sizning ra'yingizga qarab qoldi. Keling, do'stim, qarorsiz qalamingizdan mamlakat barqaror bo'lsin", deb aytdi. Nihoyat "Bir soatlik adolat oltmish yillik ibodatdan afzal", degan so'zga amal qilib, Mir Alisher ko'nishga majbur bo'ldi.

U unozq vaqt saltanat tashvishlari bilan band bo'lsa ham, ammo hech qachon pok va ulug' Tangrini unutmadi, ayilbotar so'zlar bilan darveshlar dilini ranjitmadi, har bir ishda ixlos va imonni kasb etdi. Shu sababdan ham saltanat ishkalini tuzatish borasida podshohga maslahat berganda, imonni o'rtaga qo'yib so'yladi. Tangri inoyati bois yoshlarga shafqat, do'stlarga karam, kattalarga izzat ko'rsatish yo'rig'iga rioya qildi.

Unga podshoh ko'p yer-suv in'om qildi. Ammo u bo'yishni xayoliga ham keltirmadi, o'z mulkidan tushgan daromaddan xayrli binolar tiklash, madrasalar ahvolini yaxshilash, ma'rifiy kitoblardan nusxa ko'chirish, ilm-u toliblarga nafaqa belgilash, muhtojlarga yordam ko'rsatishga, va hatto, zarurat tug'ilganda podshohga, lashkarga sarfladi. Mir Alisherning bir kunlik daromadi o'n sakkiz ming shohruhiy dinor edi va u ana shu daromadning hammasini saxovat va himmat ehsoniga aylantirishga urindi.

U hech qachon haqdan qo'rqishni esdan chiqarmadi, boshiga mashaqqatlar tushganda, sabr va chidam bilan Allohga sig'indi. Boshqalarni ham shunga da'vat etdi. Shu yo'lda mashoyih-u so'fiylar zikrida va suluk yo'llari baynida "Nasoim ul-Muhabbat", "Lison ut-tayr" kitoblarini bitdi. Fuqaro-yu darvishlarning, g'arib-u musofirlar g'amida turli mavzelerde xonaqohlar, robotlar, hovuzlar, hammomlar va ko'priklar tikladi. Birgina "Xolisiya" xonaqohida har kuni mingdan ziyod miskinga tomoq tarqatiladi, har yili muhtojlarga ikki mingga yaqin po'stin, chak-

mon, ko'ylak-ishton, taqiya va kovush ulashiladi. Bunaqa xonaqohlar esa necha-necha...

Bundan ikki yil muqaddam Nishopurga borganida, mashoyixlar, shu jumladan o'zi e'tiqod qo'ygan Shayx Farididdin Attor mozori xarobaga aylanganini ko'rib ta'mirlashni buyurdi, shayx qabri ustida yangi xonaqoh tiklatdi. Hirotidagi Marg'ani bog'ida mahobatli bir masjid bino qilib, o'z zamonining atoqli qorilaridan Xoja Hofiz Muhammad Sultonshohni imomlikka tayinladi va o'zi ham u yerda besh vaqt namozga hozir bo'lib, namozda qoyim bo'lmaganlarni qattiq surishtirdi.

Kunlardan bir kuni Mir Alisher asr namozi tugagach, mana shu kundalik odatiga qarshi, masjiddan tez chiqib, sur'at bilan, biror joyda to'xtamay, hirotliklar "Unsiya" deb atagan hovlisiga yetib bordi va hovli to'ridagi binafshazorga qarab qaytdi. Buni ko'rib, ko'pchilik hayron qoldi. Xoja Hofiz Muhammad Sultonshoh Mir Alisherdan besaranjomligi sababini surishtirganda, u shunday javob berdi. "Men masjidga kelayotganimda, hovlimdagi binafshazor chetida tahorat olgan edim. Namoz safida turganimda, yelkamda bir chumoli o'rmalab yurganini ko'rdim. Chumoli tahorat olgan joyda ilashganini angladim.

Mabodo u mening yelkamdan tushib oyoqosti bo'lsa-yu, ozor topsa, omon qolgan taqdirda ham o'z uyasining yo'lini topolmasa, uvoliga qolaman, deb qo'rqdim. Shuning uchun namozni ado qilishim bilan tezlik bilan tahorat olgan joyimga borib, uni uyasi og'ziga qo'ydim va uvoliga qolishdan qutuldim. Yelkamdan chumoli emas, tog' ag'darilgandek yengil tortdim, xojam".

Bu gapni eshitgan Xoja Hofiz qo'lini duo, dilini rahmat aytishga ochdi...

Mir Alisher Marvdan dorulsaltanatga qaytayotib, yo'l bo'yi o'ylagani to'g'ri chiqdi. Mamlakatda Badiuzzamon mirzo isyonidan so'ng boshlangan osoyishtalik uzoq cho'zilmadi, bor-yo'g'i bir yilga yetmay barham topdi. Bu safar Sulton Husayn mirzoning boshqa bir o'g'li – Abulmuhsin mirzo g'avg'o boshladi. Sulton Husayn qo'shin bilan yana Marv tomon otlandi. Bu voqeadan birmuncha vaqt avval Mir Alisher podshohga qayta-qayta murojaat qilib, Ka'ba tavofiga ijozat olishga muvaffaq bo'lgan edi.

Sulton qo'shini dorulsaltanatni tark etgach, Mir Alisher muborak safarga chiqish mavridi kelganini, illo, endi bu

saltanatda tinchlik, dunyo g'avg'olaridan holilik hech qachon nasib etmasligini bildi. Shu sabab fursatni g'animat bilib yo'lga chiqdi va bir necha kunlardan keyin Mashhadga yetdi. Shaharga yaqinlashib qolganda, yana bir karra podshohning hol-ahvolini surishtirmoq, qolaversa, ijozatni tag'in ham mustahkamlamoq niyatida mavlono Abdulhay Tabibni Sulton Husayn Boyqaro huzuriga — Marvga jo'natdi. O'zi bo'lsa bir kezlar Imom Rozi maqbarasi yonida yetim va qashshoqlarga tomoq ulashish uchun tiklatgan g'alvurxonada qo'nim topib, javob kutdi. Oradan ko'p o'tmay, Mavlono Abulhay isyonchi Abulmuhsin mirzo bilan jang qilib yurgan Sulton Husayn mirzo qoshidan yetib keldi va podshoh maktubini topshirdi.

Sulton Husayn Boyqaroning Amir Alisherga maktubi:

“Saltanat rukni, mamlakat tayanchi, din va davlat arbobining zubdasti, mulk va millat sohiblarining peshvosi, xayrli binolar muassasi, pokiza ishlarga yo'llangan, hoqoniy davlatning madadkori, sulton hazratning yaqini Nizomiddin Amir Alisher janoblariga dutfomuz ko'p duolar va mashq qo'zg'atuvchi salomlar to'plamini yetkazamiz, fayzli muloqotlari orzusi sharh va bayon doirasidan ortiqdir.

So'ngra ravshan ko'ngillariga ma'lum bo'lsinkim, juma kuni — rajab oyining o'n birida ulug' mavlono Abdulhay kelib, sharif mijozlarining kayfiyati, sog'-salomatlik, yaxshi holatlarini yetkazdi. Bundan xabar topish behad shodlikka sabab bo'ldi. Uning yetishuvidan ilgari ko'ngillarida qaror topgan Hijoz tomonga jo'nash to'g'risidagi xabar og'izma-og'iz kelib turardi, ammo ishonchli kishilardan eshitilmagani uchun ishonarli bo'lmas edi. Lekin o'sha kishi suhbatida Xoja Afzalliddin Muhammadga yozilgan xat mazmunidan ma'lum bo'ldikim, bu kunlarda u tilak mustahkamlanib va yangilanib, jo'nash xayoli jazmga aylangan.

Gap shundaki, hammaga, balki olamga va olam ahliga oshkordirki, ul janob bilan birlik, hamjihatlik va bog'lalish aloqasi va hamnafaslikni kichiklikdan to shu kungacha qaysi darajagacha olib borganmiz va olib boramiz. Hamma vaqt va hamma ahvolda ul janobning sharif roziligini o'zimizning muddao va talablarimizdan ustun bilib, bu jihatni mislsiz davlat dalillaridan sanadik va sanaymiz. Haqiqatan, uning qarshisida ul janobdan davlatxohlik asarlari, ixlos, yaxshi fikrdalik va yaqinlik kabi xislatlar

yuzaga kelgan va yuzaga keladi. Bu quyoshdan ham ravshanroq bo'lgani bois tafsil berishning foydasi yo'q. O'zlari biladiki, hech qachon o'rtada takalluf va o'zgalik bo'lmay, hamma vaqt so'z shunday o'tardiki, u saltanat tayanchining xotiriga xayrixohlik va yaxshi fikrlilik yo'li bilan nimaiki kelsa, to'qqiz martagacha uni aytishga ruxsat berilgan edi. Bizning ham doimo xotiramizga nimaiki kelsa, mehribonlik yuzasidan izhor qilardik. Bu vaqtlarda jazm qilganlari — savob ishga hijrat qilish niyati ko'ngilga allaqanday og'ir tushishiga qaramasdan undan afzal ish tasavvur etilmaydi, ammo u kishining roziligini o'z manfaatimizdan ustun qo'yamiz. Berilgan ruxsat va ijozatdan qaytmaymiz, lekin nimaiki ko'ngilga kelsa ogohlantirishimiz lozim. Ravshandirki, bu xususda yo'l tinchligi shartdir. Ma'lum bo'lsinkim, bu kunlarda o'tish bo'lgani Iroq va Bag'dodda ahvol qanaqangi parishon va beqarordir. Misr va Shom sarhadlarida ham turli boshboshdoqlik borligi eshitilmoqda. Rivoyat shundaydirkim, agar yo'l xavfi shunday darajaga yetib, kimsaning sababisiz kimsaning beliga qo'l urishi mumkin bo'lsa, yo'lga tushmoq vojib emas. Agar bu kunlarda yo'l xavfidan biror fikr xotirga kelmasa qanday bo'ladi? Chunki o'zlari aytardilarkim, yo'llar notinchligi jihatidan biroz Ufluriy tartib berib, agar zarur bo'lsa, xavfli joyga yetishganda, mulozimlardan har birining yonida o'shandan biroz bo'lishi darkor.

Yana gap shundaki, bu safarning uzoqqa cho'zilishi ma'lum, umrga ishonch yo'q. Agar yana bir bor uchrashib, xayrlashish qoidasi yuzaga kelsa bo'lardi. Ammo bu ikki holning bo'lishi bilan birga bu muqaddimalarning yozilishidan shunday qo'rquv ham borkim, mabodo muborak xotirga andak g'ubor yetishib, g'araz bu so'zlardan yurishni man etish ekan, degan xayolga boradilarmi.

Hamisha davlatpanoh yuzasidan nimaiki xotirlariga kelsa, betakalluf gap-so'z qiladilar. Bizga ham bu bobda har nima xotirga kelsa, ma'lum qilish lozim ko'rildi.

Boqiy, to'g'ri fikrda ixtiyorlidirlar va nimaiki ikki dunyo yaxshiligiga kerak bo'lsa, taqdim qilib turilur. Ikki dunyo saodati yor bo'lsin. Vassalom".

Maktubni olgan kuni Mir Alisher Mashhad ulug'lari va yo'ldoshlari bilan maslahatlashdi. Ular saltanatning osoyishtaligi uchun Mir Alisherning hajga borishini kechiktirishni lozim ko'rdilar. Buning ustiga Mavlono Abdulhay

shahzoda Abumuhsin mirzo otasi bilan sulh tuzish uchun Mir Alisherning o'rtada vakil bo'lishini shart qilib qo'yganini aytdi. Podshoh bu gapni qog'ozga ishonmay, mavlonodan aytirib yuborgan edi. Oqibatda, Mir Alisher Marvga qarab jo'nadi. U tushgan karvon Mashhad bilan Marvning o'rtasida joylashgan Saraxs kentiga yetganda, uni inisi Darvishali kutib oldi. Ertasi kuni Sulton Husaynning ham shu manzilga yaqinlashayotgani ma'lum bo'ldi. Podshoh bilan shoir Bozorgontepa o'langida suhbat qurdilar. Podshoh maktubida bitgan so'zlarni yana, qayta takrorladi. Mir Alisher indamay tingladi va podshoh so'zini tugatgach shunday dedi.

– A'lo hazrat, bir paytlar men podshohlik ishlari bilan shug'ullanishdan qo'l tortadigan bo'lsam, Shayx Najmiddin Kubro mozori yoki Xoja Abdulloh Ansoriy maqbarasi ostonasining jo'rubkashi bo'laman, deb aytgan edilar.

– Shunday, Alisherbek, – dedi Sulton Husayn mirzo xomush tortib, qariyb yigirma yil burun aytgan gapini do'sti unutmaganiga, uning quvvayi hofizasiga tahsin o'qigan podshoh birdan sergak tortdi va Mir Alisher mud-aosini bilish niyatida gapning davomini kutdi.

– O'sha so'zlaringiz sizga muyassar bo'lmog'i bundan so'ng ham mushkul. Ammo shu niyatga yetmoqni istagan mahramingizga Hijoz safariga jo'nashga ijozat bermaysiz. Necha bor ruxsat tiladim, hatto, so'nggi marta rag'bat qilganingizda ham ko'nglingizdan xohish alomatini tuymagan edim. Shu bois garchi ixtiyor tekkan bo'lsa-da, sizning qoshingizga yana odam yubordim, yana maktub bitib, meni yo'ldan qaytardingiz.

Podshohning besaranjomlanganini ko'rib, Mir Alisher, buyog'ini eshiting, degandek qo'lini ko'ksiga qo'ydi.

– Bu gaplarni aytishdan maqsad, a'lo hazratga ta'na so'zini arz qilish emas. Illo, tilaganingizdek, maktub bitishingizdan murod safarni man etish ekan, degan xayolga borganim yo'q. Bu gaplarni aytishdan maqsad yana ijozat tilash. Agar ruxsat bersalar, qolgan hayotimni Xoja Abdulloh Ansoriy mozori ostonasini supurishga sarflasam. Yana meni saltanat ishlaridan xoli etsangiz, bunday mas'uliyatdan ozod bo'lsam. Netayki, qarilik ham Xudoning inoyati ekan, so'ngaklarim mo'rt, ko'zlarim benur, ko'ngil esa farog'at tilaydur...

– Qaridim, demang, Alisherbek, – dedi Sulton Husayn. – Mendan uch yil yohsiz. Men qaridim desam bo'lar. Ammo qarangki, qo'limda qilich, chopqillashib yururman. Siz bo'lsangiz...

– Qaridim, a'lo hazrat, qaridim, – dedi Mir Alisher, – oldingi quvvatim yo'q. Hijoz safari ham so'nggi safarim-bo'lmog'ini bo'yninga olgan edim.

– Mabodo siz Xurosonda qolar ekansiz, har qanday iltimosingizni bajarmoq men uchun farz, – dedi podshoh. – Chunki, bilamizki, siz bu mulkni tark etsangiz, men yolg'iz qolurman. Meni yolg'iz qoldirmangiz. Yoshlikda, kuch-g'ayrat borida yonimda bo'ldingiz, endi qariganda bir-birimizni tark etsak, qandoq bo'lur?

Suhbat so'ngida Sulton Husayn Boyqaro keksa shoir ustiga oltin tugmali, avrasi zarbof qora qunduzi po'stin va yana bir necha qimmatbaho to'nlar yopdi. Bir necha kundan so'ng Mir Alisher ota ila o'g'ilni yarashtirish ishlarini ado etgach, podshohning ijozati bilan dorulsaltanatga yo'l oldi.

U Hirotga sha'bon oyining o'rtalarida yetib keldi. Malikulshuaroning qaytayotganidan xabar topgan poytaxt ahlining quvonchi behad, shahar darvozasidan to Unsiyagacha tumonat odam peshvoz chiqqan edi.

Qaytganiga bir hafta bo'lar-bo'lmas, Mir Alisher Xoja Ansoriy mozori poyida katta yig'in qilib, shahar ulug'lari-ni chorladi va ulardan qutlug' dargoh jo'rubkashi bo'lishdek mo'tabar vazifa uchun fotiha berishlarini tiladi. “Men mundin so'ng darvishlik va go'shanishinlik bodasida istiqomat qilishni ixtiyor etdim”, – dedi u. O'sha kuni shunday ulug' majlis bo'ldiki, saltanat boshida turgan Muboriziddin Muhammad Valibek kabi amirlar mozorda yig'ilgan ulamolar xizmatida oyoqda qoldilar. Yetmish qo'y, yigirma besh ot so'yildi va o'ttiz botmon qand va yana chandon noz-ne'matlar o'rtaga tortildi. Majlis so'n-gida mashoyixlar Mir Alisherga fotiha berdilar.

O'sha majlisdan ko'p vaqt o'tmay, Mir Alisherni dorul-saltanatga jo'natib, sher ovlash havzasida Mozandaron tomonga yo'llangan podshohdan farmon keldi. Farmon saltanat poytaxtida hukm yurgizgan Amir Valibek nomiga bitilib, unda tez orada Hirot va uning atrofidagi aholidan zarur xarajatlar uchun yuz ming dinor undirish buyurilgan edi. Amir Valibek talab qilingan mablag'ning yarmini sha-

har yon-tevaragidagi dehqonlardan undirib, qolganini poytaxt nufusi gardaniga yuklashni mo'ljalladi.

Ammo Amir Valibek hech bir ishga Mir Alisher fikrisiz va maslahatisiz dahl qilmas edi. Shu sabab o'z mo'ljalini shoirga ma'lum qildi. Mir Alisher: "Bu fursatda xalq ustiga o'rinsiz soliq solishni oliy darajali Sohibqiron davlatiga munosib ko'rmayman", — dedi va o'sha kuniyoq mazkur mablag'ni o'zining daromadidan to'ladi. Uning bu saxovatini eshitib, shahar ahli ulug' kishilarni vakil qilib yubordilar. Shoir vakillarning minnatdorchiligini qabul qilarkan: "Haj safari azimati ila chiqqan yo'lidan qaytarildim. Ammo bu yo'ldan qaytganim ila, elimga karam qilish yo'lidadurman", — dedi va so'zini bayt bilan tugatdi:

*Xush ulkim, anga lutf birla Xudo,
Ulusning qabulini qildi ato...*

Mir Alisher Ansoriya mozorining sharq tomonida bir xonaqoh qurilishini boshladi, chor-atrof obodonchiligi xayolida bo'ldi. Xoli qolgan kezlari goh Xojaning qalamiga mansub "Ilohiynoma" risolasini mutolaa qilar, goh "Vaqifiya"ni qoralash ila band bo'lardi. Ammo saltanatdagi notinchlik bu ulug' va savob ishlarga andarmon Ansoriya jo'rabkashiga orom bermasdi. Podshoh deyarli poytaxtda bo'lmas, dam-badam ko'tarilayotgan isyonlarni daf etish bilan ovora edi. U qo'rqib qolgan, shu qo'rquv bois, hatto, eng yaqin kishilariga ham shubha bilan qarardi. Kutilmaganda u Mir Alisherning inisi Darvishalini Balx hokimligidan bo'shatdi. Ketma-ket Astrobod voqealaridan so'ng darveshlik ridosini kiygan tog'avachchasi Mir Haydar podshohga nisbatan xiyonatda — Qunduz hukmdori Xusravshohni Hiri ustiga bosqin qilishga chorlashda ayblanib o'ldirildi. Bundan darak topgan Mir Alisher ich-ichidan o'rtandi, o'z mulozimlarini yuborib, Haydarning jasadini keltirib, Chashman Mohiyonaga dafn ettirdi.

Bu fojiali voqealar Mir Alisher ko'nglida hali so'nib ulgurmagan hajga borish, Payg'ambar qabrini tavof qilish xayolini qayta kuchaytirdi. U yana Sulton Husayn Boyqaroga murojaat qilib, istijoza tiladi. Podshoh bu murojaatga undagan sabablarni bilsa-da, o'zini bilmaganga olib, goh ruxsat berar, goh Ansoriyaga tashrif buyurib, safarga oshiqmaslikni iltimos qilardi. Bu hol bir necha

marta takrorlangach, Mir Alisherning qarori araz va ranj bois bo'lmay, balki qat'iyat tufayli ekanini bilgach, podshoh ijozat berdi va yo'l farmonini marhamat qilishini aytdi. Mir Alisher bir necha kundan so'ng farmon bitilganini eshitdi. Ammo podshoh "Biroz sabr qiling, zamon notinch, yo'llar xatarli", degan bahonalar ila yo'l farmonini berishni har gal kechiktirardi.

Chindan zamon notinch edi. Daryo nariyog'ida — Movarounnahrda ko'chmanchi o'zbeklar xoni Shayboqxon ketma-ket g'alabalar qozonib, kuchga to'lib kelardi. Bunday raqib oldida temuriy hukmdorlar birlashish o'rniga bir-birining go'shtini yeyish bilan ovora. Shahzoda Abulmuhsin mirzo o'zbeklar bilan Qorako'lda jang qilib, yengilib kelganidan beri Sulton Husayn mirzoning ko'ngli ham alag'da.

Mir Alisher shu kunlarda Sohibqiron Amir Temur poytaxti — Samarqandi bemonandni qo'lga kiritish uchun Shayboqxon bilan jang qilib yurgan Sulton Abdusaidning evarasi Bobur mirzo haqida ko'p hikoyalar eshitdi. Samarqandda bo'lganida ko'p marhamatlar ko'rsatgan Ahmad Hojibekdek pokdoman bir kishi shu mirzoning tarafida bo'lib, bundan bir necha muddat avval jangda shahid ketganini bilib o'kindi, yosh mirzoga Hudodan inoyatlar tiladi. Xususan, yosh mirzo bitgan turkona baytlar og'izma-og'iz ko'chib, uning qulog'iga ham yetgach, ixlosi yana oshdi. G'azal piri bo'lmish Mir Alisher bu baytlapda jobajo mahzunlik va dilovarlikni tuyib, tahsinlar o'qidi. Mehri jo'shib, bir gal yarim tungacha o'tirib, Bobur mirzoga maktub bitdi va o'zining sodiq kishisi orqali Samarqandga jo'natdi. Maktub egasiga yetdimi, bilmaydi. U har gal yosh mirzo haqida o'ylarkan, ko'ksiga iliqlik yugurardi.

Nihoyat, bahor so'ngida qishda bitilgan yo'l farmoni qo'lga tegdi. Farmonning muxtasar mazmuni mana bunday edi:

"Mir Alisher Sulton Husayn xonadonig'a yaqin turgan emukdosh bu davlatning asosiy tayanchi va sultonning eng yaqin, sodiq do'sti hamda doimiy suhbatdoshidir. Shu kunlarda u kishi hajga borish istagini bildirib, podshohdan jo'nashga ruxsat so'ragan. Agarchi bir necha bor bu niyatni bildirib iltimos qilinsa ham har gal fuqarolar manfaatiga bog'liq sabablar ko'rsatilib, iltimos amalga oshmay

to'xtatilar edi. Bu gal amirning xotirini saqlab ijozat berib, hukm joriy qilinganki, hajga yurishda u kishi qaysi joyga borsa, har yerda hamma katta-kichik zo'r ehtirom ila kutib olib, kuzatsinlar. Xatarli manzillarda o'ziga va hamrohlariga yo'l ko'rsatib, bekatdan bekatga tinch va salomat o'tkazib qo'ysinlar. Hamma amirlar, dorug'alar, a'yon va ashrof, barcha shahzodalar va umumaholi bu hukm ijrosidan chekinmasinlar.

Ushbu farmon podshoh amri ila 90-yil, zul-qa'da oyi-ning beshinchisida yozilgan".

Farmon qo'lga tegishi bilan boshlangan tayyorgarlik ko'p o'tmay to'xtadi. Chunki, yoz boshlangani tufayli harorat kuchayib, bepoyon sahiro-yu dashtlar orqali o'tadigan yo'l g'oyatda mashaqqatli bo'lishi oydinlashdi. Safar kuz boshigacha kechiktirildi.

Taqdir taqozosi bilan voqealar yana qayta takrorlana boshladi. Ayni shu yoz kunlari — muharram oyining boshida (100-yil iyulida) podshohning kichik o'g'illaridan — Muhammad Husayn mirzo otasiga qarshi ko'tarildi. Keksa podshoh yana dorulsaltanatni tark etib, shahzoda ustiga — Astrobodga yurish qildi.

Sal ilgariroq Sulton Husayn Boyqaro Mir Alisherni o'z qoshiga chorladi. Shoir qabulxonaga tashrif buyurganda, podshoh Amir Valibek bilan suhbatlashib o'tirardi.

— Yana Astrobodda isyon, — dedi podshoh, — yana farzand isyoni...

— Astrobod ham, farzandingiz ham ko'zingizdan yiroq, shul sabab qo'rquvni unutarlar, — dedi Amir Valibek.

— Yo'q, janob Valibek, ular mehrni, oqibatni unutarlar, — dedi qat'iyat bilan shoir.

Ular uzoq kengashdi. Podshoh, Mir Alisherga haj safariga ruxsat va yo'l farmonini berganini unutgandek, suhbat nihoyasida dorulsaltanat ixtiyorini do'sti va Amir Valibekka qoldirajagini ma'lum qildi. Mir Alisher bunga javoban hech nima demadi. Podshoh maktabdosh do'sti-ning ko'zlariga qaramaslikka harakat qilib xayrlashdi.

Dastlabki kunlar Mir Alisher tadbirkor Amir Valibek bilan birga bo'ldi, saroydagi mashvaratlarda qatnashdi. Ammo bir haftadan so'ng qo'li ishga bormay qoldi.

Podshoh iltimosi yodida bo'lsa-da, Mir Alisherning ortiq toqati qolmagandi. U hijoz safariga tayyorgarlikni

tezlashtirdi. Podshoh Hirotni tark etganidan ikki hafta o'tar-o'tmas – muharram oyining oxirida yo'lga tushdilar. Biroq shahardan chiqqan karvon yo'lini tashvishli xabar to'sdi. Otasining Astrobod taraflardaligidan foydalanib, saltanat taxtini egallash orzusida yurgan Badiuzzamon mirzo Hirot ustiga qo'shin boshlab kelayotganmish. Laklak navkar Xuroson ahliga xavf solayotganidan tashvishga tushgan kekxa shoir yana orqaga qaytdi. Chorshanba kuni chiqib ketgan shaharga payshanba kuni qaytib kirdi.

Ertasi kuni masjidi jomeda juma namozidan so'ng mashoyix va ulamolardan Shayx Jaloliddin Abusaid Nuroniy, Shayxulislom Sayfiddin Ahmad Taftazoniy, Shayx So'fi Ali, Mavlono Muiniddin Farohiy, Mavlono Kamoliddin Koshifiy, Xoja Imomiddin Abdulaziz Abxariy, sayid va naqiblardan Amir Qivomiddin Husayn Mozandaroniy, Amir Jaloliddin Ataulloh Asiliy, Amir Nizomiddin Abdulqodir va boshqa bir qator Hirot shahri a'yonlari, ashrof-u raislari Mir Alisherni o'rtaqaga oldilar. Hirot shahri mudofaasi topshirilgan Amir Valibek ham shu yerda edi.

– Sizning fayz-barakali zotingiz Xuroson mulki dahl-sizligining sababi va fuqaro osoyishtaligining boisidir, – deb gapni uzoqdan boshladi Shayxulislom. – Bizning barchamiz sizga muborak safarga fatvo bergan edik. Illo, oyati karimada: “Alloh taolo haj safariga kelish uchun qodir bo'lgan barcha mo'minlarga hajni farz etdi. Kimki buni inkor etsa, gunohi o'zigadir. Bas, Alloh taolo barcha olamdin behojatdir”, deyilmish. Bunga imon keltiramiz. Sizni yo'ldan qoldirish gunoh, ammo sizdan biroz sabr qilishni tilash uzrli. Rasululloh sallohu alayhi vasallam muborak hadislarining birida: “Vijdonning amriga quloq sol! Ezgulik shunday narsaki, undan qalb ham, vijdon ham orom oladi. Gunoh ish shulki, undan qalb qaror topmaydi, vijdon azoblanadi. Kishilar fatvo bersalar ham sen o'z vijdoningdan fatvo so'ra!” – demishlar. Saltanat va fuqaro xotirjamligi haqi vijdoningizdan Makka azimatini bir mud-dat kechiktirishga fatvo tilashingizni o'tinamiz.

– Hazrati risolat. “Senga omonat qilingan narsangni egasiga topshir, xiyonat qilgan kishiga xiyonat qilma”, – demishlar, – dedi kuni bilan mudofaa tayyorligiga boshqosh bo'lib, baqiriq-chaqiriqdan ovozi bo'g'ilib qolgan Amir Valibek, – Sohibqiron siz-u menga dorulsaltanatni omonatga qoldirgan edilar. Sabr qiling, podshoh hazratlari

qaytsinlar, omonatlarini eson-omon topshiraylik, so'ng yana muborak yo'lga otlanursiz.

– Bul zamon Hirot Sultoni Sohibqiron vujudidan holidir, – dedi Amir Valibekning gapi Mir Alisherga qat-tiq botganini payqagan, shoirning mijozi juda nozikligini yaxshi bilgan Mavlono Kamoliddin Koshifiy. – Agar poy-taxt sizning fayzli nuringizdan ham chetda qolsa, mumkin-ki, fitna-yu g'alayonlar boshlanur, saltanat tadoruki imkonsiz qolur...

– Fahmingizga yetgondur, Samarqand taxti o'zbek podshohi Shayboqxon qo'liga o'tmish. Endi uning Amudan o'tish xohishi bor derlar. Siz niyat qilgan muborak safar yo'llari ham bag'oyat xavfli bo'lmishdur. Iroq-u Shomdayam, Rumdayam parishonlik. Illo, shariat yuzasi-dan bunday vaqtlarda haj vojib emas, – Shayxulislom shunday deb, to'g'rimi, degandek Shayx Nuroniyga tikildi. U ma'qullab bosh chayqagandan so'ng so'zida davom etdi. – Biz faqirlarning iltimosiga quloq berib, bu yil safar niyatidan qayting.

– Notinch fuqaroga bosh bo'ling, – dedi Amir Qivomiddin Mozondaroniy, – bu xayrli ish savobini yet-mish poy-u piyoda hajdan ortuq ko'rsinlar. Illo, o'zlari ayt-ganlaridek:

*Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay...*

Mir Alisher davradagilar so'zini indamay tingladi. O'rtaga sukut cho'kkach, sekin bosh ko'tarib, ma'yus ovozda so'zladi.

– Hammangizga ma'lumdirki, uzoq muddatdan buyon Makka azimati orzusidaman. Bu niyat hazrati Maxdumi Nuran** Ka'bani tavof etib qaytgan kundan xotiramga tinchlik bermaydir...

U shunday dedi-yu, ko'z o'ngida bundan bir necha yil-lar avval ustoz safardan qaytgan damlar jonlandi. O'shan-da Mir Alisherning boshiga og'ir kunlar tushgan, birodari Darvishali podshohga qarshi isyon ko'tarib, hukmdor bilan uning o'rtasidagi yaqinlik omonat bo'lib qolgan edi. Birodari Balxda hokim edi. U og'zi kuymasa, olovni yutadigan Majdiddinning Mir Alisherga qilgan badniyat xatti-harakatlaridan norozi bo'lib bosh ko'targan edi.

* Maxdumi Nuran – Abdurahmon Jomiy.

Sulton Husayn bundan g'oyat qattiq g'azabda, bu g'azab ukadan ko'ra ko'proq akaga qaratilganini sezgan saroydagi ayrim kimsalar, birinchi navbatda vazir Majdiddinning o'zi bo'hton ustiga bo'hton yog'dirardilar. Ular ochiqdan ochiq "Bu xiyonatda Mir Alisherning qo'li borligi aniq, og'asining maslahatisiz Darvishali bu yo'lga kirishga haddi sig'masdi", — derdilar. Sulton Husayn isyonkor hokim ustiga qo'shin tortib borarkan, oldinroq Xoja G'iyosiddinni jo'natib, tavba talab qildi. Mir Alisherning gapiga kirib, Darvishali tavba qilib keldi. Darvishalini dastlab kechirgan podshoh, oradan olti oy vaqt o'tmay, kelib-kelib Mir Alisherga uni Balx shahri qal'asiga qamashni buyurdi. Tahqirlangan shoir necha marta azm qilgan ishi — saltanat tashvishidan etak yig'ishtirgan kunlari ustozini surishtirib qoldi.

— Bir gap eshitdim, boisi ne erur?

— Inson jinsi suhbatidan bezdim, hazrat, boisi shuldir, — dedi Mir Alisher.

Jomiy unga bir muddat o'ychan boqdi-da:

— Sen inson deb kimlarni xayol qilding, qani, ularni bizga ko'rsat-chi? — dedi.

O'shanda saroy hayotidan chetlatgani uchun tanbeh kutgan Mir Alisher bu gapni eshitib, xotirjam bo'lgan edi. Mana, sakkiz yildan oshdiki, ustozini yo'q, do'stini yo'q. Mana, sakkiz yildirki, uning dil rag'batini tinglaydigan inson yo'q...

Uning gurung asnosida birdan qattiq xayol surib qolishiga o'rgangan davradagilar sukut saqlashardi. Mir Alisherning bu odati Hiriydagi har bir kishiga ma'lum edi. Shogirdi bo'lmish Xondamirning: "Amir bunday damlarda bizni zaminda qoldirib, samovotdagilar bilan suhbat quradilar", — degan so'zi mashhur edi.

Mir Alisherning qaytib yerga tushganini sezgan davradagilar bir-birlariga qarab olishdi. Shoir gapni kelgan joyidan boshladi:

— Ha, bu niyat hazrati Mahdumi Nuran muborak safardan qaytgan damdan xotiramga tinchlik bermaydir. Ammo har safar shu maqsad tomonga yo'nalish niyatida hozirlik ko'ra boshlasam, Sohibqiron mone bo'ldilar. Har safar bu monedan ranjimay, bo'ynimni egdim. Bul safar o'zlari yo'l farmoniki berdilar, o'zimiz ham safar tadoriki uchun katta mablag' sarfladik...

Shunday bo'lsa-da, "Mo'minlar qalbiga shodlik kiritish butun insonlar ibodatidan xayrlidir", — degan so'z mulohazasi bilan sizdek ulug'lar iltimosini qabul qilurmiz va fuqarolar manfaati uchun bu navbat ham o'zimizni bu istakdan qaytarurmiz.

Davradagilar xursand bo'lib, duo va hamd-u sano aytishga og'iz ochdilar. So'ng poytaxt mudofaasini uyushtirish borasida zarur tadbirlar maslahati bo'ldi. Eng avvalo, Badiuzzamon mirzo huzuriga elchi jo'natish ma'qul deb topildi.

Ertasi kuni elchi yo'lga chiqdi. Badiuzzamon mirzo elchiga: "Agar otamiz Sohibqiron Sulton Balx viloyati va Amudaryodan Murg'obgacha bo'lgan joylarni mening iligimga topshirsalar, nomimiz xutbada tilga olinsa, qo'limizga qilich tutasmiz", — dedi. Bu orada jadal yo'l bosgan Sulton Husayn mirzo qo'shini ham dorulsaltanatga yaqinlashib qolgan edi. Ammo podshoh qo'shini mirzo qo'shiniga qaraganda juda oz edi. Vujud uchun sog'lom ko'ngil zarur bo'lganidek, mulk uchun sog'lom podshoh kerak. Sulton Husayn Boyqaro esa aslan iligi to'q va kuchli vujudini may ichish ila erta qaritgan edi. Garchi u bir yilcha burun Mir Alisherbekka: "Hali qilich chopqillashga zo'rman", — deb maqtangan bo'lsa-da, qarilikning har dami qattiq deganlaridek, oradan o'tgan vaqt o'z ishini qilgan, endi podshoh bundan buyog'i uchqur va o'ynoqi tulporga minib jang qilishga yaramas, Hirotga ham taxtiravonda kelgan edi. Shu paytgacha Badiuzzamon mirzo necha marta unga qarshi bosh ko'targan bo'lsa, har safar Sulton Husayn o'g'lining ta'zirini boplab berib qo'ydi. Mana endi otasining qarilik zaifligini o'z yigitlik kuchqudrati deb bilib, Hirot darvozalariga qadar qo'shin tortib kelishga jur'at qildi. Sulton Husayn Boyqaro na podshohlikka, na sarkardalikka qobiliyati bo'lgan to'ng'ich o'g'lini bundan so'ng qilich zo'ri bilan yengmog'i mushkulligini botinan anglardi. Shu bois Mir Alisher bergan maslahatga quloq solib, Badiuzzamon tilagan viloyatlarni berishga majbur bo'ldi. Saltanatning deyarli yarmi iligiga o'tgan Badiuzzamon mirzo endi qariyb podshoh edi, xutbada otasi bilan bir qatorda uning nomi ham yodlana boshladi.

Ammo hali shahzoda Muhammad Husayn mirzo g'avg'osi tinchimagan edi. Otasi og'asiga qilgan marhama-

tini ojizlik deb bilgan shahzoda aql jilovini yo'qotib qo'ydi. Oldingi gal podshoh poytaxt tashvishida uning isyonini daf etolmay, qaytib ketishga majbur bo'lgan edi. Alamazada Sulton Husayn Boyqaro yana Astrobodga qarab jo'nadi. Shahzoda otasining juda qattiq g'azabga to'lib kelayotganini va og'asi Badiuzzamon mirzoga bo'lgan alamini ham undan olajagini anglab, qo'rqib ketdi. Birinchi to'qnashuvdanoq, ahvoli chatoq bo'lishini sezgan shahzoda otasi huzuriga elchi jo'natib, tavba qildi. Sulh xabarini eshitgan Mir Alisher Navoiy ham yosh boladek quvondi. Koshki, bu so'nggi isyon bo'lsa-yu, saltanatda xotirjamlik cho'ksa. Yo'llar tinch, xavf-xatarsiz, shaharlar farxunda va to'q, fuqarolar hamjihat bo'lsa...

Qari shoir ushalmagan orzusini o'yladi. Nahotki, orzusi armonga aylansa? Endi haj azimati qilmoqqa so'nggi kunlar battar yomonlashgan sog'lig'i yo'l bermasligini angladi. Angladi-yu, Makkaga borurmiz, deb umid tizginini uning eshigiga ilganlar, unga hamroh bo'lish maqsadida taraddud ko'rib yurgan faqir-u bechoralarni haj yo'lga chorlab, butun harajatni o'z ustiga olishni bildirdi.

Bir necha kundan keyin Hirotdan chiqqan karvon Nishopur yo'li orqali mag'rib tomon yo'naldi, karvon boshida yo'rg'alab borayotgan eshakka mingan Xazon laqabli qari darvesh shahar darvozasidan chiqqach, to'xtab hazrati Mir Alisher haqiga uzoq duo qildi-da, so'ng shoirning muborak safar ishida bitgan baytlarini ishtiyoq bilan kuylab yo'lga tushdi.

*Menikim, bu savdo nazor ayladi,
Havas ilgida beqaror ayladi.*

*Ne imonki, topqay qaroru sukun,
Birovki, bu fikr etgay oni zabun.*

*Urarman qadam toki borg'uncha gom,
Ki, bo'lg'ay, muyassar menga ushbu kom.*

*Agar bo'lsa bu yo'lda umrum talaf,
Chu bu yo'ldadir ul ham erur sharaf.*

*Va gar bo'lsam o'z nomima bahramand,
Zihi mulki jovidu baxti baland...*

Karvonni kuzatishga chiqqan Mir Alisher shahar darvozasiga yetdi-yu, ortiga qaytdi. U go'yo shahar darvozasi-dan chiqsa, o'zini to'xtatolmay karvonga qo'shilib ketadigandek holatda edi. U mahzun kayfiyatda Unsiyaga qaytdi va "Vaqfiya"ni varaqlab, ko'ngil bayoni bitilgan satrlarni shivirlab o'qiy boshladi. "Emdikim hayotim gulshanining bahori xazonga yetishdi va gulshanda ochilg'on yigitlik gullari to'kila kirishti. Savzasi tabiat havosi burudatidan oqardi va lolasi quhulat sovuq nafaslaridan sarg'ardi, sunbuli serobi marg'ulalaridan tob ketti va niholi sarbalandi ajal sarsaridan fano tufrog'iga yiqilurg'a yetti. Ul hazratning bir muabbad davlatidan va ra'fe himmatidan ko'nglumga kechmagan komlarga komgor bo'lubman va tushimga kirmagan maqosidga iqtidor topibman. Ikki orzu rishtasidan o'zgakim, girihi ko'nglum pardasidin yechilmadim va ikki murg'unchasidan o'zgakim, tuguni jonim gulshanidin ochilmadi.

Ammo umidim uldurkim, bu ikki umidim mevasidin dog'i borumand va murodim budurkim, bu ikki murodim gavharidin dog'i sarbaland bo'lg'aymen va bu orzumandlig' xor-xorining tikani ko'nglumda sinmag'ay va bu murod gavharining yog'ini qatradek tufroqqa eltgaymen...

... Bu mazkur bo'lg'on ikki orzudin biri muborak safardurur..."

Shu satrga yetdi-yu, Mir Alisherning bo'g'ziga tosh tiqilgandek bo'ldi, beixtiyor ko'zlari namlandi. E voh, bu orzusi armonga aylandi.

Navoiy, Ka'ba zikrin qo'yki, biz dayri fano istab

Zohabno vodiyal — maqsad, vojadno mohuvan — maqsud...

Botin va alamli o'yga botgan keksa shoir Shayx Mo'min Sheroziy haqida bitilgan rivoyatni esladi. Emishkim, Ismoil Dobbos ismlik kishi haj niyatida yo'lga chiqib, Sherozga yetmish. Bir masjidga kirsas, Shayx Mo'min Sheroziy hirqasini yamab o'tirganmish. Ismoil Dobbos unga salom berib, hol-ahvol surishtirgan ekan, Shayx Mo'min: "Ne niyating bor!", — deb so'rabdi. Ismoil Dobbos: "Haj niyatim bor!" deb javob beribdi.

Mo'min yana so'rabdi: "Onang bormi?". "Onam bor", — debdi Ismoil Dobbos. Bu javobni eshitgach, Shayx Mo'min

Sheroziy qo‘lidagi xirqasini chetga qo‘yib, aytibdi. “Onang huzuriga bor, unga mulozamat qil!”. Bu so‘zi suhbatdoshiga yoqmaganini payqab, yana aytibdi. “So‘zim yoqmadimi, ey, Ismoil Dobbos! Men ellik marotaba bosh yalang-u, oyoqyalang, biror-bir hamrohsiz haj qildim. Mana shu hajlarim savobini senga berdim. Sen onang ko‘ngli shodligini menga ber!”

Mir Alisher har gal bu rivoyatni eslar ekan, ko‘ksi qalqib ketardi. Bu gal ham shunday bo‘ldi. “Bechora onam tirik bo‘lsayki, mulozamat qilib, ko‘nglini shod etsam”, — deb o‘ylardi u. Ammo nogohoniy bir fikr dilini ravshan etdi. “Yo‘q, yo‘q, mening onam bor. Onam menga til va dil bergan turkiy xalqim, shu ulug‘ millatim. Koshki uning dilini shod etsam, umrim bitguncha uning xizmatida bo‘lsam...”

1990.

**XALQ ICHRA BO'LGINU,
HAQ ICHRA BO'LGIN**

X–XV asrlar orasidagi besh yuz yillik davr Movarounnahrning gullagan mavsumi bo'ldi. Shu davr ichida turk dahosi o'tmish xazinasi ustida yuksalib, betakror bir ochun yaratdiki, bu ganjinai hikmat shuuri asrlar osha yuraklarimizni yoritmoqda, imonimizga quvvat bag'ishlamoqda. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Nasr al-Farobiy, Abu Mahmud Xo'jandiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Amir Temur, Xoja Ismoil Buxoriy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur mirzo, Ali Qushchi, qolaversa, har birining nomi tarix varaqlariga abadiy muhrlangan samarqandiylar, buxoriylar, nasafiylar, xorazmiylar, termiziylar, xo'jandiy-lar, shoshiylar, farg'oniy-lar, turkistoniylar, marg'inoniy-lar – barchasi oltin davrning bezagi bo'ldilar.

Bu oliynishon davrning eng buyuk siymolaridan biri Xoja Bahouddin Naqshband hazratlari edilar.

Hech bir voqea sababsiz bo'lmaganidek, daholarning tug'ilishi va kamolga yetmog'i ham ma'lum asosga bog'liqdir. Islomiyat vujudga kelishi bilan uning zaminida dunyoga kelgan tasavvuf ta'limoti taraqqiyotida Turkiston farzandlarining xizmati beqiyos bo'ldi. Xoja Hakim at-Termiziy, Xoja Abubakr Várroq Termiziy, Shayx Abu Mansur al-Moturidiy as-Samarqandiy, Xoja Abdulloh G'ijduvoni, Xoja Ahmad Yassaviy, Abu Turob an-Naxshabiy, Shayx Najmiddin Kubro, Xoja Abdulholiq G'ijduvoni, Xoja Ali Romitaniy, Shayx Majdiddin Bag'dodiy, Shayx Sayfiddin Boharziy kabi siymolar ilohiy ma'rifat yo'lining rahnamolari bo'ldilar. Xoja Bahouddin Naqshband dahosi, eng avvalo, Allohning nazari va mana shu nomlari sanalgan donishmandlar hikmati bilan yorish-di va jilvalandi.

Tarjimayi holi va tarbiyasi

Muhammad ibni Muhammad Buxoriy – Xoja Bahouddin Naqshband 1318-yili Buxoro yaqinidagi Ko'shki

Hinduvon manzilida dunyoga keldi. Rivoyat qilishlaricha, Xojagon silsilasining ulug' peshvosi Xoja Muhammad Boboyi Samosiy Ko'shki Hinduvondan o'tayotib: "Bu yerdan bir mardning isi kelmoqdaki, Ko'shki Hinduvon Qasri Orifon bo'lg'usidur!" deb bashorat qilgan ekanlar. U kishi qishloqqa yaqinlashganlari sayin bu hid kuchayib borgan va bir o'g'lon dunyoga kelgan, bu Xoja Bahouddin Naqshband ekanlar. Xoja Bahouddinning bobosi go'dakni Xoja Samosiy qoshiga olib keldi. Xoja Samosiy: "Bu o'g'lon bizning farzandimizdur va biz uni qabul qildik", — dedilar. So'ng o'zlariga ergashgan as'hoblariga aytdilarki: "Bu o'sha men hidini sezgan o'g'londur, ogoh bo'lingkim, kun kelib, u bu ro'zg'or (tariqat) muqtadosi bo'lg'usi!". Go'dakni qo'lga olib, muborak nafasleri bilan uni qutlagan Xoja Samosiy birinchi xalifalari bo'lmish Amir Sayid Kulolga qarab: "Bizning farzandimiz Bahouddindan shafqat va tarbiyatni darig' tutmagil, aksincha bo'lsa, seni sohibi hol qilmagayman", degan ekanlar. Hazrat Amir Kulol ham ta'zim bajo keltirib: "Gunoh qilsam, mard emasman!" deb aytibdilar.

Xoja Bahouddin murg'aklikdan ilmga mashg'ul bo'ldilar, yetti yoshda Qur'onni yod bildilar. Buyuk Shayxlardan Abulhasan Nuriy: "Tasavvuf na rusumdur, na ulum (ilmlar), balki ehtiyojda, mujohada (harakat) bila qo'lga kiritmoq mumkin edi, agar ilm bo'lganida ta'lim bila hosil qilinardi. Alloh mulkiga na rusum, na ilm bilan kirib bo'lmas", — deb aytganlari yuzasidan xulosa qilsak, yosh Bahouddin tug'ilgan onidan vujudida uyg'ongan ehtiyoj va tug'ma darvishligi (faqiri zotiy) sababidan yoshlikdan so'fiy yo'lga bog'landi. U Buxorodayoq Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni ruhiyatidan tarbiya topadi (O'tgan zotlar ruhiyatian tarbiya olgan so'fiylarni uvaysiy deqlar). Hazrati Xoja Naqshband tarbiyasi haqida naql etuvchi bu hikoyat buning icbotidir:

"Bahouddin Naqshband deydilarki, bir kecha hol darajasiga tushishimning dastlabki paytlarida, jazabot g'alaba qilib, Buxoroning tabarruk zotlari mozorlaridan biriga yetdim. Har bir mozorda chirog' ko'rdim. Chirog'lar yondirilgan, ichida yog'i to'la va piliklar yog' ichinda. Piliklar yog'dan chiqib, ravshanroq yonishi uchun ularni o'zgina harakatga keltirish kerak edi. Oxirgi mozorda qibla tomon-

ga mutavajjih bo'lib o'tirdim. Shunda g'oyibdan bir hol zohir bo'ldi. Mushohada qildim va ko'rdimki, qibla devori ochilib, buyuk taxt paydo bo'ldi. Taxt oldiga yashil parda tortilgan, atrofida jamoat o'tiribdi. Ularning orasidan Xoja Muhammad Boboni tanidim va bildimki, ular marhumlar ekanlar.

Jamoat ichidan biri menga dedi:

— Taxtda Abdulxoliqdirlar. Bu jamoat esa ul zotning xulafolari.

So'ngra u jamoat ahlining har biriga ishorat qilib dedi:

— Xoja Ahmad Siddiq, Xoja Avliyoi Kalon, Xoja Orif Rivgariy, Xoja Mahmud Anjir Fag'naviy, Xoja Ali Romitaniy (qadasallohu taolo arvahahum).

Xoja Muhammad Boboga yetganidan so'ng:

— U kishini hayotlik chog'larida ko'rgansan. Sening shayxingdirlar, senga bo'rk berganlar va karomat qilganlarki, keladigan balolar sening barakoting ila yo'qolur, — dedi.

Shu payt jamoat dedi:

— Quloq tutib tinglagin, ulug' Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy senga so'zlaydilar. Haq taolo suluki yo'lida ulardan senga chora yo'qdir.

Jamoatdan iltimos qilib dedim:

— Hazrat Xojaga salom bersam va u zotning muborak jamollariga musharraf bo'lsam.

Pardani oldimdan ko'tardilar. Nuroniy pirni ko'rdim. Salom berdim.

Javob berdilar. Shu vaqt Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy haqiqat yo'lining avvali, o'rtasi va oxiriga taalluqli so'zlarni bayon etdilar:

— Bunda ko'ringan chiroqlar sendagi iste'dod va qobiliyatga ishorat va bashoratdir. Ammo piliklar ravshanroq yonishi va sirlar namoyon aylashi uchun bu iste'dod piliklarini harakatga keltirish lozimdir.

Yana Abdulxoliq G'ijduvoniy aytdilar va mubolag'a qildilar:

— Barcha ahvolda qadamni amru nahyi qoidasiga qo'ygil, azimat birla amal qil, sunnatni bajo keltirgil, ruxsat va bid'atlardan yiroq bo'lgin, Mustafo sallolohu alayhi vasallam hadislarini o'zingga peshvo qil va u kishining muqaddas as'hoblaridan bo'l.

Ular yana dedilar:

“Bundan so‘ng Nasafga yuz tutgin, Amir Kulol xizmatlarida bo‘lgin.

Ularning aytganlaricha, Nasafga — Amir Kulol xizmatlariga yetdim. Amir Kulol iltifotlar qildilar va lutflar ko‘rgizdilar. Menga zikr talqin qildilar, nafy (yo‘qlik) va isbot tariqati ila xufiya yo‘li bilan mashg‘ul etdilar. Men haqiqatda ma‘mur bo‘lganim uchun amal va azimatda aloniya zikri bilan shug‘ullanmadim...”

Amir Kulol o‘z as‘hoblari bilan aloniya zikriga mashg‘ul bo‘lgan vaqtda, Xoja (Naqshband) turib u yerdan ketganlar. Bu as‘hobning xotiriga og‘ir botsa-da, Xoja parvo qilmas, bu maqomda ularga taqlid qilmas ekanlar. Ammo Amir Kulol xizmat va mulozimatlaridan biror daqiqa ham qolmas, hamisha u kishining iroda ostonalariga taslim boshini egib, u zotdek bo‘lishga harakat qilar ekanlar.

Amir Kulolning Xojaga bo‘lgan iltifotlari kundan kunga oshib borgan. Bir kun Amir Kulolning as‘hoblari xilvatda Xoja Naqshbandning qusur va nuqsonlarini ochdilar. Amir Kulol bu xilvatda to butun as‘hob — kattadan kichikkacha besh yuzdan ortiq kishi Suxoriy masjidiga yig‘ilmaguncha hech narsa demadilar. Har kim (masjid qurilishida) bir ish bilan shug‘ullanardi. Loy ishini tugatganidan so‘ng, as‘hoblari Amir Kulolning oldiga keldilar. Shu vaqtda Amir Kulol ularga yuzlanib dedilar:

— Sizlar farzandim Bahouddin haqida yomon gumonlar qilib xato qilgansizlar. Uning ba‘zi holatlarini qusurli amal deb bilgansizlar. Haq Subhona nazari uning butun borlig‘ini qamrab olgandir. Haq taolo bandalarining nazari tobe‘dir va nazar qilish darajasida undan maqbuli va ixtiyorlisi yo‘qdir.

Keyin g‘isht tashish bilan band bo‘lgan hazrat Xojani talab etib, yig‘ilganlar oldida u kishiga yuzlanib dedilar:

— Farzandim Bahouddin, sizning nafasingiz o‘rniga Xoja Muhammad Bobo nafaslarini qo‘ydim. U kishi aytgan edilarki: “Tarbiyatda sening haqqingga nimaniki o‘rniga keltirgan bo‘lsam, sen hammasini xato qilmasdan farzandim Bahouddin haqqiga qo‘y”. Men shunday qildim.

Amir Kulol o‘zlarining muborak ko‘kraklariga ishorat qilib aytdilar:

— Siz uchun bo‘stonni quritdik. Sizning ruhingiz qushi

bashariyat bayzasidan olamga chiqdi. Ammo sizning himmat qushingiz balandga parvoz etguvsidir. Endi sizga ijozat. Har yerdaki maqomingizga bir bo'y yetsa, turkdanmi, tojikdanmi, uni talab eting. Talabgorlikda himmatingizga yo'l oching.

Hazrat Xoja Bahouddin Naqshband aytdilarki, hazrat Amir Kuloldan bu nafas zohir bo'lganidan so'ng, bizning ibtidomiz boshlandi. Bildikki, agar shu tarzda tobe'lik qil-sak balolardan yiroq va salomatlikka yaqinroq bo'lurmiz".

Xoja Bahouddin Naqshband ustozidan ijozat olganidan so'ng Piri Turkistoniy – Xoja Ahmad Yassaviyning avlodidan bo'lmish Qusam shayx huzuriga bordilar va uning qo'lida uch oy tahsil oldilar. Uch oydan so'ng Buxoroga qaytdilar. Rivoyat qilishlaricha, "andin so'ngra har qachon Qusam shayx Naxshbandan Buxoroga kelur erdi, xoja Bahoudding'a mulozamat qilurlar erdi. Shayx debturki: "Bu nav' talabgorlikki, senda ko'rubmen, toliblardin hech qaysida ko'rmaymen".

Bir kuni Xoja Naqshband tushlarida Xoja Ahmad Yassaviy shogirdlaridan bo'lmish Hakim Ota – Sulaymon Baqirg'oniyni ko'rdilar. Hakim Ota Xoja Bahouddinni bir kishiga suporish qiladilar. Hazrat ko'rgan tushlarini buvilariga aytganida, kekxa kampir: "Ey farzand, senga turk mashoyixidin nasibe bo'lg'usidur", – dedi.

Bir kuni bozor aylanib yurgan xoja tushida ko'rgan odamni ko'rib qoladilar, odamlardan uning otini surishtir-salar, "Xalil" deb aytadilar. Shu kuni ular uchrashadilar. Xoja Bahouddin naql qiladilarki: "Ul darvish qoshidin birov kelib meni tiladi. Kuz ayyomi erdi. Bir pora meva oldim. Chun tiladimki, ul voqeani (tushni) anga izhor qil-gaymen. Aytdiki, ulcha sening xotiringdadur, bizga ayon-dur. Bayon qilmoq hojat emas. Mening holim o'zga bo'ldi. Ko'ngil mayli aning suhbatig'a ko'p bo'ldi va aning suh-batida shigarf ahvol va g'arib va ajib nimalar mushohada bo'lur erdi andin".

Xoja Bahouddin Xalil Ota xizmatida olti yil bo'ldilar. Shundan keyin Xalil Ota Chingizxon avlodlaridan bo'lmish amir Yasovur o'g'lonning farzandi bo'lganlari uchun Chig'atoy xoni Tarmasharinxon o'limidan so'ng boshlangan toj-u taxt kurashlariga aralashadi va Movarounnahr hokimiyatini egallaydi. Yana olti yil davomida darveshdan chiqqan sulton xizmatini qilgan Xoja Bahouddin oxir-qi-

batda ustozining toj-u taxt hirsiga berilib, zulm yo'liga o'tganini ko'rib, undan ko'ngil uzib, Buxoroga qaytadilar.

Shundan keyin Xoja Naqshband ikki marotaba hajga bordilar. Ikkinchi safarida yo'lda Xoja Muhammad Zohid Porsoni uchratadilar Xoja Muhammad Porso Nishopur tomonga, Xoja Bahouddin esa Hirotga yo'l oladilar. Xoja Hirotga kelib, shayx Zayniddin Abu bakr Toyibodiy (Amir Temurning piri, 1389-yilda vafot qilgan) bilan muloqot qiladilar va uch kun shayx huzurida yashaydilar. So'ng Nishopurga borib, Xoja Muhammad Porsoni olib, hijozga jo'naydilar. Hajdan qaytib, bir necha muddat Marvda istiqomat qiladilar.

Shundan keyin umrlarining oxirigacha, Xoja Muhammad Boboyi Samosiy bashorati o'ng kelib, Ko'shki Hinduvondan Qasri Orifonga aylangan ona qishlog'ida yashagan Xoja Bahouddin Naqshband hazratlari hijriy 791 (milodiy 1318—1389-yillar) yilda vafot etgan.

Xoja Ali Domod — Xoja Bahouddin as'hoblaridan edi, naql qiladilar:

“Hazrati Xoja og'ir bemor erdilar va ularning ishoratlari birla bir qabr tayyor qilib, oldilariga keldim va: “O'zlaridan keyin kimni irshod masnadiga tayinlarkanlar?” deb xotiramdan o'tkazdim. Eshon boshlarini ko'tarib: “Suxan o'shalkim, Hijozga borayotib, yo'lda aytib erdim, har kim meni orzu qilsa, Xoja Muhammad Porsoga nazar qilsin”, dedilar va boshqa kuni vafot etdilar”.

Xoja Alouddin G'ijduvoniy naql qiladilar:

“Hazrat o'lum to'shagida yotganlarida boshlarida “Yosin” surasini o'qiy boshladim. Uni xatm qilgan erdim, eshonda shunday nur paydo bo'ldikim, darhol kalima o'qishga kirishdim. Shu bilan eshonning nafasleri yetmish uch yoshda to'xtadi. Va ul kishi vafot tarixiga ushbu mar-siya keldi:

*Raft shohi Naqshband, on xojai dunyovu din,
On ki, bud shohi rohu din, davlat, millatash.
Maskani ma'von chun bud Qasri Orifon,
“Qasri Orifon” ni sabab omad hisobi rixlatash.*

Shogirdlari va ulug' izdoshlari

Xoja Bahouddin Naqshband tariqat yo'lida ko'p zabardast shogirdlar tayyorladilar. Shulardan eng mashhurlari: Xoja Alovuddin Attor, Xoja Muhammad Porso, Xoja Muhammad Fag'naviy, Xoja Musofir Xorazmiy, Xoja Alouddin G'ijduvoni.

Xoja Bahouddin asos solgan naqshbandiya tariqati vaqt o'tib, tasavvufning eng ulug' va mashhur silsilasiga aylanib, Movarounnahr chegarasidan chiqib, Hindiston, Eron, Iroqu Shom, Koshg'ar o'lkalarida ham qaror topdi, vaqt o'tib yurtimizda va nomlari tilga olingan hududlarda naqshbandiya rivojiga hissa qo'shgan donishmand siymolar dunyoga keldi. Shulardan eng dongdorlari: Mavlono Ya'qub Charxiy, Xoja Ahrori Valiy, Darvish Muhammad, Xojogi Amkanakiy, Xoja Muhammad Boqiy, Shayx Sayfiddin, Shoh Abdulloh Dehlaviy, mavlono Sa'diddin Qoshg'ariy, Shayx Xovandi Tahur, mavlono Muhammad Qoziy Odamulloh, Xojogi Ahmad Kosoniy Dahbediy, Sayid Poshshoxoja, Abdurahmon Jomiy...

Tariqatdagi shaxsiyati

Xoja Bahouddin Naqshband hazratlari Xojagon silsilasining Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni kashf etgan sakkiz (Hush dar dam. Nazar ba qadam. Safar dar vatan. Xilvat dar anjuman. Yodkard. Nigohdosht. Bozgasht. Yoddosht.) aqidasi qo'zining yana uch aqidasi qo'shadilar. Shu tufayli Xojagon tariqati zamirida yana bir oqim — Naqshbandiya (Birinchisi Yassaviya edi) paydo bo'ladi. Xoja Bahouddin ilova talabotlar quyidagilar edi:

1. Vuqufi zamoni. Bu qoida haqida Faxruddin Ali as-Safiy "Rashahot"da shundoq yozadi: "Banda hamisha o'z ahvolidan voqif bo'lmog'i lozim, toki har bir sifat o'zgarishi (zamonida) bandaning holi nechuk kechadi, mavjibi uzr" — bu soliq o'z umrining har bir daqiqasini yaxshilik yoki yomonlik bilan o'tganini hisob-kitob, nazorat qilib yashamog'ini bildiradi.

2. Vuqufi adadiy. Hazrat Bahouddin Naqshbandning o'zlari aytganlaridek, adadga (songa) rioya qilish qalbiy (xufiya) zikr asnosida zokirni fikr o'zgarib ketishidan yoki parishonxotirlikdan saqlaydi.

3. Vuqufi qalbiy. Hazrat Xoja Bahouddinning o'zlari aytganlarkim, vuqufi qalbiy dilning har lahzada Alloh taologa ogoh va hozir, Alloh taolo tomonga tayyor va omoda bo'lib turishidan iboratdir.

“DAST BA KORU DIL BA YOR”. Asl so'fiy dunyo va uning boyligini tark etgan kishidir. U bu dunyoda hech kimga va hech narsaga bog'liq emas. Bu — faqrlik tuyg'usi bilan yashashdir. Faqrlik tuyg'usiga ega inson na birovga banda-yu, na birovga xo'ja, u yolg'iz Allohga banda, u yolg'iz Allohga ehtiyoj sezadi. Xoja Bahouddin shu sabab aytadilarki:

*Hech mone-yu hechi mo kam ne,
Az payi hech hechi mo g'am ne.
Janda bar pushtu, pusht — go'riston,
Gar mirem mo hech motam ne.*

(Bizning hech narsamiz yo'q, lekin hech narsadan kamimiz yo'q. O'sha “hech”, ya'ni narsa ketidan yugurib, g'am-tashvishda ham emasmiz. Egnimizda janda, orqamizda go'riston, agar o'lsak, hech bir motam ham kerak emas).

Hamma narsadan voz kechish, oxir-oqibatda o'zlikdan kechish — so'fiya maslagi mana shu. Boyazid Bistomiy aytganlarki: “O'zingdan o'tding, (Allohga) yetding!”.

Bu dunyo ho-yu havasi, chiroyli narsalar, shirin yemaklari, maishatini tark etgan, yolg'iz Alloh degan so'fiy, Xoja Bahouddin nazarida, faqat mehnati bilan halol luqma topib kun kechirishi kerak bo'lgan. “Kosib Allohning do'stidir” hadisiga amal qilgan so'fiylar e'tiqodiga ko'ra, biror kasb ortidan topilgan non halol hisoblangan, “luqma hilliyatti”, ya'ni luqmaning halolligi shu yo'l bilan ta'minlangan.

Shu sababdan Xoja Bahouddinning yana bir ko'rsatmasi bo'yicha, naqshbandiya kishilari biror kasbga ega bo'lishlari shart bo'lgan. Tarixdan ma'lumki, naqshbandiya paydo bo'lmasdan oldin ham juda ko'p so'fiylar shu aqidaga amal qilganlar. “Nasoyimul muhabbat”da keltirilishicha, “Shayxulmashoyix shayx Abu Sayid Xarroz — etik tikuvchi, Shayx Muhammad Sakkokiy — pichoqchi, Shayx Abu Hafz Haddod — temirchi, Shayx Abubakr Habboz — novvoy, Shayx Abulabbos Omiliy — qassob, Shayx Abulhasan — zargar, Shayx Banon — hammol bo'lganlar. Hazrat Navoiy yozganlaridek, “kimxo naqshini bog'lamoq-

qa mashhur” bo’lgan Xoja Bahouddin bu aqidani o’z tariqati uchun zarur shartga aylantirdi. Shu jihatdan naqshbandiya tariqatining negizini asosan hunarmandlar tashkil etardi. Bu tariqat tarki dunyochilikni rad etdi va uning shiori “Dast ba koru dil ba yor”, ya’ni “Qo’l ishda-yu, dil ishda — Ollohda” bo’ldi.

Adabiyotlar

Xoja Bahouddin Naqshband ahvolu osori haqida Xoja Muhammad Porsoning “Maqomati Xoja Bahouddin”, Abulhasan Muhammad Boqiyning “Maqomati Bahouddin”, mavlono Ya’qub Charxiyning naqshbandiya tarixi va peshvolariga bag’ishlangan “Risolai muxtasar dar isboti vujudi avliyo va maroqibi on” nomli asarlari mavjud. Shuningdek, Abdurahmon Jomiyning “Nafahotul uns”, Alisher Navoiyning “Nasoyimul muhabbat”, Faxriddin Ali as-Safiyning “Rashahoti aynalhayot”, Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” va boshqa juda ko’p asarlarda Xoja Bahouddin va uning izdoshlariga oid e’tiborli qaydlar mavjud.

“Rashahoti aynalhayot”dan:

“Hazrat Amir Kulol so’nggi betoblik chog’larida as’hoblarini Xoja (Bahouddin Naqshband)ga itoatga chaqirdilar. As’hob Amir Kulolga savol berdi:

– Hazrat, Xoja Bahouddin aloniya zikrida sizga tobe’lik qilmadi-ku.

Amir buyurdilar:

– U kishidan o’tgan har bir amal qanday tarzda bo’lmasun, ilohiy hikmat bilan bo’lur va u kishining ixtiyori orada yo’qdur...”

“Nasoyimul muhabbat”dan:

“Mavlono Jaliliddin Xolidiy hazratlaridan so’raborturlarki, hazrati Xoja Bahouddinning va tariqining nisbati mutaaxxir (oxirgi) mashoyixdin qaysi birning tariqig’a munosabati bor? Ul debturki so’z mutaqaaddamin mashoyixdin va ming ikki yuz yildin ortiqdurki, bu nav’ osori valoyat (valiyligi) zuhuriki, hazrati Xojada Tangri taolo inoyatidin voqe’ bo’lubtur, tariqat mashoyixig’a mutaaxxirlardin hech kimga bo’lmaydur”.

“Nafahotul uns”dan:

“Hazrat Bahouddindan so’radilar:

– Tariqatingizning asosi nimada?

Aytdilar:

– Jamoat ichida xilvatda bo‘lish; zohirdan xalq bilan va botindan Haq taolo bilan.

Yana u kishidan so‘radilar:

– Sizning tariqatingizda zikri jahr, xilvat va samo‘ bo‘lurmi?

Dedilar:

– Bo‘lmas.

Bir kishi hazratdan so‘radi:

– Sizning silsilangiz qayerga yetadi?

Dedilar:

– Kishi silsila birlan hech yerga yetmaydi.

Yana deganlar:

Bizning tariqatimiz suhbat, xilvatda shuhrat, shuhratda ofat. Xayriyat jamiyatda va jamiyat suhbatdadir. Shart shuki, bir-birlariga foydalari tegsa, bu yo‘l toliblarining jam‘i bir-biri bilan suhbat qursa, unda juda ko‘p xayr va barakat bo‘lur. Umidimiz borki, mulozimat va mudovimat ila haqiqiy iymon bo‘lgay.

“Muzakkiri ahhob”dan: “Hazrati xojamiz (ya’ni Xoja Bahouddin) farzandlik nazarini tariqat shayxi hazrat Xoja Muhammad Boboyi Samosiydan topganlar. Zero, hazrat Mir Kulol o‘shal Bobo (Samosiy)ning nafis nafasleri bo‘yicha alarni tarbiyat qilganlar. Hazrat Bobo tarbiyati esa Xojayi Azizon Romitaniydan, alarning bo‘lsa Xoja Mahmud Anjir Fag‘naviydan, alarniki Xoja Orif Rivgariydan, alarniki hazrat Xoja Abdulholiq G‘ijduvoniyan, alarniki hazrat Abu Yoqub Yusuf al-Hamadoniyan, alarniki esa imom Muhammad G‘azzoliyning shayxi bo‘lgan Abu Ali Formadiyan va alarniki Shayx Abulqosim Gurgoniyan hosil bo‘lgan. Abu Ali Formadiyning tasavvufdagi nasabi ikki tomonlamadir: birinchisi uch vosita bilan hazrati Shayx Junaydga va ikkinchisi Shayx Abulhasan Xaraqoniyniki esa oriflar sultoni hazrat Abu Yazid Bastomiya bog‘lanadi, alarniki imom Ja‘far Sodiqqa, alarniki otalari hazrat imom Muhammad Boqirga, alarning padarlari hazrat imom Zaynilobiddinga, alarniki hazrat otalari, shahidlar sayidi imom Husaynga, alarniki esa hazrati amiral-mo‘minin Aliga va alarniki hazrati sayidi koinot, sayidi mukavvinot sallallohi alayhi vasallamga borib bog‘lanadi”.

Naqshbandiya ahamiyati

“Dunyoning tinchligi va farovonligi, insoniyat kelajagi, darhaqiqat, dono va oqil, pok niyatli odamlar faoliyatiga bog‘liq. Ya’ni ilohiy poklik va nafasat, e’tiqod va tafakkur bizni balo-qazodan qutqaradi, hayotni asrab-avaylab, saqlab turadi. Tasavvuf o‘z usuli, haqiqat deb topgan yo‘li bilan shu maqsad uchun kurashgan. Bu hayotbaxsh ta’limotning peshvolari yaratgan asarlar, so‘fiyona ruhdagi she’r-u dostonlarni mutolaa qilar ekanmiz, yorug‘likning zulmga, xayrning sharrga, fayz-u kamolning nuqs-u noqislikka, kaltafahmlik va nodonlikka qarshi omonsiz jangiga guvoh bo‘lamiz. Tasavvuf shayxlari zulm va qorong‘ilik lashkariga qarshi ma’rifatni qurol qilib jangga kirgan pahlavonlarga o‘xshab ketadilar. Ular Ka’ba deb ko‘ngilni tan oldilar, ko‘ngil ra’yiga yuradigan, dunyoni ko‘ngil orqali biladigan va ko‘ngilga sig‘inadigan odam — Allohning sevgani, deb chiqdilar. Bu odamlar — jamiyatning tirik vijdoni edilar, kishilar ularga qarab hushyor tortar, dunyo behudaligidan o‘ziga kelib, o‘z qalbiga, qilayotgan ishlariga razm solardilar, tavba-tazarru qilardilar. Ularning af’olu a’moli insonlar diliga quvvat, ko‘ziga nur bag‘ishlagan. Tasavvuf, shu zaylda, insonni tarbiyalar, uni shak va shubha, izlanish — qidirishlar yo‘lidan boshlab, o‘z tiynati, o‘z mohiyati haqida o‘ylashga o‘rgatardi...”

Tasavvuf ilmining bilimdon tadqiqotchisi Najmiddin Komilovning bu hayajonli mushohadasi “Naqshbandiya ta’limotini nima uchun o‘rganish kerak?” savoliga eng xolis va e’tiborli javobdir. Qolaversa, islomiy o‘zlikka qaytish, totalitarizm ta’sirida buzilgan ma’naviyatlarimizni poklash, millatimiz ongini jaholat changalidan xalos etish — Vatan istiqboli uchun tun-u kun qilinishi zarur bo‘lgan vazifalar ekanini tan olsak, jamiyatimizning mana shu to‘xtamida axloqiy nizom, insonparvarlik yo‘li bo‘lmish naqshbandiya ta’limoti bizga ob-havodek zarurdir.

Xoja Naqshband haqida naqlar

*Xoja Bahouddin Naqshband xizmatlarini ko‘p qilgan
Xoja Musofir Xorazmiy naql qiladilar:*

“Bir kuni hamma ittifoq bo‘lib rubob, qavvol (ashulachi), dafof (cholg‘uchi) hozir qilib, hazrat Bahouddin

majlislariga kirdik. Hazrat hech narsa demadilar va suhbat oxirida aytdilarki: “Biz bu ishni qilmaymiz va inkor ham etmaymiz”.

Yana shu hurmatli xoja naql qiladilar:

“Hazrat Xoja Bahouddinga imorat bino etish jihatidan mashg‘ul edik. Hazratning jami as‘hoblari imorat ila band edilar. Xoja Muhammad Porso (Xoja Naqshbandning eng ulug‘ shogirdlari) loy olib berar edi. Kun benihoya qizidiki, hazrat Bahouddin hammamizga biroz soyada dam olishimizga ruxsat berdilar.

Hammamiz oyoq-qo‘llarimizni yuvib, soyaga borib biror lahza uxlash harakatida be‘ldik. Xoja Muhammad Porso o‘zini soyaga olib, loy oyoqlarini oftobro‘yga uzatib uxlandi. Men uyg‘oq edim. Hazrati Xoja Naqshband kelib hamma yotganlarni ko‘zdan kechirib, Xoja Porso tomonga o‘tdilar va uning loy oyoqlariga yuzlarini qo‘yib: “Xudovando, shu oyoqning hurmatiga Bahouddinga rahmat qilg‘il!” dedilar.

Xoja Alovuddin G‘ijduvoniyki, Xoja Bahouddinning muridi edi, naql qiladilar:

“Men Xojani oxirgi bemorlik yostig‘ida yotganlarida oldilariga bordim. Menga boqib: “Alo, dasturxonga yaqin kel, taomdan ye”, dedilar. Men bir-ikki luqma olib, dasturxonni yig‘ib qo‘ydim. Hazrat ko‘zlarini ochib, “Dasturxonni och, taomni ye”, dedilar. Yana ochib, bir-ikki luqma oldim. Shunday qilib, dasturxonni to‘rt marta yig‘ib, to‘rt marta ochdim. Hazrat: “Taomni yaxshi yeyish kerak, ishni ham yaxshi qilish kerak”, dedilar.

Yana shu muhtaram zot, naql qiladilar:

“Bir gal suhbatda o‘ltirgan as‘hoblar:” Hazrat qaysi birimizni o‘z o‘rinlariga tayin qilar ekanlar?” deb o‘yladilar. Hazrat birdan ularga qarab: “Shu ahvolda nega menga tashvish bergaysiz. Bu amr menga bog‘liq emas, agar sizlarni Alloh o‘shanga ravo ko‘rgan bo‘lsa, uning hukmi bo‘ladi”, dedilar.

Hazrat Mir Alisher Navoiy “Nasoyimul muhabbat” da ushbu naqlni keltirganlar:

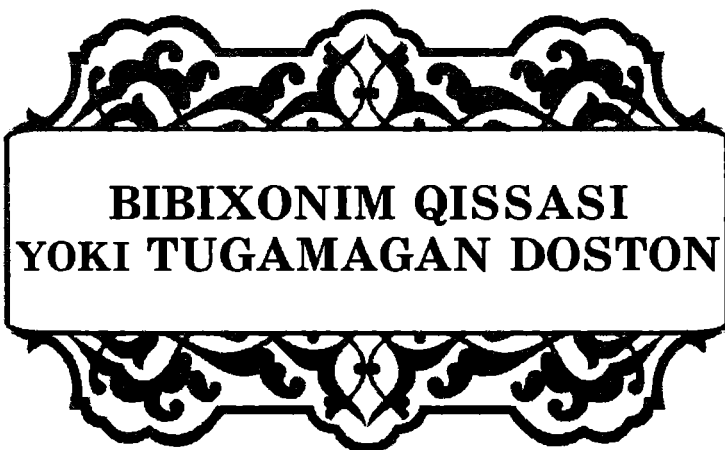
“(Hazrati Xoja Bahouddin Naqshband) debturlarki: Hazrati Xojai Azizon (Xoja Ali Romitoni) der emishlarki: “Yer, bu toifaning ko‘zida bir sufrachadur” va biz dermizki: “Tirnog‘ yuzichadur”.

Yana shunday naql qiladilar:

“Xoja Bahouddin asrandi qizlarini Xoja Alovuddin Attorga nikohlab bergach, uni madrasadan olib, o‘z tarbiyalariga kiritibdilar. Bir kun hazrat kuyovi Alovuddinga bir savat olmani berib, oyoqyalang Buxoro bozor va ko‘chalarida baland tovush bilan olma sotish maqsadini bildirib yurishni buyurdilar. Uning bu amrini Xoja Alovuddin bajonidil qabul qildilar. O‘z birodarlarining bu holda yurganida nomus qilgan ukalari Xoja Muborak bilan Xoja Shahobiddin unga ta‘na qildilar. Bu holdan xabar topgan Xoja Naqshband Xoja Alovuddinga akalari do‘koni oldiga borib, baland tovush bilan savdo qilishni buyurdilar va aytdilarki: “Har qanday mehnatning uyati yo‘q, kishi taomni aziyat chekib, mehnat qilib yesa, o‘sha haloldur”.

Naql qilishlaricha, Xoja Bahouddin har doim majlislarida Xoja Alovuddin Attorni o‘z yonlariga o‘tqazar va mudom unga qarab-qarab qo‘yar ekanlar. Bir kuni buning ma‘nosini Xoja Naqshbanddan so‘raganlarida, hazrat: “Uni oldimga o‘tirg‘izishimning sababi shuki, mabodo uni bo‘ri yemasin deyman, bo‘ri nafsdurki, uning o‘zida pinhondur”, deb aytgan ekanlar.

1995.

*Hamma yuksak cho'qqiga
Chiqmoqni istar,
Lekin hech kim vodiya tushib
Boqqisi kelmaydi o'z yuragiga.*

Dzyun TAKAMI.

*Men yonib turgan chiroqqa qo'limni tutib:
"Qo'limni qancha tutib tursam, shu vaqt ichida uni
ko'rishga imkon bering", — deb o'tindim.
Ammo ular chiroqni o'chirib: "Sen uni ko'rmaysan", —
dedilar...*

Vinsent VAN GOG.

1

Bog'da bahor hukmron edi...

Siz, umringizda biron marta bog'da yashab, bahor kirib kelishini kuzatganmisiz?

Boshda tuni bilan tomda eriyotgan qor tomchilarining dilga xush yoqadigan tovushi taraladi.

Hali bahor uzoq — Anhorning suvi kam, yer — sovuq, maysalar — yer ostida, o't-o'lanlar o'smaydi, gullar ochilmaydi.

So'ngra yer bug'lanib, bog'da qushlar paydo bo'ladi, anhor suvi loyqalanib, ko'paya boshlaydi-yu, dastlab daraxtlar soyasi tushmagan yalangliklarda maysalar uchi yer teshib, yashillanadi. Teraklar barg chiqarib, mayin shabada esganda qush tilidek barglar shodasi shitiray boshlaganini eshitasan-u: "Mana, bahor ham kelibdi", — deb o'ylaysan. Tevarakka sinchiklab qaray boshlaysan: momoqaymoqlar sap-sariq gul ochibdi, olchalar gullabdi. Anhor bo'yida yalpizlar unibdi. "Evoh, — deysan shunda, — umr o'tayapti, umr!"

Hademay butun bog' — dov-daraxtlar tevaragi, bog' etagidagi jarning kungay beti, g'arib kulbalar tomi barra o'tlar bilan qoplanadi. Barra o'tlar ustiga ko'rpacha tash-

lab kitob o'qiganingda tovoningda o'rmalab yurgan chumolini, yonginangda ochilib turgan momoqaymoqqa qo'nib bol shimirayotgan asalarini, qayoqdandir uchib kelib katingga qo'ngan tillaqo'ng'izni ko'rasanu boshingni ko'tarib, atrofga suqlanib tikila boshlaysan.

Oradan oy o'tmay yaproqlar kattalashib, dag'allashib, daraxt novdalariga qizil rang yugurib, oltin tusga kira boshlaydi. Seni kimdir bog' ichiga tinimsiz chorlayveradi, aylanib ko'ngling yoziladi. Jar tubida jildiray boshlagan ariqchaga boqib o'ylar surasan. Bo'g'otda in qo'ygan musicha polaponlariga non ushoqlarini sochging keladi. Tabiat siri oldida ojizligingni sezib, bu ishni qilishdan qo'rqasan.

Daraxtlarni qalin yaproqlar qurshab, bog' ichi qorong'ulasha boshlaydi. Kechalari yomg'ir yog'adi. Kunduzi quyosh charaqlaydi. Bog'ning anvoyi isiga o'rganib qolasan. Ko'cha tomondan uchib kelgan begona va g'uborli hidni sezib g'ashing keladi. Shunda qurbaqalar qurillashi ko'nglingdagi g'ashlikni tarqatib yuboradi. Tonggi g'ira-shiralikda quyosh nuri eng yuksak daraxt uchini tovlantira boshlagan paytda bulbul sayraydi. Bulbul kelishi bilan bog'da orom va farog'at ayyomi boshlanadi. Bahorning shiddatli, senga bo'ysunmas bo'lib tuyulgan tug'yonlari sirli bir tartib-intizomga ko'nika boshlaydi. Olcha, gilos, olma va o'rik g'o'ralari kunda toblanadi, tez orada ular tomirlarida yugurib qolgan sharbatlarga to'yinib, quyoshning otashli taftini shimirib yetila boshlaydi. Juda tez orada bahor iforini yo'qotgan bog'ni yozning qaynoq nafasi va totli isi bosadi. Bog'da pishgan o'riklar hidi anqiy boshlaydi.

Ammo hozir bog'da bahor hukmron edi. O'rik pishishiga hali ancha bor. Hali teraklar mayin shovillaydi, momoqaymoqlar, chuchmomalar ochilgan, kechalari sovuq — ko'rpa yopinib uxlaysan.

Bundan o'n ikki yil avval, mana shunday bahor kunlarida Chilonzor Oqtepasiga yaqin, Anhor yoqasida joylashgan yovvoyi bog'dagi xaroba kulbalarining birida ijarda turardim. Yoshligimning eng baxtiyor va go'zal kunlari shu bog'da o'tgani sababli, hali-hanuz — yoz kelganda yerga to'kilib anqigan o'riklar hidi tutadigan, kuzda ta'riflab bo'lmas ranglarga bo'yaladigan, qishda butun atrofni sukunat quchadigan o'sha olis kunlarni orziqib eslayman.

Odamlar unutgan tashlandiq bog'da hukm surgan yolg'izlik adashgan ruhimga yo'l topib berdi, dardsiz ko'nglimga dard ato qildi.

Tungi daraxtlar bilan kechgan suhbatlar, jar tubida jildiragan ariqchanning siniq qo'shiqlari, kekxa anhor rivo-yatlari, kuzak yomg'irlarining tomdan sizib o'tib, kulba devorlarida qoldirgan izlaridagi iztirob, qish qorlaridagi ruhni sokinlikka chulg'aguvchi abadiyat kayfiyati — bularning barchasi uchun “bog'” degan juda qisqa so'z bilan atalgan mo'jiza qoshida boshimni egib, undan bir umr qarzdorligimni tan olaman.

2

Bahorning o'rtasi edi. Bir kuni tong quvib ketayotgan zulmat qo'ynidan boqqa bir qush uchib keldi. U yam-yashil daraxtlar ustida, shoxlar uchiga tegay-tegay deb uzoq aylandi. Men bunday qushni umrimda birinchi ko'rishim edi. Uning qanotlari hayit kuni qizaloq kiygan ko'ylakning yengidek harir, ko'zlari Afrosiyob devorlariga chizilgan pari-paykarlar ko'zlariga o'xshardi. Bog' ustida charx aylanaverib toliqqan qush, uni ko'rishi bilan bejo tepa boshlagan yuragimni ma'yus hislarga to'ldirib, nolakor qichqirdi-yu, qanotlarini shiddat bilan silkitib, zarracha dog' bo'lmagan, tip-tiniq osmon qo'yniga singib ko'zdan yo'qoldi.

Men bugun nimadir bo'lishini sezdim...

O'sha kuni peshindan keyin kulbamga ikki do'stim kirib keldi. Choy-non ustida suhbatlashib o'tirib, ularning biri rus adibi Viktor Vitkovichning o'zbek tilida nashr qilingan “Davomli maktublar” kitobi haqida so'z ochdi. U kitobda O'zbekiston o'tmishiga oid juda qiziq hikoyalar, ayniqsa, Bibixonim bilan bog'liq g'aroyib voqea borligini aytar ekan, to'satdan:

— O'sha voqea dostonbop ekan, yozmaysizmi? — deb qoldi.

Shu gap sabab bo'ldi-yu, ikki-uch kundan keyin “Davomli maktublar”ni topib o'qib chiqdim.

Xuddi o'sha yilning kuzida biz bir guruh yosh ijodkorlar: Usmon Azim, Muhammad Rahmon, Shavkat Rahmon,

Shukur Qurbon, Farog‘at Kamol, Muhtarama Ulug‘, Azim Suyun, Ahmad A‘zam va yana bir necha kishini Maskovga jo‘natishdi. Safardan maqsad — Maskovda yosh o‘zbek shoirlari ijodiyotining muhokamasi tashkil qilingan edi.

Buni qarangi, o‘sha muhokamada ko‘pchilik maskovlik ijodkorlar qatorida qarib-qartayganiga qaramay, hali fikri tetik Viktor Vitkovich ham qatnashdi. Uning juda qizg‘in o‘tgan muhokamada Shukur Qurbon haqida, ayniqsa, do‘stimning Mashrabga bag‘ishlangan she‘ri xususida hayajonlanib gapirgani hozir ham ko‘z o‘ngimda. Muhokamadan so‘ng, o‘sha davr an‘analariga rioya qilgan tarzda, Markaziy Adabiyotchilar Uyining shinam qahva-xonasida “bazmi jamshid” uyushtirildi. Hozir sog‘inch bilan eslashga arzigulik to‘kin-sochin dasturxon ustida Vitkovich bilan o‘tgan-ketgan voqealardan gaplashib o‘tirdik. Uzoq ayriliqdan so‘ng otasini topib olgan boladek Shukur Qurbon keksa rus yozuvchisidan uzoqqa ketmas, yonida mixlangandek o‘tirardi. Davradagilar boshqa gap bilan chalg‘itganda men Vitkovichga: “Siz bilan Bibixonim haqida gaplashmoqchiman”, — dedim.

“Eh, kitobimni o‘qigan ekansan-da?!” — dedi Vitkovich.

Men nafaqat o‘qiganimni, hatto Bibixonim haqida doston yoza boshlaganimni gapirib berdim.

— Yaxshi ishni boshlabsan. Qachongacha oldilaringdagi nonni bizdaqalarga berib o‘tirasanlar. Bizlar yozgan bilan ish bitmaydi. Baribir, Levitan aytganidek, “nimadir” yetishmasligi bilinib qolaveradi. Bilasanmi, nima uchun?

Men “yo‘q” degandek bosh chayqadim. Qarib, yuzidagi qon tomirlari qovun to‘ridek bo‘rtib qolgan chol oldidagi bulg‘or sharobini bir ho‘pladi-da, davom etdi:

— Bilmaysanmi? Mana shu bilmaganlaring pand bera-di-da!.. Javoharla‘l Neruning “Hindistonning kashf etilishi” asarini o‘qiganmisan? O‘qimagan bo‘lsang, topib o‘qi. Ana shunda sen masalan, Sergey Borodinning “Samarqand osmonidagi yulduzlar” romani nima sababdan sizlarga yoqmasligini bilib olasan...

Xo‘sh, bo‘lmasa gap bunday, erta-indin kechki payt uyimga qo‘ng‘iroq qil. Bir vaqtni kelishsak, uyimga o‘tasan, choy ustida gaplashib olamiz. Mana, Shukur bilan Muhammad ham o‘tamiz deb va‘da berishdi. Men sizlarga

bir choy damlab beray! Bu yerning choyini ko'ryapsanku... Men senga "o'zbekcha" qilib damlayman, bir ko'r. Shohimardondagi choyxonachidan o'rganib olganman.

Ikki-uch kundan so'ng Maskovdagi Yozuvchilar uyushmasidagi adabiy elchimiz Sobit Madaliyevning: "Bu bilet-ni olish uchun bir oy yugurganman, tushunsalaringchi, bir oy!" deb hoy-hoylashiga qaramay, Bolshoy teatrdagi tomoshadan voz kechib, Viktor Vitkovich bilan kelishgan paytda uning uyi eshigini taqillatdim. Eshikni yoshgina ayol ochdi. "Qizi bo'lsa kerak", deb o'yladim. Keyin bil-sam cholning rafiqasi ekan. Vitkovichning o'zi "o'zbekcha" qilib choy damladi. Mana shu "o'zbekcha" bo'lsayam, Adabiyotchilar Uyidagi qahvaxonada ichganimdan sira farq qilmaydigan choy ustida Bibixonim haqida suhbat qurdik.

3

Javoharla'l Neru. *"Hindistonning kashf etilishi". "Imperiya mafkurasi" maqolasidan:* "Menimcha, bugun Hindiston tarixini bayon qilishga qaratilgan har bir urinishimiz, shu paytgacha qilgan ishlarimizning barchasidan ko'ra ko'proq norozilik uyg'otmoqda". Ushbu so'zlar Hindiston va uning tarixidan yaxshi xabardor ingliz olimiga taalluqli.

Hindistonda ingliz hukmronligi davridagi qaysi bir xatti-harakat hindlarni ko'proq g'azabiga sabab bo'lishi haqida so'z yuritish qiyin. Zero, bunday xatti-harakatlar ro'yxati bag'oyat uzun va turlichadir. Biroq shu narsa aniq-ki, inglizlarning Hindiston tarixiga, ayniqsa, o'lkaning ingliz asorati davriga oid yozug'lari hindlarning juda qat-tiq nafratiga sabab bo'lmoqda.

Tarix deyarli har doim g'oliblar va bosqinchilar tomonidan yozilgan, bunday tarixda ularning nuqtayi nazari aks etgan yoki hech bo'lmaganda ularning nuqtayi nazari ko'proq e'tiborga olingan. ...Biron bir shaxs yo'qki, u o'zi mansub bo'lgan xalq ko'z qarashidan butunlay uzoq-lashgan va bu xalq madaniyatining mahdud doirasidan chiqib keta olgan bo'lsin. Shu sababdan, xalqlar va mam-lakatlar o'rtasidagi nizolarni yoritishda ular xolis bo'lol-maydilar, bunga urinishni esa mansub xalq manfaatiga xiyonat qilish deb tushunadilar. Ular uchun muhimi — o'z

xatti-harakatlarini oqlab, mazlum tarafni qoralashdan iborat. Haqiqat quduqning chuqur tubida qolib ketib, yer yuzida uyatsiz va beshafqat yolg'on hukmronlik qilgan...

Albatta, inglizlar ham, hindlar ham xato qilishlari tabiiy hol. Ammo bu xatolar o'rtasida yer bilan osmon oraliq'icha farq bor. Shu paytgacha yozilgan Hindiston tarixi ingliz manbalarida saqlanayotgan hujjatlar asosida yoritilgani sababidan u faqat inglizlar munosabatini aks ettiradi.

Mag'lubiyatlarimiz va tanazzullarimizning o'zi bu fojialarning asl sabablarini to'la bayon etishga imkon bermagan. Shunga qaramay, yozilgan juda ko'p hujjatlar 1857-yilgi buyuk qo'zg'olon paytida nobud bo'ldi. Omon qolgan hujjatlar yashirilgan va ularni nashr etish og'ir oqibatlariga duchor qilishi mumkinligidan amalga oshirilmagan. Bu hujjatlar butun mamlakat bo'ylab sochilib ketgan, juda ko'pi abadiyan yo'qolgan...

Keyinchalik ularning ayrimlari topilgach, ular bizni tarixiy voqealarga butunlay boshqacha ko'z bilan qarashga, hatto inglizlar tomonidan yozilgan Hindiston tarixini o'zgartirishga majbur qildi. Oqibatda hind-tarixiy nuqtayi nazari shakllandi va u inglizlarnikidan keskin farq qilardi. Hind tarixiy nuqtayi nazari juda ko'p an'analar, olis moziy va guvohlari tirik yaqin o'tmish voqealari aks etgan rivoyatlar zamirida dunyoga keldi. Bu an'analar va rivoyatlarning tarixiy qimmatini katta bo'lmasayam, ular, eng avvalo, hindlar mushohadasiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan shart-sharoitlarni anglab olmog'imizga imkon yaratadi. Shu imkon tufayli Hindistondagi inglizlarga qonxo'r bo'lib ko'ringan kishi hindlar uchun milliy qahramon, inglizlar hurmati va marhamatiga sazovor kimsa esa hindlar uchun sotqin va xiyonatkor bo'lib ko'rinishi mumkinligini bilib olishimiz mumkin".

Buyuk hind farzandining bu so'zlarini o'qib, o'zim anglab yetgan haqiqatlarning to'g'riligiga yana bir bor ishonдим. Shu so'zlarni o'qidimu Viktor Vitkovichning so'zlarini esladim.

Buning bosh sababi Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutgan shaxs faoliyatini yoritishga, u yashagan murakkab davrning keng ko'lamli suratini chizishga uringan rus adibi bu voqealarni yoritishda asosan rus ta-

rixiy nuqtayi nazari asosida ish ko'rgani, tarixiy faktlarni shu nuqtayi nazar manfaatlaridan kelib chiqib talqin qilishi bilan bog'liq.

Mana shu anglash tufayli "O'zbek tarixiy nuqtayi nazari bormi?" degan savolga javob izladim, oqibatda bu so'roqqa "Yo'q!" degan javob topdim. Chunki butun mamlakat iqtisodi va siyosati markazlashgan tarzda yuritilganidek, tarix ilmidayam markazlashgan siyosat hukmron ekanligini, mamlakatdagi yuzlab xalqlar va elatlar tarixini yoritish faqat rus tarixchilari ishlab chiqqan tarixiy nuqtayi nazarga asoslanganiga guvoh bo'ldim. Aynan mana shu kaltabin siyosat tufayli hanuzgacha o'zbek tarixchilari Turkiston tarixida muhim o'rin tutgan voqealarni, tarixiy shaxslar, eng avvalo, Amir Temur faoliyatini yorita olmayotganlari sababini, Markaziy Osiyo Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingani ochiq-oydin haqiqat ekanligini bila turib, bu bosqinni o'n yillar davomida "qo'shib olish" tarzida ko'rsatayotgan, hatto, o'lkaning Rossiyaga ixtiyoriy qo'shilishining yuz yilligini nishonlash taraddudini ko'rgan, bu "shonli sana"ga bag'ishlab juda ko'p "ilmiy asarlar" yozgan tarixchilarimiz nohalolligi ildizlari qayerdan unib chiqqanini angladim.

Bugun mamlakatda xalqlar tarixidagi g'ayriilmiy qarashlarning poydevori buzilib, soxta va yolg'on g'oyalar tiklagan karaxtlik qasri qulayotgan bir davrda hanuz tariximizdagi qora dog'larni ko'paytirishga urinishlar davom etayotgani achinarli holdir. Bunga barham berish uchun har bir inson yuragi haqiqatga sadoqat tuyg'usi bilan to'lishi zaruratini anglaylik.

4

Boya aytganimdek, kelishgan muddatda Vitkovichning uyiga kirib bordim. Cholning o'zi maqtana-maqtana "o'zbekcha" choy damladi. "O'zbekcha" bo'lsayam, Adabiyotchilar uyidagi qahvaxonadagi choydan sira farq qilmaydigan choy ustida Bibixonim haqida suhbatlashdik. Uning hikoyasi "Davomli maktublar"dagi voqeaga bironmayam qo'shimcha kiritmagan bo'lsa-da, juda qiziqib tingladim.

– Men Toshkentni juda sevaman. Urushdan oldin ham,

keyin ham ko'p martaba Sharq latofatini sog'inishim bilan o'sha yoqqa qarab jo'nardim. Mana shunday safarlarimning birida, aniqrog'i 1946-yili Toshkent bo'ylab sayr qilib yurib amaliy san'at muzeyi binosi oldidan chiqib qoldim. Bu muzeyning mavjudligi haqida oldin eshitmagan ekanman. Eshik peshtoqidagi lavhani ko'rib hayron bo'lib qoldim. Bu atrofda oldin ham sayr qilganimni eslab: "E'tibor bermay o'tgan bo'lsam kerak", — deya o'yladim. "O'zi men sayr qilishni juda yaxshi ko'raman", — shu so'zlarni aytib Viktor Stanislavovich biroz sukutga cho'mdi. U xayolan o'sha olis kunlarda — urushdan keyingi o'zbek poytaxti ko'chalarida sayr qilib yurganini sezib, uning bu sayohatini buzmay deb, indamay o'tiraverdim.

— Muzey juda ajoyib edi, — deb hikoyasini davom etdi u. — Uning binosini, buni men keyin surishtirib bildim, Polovsev degan bir rus diplomati sharqona usulda tiklab, xonalarni mahalliy ustalar san'ati bilan bezatgan ekan. Uning pardozlanishiga Polovsevning shaxsiy kotibi, keyinchalik Turkiston xalqlari etnografiyasi bo'yicha bilimdon mutaxassis bo'lib yetishgan professor M. S. Andreyev rahbarlik qilgan. Bu go'zal naqshlarni, tokchalarda terib qo'yilgan do'ppilarni, turli viloyatlarga xos milliy liboslarni, ko'klamgi Samarqand dashtlarini eslatadigan kashtalar-u gilamlarni, so'zanalar-u zarbof choponlarni, kulolchilik namunalarini qiziqish bilan tomosha qilib chiqdim.

Meni ko'rgazma xonalari bo'ylab olib yurgan muzey direktori tomoshamiz oxirlab qolganda:

— Xohlasangiz Bibixonimni ko'rsataman?.. — dedi.

— Nima? — degancha unga tikilib qoldim. Bu ahvolimni ko'rib, yo'ldoshimning yuziga tabassum yoyildi:

— Bibixonimni-da... Saroymulxonim nomi bilan mashhur, Temurning katta xotinini ko'rishni istaysizmi?

— Iloji bo'lsa tezroq... — dedim sabrim chidamay.

Muzey direktori meni xonalarning biriga olib kirdi va burchakda turgan, ustida mato tashlab qo'yilgan to'rtburchak quti oldiga boshlab bordi. So'ng bir siltash bilan matoni quti ustidan sidirib oldi. O'sha zahoti oynavand quti ichida yog'och tobut turganini ko'rdim. Tobutda esa juda yaxshi saqlangan kichkina bir ayolning qurishgan jasadi yotardi. Ayolning asosan suyaklari qolgan bo'lsa-da, egnidagi libosning ayrim qismlari, baxmal qabosining par-

chalari, hatto, yuzining ayrim joylarida teri ham saqlanib qolgan edi. Oppoq sochi bir hovuch bo'lib turardi. Meni ayniqsa, uning o'sib ketgan tirnoqlari hayratga soldi. Xullas, mo'jiza oldida uzoq vaqt tilim aylanmay gangirab turib qoldim. Birozdan so'ng o'zimga kelib:

— Qayerdan topdingiz? — deb so'radim.

Hamrohining hikoya qilishicha, bir ming to'qqiz yuz qirq birinchi yili Amir Temur, uning yonida yotgan o'g'illari va jahongirning buyuk nevarasi — Mirzo Ulug'bek qabrlarini ochishganda, malika yotgan maqbarayam ochilgan ekan. Keyinchalik Amir Temurni, unga qo'shib o'g'illari va nevarasini qayta joyiga qo'yishgan. Bibixonim bo'lsa vaqtinchalik deb mana shu muzeyga keltirilgan-u vaqt o'tib butunlay unutilgan.

— O'zingiz-chi? O'zingiz ularga eslatmadingizmi? — deb so'radim men.

— Eh, necha marta eslatganman! Hech kimning shug'ullangisi kelmaydi. Ishingni qil, deyishdi.

Bir necha kundan so'ng Maskovga qaytdim. Biroq qaytgandan keyin ham bu ko'rganimni g'aroyib tush kabi eslab yurdim. Bir-ikki kishiga so'zlab bergan edim, "Ertak to'qishga ustasan-da", — deb kulishdi. Oxiri o'zim ham "ko'rganlarim tush emasmidi?" — deb o'ylanib qoldim...

5

Men Samarqand yaqinidagi qishloqlarning biri — Chordarada tug'ilganman. Mana shu qishloqda ona tarafdin bo'lgan bobomning dala hovlisi bo'lgan. Bobomning shahardagi asosiy hovlisi zamonning to's-to'polonlari sabab bobom vafotidan so'ng, 30-yillarda nohaq qamalib, qamoqxonada dunyodan ko'z yumganidan boshqalar qo'lga o'tib ketgan.

Samarqand tarixi nafaqat tuproq ostida qolib ketgan Afrosiyob — bu jahonga mashhur obidalaridan, shu bilan birga asrlar davomida o'zgarmay kelgan shahar mahallalaridan, uni qurshab turgan qishloqlardan ham iboratdir. Bu qadim mahallalar va qishloqlarning nomini tilga olsangiz, tarix kitobini varaqlayotganday bo'lasiz. Mana, masalan, o'zim tug'ilgan joy tevaragidagi qishloqlarning nomini birma-bir aytay: Buxoroqishloq, Urganchqishloq, Turkmanqishloq, Arabxona, Hazora, Nayman... Har gal bu

nomlarni tilga olsam ko'z o'ngimdan Samarqand ustiga qilingan bosqinlar o'ta boshlaydi.

Bir paytlari qishlog'imiz mozori yonidagi ariqdan hatlab o'tsangiz, ulkan tepalikka duch kelardingiz. Bolalikda hamma narsa katta tuyularkan. Men hozir hatlab o'tsangiz dedimu aslida bu ariq bolalik paytimda juda katta soyday, tepalik esa tog'day bo'lib tuyulgani hamon yodimda. Mana shu tog'day tepalikka chiqib varrak uchirardik. Har safar bu tepalik ustiga chiqqanimda olisdagi tog'larga tikilib xayol surgim kelar, xayol surganim sayin yiroqdagi tog'lar butun haybati va zalvori bilan yaqinlashar, oxiri ularning moviy quchog'iga singib ketganimni bilmay qolardim.

Mana shu tepadan turib Samarqandni — Registon minoralarini, Go'ri Mir gumbazini ko'rish mumkin edi. U paytlar Samarqanddagi eng baland bino to'rt qavatli bo'lardi. Shuning uchun ham bolalik tog'ining cho'qqisiga chiqib tikilgan bolakayning nigohini to'sadigan to'siq yo'q edi.

Samarqand tomonga tikilar ekanman, onamning: "Biz oldin shaharda yashaganmiz, bu yerda esa bobongning dala hovlisi bo'lgan", degan so'zlari yodimga tushardi.

— Bobongning hovlisi haliyam bor, — deb hikoya qilardi onam. — Shundoq Registon maydoni qarshisidagi kinixonaning orqasiga o'tib, to'g'ri yuraversang, ikki qavatli g'ishtli binoga ko'zing tushadi. O'sha bobongning hovlisi bo'ladi...

Men bobomning ikki qavatlik uyini ko'raman, deb tikilardim-u dam o'tmay bu o'y unutilib, butun xayolimni olislarda yuksalib turgan minoralar, gumbazlar maftun qilib olardi. Tepalik ustida o'tirib olganча, onam so'zlab bergan afsonalarni o'ylardim. Ularni o'ylab, yiroqdagi sehrlı shahar ko'chalari-yu maydonlariga borib qolganimni sezmay qolardim. Atrofımdan avtolar emas, sovut ko'targan, egnidagi javshanlari yaltirab turgan alpkelbatli suvoriylar, madrasadan saboq olib qaytayotgan, boshlariga oppoq salla o'ragan, oppoq chakmonlar kiygan talabalar o'tar, bozordan qaytayotgan qariyalarning yuki yengillashgan eshaklari horg'in yo'rtardi...

6

Bibixonim haqida afsona: Kunlardan bir kun Amir Temur Hindistonga harbiy safar boshlab Samarqanddan

chiqib ketibdi. Yuz minglik qo'shinning chang-u to'zoni hali yerga qo'nmay turib, Bibixonim suyakli eridan pinhon tuzib yurgan rejasini amalga oshirishga kirishibdi. U Samarqanddagi eng mashhur me'mor-u muhandislarni o'z majlisiga chorlab, ularga Temurning jahonga mashhur, turli elatlarda "yer yuzining sayqali" sifatida ta'rifi ketgan poytaxtidagi imoratlarining hammasidan ham mahobatliroq bir madrasa tiklashni buyuribdi. Buning uchun u qirq yil davomida to'plagan boyligini — shavkatli eri zabt etilgan olis va yovuq o'lkalardan olib kelib unga taqdim qilgan qimmatbaho buyumlarning hammasini sarflashga rozi ekanligini aytganda, majlisga tashrif buyurgan ustalar qurilajak bino naqadar ulug'vor bo'lishini o'ylab, tillarini tishlab qoldilar.

Shu kecha ularning tushiga gumbazi osmon bilan talashgan, jahonda tengi yo'q bir yuksak imorat kiribdi va ularning har biri mana shu binoni tiklash orzusiga qul bo'lib qolibdi.

Ustalar tiklanajak madrasa loyahasini obdon pishitgach, Bibixonim huzuriga kelib, undan qurilishni boshlashga ijozat berishini so'rabdilar. O'ylagan rejasiga loyiq bino bo'lishiga ishongach, Bibixonim rozilik beribdi. To'rt yuz buqa so'yilib qurbonlik berilgach, yetti iqlimda tengi yo'q madrasa qurila boshlanibdi. Ustalar kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishlasharkan — qorong'i cho'kkanda har qadamda mash'ala-yu gulxanlar yoqib qo'yilarkan. Madrasa binosi Amir Temurning qaytishiga qadar bitishi haqidagi Bibixonimning talabi ustalarning qulog'iga qo'rg'oshindek quyilgan edi.

Bibixonim har kuni quruvchilar huzuriga kelib, ishning borishini nazorat qilar, ustalarni yanada jadal ishlashga undar edi. Ustalarning boshlig'i ayni qirchillama yoshga yetgan, me'morlik san'ati Qustantiyadan Chin-u Mochingacha mashhur yigit ekan. U malika tashrif buyurishi bilan soatma-soat ko'kka o'rlab borayotgan bino tepasidan epchillik bilan tushib kelib, Bibixonimga ta'zim qilganicha uning amrini kutardi. Mana necha kundan beri ustaning yuragi malika hali qurilish maydonida paydo bo'lmasdan turib, Bibixonim o'z qasridan chiqishini anglab bo'lmas bir tarzda payqar, payqab bezovta bo'la boshlardi.

Olam husnini ko'rishga zor malika kelishi bilan butun atrofni usta yigitning es-u hushini ayirgulik qalampirmun-

choq hidi tutardi. “Qalampirmunchoq emish?! Qizmunchoq, deb atalishi kerak, ey nodon odamlar!” -- deb o‘ylardi usta yigit har gal bu sehrli isdan mast bo‘lib. Malika ketishi bilan usta yana o‘z ishiga kirishib ketar, shogirdlari ustaning kecha-kunduz tinmay bir ohangda qandaydir bir qo‘shiqni kuylashidan hayron bo‘lishar, biroq qo‘shiqning so‘zlarini qancha urinmasinlar anglab ololmasdilar. Holbuki, usta kecha-kunduz faqat bir so‘zni takrorlardi. Bu “Qizmunchoq” so‘zi edi. “Qizmunchoq, qizmunchoq, qizmunchoq...” — deb kuylardi usta yigit.

Kunlarning birida nogahon esgan shabada usta yigit bilan suhbatlashib turgan Bibixonim yuzidagi harir ro‘molni ochib tashlab, Malikaning turkona husnini me‘mor yigit ko‘z o‘ngida namoyon etibdi. Yigit hayratdan qotib qolibdi, Malika esa uyatdan lov-lov yongancha Bo‘stonsaroyga qarab shoshig‘ich yuribdi.

Malikani bir ko‘rishdayoq oshiqlik dardida duchor bo‘lgan me‘mor yigitning isitmasi ko‘tarilib, qo‘li ishga bormay qolibdi. Qo‘lidagi gazcho‘pni ushlagancha xayol surib o‘tiraverar ekan. Kecha-kunduz og‘zidan tushmaydigan qo‘shig‘iniyam aytmay qo‘yibdi. Uning bu ahvolini ko‘rib boshqalarning ham ishi sustlashibdi.

Bundan xabar topgan Bibixonim tashvishga tushibdi. U o‘sha yuzi ochilib “sharmanda” bo‘lgandan beri qurilish maydoniga borishdan uyalar ekan. Shuning uchun ham Malika o‘zining eng ishonchli kanizagini oldiga chaqirib buyuribdi:

— Borib ustalar boshlig‘iga ayt, bunaqada madrasa ulug‘ amir qaytadigan kungachayam bitishi dargumon. Ishni tezlashtirsin. Qancha odam kerak bo‘lsa aytsin, topib beraman.

Me‘mor yigit Bibixonim kanizagining so‘zini eshitib shunday debdi:

— Agar malika madrasaning tezroq bitishini istasa, bir shartim bor... Shuni bajarsa, madrasa o‘z muddatida tiklanadi, bo‘lmasa, yo‘q...

Kanizak “Shartingizni ayting”, degandek usta yigitga tikilgan ekan, u:

— Shartim shu: Bibixonim menga bir o‘pich bersin, — debdi.

Me‘mor yigit shartini eshitgan Bibixonimning jahli chiqibdi. Oqilaligi bilan mashhur einasmi, keyin jahlidan

tushib, o'ylanib qolibdi. Ertasi kuni u qirqta tuxumni pishirib, qirq xil bo'yoq bilan bo'yabdi-da, kanizagi orqali usta yigitga yuboribdi. Kanizagiga esa:

– Ustaboshiga har bir tuxumning mazasini ayta ekan-siz, deb tayinla, – deb aytibdi.

Me'mor yigit qirqta tuxumni bir o'tirishda yeb:

– Bibixonimga ayt: hammasining mazasi bir xil ekan, – dedi.

Kanizak yigitning so'zini kelib Malikaga aytgan ekan, uning yuziga tabassum yoyilib yana kanizagiga ish buyuribdi:

– Endi ustaboshiga borib, hamma tuxumning mazasi bir bo'lganidek, hamma xotinlarning ham mazasi birligini anglamadingizmi, anglagan bo'lsangiz Malikadan o'pich so'raganingizdan pushaymon emasiz? – deb ayt.

Me'mor yigit Malikaning bu so'zini eshitib, “Sohibqiron qaytib kelsa, bo'lgan voqeani eshitib, meni sog' qoldirmasa kerak”, – deb o'ylab qo'rqib ketibdi. Shu kundan boshlab, yana kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to'kibdi. Madrasa binosi bitadigan kechasi esa tong otgunga qadar qamishlarni bir-biriga yelim bilan ulab qanot yasabdi. Tong otib, quyosh nuri ulug'vor madrasaning gumbaziga tushib, niliy rang osmonga singib ketadigandek tovlana boshlabdi. Xuddi ana shu mahal olis Cho'ponota tomonda harbiy safardan qaytib kelayotgan qo'shin harakatidan chang-u to'zon ko'tarilganini ko'rgan me'mor yigit hayallamay madrasa peshtoqidan sakrab, qanot qoqib uchib ketibdi.

Shu uchishda Mashhadga borib qo'nibdi, deyishadi...

Yana shuni hikoya qiladilarkim, Samarqandga yaqinlashgan Amir Temur Ohanin darvozasi yaqinida yuksalib turgan ulkan moviy gumbazli bahaybat imoratni ko'rib, hushi boshidan uchibdi. “Yopiray, men yo'qligimda biror bir yog'iy kelib Samarqandni bosib oldimikan?” – deb o'ylabdi u. Agar shunday bo'lganda unga, albatta, xabar yetishi tayin ekanini anglagach ko'ngli joyiga tushibdi. Biroq dam o'tmay, jahli chiqib: “Bu ulug'vor binoni mening ruxsatimsiz tiklagan kim ekan? Uni yer bilan tekislab o'rnida qovun-tarvuz ektirmasam, Temur degan nomimni boshqa qo'yganim bo'lsin”, – deb ont ichibdi.

Amir Temur o'zini qarshilashga chiqqan xaloyiq

shovqin-suroni, karnay-surnay jarangosi ostida Hindiston xazinasi ortilgan fillar karvonini boshlab shaharga kirib kelgach, haybatli bino madrasa ekanini va uni suyakli xotini Bibixonim tiklatganini eshitibdi. So'ng ichgan qasamidan pushaymon bo'lib, nima qilishni bilmay qolibdi. Vayron qilib tashlay desa, Bibixonim ranjiydi, buzmasa, qasam urishidan qo'rqadi.

Amir Temurning bu holatini bir vaziri bilib turgan ekan. Bu vazir aslida vazir emas ekan, Sohibqiron janglarini kitob qilib yozib yurgan muarrix ekan. Birga yuraverib, Amir Temur ko'nglidagi gaplarni bilib turarkan. Bilib oqil maslahatlar berar ekan, shuning uchun ham vazir bo'lmasada, hukmdor uni vaziridan a'lo ko'rar ekan. Mana shu dono chol o'z hukmdoriga ta'zim bajo qilib shunday debdi:

— Ey, mamlakat ustuni, ontigingizni bajarishning chorasi bor!

Amir Temur “xo'sh” degandek unga tikilibdi.

— Buning uchun madrasa tomiga tuproq chiqarib qovun-tarvuz ekasiz. Pishgach, malikamiz bilan maza qilib yeysiz — mana shu ichgan qasamingizning bajosi bo'ladi.

Amir dono cholning gapini qilib, madrasa tomiga tuproq chiqarib, qovun-tarvuz ekibdi, pishgandan keyin esa Bibixonim bilan baham ko'ribdi.

Hatto, Amir Temur muarrix cholgayam tom ustidagi polizdan sovg'a qilib qovun-tarvuz jo'natgan, deyishadi bu afsonani tugatayotib samarqandlik chollar.

Boshqa bir afsonada hikoya qilinishicha, oshig'u shaydo bo'lib qolgan me'mor yigitning qo'li ishga bormay qolganidan xabar topgan Bibixonim Amir Temurning Samarqandga qaytib kelayotganini eshitib, madrasani tezroq bitkazish niyatida me'mor yigit qo'ygan shartga — o'pich berishga rozi bo'lgan ekan. “Faqat parda ustidan o'pasiz”, — degan ekan uyatdan bo'zarib, nima qilishini bilmay qolgan Malika. Me'mor yigit parda ustidan o'pgan bo'lsayam, oshiq dilning olovi labga o'tib, Malika yuzini kuydiribdi. O'pich o'rni dog' bo'lib qolibdi. Buni ko'rib me'mor yigitning esi chiqib ketibdi — charchadim demay ishlab, madrasani Amir Temur Samarqandga kirib keladigan kuni tugatibdi. Jahongirning qahridan omon qolmasligini anglab oldindan qamishdan qanot yasab qo'ygan yigit gumbaz ustidan “hayu-hayt” degancha uchib ketgan ekan...

Bibixonim esa Chin mamlakatidan olib kelingan ipakdek oppoq upani yuziga surtib suyukli eriga peshvoz chiqibdi. Jang-u jadallarda qo'llanadigan sonsiz harbiy hiylalar ustasi Amir Temur xotining hiylasini sezmadbi.

Bir xotinning hiylasi qirq eshakka yuk degan gapga shundan keyin ishonmay bo'ladimi, deyishadi o'z hiko-yalarini yakunlayotib samarqandlik quv chollar...

7

Bundan o'n ikki yil muqaddam Bibixonim haqida doston yoza boshlaganimda, qog'ozga tushirgan birinchi yozug'im ushbu bo'lgan edi: **Bu doston Bibixonim haqida emas, balki bizning tarixga bo'lgan munosabatimizni belgilash haqidadir.**

Doston ustidagi ish afsuski nihoya topmadi. Tajriba kamlik qildimi, boshqa narsa sabab bo'ldimi... harholda doston chala qoldi. Lekin umidsiz bo'lmadim. Ko'p marta-lab dostonga qaytishga urindim. Biroq uddasidan chiqol-madim. Kim bilsin, avvaldan yurishmagan ishning yurish-mog'i, bitmog'i qiyin bo'larkanmi?.. Lekin kunlarning biri-da: "Nasrda yozsamchi?" — degan o'y miyamda chaqmoq-day yarq etdi-yu, negadir ko'nglim yorishib, o'zimda yo'q quvonib ketdim. Chunki shu o'y xayolimga kelganning o'zidayoq, endi ishim yurishishini, necha yilki fikr-u zik-rimni band etib, tinchlik bermay kelayotgan armonli niya-tim yukidan qutilajagimni ichki bir sezgi-la his etib ulgur-gandim.

Ushbuni yozayotib, kechmish voqealarning ayrim o'rin-larini xayolan to'ldirdim. Shunday ekan, bu yozug'im faqat Bibixonim haqida emas, balki o'n ikki yil avval o'tgan yoshligim, Anhor yoqasidagi bog', Mamat Yusupov haqida so'ylangan afsona hamdir. Afsona esa, bir shoir aytganidek, haqiqat siniqlari; bir yozuvchi aytganidek, izohlab bo'lmas narsalarni izohlashga bo'lgan urinishdir.

8

Viktor Vitkovich hikoyasining davomi:
Toshkentdagi amaliy san'at muzeyida saqlanayotgan Bibixonim jasadi bilan bog'liq voqealar xotimasini menga O'zbekiston tarixi va qadimiy me'morchilik san'atining

katta bilimdoni Lazar Izrailevich Rempel hikoya qilib berdi.

— Mamat Solihovich Yusupov degan Samarqand tarix muzeyining direktori bor edi... Tanirmidingiz? — dedi u o'z hikoyasini savol bilan boshlab.

Shu zahoti ko'z o'ngimga qotmadan kelgan kishi surati keldi.

— Albatta, uni yaxshi eslayman. Tarixchi olim edi. O'z ishini juda obdan bilardi. Lekin o'ta kamsuqum edi. O'tmish daholari haqida, ayniqsa, Samarqand tarixi haqida hayajon bilan hikoya qilishni suygani kishi bo'lsayam, o'zi asosan manbahunoslik bilan shug'ullanardi. "Buxoro amirligida ish yuritish va sud qog'ozlari" mavzusida ilmiy ish yozgani ham yodimda...

— Ha, ha, xuddi o'sha odam, — dedi tasdiqlab Rempel. — Men u bilan Buxoro amirligi arxivlarida ishlaganman. Bosh ko'tarmay ishlardi. Dunyoda borligini sezdirmay, bironing ko'nglini og'ritmay yashaydigan odamlar toifasidan edi... Aynan mana shunday xokor kishilar ba'zan aqlga sig'mas g'aroyib ishlar qiladilarki, eshitib hayratdan yoqa ushlaysan. Bibixonim jasadini Samarqandga — o'z joyiga qaytargan odam ana shu Yusupov bo'ladi, bilsangiz.

Rempelning hikoya qilishicha, Yusupov Samarqand muzeyi direktorligiga tayinlanishi bilan oldindan rejalab yurgan niyati — Bibixonimni o'z maqbarasiga qaytarish harakatiga tushadi. Bu ishni amalga oshirmaguncha ko'ngli o'rniga tushmasligini, tinch yashay olmasligini o'zi sezardi.

Shu sababdan olim vaqtni cho'zmay Toshkentga otlandi. Tegishli yuqori tashkilotlarga muzey muhri bosilgan iltimosnomani ko'tarib kirdi. Unda Samarqand tarix muzeyi direktori Mamat Solihovich Yusupovga Bibixonimning mo'miyolangan jasadini Samarqandga olib kelishga ijozat berishlari so'ralgan edi.

Bu voqea mening Bibixonim bilan uchrashuvimdan so'ng roppa-rosa ikki yildan so'ng — ming to'qqiz yuz qirq sakkizinchi yili bo'layotgan edi. Buni qarangki, Yusupov oxiri niyatiga yetadi — ruxsatnoma olib amaliy san'at muzeyiga Samarqand Malikasini so'rab boradi.

“Davomli maktublar” kitobi bilan tanishib bo‘lgach, qo‘shimcha ma’lumotlar topish maqsadida Samarqandga otlandim. O‘sha kunlar shahar muzeyi direktorsiz qolgan ekan. Muzey direktori o‘rinbosari bo‘lgan ayol: “Ukajon, men bu yerda yaqindan beri ishlayapman. Sizni qiziqtirgan savollarga javob berolmasam kerak, deb qo‘rqaman. Yaxshisi, siz Gennadiy Vasilyevichni toping, u kishi muze-yimizning eng keksa xodimi bo‘ladilar”, dedi.

O‘sha kuniyoq Gennadiy Vasilyevich Popovni qidirib topdim. Bibixonim bilan Yusupov haqida gap boshlashim bilan qariyaning ko‘zlari duvva yoshga to‘ldi. Keyin hirqiroq ovoz bilan pichirladi:

– Eh, men Bibixonimni ko‘rganman...

Vujudimni hayajon chulg‘adi.

– Bu voqea, – deya so‘z boshladi chol, – Mamat Solihovich Yusupov Bibixonimning mumiyolangan mur-dasini Samarqandga olib kelgan kunlarning birida ro‘y bergan edi... eh, Yusupov ja g‘ayratli kishi edi-da. Kam gapirib, ko‘p ishlashni yoqtirardi. Dastlab rus-tuzem mak-tabida savodini chiqargan edi.

Popovni qattiq yo‘tal tutdi. Cholning oriq barmoqlari orasida cho‘g‘lanib turgan, papiros kuli yerga to‘kilib, sochilib ketdi. Yo‘tali tingach, negadir gapni butunlay boshqa yoqdan boshladi:

– Sen, bola, ko‘p gapni bilmaysan. Samarqand muzeyi-ga kelganimda yoshgina yigitcha edim. Eh, qancha vaqt o‘tib ketdi, – keksayib diydasi yumshab qolgan cholning ko‘zlari yana yoshlandi. – Samarqand muzeyidek boy muzey kamdan kam topilardi. Amir Temurning, temuriy shahzodalarning shaxsiy buyumlari, liboslari, qurol-yarog‘-lari bor edi. Shunday qadimiy kitoblar bor ediki, bezakla-rini ko‘rsang, hayratdan og‘iz ochib qolarding. Juda ko‘pchiligi tilla quticha – maxsus g‘iloflarda saqlanardi. Bunaqa nodir va qimmatbaho buyumlarni umrim bino bo‘lib, boshqa hech qaysi muzeyda ko‘rmaganman.

Chol jim qoldi. Cho‘ntagidan yana papiros olib tutatdi.

– Eh, bolam, hozir u narsalar muzeyda yo‘q. Hammasini, ha, ha, hammasini olib ketishdi. “Yaxshi qo‘riqlanmaydi”, “Ta‘mir qilamiz”, “Ko‘rgazmaga kerak”, degan ming xil bahona ro‘kach qilib markaziy muzeylarga,

asosan, Ermitajga, Maskovdagi qurol-aslaha palatasiga tashib ketishdi barini.

Popov endi baralla yig'lab yubordi. Umrim bino bo'lib keksa odamning yig'lashini ko'rmagan edim – nima qilishni, qanday ovutishni bilmay dovdirab qoldim. Chol biroz fursatdan so'ng xiyol tinchlandi-da, chuqur xo'rsinish aralash davom etdi.

– Bibixonimning mumiyolangan jasadi Toshkentda edi. Yusupov uni Samarqandga qaytarib keltirishga qattiq kirishdi. Rosa bir oy Samarqandda, bir haftadan oshiq Toshkentda idorama-idora yugurdi, bechora. Oxiri ruxsat oldi... Zo'r odam edi. Nihoyat, tashib ketilgan muzey buyumlariyam qaytadigan bo'ldi, deb juda quvongan edim. Biroq ming afsuskim, bu narsa hanuzgacha orzuligicha qolib ketdi...

10

Viktor Vitkovich hikoyasining davomi: Yusupov oxiri niyatiga yetdi – ruxsatnoma olib amaliy san'at muzeyiga Turon Malikasini so'rab bordi.

Mumiyolangan Malika murdasini aerodromga olib borish kerak edi. Yuk mashinasiga ortay desa, yo'llar o'nqircho'nqir, qattiqroq silkinib ketsa, jasad sochilib ketishi tayin edi. Aravaga ortish ham yaramaydi...

Oxiri Mamat Solihovich mardikor bozoriga tushib, hammol yollashga qaror qildi. "Bibixonimni taxti ravonda olib boraman", deb o'zicha o'ylardi Yusupov Eski shahar bozoridagi ustalarga tobutga moslab zambil yasatar ekan.

Yelib-yugurib to'rt hammol topdi-da, ularni Shelkovichnaya ko'chasiga – amaliy san'at muzeyiga boshlab keldi. Mumiyolangan murda turgan qutini, "taxtiravon"ga joylashdi-da, ko'tarib yo'lga tushishdi. Yusupov: "Hoy-hoy, astaroq, qattiq silkitmanglar", deganча javranib, dunyoning yarmini tebratgan jahongirning jufti haloli jasadini yelkalab borishayotgan azamat hammollar yonida pildirab borar, har daqiqada go'zal Malika sochilib ketishi mumkinligini ko'z oldiga keltirib yuragi qinidan chiqib ketguday betoqat bo'lardi. Yo'lda uchragan odamlar yuzlariga fotiha tortishar, ba'zilari yugurib kelib "tobut" dastasini yelkasiga olmoqchi bo'lar, Yusupov esa bunga yo'l qo'ymagandan keyin unga hayron-hayron qarab uzoq-

lashardilar. Ammo ko'pchilik beshovlonga, ular ko'targan taxtiravonga befarq ko'z tashlab o'tishardi. Buni ko'rib Yusupovning ichi qizir, tobutda kim yotganini jar solib aytishdan o'zini arang tiyib qolardi.

Hammollar Beshyog'ochga yetib nafas rostlash uchun zambilni yerga qo'yishganida Yusupovning sabri tugadi, sirni ochdi. U bu yangilik bilan yigitlarni hayratga solishga, ular qanday ulug' sharafiga muyassar bo'lib kelishayotganidan xabardor qilib qo'yishga shoshilgan edi. Lekin u bu safar ham ilmga mukkasidan ketgan olimlarga xos soddaligiga borgan va qattiq yanglishgan edi. Yo'l bo'yi hammol sheriklariga buyrug'-u tanbeh berib kelayotgan, o'z-o'zidan ularga boshliq bo'lib olgan xo'ppa semiz kishi sheriklariga sirli bir qarash qildi-da, o'rnidan turib so'z boshladi. Uning ovozi juda xunuk edi. Yo'l davomida qisqa-qisqa buyruq berishdan nariga o'tmagani uchun oldin bilinmagan ekan.

— Endi, aka, bizga yo javob berasiz, yo haqimizni ozroq oshirasiz, — u Yusupovning hayratda dong qotganini ko'rib davom etdi. — Ko'nmasangiz, o'zingiz ko'tarib ketaverasiz.

Hammollarga Amir Temur bilan Bibixonim haqidagi g'aroyib voqealarni so'zlab berishga chog'langan Yusupovning dami ichiga tushib ketdi.

11

Tugamagan dostonidan: "Tantana va to'rtinchi hammol haqida hikoya".

*To'rt hammol ko'tarib borar tobutni,
Yusupov xotini tuqqandek xursand.
Cho'ntak bo'shligini tamom unutib,
Yuragi ilohiy xayollarga band.*

*Ko'p kuygan ko'ksida kezinar titroq,
Unutdir tashvishlar, unutdir alam.
Xuddi shoirlardek biroz maqtanchoq,
Boladek oq ko'ngil edi bu odam.*

*U chiday olmadi,
Tantana bilan*

*Hammollarga dedi dilini xushlab:
— Ey, nodon gumrohlar, bilmaysiz bu dam
Kimning tobutini turarsiz ushlab?*

*Bu Temur xotini Bibixonimdir,
Sevimli, oqila, go'zal xotini.
Temur harbga ketib, o'nta xat bitsa:
Shu xotinga bitgan o'nta xatini.*

*Tobutni zaminga qo'yar to'rt "gumroh",
Alanglab olishar: "Bu tush emasmi?"
Bu odam yo jinni va yoki ahmoq,
Biri yaqinlashar: "Hushyormi, mastmi?!"*

*Semiz hammol aytar: "Temur xotinin
Ko'tarib yurishga rozi emasmiz!
Agar haqimizga ozroq qo'shmasang
Sening bu ishingni ado etmasmiz!*

*Men gapni cho'zmayman, novvoy emasman,
Puldan qo'sh, shu zahot yo'lga tushgaymiz.
Sen aytgan manzilga dam ham olmasdan
Yelgaymiz, bamisli qushday uchgaymiz!*

*To'rtinchi hammol — yosh, oriq bir yigit.
Ularga qo'shilmay qarab turardi.
Boshqa hammollarning so'zin eshitmay
Olislarda edi — xayol surardi.*

*Musavvir bo'laman deb qilgandi ahd,
Bag'riga olgandi uni yot shahar.
Xayolchan ko'zida balqirdi hayrat,
Bu hayrat eng toza dillarda yashar.*

*Yolg'iz yetim edi, qon-qardoshi yo'q,
Mardikor bozori uni to'ydirar.
U bilar: shoir va musavvirni
Ochlik erkalaydi, to'qlik o'ldirar.*

*Maktabda bo'yoqlar berishar — toshdan
Yasalgan haykalni tasvirla, deya.
U bo'lsa, ertaklar tinglab quyoshdan,
Kallaklangan tutga chizdi madhiya.*

*Ustozi suratni ko'rgach baqirdi,
So'ng qo'ydi, "Chiz!" deya qog'oz gullarni.
O'shandan buyon u hammollik qilib,
Topardi bo'yoqqa kerak pullarni.*

*...Boshqa hammollarga qarab turdi-da,
— Qanday soz! — dedi so'ng yoshlanib ko'zi.
— Akalar, bu ishga pul olsak — kulgu!
Haqimni olinglar... Roziman, rozi!*

*Semiz hammol kular: — Ahmoqsan, ahmoq!
Oila boqqanda yaxshi bilarding.
Balki bizlardan ham chiqib o'tkirroq,
Mana shu akangni rosa shilarding!*

*Musavvir ko'zida porlagan hayrat
Zulmatga cho'karu aylanar dardga.
Semiz hammol aytar: — O'tayotir vaqt,
Ayting, rozimisiz biz qo'ygan shartga?!*

*Yusupov oyog'i kuygan tovuqdek,
Aylandi uch hammol girdidan uch bor.
Yalindi, tinmadi u chug'urchuqdek,
Baribir barchasi tugadi bekor.*

*Yusupov soatni bahridan kechdi,
Uzatdi, uch hammol bosh chayqadi: — Kam!
So'ng yerga o'tirib tuflisin yechdi,
Keyin yechib berdi kostumini ham.*

*"Shimimni yechaymi?" — dedi u kulib,
"Ha, bo'пти", — deyishdi, biz tushunamiz.
Keyinroq... manzilga yetsak, yecharsiz.
Ana, endi, aka, yo'lga tushamiz!"*

*Har qanday xalqdayam shunday zotlar bor,
Pul bilan o'lchaydi hayotni ular.
Ularning oyog'i ostida xor-zor
Bo'lar ona tuproq, dalalar, gullar.*

*Otasi: — Suv! — deya qo'lin uzatsa,
— Haqini bering! — deb shoshirgan shular.*

*Onasin borini berib kuzatsa,
Eng so'nggi nonini yashirgan shular.*

*Sevgi — pul,
Vatan — pul,
Qani, keb qoling!
Sotilar vijdon-u, sotilar imon!
Ular xiyonatning, makrning quli,
Ularning ko'ksida yashamas armon.*

*Oh, ular juda ko'p,
Vatanin sotgan
Amir Muzaffarlar — mitti xotiblar.
O'zini asray deb
Bolasin otgan,
Otasin o'ldirgan Abdullatiflar.*

*Taxt uchun, fahsh uchun
Va mansab uchun
Elini, dilini xo'rlagan shular!
Dinidan voz kechar zarra o'kinmay,
O'z ona tilini zo'rlagan shular!*

*...To'rt hammol ko'tarib borar tobutni.
Yusupov xotini tuqqandek xursand.
Oyoq yalangligin tamom unutib,
Shirin orzularga u bo'ladi band.*

*Yaxshiyam dunyoda Yusupovlar bor,
Dunyo ham ularning hovuchidadir.
Vatanning azobi,
Vatanning dardi
Ularga merosdir — dil ichidadir.*

*Ha, ular juda ko'p —
Yurtin saqlagan.
Dushmanga yuzma-yuz turgan shiroqlar.
Ularning hayoti — zulmat qo'ynida
Abadiyat uchun yongan chiroqlar.*

*...Manzilga yetganda to'rtinchi hammol
Mung'aygan ko'zlarin tikib zaminga,*

*Shivirlar:— Onamni topdim... onam — shu ayol...
Rahmat, ko'p narsani angladim, akal!*

*U ketar — ko'zida bedor uqubat,
Ko'zin nuri moziy zulmatin teshar.
Jaynoqi olmadek bo'lib sukunat
Shu yigit ohidan uzilib tushar.*

*Keyin birdan to'xtar...
Yomg'irdan keyin
Nam tortgan tuproqqa pichoq botadi.
U rasm chizarkan yonib, entikib,
Vatan uzra yangi, shan tong otadi.*

*U rasm chizadi — uning xayoli
Olis-olislarga uchib yetadi,
Hech qachon ko'rmaymiz biz bu rasmni—
Uni ko'r yomg'irlar yuvib ketadi...*

Bundan ikki yil avval yozila boshlagan dostonning shu parchasini bitayotganimda nima uchundir to'rt hammolning ichida hech bo'lmaganda biri Yusupovni tushunishi kerak-ku, deb o'ylaganman. Shu sababdan ham bo'lgan voqeaga zid ravishda to'rtinchi hammol — bo'lajak musavvir yigit qiyofasini chizishga urindim. Bu mening shunday odamlar hamisha bo'lganiga, bor ekaniga bo'lgan ishonchimdan tug'ilganini tushungandirsiz endi, degan umiddaman...

12

Bugun Bibixonim deganda ko'pchiligimizning ko'z oldimizda Siyob bozori yonidagi ana shu masjid xarobasi keladi. Bibixonim deganda bir jahongir Temur bobomiz bilan uzoq harbiy safarlar mashaqqatini teng tortgan, deyarli barcha temuriyzodalar tarbiyasi bilan shug'ullangan go'zal va oqila ayolni emas, mana shu haybatli obidani eslaymiz. Aslida esa masjid olis moziyda Amir Temur Ko'ragon jome masjidi nomi bilan atalgan. Chunki uni buyuk hukmdorning o'zi bosh bo'lib tiklatgan edi.

G'iyosiddin Ali guvohlik beradi: "Sakkiz yuz birinchi

yil Ramazoni sharif oyining to'rtinchi kunida (1399-yilning 10 mayida) jome masjidi uchun poytaxtning eng yaxshi joyini (Amir Temur) tanladi. Mashhur ustalar va binokor-me'morlar bu ulkan imoratning loyihasini tuzdilar, so'nggi daqiqada uning poydevorini qura boshladilar”.

Fasih Xavofiy “Mujmali Fasihiy”ning sakkiz yuz birinchi yil voqealari bayonida yozadi: “Amir Sohibqiron Hindistondan olib kelgan boylik evaziga Samarqand jome masjidi qurilishini boshladi. (Qurilish) muqaddas Ramazon oyining to'rtinchi yakshanbasi (1399-yilning 10-mayi)da boshlandi”.

Abu Tohirxo'ja Samarqandiy o'zining “Samariya” kito-bida, Samarqandning masjidlari va madrasalari xosiyat va sifatlariga bag'ishlangan bobida quyidagilarni yozadi: “Amir Temur Ko'ragon jome masjidi... shahar ichida, uning shimol tomonida, Hazrati Shoh (Dari Ohanin) darvozasining yaqinidadir.

Amir Temur Ko'ragon Hindistonni olgandan keyin, u yerdan o'lja qilingan oltin, inju va qimmatli toshlarni bir yuz to'qson bir filga yuklab keltirdi va istadikim, poytaxti bo'lgan firdavsmonand Samarqandda bir jome bino qilgay. Sakkiz yuz birinchi hijriy (milodiy 1399) yilida kuchli va tezishlik ustalarni dunyo tevaragidan yig'ib ish boshladi. Va shunday bir masjidi jome bino qildiki, sahnining sof ishlanishi hushyor dillardan ham mushavvarroq va baland kungiralari oy muqarnasidan bezakli, feruzasimon koshin-lari lojuvard, osmonrang, oftobga jiloli zarnigor naqshlari bila go'zal charx gumbazlariga barobar, baland ovozalik darvozasi “Kimki bu xonayi ka'baga kirdi, omonlik topdi” (Qur'on. Oli-Imron surasi, 97-oyat) oyatining kaliti bilan ochildi. Har bir yuksak toqlari falak peshotoqida qad ko'tardi. Jomening ravoqi ustida yozilgandurkim: “Amir Taragay o'g'li buyuk xoqon Amir Temur Ko'ragon sakkiz yuz birinchi yilda ushbu jomening solinishiga amr qildi”. Jome darvozasining uzorida yozilgandurkim: “Ushbu jomeni bitkazishiga sakkiz yuz oltinchi (milodiy 1404) yilda muvaffaq bo'lindi”. Ushbu tengsiz bino besh yil orasida ulug' xoqon buyrug'i bilan solinib bitkazildi.

Ushbu jomening eshigi ikki tabaqali bo'lib, xulo (bi-rinj, mis va rux birga qo'shilib eritilsa xulo bo'lur) quyul-gan va fusunkor ustalar jomening kirar yeriga po'lod qalam uchi bilan juda ham go'zal tabiatlik naqshlar qilganlar

ekankim Samarqandning buzuqchilik chog'ida yo'qolganidir. (V. L. Vyatkin taxminicha, bu masjidning darvozalari Ashtarxoniyalar hukmronligining so'nggi yillarida, taxminan XVIII asrning qirqinchi-elliginchi yillarida yo'qolgan.)

Jome eshigi ustida ushbu bayt yozilgan:

*Dar kafi xalq hama makru astu havas,
Kor dargohi Xudovandi jahon doradu bas.*

Ya'ni:

*Xalq kaftida bari ish aldovu havasdir,
Ish yolg'iz dunyo egasi Tangrining eshigidadir".*

Zahiriddin Muhammad Bobur ham "Boburnoma"da ushbu jome masjidi haqida quyidagicha ma'lumotlarni yozib qoldirgan: "Temurbek... yana Ohanin darvozasiga yovuq, qal'aning ichida bir masjidi jome solibtur, sangin, aksar Hindistondan eltgan sangtaroshlar anda ish qilib-turlar, Masjidning peshtoqi kitobasida bu oyatni "Va iz yarfau ibrohimal-qavoida ilo oxirih" andoq ulug' xat bila bitibturlarkim, bir quruh yovuq yerdin o'qusa bo'lur. Bu ham bisyor oliy imorattur".

Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"da ma'lumot berishicha, jome masjidi qurilishida mahalliy ustalaru muhandislardan tashqari Ozarbayjon, Fors, Hindistondan keltirilgan besh yuz sangtarosh ham ishlagan. Ali Yazdiy yozadi: "Agar osmon gumbazi uning takrori bo'lmaganda, bu gumbaz dunyoda yagona bo'lardi, agar somon yo'li peshtoqining takrori bo'lmaganda, bu peshtoq dunyoda yagona bo'lardi". Mazkur atoqli muarrix yana quyidagilarni xabar qiladi: "Onhazrat (Sohibqiron) bu diniy ishni oxiriga yetkazishga ishtiyoq va g'ayratining zo'rliigi tufayli shaxsan o'zi tez-tez imorat qurilishida hozir bo'lardi. Hatto, o'sha muddat davomida aksar vaqtini qurilayotgan masjid yaqinidagi Xonim (Bibixonim) madrasasida va Tumon og'o honaqosida o'tkazardi. Xalqning dodiga yetish va rioyat-parvarlikka taalluqli ishlarni ham u ko'pincha shu yerda amalga oshirardi. Shu tarzda shohona iltifot sharofati bilan masjidning oliy kungiralari quruvchisining qadr-u qiymati yanglig' Kayvon ayvonining to'sinlariga yetishdi... Toshlardan to'rt yuz sakson ustun taroshlandi. Ularning har

birining uzunligi yetti gazga teng kelardi. Baland shifti va ajoyib forshining hammasi taroshlangan tosh taxtachalar bilan bezatilgan. Shu tariqa, (masjidning) farshidan tepasi-gacha bo'lgan balandligi o'n gaz edi...

Uning to'rt ruknining har birida bittadan minora qad ko'tardi. Bayt: Ular osmonning har tarafiga ovoza taratib:

“Obidalarimiz (avlodlarga) bizning kimligimizdan dalolat beradilar” nidosini olamning to'rt rukniga yangratdilar.

Yetti ma'dan qotishmasidan ishlangan ulkan darvozasining sadosi yetti iqlim obidaları (duosini) Dorussalom (Bag'dod)ga yetkazib turadi, aylana devorining ichki va sirtqi tomonlari hamda toqlarining yuzasi toshga o'yilgan kitoba (yozuv)lardan ziynat topgan, “al-Qahf” surasi va boshqa Qur'on oyatlari harflari ham kalimalarining nurli aksi ularda jilolangan...”

Abdurazzoq Samarqandiy “Matlayi saydayn va majmayi bahrayn” asarida yozadi: “Basra va Bag'dod ustalari masjidning darvoza va eshiklarini, o'rindiqlarini tayanch va shon-shavkat maskani qildilar, har joyning o'lchamiga qarab shoyi va gilamlar tortdilar. Xalaf ustalari gumbaz ichkarisida to'nkarilgan osmondagi yulduzlarga monand tillarang qandillarni yozdilar”.

Jome masjidi to'rt ulug'vor imoratdan: katta masjid, ikki kichik masjid va haybatli peshtoqdan iborat bo'lib, ular to'rtburchakli hovlida joylashgan va hovlining to'rt burchida to'rtta minora qad ko'targan. Besh ming kvadrat metr sahnli hovli 470 ustunga o'rnatilgan gumbaz bilan yopilgan. Yodgorlik joylashgan maydonning umumiy sahni 167x109 metrni tashkil qilgan. Masjid burchaklaridagi minoralarning balandligi 31 metrni tashkil qilgan. Bugungi kunda yolg'iz shimoli-g'arbiy burchakdagi minoraning yarmicha qismi saqlanib qolgan. Jome ravoqining ikki chetidagi minoralar balandligi 51 metrni tashkil qilib, bugungi kunda faqat janubiy tarafdagisining ma'lum qismi saqlangan. Katta masjid minoralarining balandligi 43 metr bo'lgan. Bizgacha ularning xarobasi yetib kelgan. Masjid devorlarining qalinligi 4–4,5 metr bo'lib, pishiq g'ishtdan ishlangan.

Endi jome masjidi peshtoqi haqida ma'lumot beraylik. Peshtoqning eni va bo'yi 45 metrga yaqin bo'lgan, bugungi kunda saqlanib qolgan qismining balandligi 33 metr, kengligi 46 metr. Haybatli peshtoq o'rtasida kengligi 18,8

metrli ravoq bor, ichki tomondan kichikroq ikkinchi ravoq o'rnashgan. Unda marmar hoshiyali darvoza bo'lgan. Bu darvoza bitiklari xususida oldinda aytib o'tgan edik.

Peshtoqning yon qatorlarida ikkita aylanma zina bo'lgan. Zinadan yuqoriga — kungura ravoqli maydonchaga chiqilib, undan minoraga o'tilgan.

To'rt ulug'vor bino, burchaklarida to'rt minora yuksalib turgan bu Turkiston me'morchiligining oliy namunasi bo'lmish obidadan bugunga kelib bir-biri bilan bog'lanmagan oltita bo'lak saqlanib qolgan. To'rt yuz sakson ustunli ayvon, binolar va minoralarning bir qismi o'tgan asr oxirida ro'y bergan zilziladan zarar ko'rgan. Xalqimizning buyuk tafakkuri namunasi bo'lmish bu obidaga asosiy zarar bosqinchi rus qo'shinlarining 1868-yilning savr oyi boshida Cho'ponota tepaligiga o'rnatilgan sanoqsiz to'plari o'qlaridan yetgan.

13

“Shavkatli” rus qo'shinining Samarqandni to'pga tutishi bu “madaniyatli” istilochilarning insoniyat taraqqiyoti beshiklaridan biri bo'lmish ona yurtimiz madaniy merosiga nisbatan qilingan zug'umlarining boshlanishi yoki xotimasi emas edi. Zero, ular bu qonli bosqin davomida faqat Samarqandni emas, shu bilan birga Avliyoota, Toshkent, Xiva, Andijonniyam juda qattiq to'pbo'ron qilganlari bir qator tarixiy hujjatlarda qayd etilgan. Shaharlarni zabt etish davomida, ya'ni harbiy harakatlar paytida urushning vahshiy qonunlarini nazarda tutib haligidaqa to'pbo'ronliklar, vayronalikalarni “oqlash” mumkindir. Biroq o'lka zabt etilgandan so'ng ham davom etgan g'orator jinoyatlarni qanday baholash mumkin? O'sha davr tarixiy bitiklaridan, shu jumladan, mutaraqiy rus ziyolilari maqolalari chop etilgan demokratik matbuot guvohliklaridan shu narsa ma'lumkin, Samarqand Chor Rossiyasi imperiyasi tasarrufiga kirgach, shaharda xo'jayinlik qilgan rus harbiylari qadimiy maqbaralarni talaganlar, ko'hna mozorlarda, xususan, Afrosiyob mavzesida noqonuniy, aniqrog'i o'g'rincha qazishma ishlari olib borib, qablarni talash, talon-taroj qilish bilan shug'ullanganlar.

Shu o'rinda xuddi mana shu yillari vayron qilingan yodgorliklar haqidagi hikoyamni bir yodgorlik — tarixda

“Qutbi chahordaho‘m” nomi bilan mashhur bo‘lgan maqbara qismati bilan to‘ldirmoqchiman. Bu maqbara haqida Abu Tohirxo‘ja Samarqandiy quyidagilarni yozib qoldirgan: “Bu kishining (ya‘ni maqbarada yotgan kishining) oti Shayx Nuriddin Basirdir. Undan “Sizning zamoningizda qutb kimdir?” deb so‘raganda, u: “Birodarim Abdullo o‘n uchinchi qutbdir, biz o‘n to‘rtinchimiz”, — deb javob beribdilar. Shuning uchun “Qutbi chahordaho‘m” deb dong chiqargan. Shuning uchun “Basir” deganlarkim, u kishi onadan so‘qir tug‘ilgan bo‘lsa ham valiylik nuri bilan barcha ko‘rgiliklarni ko‘rar edi. U qutblar orasida o‘n to‘rt kechalik to‘lgan oydek edi. Shunga ko‘ra o‘zini o‘n to‘rtinchi qutb ataydi. U Shayx Zayniddin Kuyi Orifoniyning xalifasi bo‘lib, undan tarbiya topib qabul darajasiga yetgan. Shayxlikda tugallanib, eng so‘nggi bosqichga yetgach (Avliyolikning yettita darajasi bo‘lgan — X.D.), yo‘lboshchisining g‘aybiy ishorati yuzasidan, onasi bilan birga No‘shkentdan Samarqandga ko‘chib kelibdi... Samarqandga kelgach, Novadon bulog‘ining yoqasida Ko‘yi Cho‘pononda (Cho‘ponotada — X.D.) sabzarang yoki “Masjidi kabud” va turklar “Ko‘k machit” deb ataladigan masjidda qo‘nib, shunda o‘rnashibdir. Zikrni jahriya yo‘li bilan aytar ekan... U olti yuz qirqinchi (1242) yilda o‘ldi. Boshqa manbada 646 (1248-yilda — X.D.). Gavdasini Novadon bulog‘ining yoqasiga ko‘mdilar. Aytadirlarkim, Qutbi chahordaho‘mning qutlug‘ mozori Novadon bo‘yida, ark tashqarisida ekan. Amir Temur Ko‘ragon Abu Sa‘id bin Burhoniddin Sog‘arjiydan (Ruhobod maqbarasi Burhoniddin Sog‘ariynikidir — X.D.) o‘z ishlarining oldinga borishi uchun ruhoniy yordam so‘raganda, Shayx Nuriddin (Qutbi chahordaxo‘m) qabrini ziyorat etishga buyuribdi. Shu shayxning buyrug‘i bo‘yicha Amir Temur Qutbi chahordaxo‘m mozorini Samarqand arkiga kirgizib, qabri ustida go‘zal va yuksak bir bino soldirgan va gumbazining ustiga oltindan bir qubba yasatib o‘rnatgan ekan... Amir Temur kechalari shul mozorning tevaragida aylanib yurar ekan”.

N. I. Veselovskiy tomonidan 1904-yili Peterburgda chop etilgan “Samariya”ning boshidagi so‘zda keltirilgan samarqandlik mullo Mir Nizomiddin hikoyasi mana shu go‘zal obida qanday vayron etilgani haqidadir: “Eski tarix kitoblaridan ma‘lumki, Qutbi chahordaho‘m nomi bilan mash-

hur Shayx Nuriddin Basir... o'z vasiyati bo'yicha Novadon arig'i yaqinida, Samarqand ichida, kunchiqar tomonida ko'milgan. Ming ikki yuz sakson to'rtinchi (1868) yilda Buxoro amiri va rus qo'shini orasida bo'lgan urush natijasida amir qo'shini qochib, Samarqand rus qo'shini qo'liga kirdi. Hijriy ming ikki yuz to'qson yettida (1881) ruslar Amir Temur tomonidan Qutbi chahordaho'm mozori ustida solingan koshinlik go'zal va yuksak binoni miltiq dorisi (dinamit) bilan tubidan uchirtirib buzdilar va qabr yerini Tuproqqo'rg'on atalgan qo'rg'on (krepost)ga kirgizdilar. Shuning uchun yuqorida yozilgan yilda bu satrlarni yozuvchi men -- Samarqand qozisi mullo Mir Nizomiddin Qutbi chahordaxo'm suyaklarini viloyat hokimiga iltimos va iltijo qilib, Abbas o'g'li Qusam mozorining g'arbiy-shimolida, Doniyol mozoriga boriladigan katta yo'l yoqasida, mozorning xizmatchilari va shipirguvchilari yordami bilan ko'chirib ko'mdik".

Bu hikoyaga izoh ortiqcha. Faqat "iltimos va iltijo qilib" degan so'zlarda qanchalik mung va nochorlik borligi, bu mung bizga meros bo'lib qolganini aytib o'tishdan o'zimni tiyolmayman...

14

Bir paytlari to'rt yuz sakson ustunli yopiq ayvondan iborat, bugun esa qurilish maydoniga aylanib qolgan Amir Temur Jome masjidi hovlisining o'rtasida marmar toshdan yasalgan ulkan lavh (Qur'on qo'yiladigan maxsus kursi) bor. Lavh dastlab katta masjid binosi ichida bo'lgan, taxminan 1875-yilda bu bino gumbazining qulashidan xavflanib, tashqariga -- hovli o'rtasiga chiqarib qo'yilgan. U nafis hoshiyalar, muqarnaslar, islimi naqshlar va yozuvlar bilan bezalgan. Lavh jahongirning nevarasi, buyuk mutafakkir va olim Mirzo Ulug'bek farmoniga binoan yasalgan. Toshkursi chetiga "Sultoni azim, oliy himmatli xoqon, din-diyonat homiysi, Hanafiya mazhabining posboni, aslzoda sulton, ibn sulton, amiri mo'min Ulug'bek Ko'ragon" degan yozuv bitilgan.

Bu lavh tosh Ulug'bek mirzo 1425-yili Mo'g'uliston ustiga qilingan harbiy yurishdan olib qaytgan uch toshning biridan, Amir Temur Shom bosqinidan olib qaytgan xalifa hazrati Usmon Qur'oni uchun maxsus yasalgan. Bu haqda

“Samaruya” shunday guvohlik bo‘ldi: “Samarqandda xalifa hazrati Usmon “Qur’on”i bor va xalifa shu Qur’onni o‘qib turgan chog‘ida shahid qilingandir. Xalifaning to‘kilgan muborak qon izi ham shu Qur’onning betida bor. Ushbu Qur’onni Amir Temur Ko‘ragon keltirib o‘z dahmasiga qo‘ygandir. Viloyatning buzuqchilik chog‘ida u yerdan olinib, Xo‘ja Nosiriddin Ubaydulla Ahror madrasasi – Madrasayi Safed (“Oq madrasa”)ga qo‘yildi. Qur’on kiyik terisiga kufiy xat bilan yozilgan. Xalifa Usmonning qutlug‘ qoni qora-qizil tusda ko‘rinib turibdir”.

Usmon ibn al-Affon (644–656-yy.) uchinchi xalifa bo‘lgan. Mashoyixlar Payg‘ambarimizning ikki qiziga – dastlab Ruqiyaga, uning vafotidan so‘ng esa Ummu Qulsumga uylangani uchun hazrati Usmonni “Ikki shams egasi” deb atalgan. Xalifa Usmon Payg‘ambarimiz o‘limidan keyin og‘izma-og‘iz ko‘chib yurgan Qur’on matnlarini bir joyga to‘plab, yagona mukammal matnni yaratgani bilan islom tarixida nom qoldirgan. U kotib Muhammad Zayd ibn Sobit ko‘magida va Payg‘ambarning tirik safdoshlari guvohligida Qur’onning yagona nusxasini tuzib chiqdi. So‘ng yagona nusxadan bosh nusxa ko‘chirib Makka, Madina, Damashq, Kufa va Basra shaharlarida saqlashni buyurgan. Asl nusxa xalifa ixtiyorida qolgan. Xalifa Usmon o‘ldirilgandan so‘ng ko‘p o‘tmay, mana shu asl nusxa yo‘qolgani ma‘lum. Ko‘hna bitiklar yillar o‘tib uning goh u, goh bu shaharda paydo bo‘lgani haqida hikoya qiladilar.

Abu Tohirxo‘ja Samarqandiy hikoyasidagi Xalifa Usmon Qur’oni Samarqandga qanday kelib qolgan. Bu haqda uch xil taxmin bor. Birinchi taxminga qaraganda uni X asrda yashagan, o‘sha davrning nufuzli diniy arbobi Abu Bakir Kaffol ash-Shoshiy Bag‘doddan Movarounnahr tuprog‘iga olib kelgan. Ikkinchi taxmini Xo‘ja Ahror madrasasida saqlanganidan bo‘lsa kerak, ushbu Qur’onni Xo‘ja Ahror shogirdlaridan biri (Hatto, ba‘zilar Xo‘ja Ahrorning o‘zi deyishadi) Makkaga hajga borib, qaytayotganda Kustantiyada turk sultonini (boshqa ma‘lumotlarga qaraganda xalifani) davolab, evaziga shu muqaddas kitobni so‘rab olgan, deyishadi. Uchinchi taxmin tarafdorlarining fikricha, “Xalifa Usmon Qur’onini, yuqorida Abu Tohirxo‘ja Samarqandiy yozganidek, Amir Temur Shom yoki Iroq yurishidan o‘z poytaxtiga olib kelgan.

Xalifa hazrati Usmon Qur'onning asl egalari — musulmonlarga qaytarib berilishi bilan bog'liq ko'p xabarlarida bu uch taxmin ko'p takrorlandi. Xo'sh, bu taxminlarning qay biri haqiqatga yaqinroq. Kamina uchinchi taxmin tarafdori. Men uchun bu taxmin emas, balki ayni haqiqatdir. Mening bu fikrimni tasdiqlaydigan asosiy dalil Amir Temur Jome masjidi maydonida saqlangan lavh toshdir. Birinchidan, xalifa Usmon Qur'onining Mirzo Ulug'bek yasatgan lavh toshga o'z haybati bilan mos kelishi, uning Amir Temur zamonida Samarqandga olib kelinganini tasdiqlaydi. Bu eng avvalo Xo'ja Ahror yoki uning shogirdi haqidagi taxmini yo'qqa chiqaradi. Chunki Xo'ja Ahror Mirzo Ulug'bek o'limidan keyin, Abusaid mirzo taxtda o'tirgan yillarda Samarqandga kelib, qo'nim topgan edi.

Ikkinchidan, xalifa Usmon qoni sachragan muqaddas kitobning taqdiri, garchi yirik diniy arbob bo'lganiga qaramay, Abu Bakir Kaffol ash-Shoshiy qo'lida emas, balki o'sha davr hukmdorlari ixtiyorida bo'lgani shak-shubhasiz. Xuddi shu sababdan ham ishonch bilan aytish mumkinki, o'zini xastalikdan xalos etgani uchun in'om etish, hatto turk sultonining diliga ham sig'masa kerak. Qolaversa, ikkinchi taxmini tasdiqlaydigan voqea Xo'ja Ahror tarjimai holi mufassal yozilgan "Rashahot" kitobida uchramaydi. Shu sababdan ham "Samariya"da keltirilgan rivoyat to'g'ri bo'lib, Amir Temur uni Shomdan qilich zo'ri bilan keltirgani haqiqatga yaqinroq.

1868-yilning bahorida Samarqand bosqinchi rus qo'shinlari tomonidan zabt etilgach, hayal o'tmay viloyat hududida tuzilgan Zarafshon okrugining boshlig'i general-mayor Abramov bu noyob va bebaho boylikni qo'lga kiritishga jiddiy kirishadi. Ochig'ini aytish kerak, Samarqand ulamolari bunday talonchilikdan norozi bo'lib, qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Qur'onni yashirishga urinadilar. Biroq bosqinchi general uni zo'ravonlik bilan besh yuz qo'qoniy (taxminan 100 so'm. Efron-Brokgauz qomusida 150 so'm deb yozilgan) evaziga "sotib" olib, Toshkentga — Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanga jo'natadi.

Fon Kaufman bo'lsa o'z navbatida 1869-yilning 24-oktabrida Xalifa Usmon Qur'onini Peterburgdagi imperator kutubxonasiga tortiq qiladi va buning evaziga imperatorlik kutubxonasining faxriy a'zoligiga saylanadi.

Peterburgga keltirilgan Qur'on o'sha davrning yirik rus

olimlari diqqatini tortdi. Uning dastlabki pelegrafik tahlili rus arabshunosi A.F. Shebunin tomonidan amalga oshirildi va bu o'rganish natijasida Qur'onning haqiqatan ham VII asrda ko'chirilgani ma'lum bo'ldi. 1905-yilda ellik nusxada Xalifa Usmon Qur'onining faksimile nashri bosilib chiqdi.

1917-yilning so'nggi oyida Peterburgda o'tkazilgan mahalliy musulmonlar syezdi Milliy masalalar Xalq nozir-ligiga murojaat qilib, tabarruk yodgorlik bo'lmish Xalifa Usmon Qur'oni musulmonlarga qaytarilishini so'radi. Oradan ko'p o'tmay, Qur'on Ufa shahriga — Butunrossiya musulmonlar kengashi ixtiyoriga jo'natildi. 1924-yilda Qur'on dastlab Toshkentga, keyin esa o'zining eski o'rni Samarqanddagi Xo'ja Ahror masjidiga qaytarildi. Oradan 17 yil o'tgach Qur'on yana Toshkentga olib kelindi va qariyb yarim asr davomida O'zbekiston Xalqlari tarixi muzeyi yerto'lasida saqlandi.

15

Viktor Vitkovich hikoyasining davomi: Yusupov hammollarga bor-yo'q pulini, kamiga soat-u kostumini ham berib, muttahamlarni arang ko'ndirdi va ming bir g'avg'o bilan qo'nalg'aga yetib keldi. Endi samolyotga chipta olishi zarur edi. Bir haftalik yugur-yugurda sillasi qurigan Yusupovning birinchi marta omadi yurishdi. Qo'nalg'a boshlig'i tarixdan uncha-muncha xabardor kishi ekan: Yusupovning iltimosini eshitishi bilan: "Bu yog'ini bizga qo'yib bering, boplaymiz", — dedi-yu, "boplash"dan oldin Bibixonimni ko'rsatasiz, deb turib oldi. "Yo'q!" — deyish-ning iloji yo'q edi, Yusupov noiloj ko'ndi. Qosh qoraymoq-da edi. Qorong'i tusha boshlaganini ko'rib, Yusupovning dili battar xufton bo'ldi. Odamlar tiqilib ketgan qo'nalg'a binosining ichi g'ira-shira yoritilgan, havosi dim, tamaki tutuniga to'lgan — bunday do'zaxda tunni o'tkazish u yoqda tursin, bir lahza turishning o'zi azob ekanligini bilib, Yusupov aeroport boshlig'ini Bibixonim jasadini yotgan ombor tomonga boshlab ketdi.

Temurning suyukli xotini jasadini ko'rish baxtiga muyassar bo'lganidan mamnun boshliq va'dasining ustidan chiqdi: baqirib-chaqirishlarga qaramay, turli vaj-korson topib, bir necha yo'lovchini reysdan qoldirdi, Yusupov

bilan Bibixonimni samolyotga joyladi. O'sha yillarning eng mashhur samolyoti LI-2 samarqandlik tarix jinnisini yetti kun yugurtirgan poytaxtni pastda qoldirib, yarim dunyoni zir titratgan jahongirning mashhuri olam poytaxti, sayqali zamin atalmish Samarqandga qarab uchdi.

Yusupov baxtiyor edi, ammo hali oldinda uni qanchalar tashvish-u g'alvalar kutayotganidan bexabar edi.

16

Bibixonim haqida ikkinchi afsona: Jang-u jadal bilan olingan mamlakatlardan birining aholisini itoat qildirolmagan Temur tashvishga tushib qoldi. U chora topolmay vazirlarga maslahat soldi. Ular ham yetti kecha-kunduz o'ylab iloj topolmadilar.

Amir Temur jang-u jadallar bilan yana bir yangi mamlakatni zabt etdi va davlatni boshqargan eski amaldorlarni o'rnida qoldirib boshqa yurt ustiga yurish boshladi. Ammo zabt etilgan mamlakat xalqi jahongir qo'shinlari ketishi bilan g'avg'o boshladi. Ular o'zlarining amaldorlariga bo'ysunishdan bosh tortib, isyon qilishar, qilichlar jarangi to'xtamas edi.

Amir Temur o'ylanib qoldi. Yetti kecha-kunduz o'yladi, oxiri Samarqandda qolgan oqila xotini nomiga maktub bitib, chopari bilan Movarounnahr sari yo'lladi.

Chopar ham qishlog'-u kasabada ot almashtirib, uyqu-yu oromni unutilib tun-u kun yo'l bosdi. Samarqandga yetay deganda, nafas rostdash uchun bir manzilga qo'ndi. Choy ichib turib birdan o'yga toldi. "Amir Temur Bibixonimni anchadan buyon ko'rmagani rost. Bu xatda Sohibqiron xotiniga bag'ishlab g'azal bitgan bo'lsa, ajabmas. O'qib ko'rsam bilib o'tirishibdimi?" – debdi-da, xatni ochib ko'ribdi. O'qisa, g'azal emas, bor-yo'g'i ikki jumla: "Olgan mamlakatimning xalqini itoatda tutmoqqa kuchim yetmaypti. Qanday maslahat berasan?" – degan yoziq bor ekan.

Chopar Samarqandga yetib kelib, Ko'ksaroyga kirib maktubni Bibixonimga topshiribdi. Oqila ayol emasmi, malika xatning ochilganini darhol sezibdi. "Agar javob yozsam bu jonidan to'ygan yana ochib o'qishi turgan gap. Shunday qilishim kerakki, aytadigan gapimni Sohibqironga bu o'z og'zi bilan yetkazsin. Lekin nima deganini o'zi anglamasin", – deb o'ylabdi malika.

Shundan keyin Bibixonim xizmatchilarni chaqirib, borib falon yerdagi chakalakzorning bitta daraxtini qoldirmay qirqib tashlanglar, deb buyuribdi. Choparniyam ularga qo'shib jo'natibdi. Xizmatchilar borasolib chakalakdagi daraxtlarni bitta qoldirmay qirqib tashlashibdi. Shundan so'ng Malikadan: "Endi yerni tekislanglar", degan buyruq kelibdi. Xizmatchilar to'nkalarni qo'porib, chakalak o'rnini tep-tekis shudgorga aylantirib qo'yibdilar. Uchinchi kuni Bibixonimdan tekislangan yerga yosh nihollar ekish haqida farmoyish kelibdi. Nihollar o'tqazilayotganda Bibixonimning o'ziyam kanizaklarini boshlab yetib kelibdi va boshqalarga qo'shilib nihol ekibdi. Bu ishlar tugagach, Bibixonim choparni chaqirib:

— Yo'lga chiqadigan vaqting bo'ldi, o'tlan, — debdi. Chopar hayron bo'libdi:

— Sohibqironga javob yozmaysizmi? — debdi.

Bibixonim:

— Yo'q, yozmayman. Sen sohibqironga bu yerda ko'rganlaringni bir boshdan hikoya qilib bersang, kifoya.

Chopar yana har qishlog'-u kasabada ot almashtirib, bir oy deganda manzilga yetibdi. Otidan sakrab tushib, uni ko'zi to'rt bo'lib kutayotgan Amir Temur oldida bosh egibdi.

— Xo'sh, xat keltirdingmi? — debdi Amir Temur.

— Yo'q, malikam javob yozmadilar, faqat bu yerda ko'rganlaringni bir boshdan gapirib bersang kifoya, deb aytdilar, — debdi chopar hukmdorning ko'ziga tik qarolmasdan.

Amir Temur shu zahoti choparning qilmishini anglabdi. Biroq o'zini sezmaganga olib, buyuribdi:

— Xo'sh, nimalarni ko'rding, ayt!

Chopar Samarqandda ko'rganlarini bir boshdan: to'qaydagi daraxtlarni qirqib, to'nkalarini qo'porib, yerni tekislab yosh nihollar o'tqazganlarini gapirib beribdi. Amir Temur Bibixonimning unga nimalarni yetkazmoqchi bo'lganini anglabdi. Anglabdi-yu quvonib ketganidan, choparni jazolash lozimligini ham unutib yuboribdi.

Bibixonim jahongir eriga u bosib olgan mamlakat aholisini itoatda saqlash uchun o'sha yurtning mansabdor oqsoqollarini xizmatdan butunlay chetlatib, ularning o'rniga yoshlarni tayinlash haqidagi maslahatini mana shu tarzda yetkazgan ekan.

Amir Temur Bibixonim aytganidek ish tutibdi. Tobe

qilingan mamlakatning oliy mansablarida o'tirgan hamma oqsoqollarni — birini quvib, birini o'ldirib, birini zindonga solibdida, ularning o'rniga yoshlardan qo'yib chiqibdi. Tez orada mamlakat aholisini boshini itoatda tutadigan bo'lib qolibdi.

17

Xalq o'rtasida Bibixonim nomi bilan mashhur bo'lgan malikaning asli ismi Saroymulxonim edi. Uning hayot yo'li haqida tarixiy manbalardan biri bo'lmish Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlayi sa'dayn va majmayi bahrayn” asarida yozilishicha, Saroymulxonim chingiziylardan bo'lmish Chig'atoy avlodiga mansub Qozonxonning qizi bo'lib, besh yoshida otasidan yetim qolgan. Mashhur rus olimi V. Bartold ham Qozon ismli xon qizi haqida ma'lumot beradi. Shu sababdan ham, ya'ni Chingizxon avlodidan bo'lgani uchun ham Saroymulxonim Amir Temur saroyida katta izzat-ikromda bo'lgani shak-shubhasiz. Shu yerda ta'kidlab o'tish kerakki, bu davrga kelib Movarounnahrda o'rnashib qolgan mo'g'ullar bilan Mo'g'ulistondagi mo'g'ullar orasidagi tafovut ko'payib, mahalliy xalq — turkiylar tarkibiga singib keta boshlagan edilar. Shu sababdan ham mo'g'ul aslzodalari o'z shajaralarini muqaddas tutib, saqlab yurishlariga qaramay ular turkiy hukmdorlarga qaram bo'la boshlagan edilar. Turkiy hukmdorlar esa Chingizxon avlodlari bilan quda tutinib, o'zlarining taxtga bo'lgan da'volarini o'sha davr qonunlaridan kelib chiqib mustahkamlaganlar. Amir Temur ham Bibixonimga uylangani tufayli “Ko'ragon”, ya'ni “xonning kuyovi” unvonini olgan. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, Saroymulxonim amir Husayn ibn amir Musallab ibn amir Qozog'onning xotini bo'lib, yetti yuz yetmish birinchi (1369) yilda Amir Temur Movarounnahr taxtini egallash yo'lida raqibi bo'lmish amir Husaynni o'ldirgandan keyin uning zavjasiga uylangan.

Agar tarixiy ma'lumotlarga asoslanib, Qozonxonning 1347-yilda vafot etgandan kelib chiqib, yuqorida keltirilgan Abdurazzoq Samarqandiyning Bibixonim besh yoshida otasidan yetim qolgani haqidagi ma'lumotni inobatga olsak, Saroymulxonim 1342-yilda, ya'ni hijriy 742–743-yillarda tug'ilgan deb qarash mumkin.

Tarixiy manbalarda Amir Temurning Iroq va Ozarbayjonga qilgan harbiy yurishida Bibixonimning u bilan birga bo'lgani haqida ma'lumot beriladi. Hamda o'sha safar davomida Sultoniyada Temurning o'g'li Shohruh ikki farzand ko'rgani – xotini Gavharshodbegimdan Ulug'bek mirzo (Muhammad Tarag'ay), ismi bizga noma'lum bo'lgan xotinidan esa Ibrohim Sulton tug'ilgani ma'lum qilinib, jahongir saroyida o'rnatilgan an'anaga muvofiq bu shahzodalar Saroymulkxonim tarbiyasiga topshirilgani aytiladi. Malika Amir Temurning Hindiston, turk sultoni Yildirim Boyazid va Misr sultoni Nosiriddin Faroj ustiga qilgan yurishlaridayam birga bo'lgan.

Fasih Havofiy "Mujmali Fosihiy"da yetti yuz sakson to'qqizinchi (1387) yil voqealari bayonida Amir Temurning Ko'kcha Tengizda turganida uning oldiga Shohruh sulton bilan Xalil Sultonni olib Saroymulkxonim kelgani haqida ma'lumot beradi. Bu esa o'z-o'zidan Temurning barcha farzandlari va nabiralari murg'akligidayoq Saroymulkxonim ixtiyoriga – oqila malika tarbiyasiga berilgani haqidagi ma'lumotlarni tasdiqlaydi. Uning tarbiyasini olgan Shohruh Sulton, Xalil Sultonning san'at va adabiyotga, Mirzo Ulug'bekning ilm-u fan va adabiyot-u musiqaga mehr qo'yishidan yana shunday xulosaga kelish mumkinki, Saroymulkxonimning o'zi ham ma'rifatli va fozila ayol bo'lgan.

Saroymulkxonim faqat chingiziy xonlar avlodi bo'lgani uchungina emas, ayni paytda aynan fozila va oqila ayol bo'lganidan ham Turon hukmdorining mehr-u muhabbatini, hurmat-u e'tiborini qozongan shubhasizdir. Jahongir boshqa xotinlaridan ko'ra ko'proq aynan shu katta xotini o'z harbiy yurishlarida hamroh qilishi sababini ham Saroymulkxonimning mana shu fazilatlaridan izlash lozim.

Oqila malikaning saltanatni boshqaruv ishlarida, qurultoylar-u oliy majlislarda davlat ustunlari bo'lmish amirlar bilan teng qatnashish huquqiga ega bo'lganini Amir Temur saroyiga tashrif buyurgan Kastiliya elchisi Ryui Gonzales de Klavixo ham tasdiqlaydi. Klavixo o'zining "Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi"da shunday yozadi: "Temurbek Samarqandga yurish qilib, uni zabt etadi, hokimiyatni qo'lga olib, shohning xotiniga uylanadi. Endilikda bu ayol Temurbekning bosh xotini hisoblanadi. Uni Kan'o, ya'ni ulug' malika deb ataydilar. Kan'o yoki Kan'on – Temurbekning katta xotini,

xonim, ya'ni Malika Qozonxonning qizi, amir Musoning singlisi edi. Temurbek uni Husayn haramxonasida qo'lga oldi. Uning haqiqiy ismi Saroymulxonim bo'lib, uni Mehribona deb ham ataydilar. Uning o'g'li Shohruh pirovardida Temurbek saltanatining vorisi bo'ldi".

Boshqa bir lavhada ispan elchisi bu fikrni yana qayta uqtiradi: "Shohning katta xotini Saroymulxonim deb ataladi. Saroymulxonimning saroyidagi nomi Bibixonimdir. U Suriya, Eron podshohi Axinxon (Sulton Qozonxon)ning qizi edi".

Kastiliyalik mehmon o'z hikoyasi davomida Bibixonimni goh Turon hukmdori Ovrupo davlatlarining elchilarini qabul qilgan marosimda, goh Amir Temur uyushtirgan to'y-tomoshada qatnashganligi haqida yozadi. Bu g'aroyib sayohatnoma Bibixonimning yagona tasviri keltirib o'tilgani bilan g'oyat qimmatlidir. Ryui Gonzales de Klavixoning go'zal malika haqidagi ajoyib hikoyasini o'qiylik:

"...Shohning katta xotini Kan'o chodirlar yonidagi saropardalarning biridan chiqib keldi. Saroymulxonim quyidagicha kiyingan edi: ustida zarhal bilan tikilgan, uchlari yerga sudralib turgan uzun va keng, yengsiz va yoqasiz qizil shohi ko'ylak. Ko'ylak belidan kesib toraytirilmagan holda etagigacha juda kengayib borgan. Malika oson yurishi uchun ko'ylagi etagini o'n besh nafar ayol ko'tarib borardi. Malikaning yuziga oftobdan saqlanish uchun oq upa shu qadar ko'p surtilgan ediki, chehrasi bamisoli oq qog'ozga o'xshardi. Qishda yoki yozda safarga chiqqan barcha aslzoda ayollar yuzlariga shunday upa surtadilar. Malikaning yuziga harir oq mato tutilgan, xuddi jangda kiyiladigan dubulg'aga o'xshash juda baland qizil bosh kiyim. Uning uchlari xonimning yelkasiga tushib turibdi, quyi qismiga matoh tikilgan. Ularga ko'plab durri noyoblar, yoqut, feruza va boshqa xilma-xil toshlar juda chiroyli qadalgan. Bosh kiyimning zarhal bilan tikilgan va xonim yelkasiga tushib turgan qismiga ham qimmatbaho toshlar durri nob bilan bezatilgan chiroyli tilla bargak qadalgan. Qalpoq uchi bamisoli jajji ayvonga o'xshaydi, unga favqulodda har biri ikki barmoq yo'g'onligida yal-yal yonib turgan chiroyli, tiniq uch dona yoqut o'rnatilgan.

Shuningdek, unga qadalgan, uzunligi ikki qarich oq jig'aning ayrim parlari pastga egilgan, ba'zilar yuz-u ko'zga qadar tushib turardi. Zar iplar bilan bog'langan par-

lar o'rami oxiridagi jig'aga qimmatbaho toshlar, marvaridlar qadalgan bo'lib, yurganda pирpiraydi. Malikaning timqora sochlari yelkasiga tushib turardi. Ular qora sochni yuksak qadrlaydilar, hatto, sochni yanada qoraytirish uchun bo'yaydilar. Xonim boshidagi qizil qalpoq tushib ketmasligi uchun bir necha ayol qo'llari bilan tutib turardilar. Malika bilan uch yuzga yaqin ayol birga keldi.

Malikaning yuziga oftob tushirmaslik uchun bir kishi nayzasimon tayoqqa o'rnatilgan soyabon tutib kelardi. Xuddi chodirning tepa qismiday dum-dumaloq qilib oq shohidan yasalgan soyabon halqasimon yog'och chiziqqa tortilgan edi. Haram og'alari ayollardan oldinda borar edilar. Shunday qilib, xonim shoh o'tirgan ko'shkka kelib, Temurbekdan biroz orqaroqqa joylashdi. Xonim oldida ko'rpachalar taxlami turardi. Xonimni kuzatib kelgan ayollarning hammasi ko'shkdan tashqariga joylashdilar. Xonimning yonida uch ayol uning boshidagi qizil qalpoqni tushib ketmasligi uchun tutib turardi".

Qadimiy bitiklarda keltirilgan hikoyalarning barchasi Saroymulxonim Amir Temurning muhtarama va nufuzli xotini bo'lganiga dalolatdir.

18

Amir Temur qurdirgan jome masjidining Bibixonim nomi bilan atalishi sababiga kelsak, buni quyidagicha izohlash mumkin.

Amir Temur jome masjidi qurilishi boshlangan yili — sakkiz yuz birinchi (1399) yili Saroymulxonim masjidga qarama-qarshi tarafda onasi va o'ziga atab maqbara va madrasa qurishga Sohibqiron eridan ruxsat oldi. Har ikkala imorat qurilishi Amir Temur tomonidan qattiq nazorat qilib borildi.

Fasih Xavofiy "Mujmali Fasihiy"da quyidagilarni ma'lum qiladi: "Hijriy sakkiz yuz yettinchi muharram oyining o'ninчисida (1404-yilning 19-iyuli) amir Sohibqiron Rum va Shom yurishidan Samarqandga qaytdi... Amir Sohibqiron jome masjidi qurilishini ko'zdan kechirdi va qurilishga ajratilgan jamg'armani sovurgani va kayf-u safo bilan mashg'ul bo'lgani uchun Xo'ja Mahmud Dovud bilan Muhammad Jaldga qahr qildi. Bularning aybi bilan qurilayotgan Saroymulxonim madrasasining ayvoni amir Sohibqiron jome masjidining ayvonidan biroz balandroq

bo'lib qolgandi. Amir Sohibqiron ularni Konigilda qatl etdi”.

Xavofiyning bu axborotini “Ajoyib al-makdur finavoib Taymur” (“Temur keltirgan musibatlarda taqdir ajoyibotlari”) nomli asar muallifi, XV asrda yashagan arab muarixi, qolaversa, Amir Temur yurishlari guvohi Ibn Arabshoh ham tasdiqlaydi. Uning qayd etishicha, masjidi jome qurilishiga boshchilik qilish Muhammad Jald degan a'yon zimmasiga yuklatilgan. Biroq jome masjidi imorati-dan ko'ngli to'lmagan Sohibqiron bu a'yonni qatl etib, uning mol-mulkini musodara qilgan. “Bunday qattiq jazoga sabab, Muhammad Jald boshchiligida qurilayotgan jomening Katta malika (Bibixonim) qurdirgan madrasaga nisbatan pastroq va omonat bo'lganida edi”, – deb yozadi Ibn Arabshoh. Ibn Arabshohning bu qaydini Sharafuddin Ali Yazdiy ham tasdiqlab yozadi: “Sohibqiron o'zining ko'rsatmasi bilan qurilgan binolardan biri, ammo u safarda ekanligida ko'tarilgan jome masjidini borib ko'rganida, uning baland himmati nazarida kichik va past ko'rindi. Shuning uchun amri oliy sodir bo'ldikim, masjidni buzsinar va qaytadan balandroq va kengroq qilib qursinlar. Shu dargohni kengaytirib va baland ko'tarib qurish ishida qusurga yo'l qo'rganligi uchun Xo'ja Mahmud Dovud so'roqqa tutilib jazolandi”.

Mana shu voqeadan ma'lumki: Bibixonim qurdirgan madrasa ham o'zining ulug'vorligi bilan Amir Temur jome masjidi bilan teng bo'lgan. Afsuski, bu madrasa binosi bizgacha yetib kelmagan. Bu hashamatli binolar silsilasidan hozir yolg'iz Saroymulixonim maqbarasigina saqlanib qolgan.

Bibixonim madrasasi tarixini muxtasar tadqiq etgan samarqandlik alloma, ustoz Botir Valixo'jayev hikoya qiladi: “Ma'lum bo'lishicha, bu madrasa Amir Temur safardaligi vaqtida tezkorlik bilan qurilganga o'xshaydi. Uning hashamati va salobati Amir Temur diqqatini ham o'ziga tortgan. Shu tufayli, tarixiy manbalarda uqtirilishicha, Amir Temur 1404-yili safardan qaytgach, Samarqandga kelib, Saroymulxonim madrasasiga qo'ngan. Masalan, Sharafiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”sida bu haqda shunday yozilgan: “Amir Temur jome (masjidi) qarama-qarshisidagi Saroymulxonim madrasasiga kelib tushdi”. Bu fikr Mirxondning “Ravzat us-safo”sida ham keltirilgan. Klavixo esa bu voqeaning kuni, oyi va yilini aniq ko'rsat-

gan — 1404-yil, 29-sentabr, dushanba kuni. Yazdiy va Mirxondning yozishlaricha, Amir Temur ana shu madrasada turib, turli davlat ishlarini bajargan, chet ellik elchilarni qabul qilgan. Bu masalada xususan “Ravzat us-safo”da quyidagi mazmunda bayon etilgan ma’lumot qiziqarliqdir:

Amir Temur Samarqand shahriga qaytgach, Saroymulxonim madrasasida qo’ndi, Amirzoda Pirmuhammadni tilab, Zobulistonga jo’natdi... Misr elchisiga to’n, kamar tuhfa qilib, o’z mamlakatiga qaytishga ruxsat berdi. Mavlono Abdulloh Keshiy va bir necha boshqa kishilarni Misr elchisiga qo’shib, ulardan Misr hokimi malik Farrux (aslida Faraj. — X.D.) nomiga zarhal bilan bitilgan maktubni ham (maktub mavlono Shayx Muhammad ibn Xoja Bandkor Tirmiziy kotib qo’li bilan eni uch gaz, uzunligi yetmish gaz qilib yozilgan edi) jo’natdi. Boshqa elchilarni, jumladan, Farang, Dashti Qipchoq, Hindiston elchilarini qabul qilib, yurtlariga qaytishlariga ruxsat berdi. Shu vaqtda Toshkent, Yangi va Xitoy chegarasigacha bo’lgan shaharlar hokimligini Mirzo Ulug’bekka, Andijon, Tiroz, Qashqarni esa amir amirzoda Ibrohim Sultonga topshirdi. So’ng Saroymulxonim madrasasida otga minib, o’zi qurdirgan Ko’ksaroyga bordi. Qizig’i shundaki, bu ma’lumot tarixiy manbalarda aynan takrorlanmaydi. Jumladan, Yazdiy o’zining asarida Saroymulxonim madrasasidagi qabul marosimlarini batafsil yoritmaydi, balki unda jome qurilishi sarkorlari Mahmud Dovud va Muhammad Jaldning gunohi tekshirilgani va jazoga hukm etilgani aytiladi-yu, shundan so’ng Amir Temurning Saroymulxonim madrasasidan Bog’i Chinor tomon yo’l olgani yoziladi. Klavixoning kundaligida Ohanin darvozasi yaqinida joylashgan hashamatli binoga kelib qo’ngani va uning niho-yatda go’zalligi, salobatliligi boshqa binolardan farqlanishi haqidagi fikrlaridan shunday xulosaga kelish mumkin, Amir Temur ispan elchisi Klavixoni ham shu madrasada qabul qilgan (aslida yuqorida qayd etilgan Farang elchisi deganda Klavixo tushunilishi lozim. — X.D.) va shu qabul vaqtida ispan elchisi bu binoning go’zalligidan, hashamatidan hayratda qolgan ko’rinadi. Agar shunday bo’lsa, unda Mirxondning yozganlarida haqiqat bordek tuyuladi.

Yazdiyning ma’lumotiga ko’ra, Amir Temur Xitoyga yurish qilish oldidan ham Saroymulxonim madrasasiga qo’ngan. Bu dalillarning hammasi Saroymulxonim

madrasasi barpo etilishi bilan hammaning diqqat-e'tiborini tortgani, u muhim ishlarni amalga oshirish markazlaridan biriga aylanib qolganidan guvohlik beradi.

Ammo XV asr manbalarida bu imoratning bevosita vazifasiga kiradigan faoliyati haqida, ya'ni madrasa sifatida uning tolibi ilmlari dars o'tgan mudarrisleri, ular soni va shunga o'xshagan masalalar haqida hech qanday ma'lumot uchramadi. Vaholanki, keyingi davrlarda, jumladan Ulug'bek davridagi madrasalarning faoliyati haqida qiziqarli ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan.

Endi Saroymulkxonim madrasasining keyingi davrlardagi taqdiri haqida ayrim ma'lumotlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Amir Temurning jome masjididan ham hashamatli, me'morlik va san'atkorlik nuqtayi nazaridan undan ustunlik qiluvchi Madrasayi Xonimning o'z vaqtida tezkorlik bilan, shoshilinch tarzda bino etilishi uning ko'p o'tmay xarobaga aylanishiga olib kelmadimikan? "Bibixonim va me'mor" afsonasi ham ana shu madrasaning qurilishi bilan aloqador tarzda yaratilmadimikan? Bizningcha, bog'liq va aloqador bo'lsa kerak. Negaki, Amir Temurning o'zi qurdirayotgan va sarkorlari belgilangan jome masjidining qurilishiga Saroymulkxonim aralasha olmasdi. O'zining tashabbusi bilan bino qilinayotgan madrasa qurilishi esa boshqa gap.¹

Saroymulkxonim madrasasining keyingi davrdagi taqdiri haqida ko'pchilik olimlar, jumladan L. Y. Mankovskaya ham "Bibixonim madrasasi XVI asr oxirlarida Buxoro amiri Abdulloxon II ning buyrug'iga binoan tagtugi bilan buzib tashlandi", degan fikrni bildiradilar. Ammo mashhur olim M. Y. Masson bu masalada XVI asr tarixchisi Hofiz Tanishning "Abdullanoma" asarida keltirilgan fikrini ma'qullashga moyillik ko'rsatadi. Hofiz Tanish shunday yozgan edi: "Hozir... hijriy to'qqiz yuz to'qson beshinchi (milodiy 1587) yilda uning (Samarqandning) ma'murligi nihoyatda ortdi. U viloyatda buyuk amir (Temur) va uning avlodlaridan qolgan hamda buzilish va vayronlikka yuz qo'ygan imoratlarni (Abdulloxon II) tuzatishga buyruq berdi. Janob Qulbobo Ko'kaldosh uni tuzatish va qurishda tirishqoqlik ko'rsatmoqdalar". Hofiz Tanish qaysi imoratlarning buzilish va vayronlikka yuz qo'yganini nom-banom aniq yozmagan.

¹ Men ham ushbu qissaning birinchi nashrida bu asossiz fikrni qayd etib, xatoga yo'l qo'yanman (X.D.).

Shuning bilan birga ularning qaysilari tuzatilgani haqida ham ma'lumotga ega emasmiz.

Ammo o'sha davrda xarobalikka uchragan imoratlar qatorida Saroymulxonim madrasasi ham borligini ayrim manbalar tasdiqlaydi. Bu madrasani Qulbobo Ko'kaldosh ta'mirlashga ulgurmagan ko'rinadi. Chunki 1605-yili yozilgan "Tazkirat ush-shuaro"ning muallifi Mutribiy Samarqandiy (u Samarqandda tug'ilib, voyaga yetib va shu yerda olamdan ko'z yumgan) ko'pgina shoirlar, jumladan, Figoriy Samarqandiy haqida so'z ochib, uning turar joyi to'g'risida shunday yozadi: "Figoriy Saroymulxonimning oliya madrasasidagi (hozirda madrasaning oliylik sifatlariga futurlar yetgan) hujrada yashar edi".

Shuni uqtirish lozimki, Mutribiy Saroymulxonim madrasasini ayrim kishilarga o'xshab Amir Temur qurdirgan jome masjidi bilan aralashtirmaydi. Chunki boshqa bir munosabat bilan bu masjid nomini "Masjidi jomei buzurg" – ulug' jome masjidi sifatida tilga oladi.

Demak, 1605-yili Saroymulxonim madrasasi o'zining oldingi hashamatini muayyan darajada yo'qotgan bo'lsa-da, ammo mavjud hujralarida odamlar yashagan. Mutribiy o'z asarida faqat o'sha zamonning ancha mashhur bo'lgan shoiri Figoriy nomini tilga oladi, ehtimolki, boshqalar ham – mudarrislar, tolibi ilmlar ham bo'lgandir.

Shundan kelib chiqqan holda, yuqoridagi fikrga, ya'ni Saroymulxonim madrasasi XVI asr oxirida Abdulloxon II ning buyrug'iga binoan tag-tugi bilan buzib tashlandi, degan asossiz fikrga tahrir kiritish ma'qul. Shundan so'nggi davrda Saroymulxonim madrasasi taqdirida fojia yuz beradi. XVIII asr va undan keyingi davrlarda yozilgan kitoblarda bu madrasa tilga olinmaydi... Demak, bu vaqtda madrasa tag-tugi bilan buzilgan ko'rinadi. XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlarida yozilgan "Tarixi kasira"da shunday bir e'tirof uchraydi: XVII asrning o'rtalari va ikkinchi yarmida Movarounnahr, jumladan, Samarqandda katta fatarot (xaroblik) yuz bergan ekan. Shu jihatdan qaraganda XVII asrning boshlarida ancha xarob bo'lgan Saroymulxonim madrasasi ana shu fatarot vaqtida qulagan bo'lishi mumkin. Shundan so'ng uning tosh va g'ishtlari boshqa maqsadlarda ishlatilgan ko'rinadi...

Bu madrasa va uning qandayligi haqida yangi so'z arxeolog olimlarimizning g'ayrati bilan maydonga kelar va fani-

mizni, tushunchalarimizni yangi xulosalar, ashyoviy dalillar bilan boyitar, tarixchi va filolog olinlarimizning ishtirokida yangi-yangi manbalarning kashf etilishi bilan bu madrasaning ilmiy-madaniy hayotdagi mavqeyi belgilanar, degan umiddamiz. Arab maqolida aytilganidek: “Alvaqtu sayf ulqote” — Vaqt o‘tkir qilichdir.

Bu masalaga alohida e‘tibor qilinishing boisi shundaki, o‘sha vaqtlarda bino etilgan imoratlar kimning nomi bilan atalishidan qat’i nazar, ular ijodkor me‘mor, donishmand, muhandis, mohir naqqosh, hattot, toshyo‘narlarning ajoyib mehnati tufayli maydonga kelgan. Ana shu ijodkorlar uyg‘unlik va mutanosiblik, go‘zallik va mo‘jazlik qonuniyatlari asosida halol mehnat qilib, o‘sha imoratlar vositasida o‘zlariga — yaratuvchi fikr va hunar ahliga, mehnat ahliga haykallar yasab qoldirganlari jihatidan ularning qadr-qimmatini benihoya baland va ulug‘dir”.

Amir Temur jome masjidi va Saroymulxonim — Bibixonim madrasasini tiklagan ustalar kimlar edilar? Bu haqda Mirzo Bobur esdaliklarida va boshqa tarixiy manbalarda tilga olingan hindistonlik sangtarosh — toshyo‘nar ustalar haqidagi qisqa qayddan boshqa aniq ma‘lumot uchratmadim. Biroq Ibn Arabshoh xuddi ana shu imoratlar tiklangan davrda Samarqandda yashagan mashhur ustalar nomini tilga oladi. Jumladan, u sangtaroshlarning eng mohiri Oltun ismli usta bo‘lganini (ismidan turkiy qavmga mansubligi bilinib turibdi) va u o‘z hunarida tengi yo‘q mo‘jizalar ustasi bo‘lganini aytadi. Naqqoshlar orasida esa Abdulhay al-Bag‘dodiy bilan bahslashadigani bo‘lmagan.

Abdulhay al-Bag‘dodiy o‘sha davrning mashhur musavviri Sulton Uvaysiy Jaloiriy — usta Shamsuddinining tarbiyasini olgan. Amir Temur 1393-yilda Iroqni zabt etgach, uni Samarqandga olib kelib, saroyidagi naqqosh va musavvirlarning rahbari qilib tayinlaydi. Abdulhay qo‘l ostida ishlagan musavvirlardan ayrimlarining, jumladan, usta Abdulla va Zahiriddin Azhor kabilarning nomlari ham ma‘lum. Bizning Amir Temurning Bog‘i dilkushodagi saroyi devorlarida Hindiston urushi manzaralari tasvirlanganidan xabarimiz bor. Agar Abdulhay al-Bag‘dodiy Samarqandga 1393-yilda keltirilgani, Hindiston yurishi esa 1398 — 1399-yillarda bo‘lganini inobatga olsak, o‘sha manzaralarni Abdulhay rahbarligida ishlagan ustalar yaratgani haqida taxmin qilishimiz mumkin. Musavvir umrining

oxirida (u 1420-yilda Samarqandda vafot etgan) diniy aqidalardan kelib chiqib, ko'p asarlarini kuydirib tashlaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, bizgacha musavvir qalamiga mansub va ulug' Sa'diyning "Guliston" asari bayonida chizilgan "O'rdak", "Jang manzarasi" deb nom olgan ikki miniatyuragina yetib kelgan.

Men sakkiz yilcha burun Abdulhay Bag'dodiyga bag'ishlab bir she'r bitgan edim:

ABDULHAY SO'ZI

*Yo'q, yo'q, bo'yoqmas bu, yo'q, yo'q bo'yoqmas,
Bu qondir — yaramdan bo'zga tomgan qon.
Bu sorig' — zardobdir, aylaydi lohas,
Bu yashil — bo'g'zimda bo'g'riqqan qush — jon.*

*Falak, nima qildim, niyating nedir,
Nega yuragimga solding vahima?
Qayda qoldi sharaf? Sharaf, ko'mak ber!
Umr — tinch ummonda adashgan kema.*

*Mana bu tasvirda: Saroyda bazm.
Maishat ko'zlarda qahqaha urar.
Ammo unda yo'qdir, qancha solma razm,
Bag'doddan men bilan yo'l bosgan qullar.*

*Mana bu tasvirda: Arslon ovi,
Qo'rquvdan dam-badam kishnaydi otlar.
Ana, qullar haydab kelgan arslonga
Shahzoda zarb bilan nayzasin otar.*

*Nega tasvirda yo'q arslon g'ajigan
Qul bola tasviri — yerga tomgan qon?!
Nega tasvirda yo'q g'amdan ichikkan
Onaning ko'ksida to'lg'angan giryon.*

*Nahot, men yolg'onga berdim qalbimni
Va bular barchasi yolg'ondir, yolg'on.
Bu sorig' — zardobdir, qiynaydi meni,
Bu qizil — gul emas, oqayotgan qon!*

*...Tag'in sen keldingmi?! Tag'in keldingmi,
Arslon g'ajigan bolakay?! ...Hayhot!*

*Sening ta'qibingdan qutulamanmi
Ko'zlarim ortida qolganda hayot.*

*Tag'in sen keldingmi?
Mana, qilich, sanch!
Sanchgin yuragimga — sening haqqing bor.
Bu qo'rqqoq vujudni asrlonday yanch,
Bu qo'rqqoq qalamni yondirib yubor!*

*Jasorat, Jasorat,
Kirib kel, qonim
Yugursin yurakka, to'lib nafratga.
Poklansin sen yoqqan o'tda imonim,
Ko'zim giryon bo'lsin xalq chekkan dardga.*

*O, falak, quvvat ber,
Yuragim qonsin —
Kul bo'lsin hayotning yolg'on surati.
Ularni yondiray — shu gulxan bo'lsin
Bir umr izlagan dil jasorati.*

Ibn Arabshoh o'zi tilga olgan ustalarning har biri o'z davrining buyuk san'atkorlari, har biri mo'jizakor, deb hikoyasini: “Bu kishilar men bilib, zikri-yu ismi xotiramda qolganlar, ammo men bilmaganlar-u yoinki bilsam ham zikri esimga kelmaganlar esa behad darajada ko'p bo'lib hisob-kitobdan xorijidir”, degan so'zlar bilan yakunlaydi.

Maqbaraning peshtoqi rang-barang koshinlar bilan bezatilgan. Sakkiz burchak shaklida qurilgan maqbara ichki devorlarida yashil, qizil, qora bo'yoqlar bilan bezaklar ishlangan. Izoralarga yulduz nusxa ko'k naqshlar solinib, ular koshinli hoshiyalar ichiga olingan. Devorning ba'zi yerlariga keng yaproqli qizil meva daraxtlari rasmi ishlangan. Maqbara dahmasiga maxsus eshikdan kirilgan. Dahma devorlari ham koshinli bo'lib, unda toshtobut saqlangan. Tobut ichida antropologlar fikricha, oltmish-yetmish yoshdagi ayolning mumiyolangan jasadi bo'lgan (bo'lgan deyishimizga sabab, quyida bu jasadning keyingi qismatidan hikoya qilsak, anglab olarsiz), bu esa dahmada Bibixonim — Saroymulixonim dafn qilinganini tasdiqlaydi. Jasadni mumiyolash, uni toshtobutga solib qo'yish Movarounnahrdagi dafn rasm-rusumiga zid bo'lib, bu tariximizdagi yagona hodisadir.

Dahmada Saroymulixonimdan bo'lak yana ikki ayol qabri bor. Yaqinda Samarqandda bo'lganimda yillar davomida nochor ahvolda turgan maqbara atrofi tozalanib, keng maydon qilinayotganini ko'rib quvondim.

19

Samolyot Samarqand qo'nalg'asiga yarim tunda qo'ndi. Yusupov muzeyga qo'ng'iroq qilishni o'yladi-yu, biroq muzey ixtiyoridagi yolg'iz mashina — yuk avtomobili haydovchisi shu paytda uyida — semiz xotini qo'ynida mushukdekkina bo'lib, pishillab uxlab yotganini tasavvur qilib, fikridan qaytdi. Va qo'nalg'a binosi oldidagi maydonchada yirik-yirik yulduzlarga tikilgan ko'yi Samarqand Malikasi tobutini quchoqlab tong ottirdi. Hali atrof yorishmay turib, xira pashsha g'ing'illashidek bir tovush eshitildi. Ko'p o'tmay shalag'i chiqqan yuk mashinasi ko'rindi. Bu tonggi reysda poytaxtga uchadigan rais boboni kuzatib chiqqan xo'jalik mashinasi edi. Rais bobosining yukini qo'nalg'a binosi ichkarisiga kiritib, xayr-xo'shlashib qaytib chiqqan yoshgina haydovchi yigit mashinasi oldida bir chindim nos otib olish uchun to'xtadi-yu o'zi tomonga yugurib kelayotgan sochlari to'zg'oq, ko'zlari qontalash kishini ko'rib qo'rqib ketdi. “Devona” kabina eshigiga yopishdi. Ammo eshikni ochishga ulgurmasi, “devona” uning qo'lidan shappa tutdi. Keyin qandaydir Bibixonim, qandaydir mumiyolangan jasad yotgan quti, shu qutini qayoqqadir olib borish zarurligi haqida hovliqib, poyintar-soyintar gapira ketdi. Avvaliga qattiq cho'chiganidan hech balo tushunmagan yigit jon holatda uning qo'llaridan qutulishga urindi. Biroq harakatlari zoye ketdi, changakday barmoqlar uni qo'yib yubormadi. Oxiri gap nimadalingini oz-moz anglagan yigit bu odamdan faqat u aytgan manziliga olib borsagina qutulishi mumkinligini tushundi. Ikkovlashib inqillab-sinqillab tobutni mashinaga ortishdi. Mashina g'ing'illab, yo'talib, temir suyaklari qisirlab yo'lga tushdi.

O'sha kecha oy to'lg'in edi. To'lin oyning tillarang shu'lalari mashina kesib o'tayotgan kimsasiz Afrosiyob butazorlarini, do'ng-tepalari-yu, o'r-jarlarini sutdek yoritib turardi. Bu huvillagan kimsasiz maskanda tanho yuk mashinasining lapanglangan qora sharpasi va zo'riqib,

g'ing'illashigina tiriklikdan dalolat berardi. Kuzovda Bibixonim jasadi yotgan qutini silkinib ketishidan cho'chib quchoqlab o'tirgan Yusupov bahor kechasining naqadar sovuq bo'lishini tuyqusdan sezdi.

Qadim Afrosiyob garchi kimsasiz va huvillagandek ko'rinsa-da, uyg'oq edi. Bahor nafasi allaqachonlar uni uyg'otib, bag'ridan unib chiqqan maysalar tomirlarida iliq sharbat yugurtira boshlagandi. Shu uyg'onish tufayli havoni ming turli o't-o'lanlarning qurama isi tutib ketgan, dara-yu o'ngirlarda, arxeologlar qazib, tashlab ketgan chuqurlarda boychechag-u chuchmomalar unib chiqqan, baland-past tepaliklarda, chimzorlarda moychechaklar, lolaqizg'aldoqlar, jag'jag'lar, binafshalar gul ocha boshlagan, etakdagi Obi Rahmat sohilini yalpizlar, samarqandcha kalom bilan aytganda, pidinalar bosgan edi. Bu o't-o'lan-u gul-chechaklarning biri yunon nayzasidan yiqilgan alp yigit, biri arab qilichidan yer tishlagan oqsoqol qariya, biri mo'g'ul kamonidan uzilgan o'q yuragiga qadalgan murg'ak bola, biri chor askari miltig'ining o'qiga uchgan mushtipar kampir ekanini Afrosiyobdan boshqa hech kim bilmasdi. Bu qadimiy tuproq vujudida talonchilar-u arxeologlar qazib tashlagan maydonlarda sochilib yotgan rango-rang sopol siniqlaridek mangu bitmas armon yashirin edi. Shu bois ham u anovi shalog'i chiqqan yuk mashinasi shovqinini emas, bir paytlar shu adirlarda ot choptirib, chechaklar tergan malikaning tobutini quchoqlab o'tirgan inson yuragining betoqat tepinishlarini eshitar va bu tepinishlarda o'z armonlariga egiz hislar borligini sezib, nafasini ichiga yutgan edi.

Afrosiyob osmonida yulduzlar g'ujg'on o'ynardi. Yaqinlashib kelayotgan tong nafasi urilib, qora osmon bilan qora zamin ulangan sarhadlar bo'zarib, ajralayotgan joylarda bo'zimmtir shu'la paydo bo'la boshlagandi. Bu shu'la tepaliklar ortiga o'tib so'nib qolgandek bo'lar, mashina amallab tepaga chiqqanda yana pirillab tovlana boshlardi. Yusupovning ko'ksiga salqin shabada urilardi.

Agar Yusupov shu tobutli mashinani to'xtatib, quloq solgani-da, Afrosiyob qa'ridan chiqib kelayotgandek tuyulgan og'ir sukunat "sas"ini eshitgan bo'lardi. Bu og'ir sas har qanday odamni tahlikaga solardi. Kimda-kim, bu sasni bir bor eshitsa, juda yiroqlarga, dunyoning narigi boshiga ketsayam, baribir uning dahshatidan qutulolmasdi. Bu sas zamin qa'ridan buloq suvidek sitilib chiqib, Ko'hi Qof g'orlarini qo'riqlab yotgan devlardek og'ir-og'ir, surina-

surina qadam tashlar, Samarqand sarhadigacha yoyilib borar va qo'rg'on tomonidan kimlarnidir tinmay o'z huzuriga chorlardi.

Agar Yusupov mashinani to'xtatib bir zum atrofga quloq solganida ko'hna zamin qa'ridan kelayotgan juda behisob odamlarning tovushlarini eshitgan bo'lardi. Ammo tong sukunatini buzib borayotgan mashinaning beshafqat yoqimsiz shovqini bu ovozlarni bosib borardi. Afrosiyob qa'ridagi odamlar tiriklarni chaqirardilar, tiriklar esa ularning borligini bilmay, sezmay xotirjam o'tib-qaytaverar, bemalol yashayverar edilar.

Mashina pastga sho'ng'ib, navbatdagi baland adirga ko'tarildi. Xuddi shu yerda yo'lning chap qirg'og'idagi adir tepasida yam-yashil giyohlar orasida qip-qizil lolaqizg'aldoq shamolda tebranib turar, shahar tomon ketib borayotgan yuk mashinasiga hayratlanib boqardi. Bu Chingizxonning pakana askarlari shahar kutubxonasiga o't qo'yganda, olov ichidan bir kitobni yulqib olib, ko'ksiga bosib qochishga tushganda, otliq mo'g'ul askari kamonidan uchgan o'qdan halok bo'lgan bola edi. Shuning uchun kimda-kim shu lahzada — u piyoladek bo'lib ochilib turgan mahalida kelib hidlaganda edi, undan temir va qon hidi kelayotganini sezardi. Lolaqizg'aldoq hayrat ichida tikilardi. U bugun ochilganda — dunyoni ilk bor ko'rib turardi. U har bahorda qayta unib chiqsayam, o'tgan ko'klamlarni unutar va bu yorug' dunyoni ilk marta ko'rib turgandek hayratga tushardi.

Tepaga zo'riqib ko'tarilayotgan mashina motori bo'g'iq g'uvillar, bu g'uvillash barobarida qilich-u qalqonlarning jarangi-yu kamonlardan uchgan o'qlarning vizillashi eshilib ketganday bo'lar, shu boisdanmi, haligi lolaqizg'aldoq titrab-qaqshab, maysalar orasiga o'zini urayotganga o'xshardi. Uning vujudida abadul-abad o'lmaydigan bola qo'rquvi uyg'ongan edi. Motor ichidan chiqqan sas, lolaqizg'aldoq nazarida butun olamga, yer-u osmonga, tog'-u toshga, gul-u chechakka, oy-u yulduzga, uning o'ziga "Seni o'ldirishga boryapman!" deya tahdid qilardi.

Lolaqizg'aldoq — bola jome masjidi bilan kutubxonaning lovillab yonayotganiga maroqlanib tikilib o'tirgan, suv ko'rmaganidan betlarini qasmoq bosgan, badjahl odamlarni esladi. Ularning pishirilmagan go'sht qoni qotib qolgan lablari orasidan chiqayotgan tupukli, bo'g'iq qichqiriqlarini baralla eshitganday bo'ldi.

Masjid bilan kutubxona atrofida ustma-ust qalashib yotgan murdalar — aniqrog‘i onasi va ukalari jasadlari ostida tirik qolgan bola emaklab chiqib, bahor shamolidan battar avjlanib yonayotgan kitoblarning birini qo‘yniga yashirdi. So‘ng irg‘ib turib, qocha boshladi. Shu zahoti maydon o‘rtasida ot minib turgan ukki ko‘zli askar uni ko‘rib qolib, qilichini yalang‘ochladi. Keyin bolani quvishni o‘ziga ep ko‘rmay, yelkasidan kamonini olib, mo‘ljallab o‘q uzdi. Qochib borayotib yelkasi osha orqaga qaragan bola vizillab uchib kelayotgan o‘qni ko‘rib, undan qochib qutulolmasligini bilib, bor ovozi bilan “Onajon!” — deb qichqirdi. Afrosiyob tomondan esib turgan shamol uning bu qichqirig‘ini olib osmonga uchdi.

Lolaqizg‘aldoq har ko‘klamda unib chiqar, har ko‘klam o‘rtasida olis tog‘lar tomondan guvillab esgan shamol olib kelgan “Onajon!..” qichqirig‘ini eshitib yerga egilib olar, nimjon vujudini titroq chulg‘ardi. O‘sha shamol keladigan fursat yaqin edi. Ammo chechak bundan bexabar edi — u bu lahzada tepaga zo‘riqib chiqayotgan mashina motorining bo‘g‘iq g‘uvillashi aralash eshitalayotgan sovuq sadolar tahdididan qo‘rqan, yerga qapishib olgan edi. U bu sovuq sadolarni tinglar ekan, qo‘rquvdan boshi aylanib, bir narsani zo‘r berib eslashga urinardi: bu beshafqat ovozlarni qayerda va qachon eshitgan edi? Qo‘rquv uning xotirasini ayamay qiyma-qiyma qilib tashlagandi, uning vujudidagi bola bilan ko‘zlarida qahr va sovuq o‘t yongan, tezak hidi anqib turgan badjahl to‘da o‘rtasida qo‘rquv turardi. Shu qo‘rquv tufayli uning xotirasi xiralashib bir narsani zo‘r berib eslashga urinardi: bu qo‘rqinchli va beshafqat ovozlarni qayerda va qachon eshitgan edi?..

Yusupov tepaga ko‘tarilgan mashina ustida turib, mudroq ko‘zlarini zo‘rg‘a ochib, osmonga boqdi: qop-qora samoda yulduzlar g‘ujg‘on edi. Olis tog‘lar tomonidan guvillab uchib kelib, uning ko‘ksiga urilayotgan shamolning shiddati kuchaygandek bo‘ldi. Shu payt qandaydir bir mahzun narsa yodiga tushgandek yuragi qisildi, chuqur oh tortdi. Bu mahzun narsa nima ekanligini anglay olmadi, chunki charchoq ta‘sirida uning miyasida quyuq zulmat paydo bo‘lgan, u yalt etgan fikrni chulg‘ab o‘chirar edi. Yusupov zo‘r berib qanchalik urinmasin, harakati zoye ketdi. U ko‘nglini bezovta qilgan mahzun narsani unutish uchun yo‘l chetiga ko‘z tashladi: bo‘zarib borayotgan tong yorug‘ida yo‘l pichoq kabi kesib o‘tgan adir teparog‘ida

yam-yashil maysalar ichida piyoladek keladigan lolaqizg'aldoq tovlanib turganini ko'rdi. "Kimning qismati bu?" – deb o'yladi u. Ushbu savol qaydan xayoliga kelganini hali anglamay, guvillab esgan shamol ko'ksiga shiddat bilan urildi-yu, qulog'i ostida "Onajon!" – degan dahshatli bir faryod yangrab ketdi. Ha, ha, aniq yangrab ketdi. Qo'rqqanidan Bibixonim jasadi yotgan qutiga qattiqroq yopishdi.

Samo battarroq bo'zardi. Sharq tomondagi tog'lar tepasida uyulib yotgan bulutlar nimqizil rang bilan chulg'ana boshladi. Karvon-karvon bulutlar tuni bilan tiniq tortib yotgan samoni asta-sekin bosib kelayotgani ko'rindi. Qushlar uyg'onadigan payt edi. Yorug' ortgani sayin tolg'in Yusupovning ko'ksi bahor tantanasiga esh bo'la boshladi.

Faqat Afrosiyob emas, butun tevarakda: kunchiqardan kunbotar sari oqib borayotgan Zarafshon mavjlarida, Temurning omon qolgan bog'-rog'larida, janub tomondagi cho'qqilarini oppoq qor bosib yotgan tog'larda, Konigil atrofidagi qishloq hovlilarida, Siyob, Darg'am sohillarida, Cho'ponota etaklarida ko'pchigan dalalarni qoplab ulguragan sabza maysalarda, g'unchalari yozila boshlagan atirgullarda, suvlari yo'llarga toshib chiqayotgan ariqlarda, mozorlardagi yangi qabrlar ustiga egilib shovillagan chilonjiydalarda, Ulug'bek rasadxonasi joylashgan tepalik ustida birin-ketin so'nayotgan dunyodagi eng yorug' yulduzlarda, sharq tarafdin siljib kelayotgan qop-qora bulutlarda va yuk mashinasi ustida o'z makoniga qaytib kelayotgan Bibixonim jasadi yotgan qutini ushlab olgan Yusupov ko'ksidagi hasratda ham ko'klam tantana qilardi.

Yuk mashinasi qo'nalg'adan yo'lga chiqqach, bir soat deganda muzeyga yetib keldi. Yusupov tong salqinida miriqib uxlab yotgan muzey qorovulini bazo'r uyg'otib, uchovlashib qutini ichkariga olib kirishdi. Haydovchi yigitga quruq rahmat aytayotganidan uyalib ketgan Yusupov churq etmay uni mashinasigacha kuzatib qo'ydi. Qaytib qorovulxonaga kirgach, qorovul chol uzatgan iliq choyni ichar-ichmas uxlab qoldi.

U qancha uxlaganini bilmadi. Ammo g'o'ng'ir-g'o'ng'ir tovushlardan uyg'onib ketganida kun yorishib qolgandi. Nima bo'layotganini anglashga urindi, qulog'ini qancha ding qilmasin, hech nimani tushunmadi. G'o'ng'ir-g'o'ng'ir tovushlarni eshitdi, xolos. Qotib qolgan tolg'in gavdasini yozish uchun kerisha-kerisha tashqariga chiqdi-yu, og'zi

ochilib qoldi. Muzeý darvozasi oldini odam bosib ketgan edi.

Uni ko'rib olomon ichidan nimalarnidir aytib baqira boshladilar. U bu baqirgan odamlarni tanigandek bo'lar, ammo ularning kimligini eslay olmasdi. Miyasini chulg'agan quyuq zulmat hali tarqamagan edi.

Shu payt muzeýning kichik eshigidan besh-olti militsioner kirib kelganini, ularning orasida shahar militsiyasi boshlig'i ham borligini ko'rib, Yusupovni vahima bosdi. "Nahotki, muzeýga o'g'ri tushgan bo'lsa? Axir, o'g'irlanadigan narsalarni allaqachon o'g'irlab ketishgan-ku!" — deya ingradi u ichida alam bilan.

— Bibixonim qayerda?! — deb so'radi shahar militsiyasining boshlig'i...

20

Bibixonim haqida to'qilgan afsonalarning biri Ishratxona maqbarasi bilan bog'liq. Aslida esa bu yodgorlikning Bibixonim bilan sira bog'liqlik joyi bo'lmay, u malika vafotidan deyarli yarim asr keyin — Temurning nabirasi Abusaid mirzo davrida — mirzoning xotini Habiba Sultonbeka tomonidan uning dunyodan bevaqt ko'z yumgan farzandi Sohib Davlatbeka sharafiga qurdirilgan.

"Samarriya" dan: "Xoja Abdidarun mozorining shimolida bo'lib, xalq tomonidan "ishratxona" deb ataladigan yuksak dahma ulug' haram masturasi Davlatbeka dahmasidir. Uning onasi Amir Jaloliddin qizi Habiba Sultonbegim ushbu gumbazni bino qildirib, turmoq uchun bir necha hujra soldirgandir".

So'nggi yillarda bosilgan ayrim maqolalarda Ishratxona haqida ayrim xato mulohazalar aytilganiga diqqatni tortmoqchiman. Bobur Mirzoning "Boburnoma" da: "(Temurbek) Samarqandning sharqida ikki bog' solibtur, birikim yiroqroqtur, Bog'i Bo'ldurur, yovuqrog'i Bog'i Dilkushodur. Andin Feruza darvozasig'acha xiyobon qilib, ikki tarafida terak yig'ochlari ektiribtur. Dilkushoda ham ulug' ko'shk soldiribtur", — deb yozganiga asoslanib ba'zilar Bobur tilga olgan Bog'i Dilkushoda solingan ko'shk bugun Ishratxona nomi bilan mashhur yodgorlikdir, deb ko'rsatmoqdalar. Shu jumladan, men ham bu noto'g'ri fikrni bir maqolamda ishlatganimni tan olaman. Holbuki, Bog'i Dilkusho Bobur Mirzo yozganidek, shaharning sharqida

bo'lsa, Ishratxona shaharning janubi-sharqida, Feruzbog' yaqinida bo'lgan. "Samariya"da Amir Temur soldirgan bog'lar haqida hikoya qilinib shunday guvohlik beriladi: "Amir Temur Ko'ragon soldirgan bog'larkim, Eram gulistonini rashk qilar darajada, yettita ekan: Birinchisi Bog'i Shamol, Samarqandning shimolida, Devori qiyomat ichida, ikkinchisi Bog'i Baland. Bu ham shimol tomonda. Uchinchisi Bog'i Bihisht, to'rtinchisi Bog'i Chinor. Bu ikki bog' shaharning kunchiqar tomonida. Beshinchisi Bog'i Dilkusho bo'lib, Konigilning janub tomonida, Konigil Ko'hak daryosining yoqasida, Samarqandning eng go'zal va chiroyli yeridir. Oltinchisi Bog'i Zog'on, Shovdor tumanining shimol tarafida voqe'dir. Yettinchi: Bog'i Jahonnumo, Anhor tumanida bo'lib, tog' etagiga yaqin yerda, Samarqandning janubida bino qilingandir".

Har bir voqeani sirli va havasli bo'lishini istovchi oddiy xalq zamonlar o'tishi bilan Ishratxona yodgorliginiyam buyuk jahongir va oqila malika nomi bilan bog'lab, rivoyatlar to'qib o'z xotirasida avaylab saqlab kelgan.

Emishkim, Bibixonim Amir Temurdan ruxsat olib, Bog'i Feruza tomonda o'ziga maqbara tiklabdi. Muddat yetib, bino qad tiklab ko'zlarni yashnatib Samarqandning eng go'zal imoratlari bilan husn talasha boshlagan kunning birida, uni tomosha qilish uchun Amir Temur kelibdi. Binoning go'zalligi va muhtashamligini ko'rib hayratlangan jahongir suyukli mahbusiga: "Bu maqbara emas, balki shodlik va xurramlik uyi — Ishratxona bo'lmog'i lozim", — degan ekan.

Bunday rivoyatlarning paydo bo'lishiga yodgorlikning Ashratxona, ya'ni arab tilida "o'nta xona" mazmunini bildiruvchi nomi bilan atalgani sababchidir. Yillar o'tib oddiy xalq ma'nosi noma'lum "Ashratxona"ni izohlash juda oson "Ishratxona" degan so'zga aylantirib yuborgan. Inqilobdan keyin esa ba'zi o'ta "bilimdon" va "chaqqon" charm kamzulli olimlar tarixiy hujjatlarni o'rganish o'rniga o'tmishni qoralashni doimiy mashg'ulotga aylantirganlarida, ularga Ishratxona nomi juda qo'l kelgan. Ular "Bu bino ishrat bilan shug'ullanish uchun qurilgan", degan yolg'onni o'zlariga qurol qilib olganlar. Oqibatda, bunday ko'r-ko'rona qarash yodgorlik taqdiriga juda ayanchli ta'sir ko'rsatdi va hanuz ko'rsatmoqda.

– Bibixonim qayerda? – deb so‘radi, shahar militsiyasi boshlig‘i.

Haligacha gap nimadaligini tushunmay garangsirab turgan Yusupov militsionerlarni ichkariga boshlab kirib, tobut joylashtirilgan qutini ko‘rsatdi.

– Oching! – dedi shahar militsiyasining boshlig‘i.

Yusupov quti ustiga tashlab qo‘yilgan matoni sekin-asta yig‘ishtirib oldi. Shahar militsiyasining boshlig‘i beshafqat vaqt o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan ayol murdasiga ko‘zi tushishi bilan burnini jiyirib, “Yoping, yoping!” – degandek ishora qildi. U bilan kelgan oddiy militsionerlar bo‘lsa, o‘z hukmdorlari tufayli butun shaharning tinchini o‘g‘irlagan mo‘jizani ko‘rish baxtiga muyassar bo‘lganlarini sezmaganday toshhaykallar kabi qotib turardilar. “Mana, sen ham qamoqqa olinding, Bibixonim!” – deb o‘yladi Yusupov ichida. Militsiya boshlig‘ining gap-so‘zidan keyin hamma narsa ayonlashdi: muzey darvozasi oldida to‘plangan olomon Bibixonimni ko‘rishga to‘plangan ekan. Butun ko‘cha odam bilan to‘lib ketgan emish. “Bu odamlar qachon va kimdan Bibixonim olib kelinganini eshitibdi ekan?” – deya Yusupovning boshi qota boshladi. Halitdan shuncha odam eshitgan bo‘lsa, bu yog‘i nima bo‘ladi?

Yusupovni telefonga chaqirishayotganini aytishdi. Obkomdan ekan. “Tezda yetib keling!” – deb buyurishdi. Yusupov yo‘lga otlandi-yu, soqoli olinmaganini obkom kotibi eshigiga yetgandagina sezib to‘xtab qoldi. Ammo nachora? Kirdi.

“Boshimizni qanday tashvishlarga qo‘ydingiz, o‘rtoq Yusupov? – dedi obkom kotibi ro‘para bo‘lishi bilan. – Kimdan ruxsat olib bu ishni qildingiz?”

“Sizlardan...” – dedi Yusupov hayron qolib.

“Nima qilib qo‘yganingizni bilasizmi, o‘rtoq Yusupov?” – dedi kotib, uning so‘zlariga butunlay e‘tibor bermay, qo‘lidagi papirosni kuldonga jahl bilan ezg‘ilar ekan.

Yusupov nima deyishni bilmay, miq etmay turaverdi. Har zamon yosh boladek yelka qisib qo‘yardi.

“Endi o‘zingiz pishirgan oshni o‘zingiz iching, o‘rtoq Yusupov! – dedi obkom kotibi. – Hozir borasiz-da, odamlarga hech qanaqa Bibixonim olib kelinmaganini ayta-siz!”

Yusupov indamay chiqib keta boshladi.

“Keyin kelib natijasini menga aytasiz!” – dedi obkom kotibi.

“Bunaqa ishlar uchun partiya oldida javob berasiz!” – deya yana qo‘shib qo‘ydi tahdidli ko‘yda.

Yusupov xonadan chiqayotib obkom kotibi o‘tirgan kursi orqasidagi devorda osig‘liq turgan portretga ko‘zi tushib, bir dam qotib qoldi. “Xalqlar otasi” miyig‘ida kulib turardi.

“Nima qilib qo‘yding, o‘rtoq Yusupov? Partiya oldida javob berasan endi!...”

Yusupov muzey oldida to‘plangan odamlarga: “Hech qanaqa Bibixonimni olib kelmaganman, hammasi yolg‘on!” – deb aytayman, hech kim tarqamadi. Bir kampir uning qo‘lidan ushlab: “Xuddi tirikday emish-a, shu rostmi?” – deb so‘radi.

“Bilmayman!” – dedi jahli chiqib ketgan “o‘rtoq” Yusupov. So‘ngra olomonga murojaat etdi:

– Hoy, odamlar, tarqalinglar, Bibixonim olib kelingani yolg‘on!

Bu gapga baribir hech kim ishonmadi, tarqamadi.

Quyosh botib, qorong‘ilik tushgandagina olomon siyraklasha boshladi. Xotini Sokina Yusupovni izlab muzeyga keldi. Yusupov u keltirgan yeguliklardan nari-beri totingan bo‘ldi-da, obkomga otlandi. Xotini: “Bibixonimni olib kelganingiz rostmi?” – degan edi Yusupov betoqat jerkib berdi: “Hoy, xotin, uyga qaytsang-chi, hammasi yolg‘on, bildingmi, yolg‘on!!!”

“Hozir siz bilan gaplashishga vaqtim yo‘q!!!” – dedi obkom kotibi nimanidir yozar ekan qog‘ozdan bosh ko‘tarmay.

“Odamlar tarqaldi”, – dedi Yusupov.

“Yaxshi. Siz bilan keyin gaplashamiz!” – dedi obkom kotibi.

Xonadan chiqar ekan, Yusupov qo‘rqa-pisa portretga ko‘z tashladi.

“Seni o‘zim topib olaman!” – dedi u miyig‘ida kulib.

Yusupov yana muzeyda tunadi. Kuni bilan yog‘aman-yog‘aman, deb turgan qora bulutlar tun yarimdan o‘tganda to‘lishib, bag‘rida yalt-yalt chaqinlar chaqnab, birdan shiddat-la quyib yubordi. Yirik marvarid tomchilar qaqragan yerga tasirlab urilib ariqchalardan lim-lim to‘lg‘azib oqa boshladi, ko‘p o‘tmay sekinlashdi, ammo tinmadi. Tongga

qadar mayingina bo'lib shivalab yog'di. To tongga qadar qotib uxlagan Yusupovni allalab chiqdi. Biroq tong azonda u yana besaranjom g'ala-g'ovurdan uyg'onib ketdi. hovliga yugurib chiqdi-yu, aynan kechagiday manzaraga ko'zi tushib, yuragi orqasiga tortib ketdi. Go'yo tush ko'rayotgandek, go'yo kechagi kunda turgandek — kechagi kun abadiy qotib qolgandek edi.

Yana shahar militsiyasi boshlig'i. Yana obkom kotibi.

“Odamlar bir joyda to'planmasligi haqida buyruq borligini bilasizmi?” — dedi shahar militsiyasi boshlig'i.

“Bunday siyosiy ko'rlik uchun javob berasiz!” — dedi obkom kotibi.

Uchinchi kuniyam bu holat takrorlangach obkom maxsus komissiya tuzdi. Va bu maxsus komissiya nazorati ostida o'sha kuni kechasiyoq imi-jimida Samarqand Malikasining mumiyolangan tanasi toshtobut bilan birga bundan olti yilcha burun ochilgan maqbarasiga qaytadan joylashtirildi.

Bundan bexabar qolgan samarqandliklar esa Bibixonimni ko'rish istagida har tongda muzey eshigi oldida to'planaverishardi. Ammo vaqt o'tishi bilan odamlar tobora kamayib bordi, oxiri hech kim kelmay qo'ydi. Hozir bu voqealarni eslaydigan odamlar bormi-yo'qmi, bilmayman.

22

Bibixonim haqida uchinchi afsona: Amir Temur dovul singari o'zga mamlakatlar tuprog'iga kirib borib, jang-u jadal bilan band bo'lgan chog'larida Bibixonim Samarqand saltanatini boshqarar ekan. Mana shunday paytlarda Temur poytaxtida osoyishtalik, adolat-u haqqarvarlik barqaror bo'lar, malika yangi qurilishlar boshlab, shahar husn-jamolini yana go'zal etuvchi hashamatli binolar, ilm-u fan ahliga homiylik qilib madrasalar, din ravnaqi uchun masjidlar tiklar ekan.

Oqila Malika o'z panohidagi fuqarolarning dilida yashirin yotgan sir-u asrorni bilmoq, odamlarning quvonch-u alamidan voqif bo'lmoq maqsadida kechalari erkakcha libos kiyib shahar aylanar ekan. U avval bozor maydoniga borib uyiga shoshilayotgan bozorchilar gap-so'zini, keyin mozorga borib, o'sha kun kimlar yerga topshirilganini bilib olar

ekan, azador oilalarga saroy xazinasidan ul-bul narsa berdirib yuborar ekan.

Har biri olmadek keladigan yulduzlar falak sahnini yoritgan savr tunlarining birida Bibixonim o'zi qurdirgan madrasa talabalari yurish-turishidan, ahvolidan xabar olish uchun g'arq pishgan marvartak tutining hidi anqib turgan madrasa hovlisiga kiribdi.

Hovlini aylanib yurib, hujralarning biridan suhbatlashib o'tirgan uch mullavachcha suhbatini eshitib qolibdi. Mullavachchalar kitob-u qalamlarini bir chetga qo'yib, birbirlariga eng yashirin sirlarini ochayotgan ekan. Suhbat Bibixonim diqqatini tortibdi.

Talabalarning biri – uzoq tog' qishloqlaridan kelib o'qiyotgani va faqir oila farzandi ekanligi bilinib turgan, husni qizlarning tushiga kiradigan darajada ko'rkam mullavachcha yigit ichki bir armon va havas bilan:

– Eh, qaniydi bir marta bo'lsayam Bo'stonsaroy dasturxonida qo'yiladigan noz-u ne'matlardan totib ko'rsaydim, o'lsam armonim qolmasdi, – debdi.

Ikkinchi talaba – kelishgan qomatli, o'qishdan ko'ra ko'proq o'ziga e'tibor berishga moyilligi ko'rinib turgan, xushsurat mullavachcha esa zavqi kelganidan ko'zlarini yumib aytibdi:

– Eh, qaniydi, Bibixonimdek sohibjamol malika mening ma'shuqam bo'lib qolsaydi, dunyodan bearmon o'tardim!

U shu so'zni aytib, ko'zlarini ochibdi-da, birinchi she-rigi bilan uning sir-u asrorini indamay eshitib o'tirgan uchinchi mullavachchaga tikilib qolibdi. Uchinchi talaba – saboq olishdan ko'ra qilich chopishga havasdorligi ko'zlarida chaqnayotgan o'tdan sezilib turgan yigit esa do'stlariga: “Eh, senlarni qara-ya!” degandek biroz tikilib turibdi-da:

– Shuyam orzu bo'ptimi? Men Amir Temurdek buyuk Sohibqiron bo'lishni orzu qilaman! – debdi. So'ngra do'stlari og'iz ochib qolishganini ko'rib, miyig'ida kulibdi-da:

– Ana shunda, – debdi birinchi do'stiga qarab, – sen orzu qilgan noz-u ne'matlar ham va sen... – u ikkinchi do'stiga qarabdi, – ha, sen orzu qilgan Bibixonim ham meniki bo'lardi.

U shunday debdi-yu, do'stlarini qoyil qoldirganini ko'rib, zavq ila kulib yuboribdi.

Talabalar soʻzini eshitgan Bibixonim bir dam oʻylanib qolibdi-da, indamay madrasadan chiqib ketibdi.

Tong otib, Samarqand minoralarining zarhal naqshlarida quyosh nurlari jilolanib turgan bir paytda qovoqlaridan qor yogʻilib turgan uch navkar madrasaga kirib kelib, kechasi bir-biri bilan sirlashgan uch mullavachchani Boʻstonsaroyga olib ketibdi. Gap nimadaligidan bexabar uch yigit yuraklari taka-puka, bir-biriga “Nima gap?” degandek tashvishla qarab turganlarida, ularni Bibixonim huzuriga olib kirishibdi.

Saltanat taxtida oʻtirgan Bibixonimni koʻrgan talabalar taʼzim bajo qilishibdi. Soʻng “buyogʻi nima boʻlarkin?” degan savol ichlarini kemirib, qoʻllarini qovushtirib turishaveribdi.

Bibixonim taxtda oʻtirgancha:

– Orzularing boʻlsa, menga soʻylanglar, qoʻlimdan kelsa, bajo aylayman, – debdi.

Toʻsatdan berilgan bu savoldan biroz talmovsirab qolgan talabalar xayoliga barobar bir oʻy kelibdi: tungi suhbatimizni saroy xufiyalari eshitib, Malikaga yetkazibdi-da! Mullavachchalar endi tamom boʻldik, deb dagʻ-dagʻ titrashga tushishibdi.

Ular jonlaridan umidlarini uzib turganlarida, malika taxtdan tushib kelibdi. Boʻstonsaroy dasturxonini noz-u neʼmatlarini orzu qilgan birinchi talabaga qarab:

– Sening orzuingga yetmogʻing mushkul emas, buning uchun seni saroy oshpazining qiziga uylantirib qoʻyaman. Umring oxirigacha saroy taomlaridan bahramand boʻlish huquqini ham beraman, – debdi.

Malika ohista qarsak chalgan ekan, oldindan tayyorlab, rozi-rizoligi olingan saroy oshpazi va uning qizini hamda mullani boshlab kirishibdi. Oʻsha zahoti nikoh oʻqitilibdi.

Soʻng malika: “Bibixonimday sohibjamol xotinim boʻlsaydi”, – deb orzu qilgan yigitga qarab bunday debdi:

– Men buyuk Sohibqiron Amir Temurning jufti haloliman. Biroq goʻzal bir kanizagim bor, husnda Movarounnahr-u Xurosondagina emas, Shom-u Iroqdayam tengi yoʻq. Oʻsha sohibjamol sening haloling boʻlsin.

Bibixonim ohista qarsak chalgan ekan, husni koʻr koʻzni ochishga, ochiq koʻzni koʻr qilishga qodir bir goʻzal qiz kirib kelibdi. Uni koʻrgan yigitning esi ogʻib qolishiga oz qolibdi. Mulla kanizakni talaba yigitga nikohlab qoʻyibdi.

— Sizlarga Konigildagi bog'imni in'om qilaman, — debdi malika kelin bilan kuyovga. — Bugun oqshom o'sha bog'da to'y bazmini qilg'aymiz.

Shundan keyin baxtdan mast bo'lib turgan do'stlariga takabburona qarab turgan, Temurdek buyuk Sohibqiron bo'lishni orzu qilgan uchinchi yigitga qarab, Bibixonim shunday debdi:

— Sening ishing bularnikidan osonroq... — Malika bu so'zni aytib biroz sukut qilibdi-da, yana so'zlabdi. — Balki og'irroqdir.

Bibixonim uchinchi bor qarsak urgan ekan, xos navkarlarning biri qilich bilan sovut olib kiribdi. Malika yigitga qarab:

— Amir Temurni sohibi saltanat qilgan mana shu qilich bilan sovuti hamda yuragidagi olov. Men senga qilich bilan sovutni in'om qilurman, yuragingda o't bo'lsa, u yog'i o'zingga bog'liq, — debdi.

Tez orada saroyda bo'lib o'tgan bu g'alati voqea butun saltanatga yoyilibdi. Yetti kun deganda qirq kunlik masofada turgan Amir Temur qulog'iga ham yetib boribdi. Malika va uch mullavachcha haqidagi gaplarni eshitgan jahongir xotining oqilaligiga yana bir bor tahsin o'qibdi. Quvonchini yashirolmay tabassum qilibdi -- Samarqanddan chiqqandan beri Amir Temur tishining oqini ko'rmagan boyonlar bu sirning sababini bilmay boshlari qotibdi.

23

Kuzning oxiri edi. Havodan yomg'ir hidi kelardi. Osmonda qora bulutlar qirq qavat bo'lib ketgandek...

Gennadiy Valentinovich Popov bilan muzey hovlisidagi yog'och o'rindiqda suhbatlashib o'tiribmiz. Bibixonim haqida gap boshlashim bilan cholning ko'zidan yosh mildirab chiqdi.

— Eh, men uni ko'rganman!.. — dedi u. — Bu voqea Mamat Solihovich Bibixonimning mumiyolangan murdasi-ni Samarqandga olib kelgan kunlarning birida ro'y berdi.

Bir kuni ishga kelsam, muzey oldi odamlarga to'lib ketibdi. Hammaning og'zida bitta so'z: "Bibixonim". "Xuddi tirikdek emish!" degan shivir-shivir.

Bir amallab ichkariga kirdim. Keyin bilsam, o'sha kuni kechasi Yusupov Toshkentdan Bibixonimning mumiyolan-

gan murdasini olib kelgan ekan. Bu xabar qandaydir anglab bo'lmaz tarzda nur tezligida shaharga tarqalgan edi. Muzeý oldidagi odamlar soni kun sayin ko'payib boraverdi.

O'sha paytlarda muzeý xodimlari tungi navbatchilikda turishardi. Tungi navbatchi — bu, kecha davomida muzeýning to'la xo'jayini demak. Bibixonim Toshkentdan keltirilgan kunning ertasi mening navbatchiligimga to'g'ri keldi. Muzeý oldidagi odamlar birin-ketin tarqalib, g'alog'ovur ko'cha sukunatga cho'nganda, Toshkentdan qaytgandan buyon muzeýda yotib yurgan Yusupov uxlab qolganiga amin bo'lgach, men kalitlar shodasini qo'limga oldim-da, Bibixonim tobuti turgan xona eshigini qo'rqa-pisa ochdim. Ichkari kirib biroz turdim, so'ngra qo'lim bilan devorni paypaslab chiroqni yoqdim. Chiroq yarq etib yondi-yu, shu zahoti negadir "lip" o'chdi. Har bir xonada maxsus joyda sham turishini bilganim uchun, gugurt chaqib shamni izlab topdim, so'ng uni yondirib qo'limga oldim. G'ira-shira yorishgan xona burchagidagi Bibixonim yotgan tobut-qutiga qo'rqa-pisa yaqinlashdim. Shamni ko'rgazma taxtalaridan birining ustiga o'rnatib, tobut ustidagi matoni sekin ko'tardim. Qo'llarim titrardi.

Tobut ichida kichkinagina ayol jasadi yotardi, Ayniqsa, oyoqlari juda kichik edi. "Ha, o'sha paytlardayam oyoqqa yog'och kovush kiydirib o'stirmay qo'yish xonlar orasida rasm ekan-da", — deb o'yladim ichimda. Tarixdan kichkina oyoq ayol go'zalligi belgilaridan biri bo'lganini eshitgandim.

Men Bibixonim xitoylik, deb eshitgandim, Ammo tobutdagi ayol xitoylikka o'xshamasdi. U mo'g'ul yoki turk ayoli ekanligi aniq edi.

Murda boshidagi oppoq soch bir hovuch bo'lib turardi. Qo'l va oyoq barmoqlaridagi tirnoqlar biroz o'sib qolgan edi. Ayol bosh suyagining ayrim joylarida saqlanib qolgan teri hali o'z rangini yo'qotmagan edi. Malikaning egnidagi kiyimlar juda chiroyli edi. Ko'zimni yumsam bu kiyimlarni aniq ko'raman-u til bilan ta'riflab berolmayman.

Popov jim qoldi. Papirosini tutatib, chuqur-chuqur ichiga tortdi.

— Ha, aytgandek, uning bir jimjilog'i yo'q edi. O'nginingmi, chapiningmi, hozir esimda yo'q. Keyinchalik surishtirib ko'rsam, bundan yuz yilcha burun Bibixonim maqbarasiga o'g'ri tushgan ekan. Menimcha, o'g'rini biror nima cho'chitib yuborgan bo'lsa kerak, u malikaning beba-

ho'uzugini jimjilog'i bilan yulib qochgan. Qolgan taqinchoqlarini esa bugungi talonchilar o'g'irlagan bo'lishsa kerak.

Taniqli olim M. Y. Massonning "Samarqanddagi Ishrat-xona nomi bilan mashhur maqbara" maqolasida quyidagi ma'lumotni o'qidim: "Islom an'analariiga ko'ra marhum murdasi yoniga buyumlar qo'yib dafn etilmaydi. Biroq mo'g'ul an'analari saqlanib qolgan XV asrda temuriylarga tegishli qabrlarda islom aqidalaridan chetga chiqish hollari uchraydi. Jumladan, Samarqanddagi Bibixonim maqbarasida ko'milgan toshqobutdagi ayolning bir barmog'i bo'lmani ma'lum. Bu hol ayolning qo'lida qimmatbaho uzuk bo'lgani va qabrni ochgan talonchi uni barmoq bilan uzib olgan bo'lsa kerak".

Bu maqoladan yana shu narsa ma'lumki, Bibixonim qabri noma'lum talonchi tomonidan, keyinchalik yuqorida aytib o'tilgan 1941-yil ochilganidan tashqari, 1927-yildayam rus olimlari tomonidan ochilgan ekan. Bu ochish natijalari bayon qilingan hujjatlar hozir qayerda chang bosib yotgan ekan? Malikaning qolgan taqinchoqlari "Bu qolganiyam o'g'irlanmasin", degan maqsadda o'sha paytda olinmaganmikan? Agar olingan bo'lsa, ular qayerda saqlanmoqda? Milliy boyliklarimiz bo'lmish bu noyob san'at namunalari ko'rish bizga nasib qilarmikan? Yoki ular ham, hozir oshkor bo'lganidek, ochlik yillarida chet ellardan sotib olingan don-u dun evaziga to'langan bir qator qimmatbaho asarlar va buyumlar qatorida berib yuborilganmi? Qachon va kim bu sirlarni bizga ochib berar ekan?

Popov bilan xayrlashib ko'chaga chiqdim. Ko'ksimni nimadir ayamay g'ijimlar, faqat dala bepoyonligi meni bu azobdan xalos etadigandek tuyuldi — shahar chekkasigacha avtobusda yetib oldim-u dala kesib qishloqqa piyoda ketdim.

Tegramda kech kuz pallasi, uzum va anjir g'arq shiraga to'lgan. Zamindan to falakka qadar havo kuz mevalarining xush islariga to'yingan. Hosili yig'ishtirilgan dalalar haydalib shudgor qilingan, dalaga chiqarilgan go'ng va deyarli har kuni falakdan anqib turgan yomg'irning ajabtovur hidi taraladi. Havo salqin. Ammo chinakam sovuq hali yiroqlarda: qishloq chorbog'larida binafshalar, savsargullar ochilib yotibdi, olachalpoq na'matak butalarida qip-qizil mevalari tovlanadi, chinnigullar, hademay qor ostida qolib qaddi bukilishini sezganday alamli titraydi.

Kuzda qosh erta qorayadi, g'ira-shira parda juda tez quyushib, chor atrof bir zumda zulmat qo'ynida qoladi. Shom paytlari yomg'ir tok barglarini shitirlatib yog'a boshlaydi. Yaproqlarini to'kkan daraxtlar tanasi yomg'irda cho'milaverganidan top-toza. Kuz yomg'iri kechasi bilan yog'ib chiqdi. Bunday paytlarda uyda, deraza yonida o'tirib tashqariga tikilishning gashti bo'lakcha. Deraza oynalari yuzida sizilib oqayotgan yomg'irga tikilarkanman, olis o'tmish hasrati yuragimda g'imirlayotganini tuyaman. Tuyaman-u yomg'ir shiviriga quloq tutib o'ylayman: "Ho'v, shaharda, qadimiy bozor yaqinidagi maqbarada go'zal ayol qabri bor. Uning dunyodan ko'z yumganiga olti asrdan ko'proq vaqt o'tdi. Ammo o'sha paytdayam xuddi shunday yomg'ir yoqqan, odamlar deraza oynalarida sizilib oqayotgan yomg'irga maroqlanib boqishgan. Bu yomg'ir abadiy, biz esa... Ammo shu yomg'ir sabab, necha ming yillardan so'ng ham kimdir bizni eslashi mumkin..."

24

O'sha kecha Bibixonim tushimga kirdi. Men sham tutib, qop-qorong'i xonaga kirib kelganmishman. Birdan sham shu'lasida g'ira-shira yorishgan zulmat ichidan bir sharpa chiqib kela boshlabdi. U juda go'zal, qordek oppoq sochlari o'ziga yarashgan, egniga zarbof qabo kiygan ayol edi. U to'xtab menga tikilib qoldi.

Birdan zulmat qochib, hammayoq yorishib ketdi. Olisda moviy gumbazli shahar ko'rinib turgan emish. Men bo'lsam qor bosgan keng bir dalada o'sha go'zal ayol bilan yuzma-yuz turarmishman. Uning chap qo'lidagi jimjiloq o'rnidan oppoq qorga qip-qizil qon tomchilayotganmish. Qon bug'lanib qorni o'yib borayotganmish.

"Sen kimsan?" — dedi oppoq sochli ayol.

"Nevarangman, ena!" — dedim.

"Sovuqqotyapman, bolam, — dedi oppoq sochli ayol. — Men juda sovuq qotyapman... Sovuq qotyapman, bolam".

Yana birdan zulmat cho'kib, ko'z o'ngimda tobut va unda yotgan oppoq sochli go'zal Malika paydo bo'ldi. "Sovuq qotyapman, bolam", — deb shivirlardi u tinmay. Tishi-tishiga tegmay takillar, dir-dir qaltiray boshlagandi Samarqand Malikasi. Tikilib qarab, uni toshtobutda emas, ulkan muz bo'lagi ichida yotganini ko'rdim.

Uyg'onib ketganimda ko'ksim zirqirab qaqshardi.

Go'yo muz tobutda yotgan sochi oppoq Malikaning ta'nali nigohi kelib ko'ksimga sanchilgan va jarohatlagandek edi.

Tush kun bo'yi qilgan mulohazalarimning aks'i edi. Aslida Bibixonim emas, men sovuqqotgan edim bu dunyoda. Bibixonim emas, men o'zim muz bo'lagi ichida yotardim.

25

CHALA QOLGAN DOSTONDAN

*Men shovqinga to'la bozordan
Hayrat to'lib tanu jonimga,
Termilaman ko'kka intilgan
Ulug' xayol — Bibixonimga.*

*Termilaman, topaman izlab —
Huv, xaroba ko'k gumbaz uzra.
Ertak qaddin tiklamoq istab
O'y suradi munkaygan usta.*

*U qovjiroq, titroq qo'llarin
Bo'ysundirib irodasiga,
Quloq solar naqshlar kuylagan
Muhabbatning hikoyasiga.*

*Olislarda guvillar bog'lar
Uchib ketmoq bo'lgandek yerdan,
Usta tubsiz samoga boqar
Va ko'zlari qamashar nurdan.*

*Unga ko'kdan tangri so'z qotar —
Sukut sinar naq shishasimon,
Xira ko'zlar qa'riga botar
Gumbaznamo shaklda osmon.*

*Shunda yonib shiddatdan qalbi
Pastga — yerga tashlaydi nazar,
Unda oniy daqiqa kabi
Uchib o'tar bahorlar, kuzlar.*

*Bilar: pastda sharaf-u olqish,
Bilar: pastda qarilik — xasta.*

*Fisqu fasod, g'iybatu tashvish
Bari pastda, barchasi pastda.*

*Pastda bo'g'iq suronga to'lib
Oqib yotar qadim ko'chalar,
Pastda malla sochin silkitib
So'kinadi mast yordamchilar.*

*Pastda to'plar ko'kdan qulatgan
Yaralangan g'ishtlar, naqshlar,
Pastda Haqning so'zidan qaytib,
Yolg'on aytish, yolg'on to'qishlar...*

*Bunda esa gumbaz va osmon
Bir-biriga qorishib yotar,
Botayotgan quyosh osmonning
Va gumbazning bag'riga botar.*

*Bunda dilda parvozning hissi
Mudom uyg'oq...
Yo Rabbim, nahot?!
Ko'kni qo'msar zanjirlar qisib,
Oddiy qo'lga aylangan qanot...*

26

Hijriy sakkiz yuz yettinchi yili jumadil-avval oyining yigirma to'rtinchi kuni, (milodiy 1404-yilning yigirma sakkizinchi noyabrida) Amir Temur bir umrluk orzusi — Xitoy mulkini zabt etish niyatida Samarqanddan chiqdi.

Dastlab Oqsulotga kelib, bir oycha manzil qurdi. Jumadil-oxirning poyonida jahongir qo'shini yana yo'lga otlandi. Uch hafta davomida uzoq yo'l bosib O'trorga yetdilar. Amir Temur shahar kutvoli Berdibek qo'rg'oniga borib qo'ndi. Saroymulxonim har galgidek eri bilan birga edi.

Amir Temur O'trorda bir oydan ko'proq turdi. Sohibqiron qayerda bo'lsa, saltanat taxti o'sha yerga norasmiy ko'chardi. Ulkan saltanatning har bir burchagida bo'lib turgan voqealar-u "Hech kim eshitmaydi", deb o'ylab pichirlab aytilgan gaplargacha tez orada bir quloqqa — Amir Temur qulog'iga kelib yetardi. Hirotidan — Shohruh mirzo, G'aznadan — Pirmuhammad Jahongir

mirzo, Toshkentdan — Xalil Sulton mirzo, Ozarbayjondan — Mironshoh mirzo, Yassidan — Sulton Husayn, saltanat markazi — jannatmonand Samarqanddan shahar kutvoli Arg'unshoh yuborgan choparlar va xufiyalar har kuni kelib, davlatning yaxshi-yomon gaplaridan uni ogoh qilishar, har bir tadbir uchun maslahatlar so'rardilar.

Berdibek qasrida har oqshom kengash bo'lar, unda saltanat ahvoli, bo'lajak yurishga tayyorgarlik masalalari qayta-qayta ko'rilardi. Biroq reja amalga oshmadi. Hijriy sakkiz yuz yettinchi yil sha'bon oyining boshida navkarlariga yaqinroq bo'lib, tayyorgarlikni nazorat qilish maqsadida Amir Temur shahardan chiqib qarorgohda o'tov tikdi. Garchi qish avjida bo'lsa ham u bahor kelishini intizorlik bilan kutayotgan navkarlariga "Bahor yaqin, tezda qo'zg'alamiz!" degan tuyg'uni mustahkamlamoqchi bo'ldi. Ammo u o'tov tikib chiqqan kundan hafta o'tmay yana qor yog'di. Bir kun oldin shamol bilan uchib kelgan achqimtil islardan ko'pni ko'rgan keksa navkarlar sergak tortdilar: bu qordan darak edi. Bir kun oldin keksa Sohibqironning butun vujudi, ayniqsa, olovli yigitligida kechgan janglarning birida shikastlangan oyog'i zirqirab og'riy boshladi: bu ham qordan darak edi.

Bu safar qor uch kun tinmay yog'di. Olaquroq bo'lib qolgan dasht yana qalin qorga ko'mildi. Qor tingan kundan boshlab esa sovuq kuchaydi, qarg'alar gala-gala bo'lib shahar tomonga ko'chdi. Lashkar turgan yalanglik atrofidagi tepaliklar ustida bo'rilar galasi izg'iy boshladi. Ularning ko'zlariga qon to'lgan, ozg'in etlaridagi junlar sovuqning zo'ridan tikkayib turardi. Bo'rilar odamlar, otlar va tuyalar atrofida aylanib, o'lja poylab pisib yurardilar. Navkarlar endi o'tinga ham, daryodan suv olib kelish uchun ham yakka-yolg'iz emas, ko'plashib boradigan bo'ldilar.

Sirdaryo yuzini muz qopladi, uning o'rkach-o'rkach bo'lib yugurgan to'lqinlari tizginlandi. Ammo diqqat qilgan kishiga muz ostidan beorom suvning osuda shildirshildiri eshitalardi. Sovuq kuchaygandan kuchayib, tez orada muzlagan daryo otliqni bemalol ko'taradigan bo'ldi. "Bunaqada erta-indin muz teshib, suv olishimiz ham mushkul bo'lib qoladi-ku!" — deb ming'irlashardi suv tashishga buyurilgan navkarlar.

Qor tindi-yu, osmon tiniq tortdi. Quyosh qor bosgan tepaliklar uzra jahongir ixlos qo'yib Xo'ja Ahmad Yassaviy

mozori ustiga tiklatayotgan maqbara gumbazi monand niliy falakda xuddi sarg'imgir dog' kabi ufqdan ufqqa qarab siljib borardi. Bu limudayin sarg'imgir dog' yerga taft emas, sovuq purkardi. Cheki-chegarasi ko'rinmagan Dashti Qipchoq kengliklarining har bir qarichi mana shu sovuqdan qotib qolgandi.

Xira sariq dog' bo'zarib turgan osmonda och burgutlar charx urib aylanardi. Ular goh to'satdan o'qday bo'lib pastga sho'ng'ir va panjalarida tipirchilagan tovushqon yoki ochlikdan sulayib qolgan tulkini changallab yana shiddat bilan yuksakka ko'tarilardilar. Xuddi mana shunday to'satdan chang solgan xastalik Amir Temurni to'shaka yotqizdi.

Voqea bunday bo'ldi. Qor tingan kundan ko'p vaqt o'tmay, Amir Temurga qalmoqlar bosh ko'tardilar, degan xabarni yetkazdilar. Sohibqiron bu gapni eshitgach, "Safarga chiqilsin!" deb farmon berdi. Ammo huzuridagi jangdan ko'ra, farog'atini o'ylagan ayrim amirlar qalin qor va qattiq sovuqda yo'l bosish mushkul, safarni kechiktirish ma'qul, degan maslahatni o'rtaga soldilar. Bu gaplar Sohibqironga yoqmadi.

Shuning uchun ham maslahatgo'y amirlarga qasdma-qasd, qolaversa, qor va sovuqni pisand qilmasligini ko'rsatish va lashkar ruhini ko'tarish maqsadida qarorgoh o'rtasida kursi qo'yib, sartaroshga sochini oldirdi. Mana shu o'ylanmay, qasdma-qasd qilingan ish sabab bo'ldi-yu, kechga borib Sohibqironning ko'zlari yoshlanib, ovozi bo'g'ilib qoldi.

Isitmasi ko'tarilib, bir necha kun davomida uning to-mog'idan bir tishlam non, bir ho'plam suv ham o'tmay qoldi. Bu dard qayerdan ilashdi, nahotki Chin-u Mochinni ololmay, ona yurtidan olisda, cho'l-u biyobonda yo'l yo'qotib, sovuqda qotgan gadodek o'lib ketsa? Nahotki? Ikki-uch kun ichida jussasi kichrayib qolgan xasta chol zaiflik va alam og'ushida og'ir-og'ir, qisqa-qisqa nafas olarkan, ko'zlarini zo'rg'a ochib, kirib kelgan har odamdan madad kutgandek boqardi. Dard uni hamma bilan tenglashtirib qo'rganini o'ziyam sezardi.

Hukmdorning qattiq betoblanib qolgani haqidagi sovuq xabar hammadan ko'ra nevaralari bilan O'trorda — Berdibek qasrida qolgan Saroymulkxonimni gangitib qo'rgan edi. Axir, uning bu dunyoda suyanadigan kishisi bo'lsa, yolg'iz shu eri edi. Na ota-onasi, na og'a-inisi, na

qavm-qarindoshi bor — shu eridan boshqa dardini eshitadigan hamdardi yo‘q.

U shoshilinch shahardan chiqib jahongir qo‘nalgohiga otlandi. Xasta sohibi davlat yotgan o‘tovga otilib kirib, hukmdorning bir guruh beklar-u bir necha xos tabib qurshovida ko‘rpa-yostiq qilib cho‘zilib yotganini ko‘rganda yuragi qinidan otilib chiqib ketayozdi, ko‘zlaridan tirqirab yosh oqdi. Ichida xudoga yodbordi: “Yo Rabbim, inoyatingni ayama, meni yolg‘iz qoldirma, uning jonini olar bo‘lsang, avval menikini ol!” Hukmdor yoniga kelib cho‘kkaladi-yu, uning rangi qochgan yuziga tikildi. Tikilarkan, erining ko‘zlari shukuhsiz va shuursiz ekanini ko‘rib qayg‘urdi. Qayg‘urayotgan malika Sohibqiron yuzida sovuq ajal alomatlarini ochiq-oshkor his qilgan edi.

“Ichimda olov yoqib qo‘yishgandek... — dedi bemor Saroymulkxonim bilan yakka-yolg‘iz qolganda. — A‘zoyi badanimni yondirayapti bu olov!” Saroymulkxonim uning peshanasiga kaftini bosarkan, manglayi muzday ekanligini sezib erining so‘zidan ajablanardi.

To‘rt-besh kun o‘tgach, Amir Temur: “Xomsho‘rva qaynatib beringlar”, — deb buyurdi. Sohibqiron bolaligida onasi pishirib beradigan eng sevgan taomini eslagandi. Qachon shamollasa xomsho‘rva qaynatardi. Otasi — Amir Tarag‘ay bilan to‘yib-to‘yib ichishardi. Otasining peshanasini ter bosar, uning yalt-yult tovlanganini ko‘rib, bola vujudida mehr jo‘shib ketardi. Biroq otasiga bilintirmasdi — otasi bunaqa narsalarni yoqtirmasdi. U otasini juda qattiq yaxshi ko‘rardi, besh-olti yasharligida otasi to‘uyga qaytmaguncha ko‘zini yummasdi. Otasining uyga kirganini ko‘rardi-yu, o‘sha zahoti uxlardi-qolardi. Otasi uni biror marta chertmagan bo‘lsa-da, qanchalik yaxshi ko‘rmasin, baribir otasidan nima uchundir hayiqib turardi. Ammo uning bu hayiqishidayam bolalik mehri jo‘lganini mana endi shu yoshga yetib, buyam xastalik sabab, angladi.

Xomsho‘rvani qaynoq ichishni yoqtirgan hukmdor xo‘rillatib ho‘plar ekan, qornida yig‘ilayotgan issiqlik asta-sekin oyoqlariga, kiftiga, sovuqqotgan oyoq barmoqlariga tarqar va tomirlaridagi iligan qon ham biroz sokinlashgandek bo‘lardi. Samarqand noni burdalanib solingan sho‘rvani har ho‘plaganda, u botiniy rohat bilan “O‘h-o‘h”, deb qo‘yardi. U sho‘rvadan keyin erta turib ketsam ajabmas, degan o‘yda mahkam o‘ranib yotdi. Ammo yarim

tunga borib, yana isitmasi ko'tarilib, a'zoyi bādani qiziy boshladi. O'n kunlarcha vaqt o'tib hukmdorni yoqib-yondirgan, azob bergan dardga yana bir boshqa dard qo'shildi. Biroq hukmdor uning nima ekanligini avvaliga anglay olmadi. Anglagach esa kun davomida hech kim bilan gaplashmay o'yga botdi. Bu qo'shilgan dard: "Mabodo Tangrining irodasi amalga oshsa, mendan keyin saltanat taxtini kim egallashi mumkin?" -- degan so'roq og'rig'i edi. U bu so'roqqa javobni faqat hozir emas, balki bundan oldin ham o'ylagandi. Ammo avval o'ylagani reja bo'lsa, bu gal u qaror qabul qilishi shart edi. U o'zicha bir qarorga kelib, ko'ngliga tugib qo'ydi.

Amir Temur qat'iy qarorga kelgan kundan hayal o'tmay, bir kecha g'alati voqea sodir bo'ldi. Sohibqiron to'shagi yonida ko'rpacha tashlab yonboshlab yotgan va bir necha kunlik uyqusizlikdan toliqqan Saroymulxonim ko'zi yumilganini sezmay qoldi. Allamahol bir nimani sezgandek seskanib uyg'onib ketgan Malika Sohibqiron to'shagiga ko'z tashladi-yu, qo'rqib ketdi. To'shak bo'm-bo'sh edi. U shoshilib tashqariga otildi. Eshik oldida turgan posbon malika vajohatini ko'rib, angrayib qoldi.

— Sohibqiron qani? — dedi malika qalt-qalt titrab.

Posbon nayzasi uchi bilan qarorgohni o'rab turgan tepalar tomonni ko'rsatgach, Saroymulxonim hapqirib o'sha yoqqa qarab ketdi. U qarorgoh chetiga yetgach, olisda boshqalariga qaraganda biroz yuksak tepa ustida turgan odam sharpasiga ko'zi tushdi. Malikaning o'rgangan ko'zi sharpa Sohibqiron ekanini osongina ilg'adi. Saroymulxonim tepaga harsillab o'rlab borarkan, bu voqeani qanday izohlashni bilmay garang edi.

Amir Temur tepa ustida turgancha mag'rib yoqqa tiki-lardi. Zulmat quchgan falakda yulduzlar charaqlab turar, oy esa Sohibqiron tikilgan taraf ufqiga og'ib qolgan edi.

— Hazratim, nechuk bundoq qildingiz? Shundoq sust ahvolda sovuqqa chiqishingiz boisi ne? — dedi Malika hayajonini yashirolmay.

— Qo'rqib ketdingizmi, Bibi? — deb so'roqqa so'roq bilan javob qaytardi Amir Temur.

— Qo'rqmay bo'larmi, hazratim?

— Mani bir lahzaga yo'qotib qo'rqsangiz, bu yog'i ne bo'lur?

— Bu yog'i deganingiz ne, hazratim. Mani buncha qo'rqitmang...

– Qo‘rqmang, Bibi, qo‘rqmang... – Turon sultoni shunday deb jim qoldi. So‘ng g‘alati ovozda shivirladi: – Men tug‘ilgan, sizni topgan yerim o‘sha tomonlarda... – u mag‘rib tomonni ko‘rsatdi.

– Hazratim, nechun bundoq qildingiz? Bo‘ldi, bo‘ldi, ketdik... – dedi Malika eriga talab ohangida gapirayotganidan o‘zini g‘alati sezib.

Amir Temur indamadi. So‘ng “ma‘qul” degandek, bosh irg‘adi-da, madorsiz holda bazo‘r odim tashlab tepadan tusha boshladi.

Ular o‘tovga qaytib kirganlarida, yorug‘ tushib, Malika erining ahvolini ko‘rdi-yu, yig‘lab yubordi. Sovuqdan qaytib kirgan Sohirqiron yuzida dona-dona ter tomchilari yaltirab turardi.

– Nechun... nechun bu ahvolda sovuqqa chiqdingiz, hazratim?

– Tush ko‘rdim, Bibi, g‘alati tush.

– Sizni to‘shakdan turg‘izgan ne tush ekan?

– Ikki chetini qamish bosgan bir yo‘ldan ot choptirib borarmishman... – Amir Temur shu so‘zni aytdi-yu, ko‘zini yumdi. So‘ng shu alfozda, go‘yo gapirib berayotganlarini ko‘rib turgandek, so‘zida davom etdi: – Nogoh otim yo‘l chetidagi qamishlar shitirlab ketganidan qo‘rqib, orqaga tislani ketdi-da, kishnab yubordi. Shoshib o‘sha shitirlagan qamish tomonga qaragam, qamishzor ichidan rahmatli otam otda chiqib kelayotgan emishlar... Anglad-ingizmi, Bibim, rahmatli padari buzrukvorim. Hayratga tushganimdan otimning jilovini o‘zimga mahkam tortdim-da, irg‘ib otdan tushdim. So‘ng otam istiqboliga qarab yugurdim. Endi yetay degandim, otam xuddi meni ko‘rmagandek, yonimdan ot surib o‘tdilar-da, egardan tushmay, otimning egar-jabdug‘ini bo‘shatib, yechib oldilar. So‘ng... so‘ng tag‘in oldimdan ot choptirib o‘tib, qamishzorga kirib ko‘zdan g‘oyib bo‘ldilar... Men ortlaridan rosa chopdim. Yuguraverib a‘zoyi badanim qizib ketdi, terga g‘arq bo‘ldi, yuz-u qo‘limni qamish tilib, achisha boshladi... Mundoq uyg‘onsam, badanim o‘t bo‘lib, terdan ho‘l bo‘lgan to‘shakda yotibman. Qandoq o‘rnimdan turdim, qandoq tashqariga chiqdim – bilmayman...

– Padari buzrukvoringizni tush ko‘rgan bo‘lsangiz ne bo‘libdi? – dedi erini hikoyasini eshitib, ko‘ngli alag‘da bo‘lgan Saroymulkxonim gapni chalg‘itib.

– Bu bexosiyat tush, Bibi, padari buzrukvorim otim-

ning egar-jabdug'ini olib ketdilar. Angladingizmi, ne ishora bu?

Saroymulxonim indamadi.

— Paymonam to'lganiga ishora bu, — deb o'z so'rog'iga o'zi javob berdi Amir Temur.

Jahonning yarmini zabt etib, yarmini qo'rquvga solgan jahongir qaytib o'rnidan turolmasligini payqagach, taqdirga tan berib, eng sodiq amirlarni huzuriga chorladi va gapni cho'zib o'tirmay, o'zidan keyin Pirmuhammad Jahongir saltanat egasi bo'lishi haqidagi so'nggi amrini e'lon qildi. Amirlariga qanchalik ishonmasin, bu so'nggi hukmini bajarishlarini talab qilib ularni ont ichirdi. Amir Temur Ko'ragon sakkiz yuz yettinchi yil sha'bon oyining o'n yettinchisida — 1405-yilning 18-fevralida yetmish yoshida olamdan o'tdi. O'limi oldidan o'zini bilmay yotgan Sohibqiron bir dam ko'zini ochdi-yu, o'tov tepasidagi tynukdan qop-qorayib yotgan falakka tikilar ekan:

— Bu ne sinoatdur? — deb pichirladi-da, joni uzildi. Jahongirning ko'zlari ochiq qolganini ko'rib, uning qabog'ini ohista bosgan xos tabib mavlono Fazlulloh Tabriziy qo'rqib ketdi — Sohibqiron ko'zlaridan sizib chiqqan yosh barmoq kuydurgudek issiq edi. Erining sovib borayotgan tovonini ushlab olgan Saroymulxonim siqtab-siqtab bo'zlar ekan, etagini tutib, momosini qanday ovutishni bilmay gangib qolgan suyukli nabirasi Muhammad Tarag'ayni — Ulug'bek mirzoni payqamasdi.

Saroymulxonim va amirlar fojiani qanchalik yashirmasinlar, Amir Temur o'limi haqidagi shumxabar tez orada oshkor bo'ldi. Zero, ota va bobolari udumini qattiq tutgan o'g'il-u nevaralarning ham ko'chma saroyda o'z xufiyalari bor edi. Qolaversa, ayrim amirlar dunyodan ko'z yumishi bilan qo'rqinchli bo'lmay qolgan Sohibqironning vasiyatiga xilof ravishda saltanat taxtida o'zlariga moyil shahzodani ko'rmoqni istardilar.

Birinchi bo'lib Hirotda Shohruh mirzo o'z nomini xutbaga qo'shdirdi va o'z nomidan pul zarb qildira boshladi. Yassidan Husayn mirzo, Toshkentdan Xalil Sulton mirzo o'zlariga sodiq navkarlar bilan dorussaltanatga qarab ot qo'ydilar.

Amir Xo'ja Yusuf boshchiligida Amir Temur jasadini olib yo'lga chiqqan maxfiy karvon O'trojni tark etib, ming tahlika-yu g'avg'o bilan Samarqand ostonasiga yetdi. Yetishga yetdi-yu, poytaxtning Chorraha darvozasi oldida

turib qoldi. Samarqand qal'asi kutvoli Amir Arg'unshoh "Shaharga faqat Sohibqiron tobutini kiritaman", — deb qat'iy turib oldi. Tashqarida turganlar u allaqachon Mironshoh o'g'li Xalil Sulton mirzo bilan til birlashtirib, dorussaltanatni yolg'iz unga topshiradigan bo'lganidan bexabar edilar. Oxiri Amir Xo'ja Yusuf kutvolning talabiga ko'ndi va Amir Temurning jasadi sha'bon oyining yigirma ikkisida — 23-fevral kuni marhum shahzoda Muhammad Sulton dahmasiga dafn etildi.

Oradan bir necha kun o'tgach, katta ko'ch — malikalar va shahzodalar karvoni ham Samarqandga yetdi. Arg'unshoh bu gal ham qo'shinni kiritmasligini va yolg'iz malikalar va norasida shahzodalar: Muhammad Sulton mirzo o'g'li bo'lmish Said Vaqqosni, Umarshayx mirzoning farzandi Boyqaroni, Xalil Sultonning inilari — Ijil bilan Suyurgatmishni shaharga kiritishga rozi ekanligini aytdi.

Shohruh mirzo farzandlari bo'lmish Ibrohim Sulton mirzo bilan Ulug'bek mirzoni kiritishga esa ko'nmadi. Bu ikki amirzoda suyukli momolari va murabbiyalari Saroymulxonim bilan yig'lab xayrlashdilar va Buxoro tomonga ketishga majbur bo'ldilar.

Shaharga kirgan malikalar va shahzodalar to'g'ri sohobqiron jasadi qo'yilgan dahma ustiga borib uvvos soldilar. Keksa Saroymulxonim boshqalar qatori oqarib ketgan sochlarini yoyib, yuzlarini tilib yig'lar, tuproq olib boshidan sochardi. Yig'ichilar uvvosi olamni tutgandek edi...

Bu achchiq ayriliqdan roppa-rosa o'n uch kun o'tgach, hijriy sakkiz yuz yettinchi yil Ramazon oyining o'n oltinchisida, milodiy 1405-yilning 18-martida Samarqand taxtiga Mironshohning o'g'li — Xalil Sulton o'tirdi. Xalil Sulton ham ko'pchilik amirzodalar qatori Saroymulxonim tarbiyasini olgan edi. Hatto, bir marta nojo'ya qilmishi uchun bobosi g'azabiga uchraganida mana shu momosi uning joniga oro kirgan edi. O'rni kelgani sabab bu g'aroyib voqeani so'ylab berishdan o'zimni tiyib turolmayman.

Amir Temurning nevarasi Xalil Sultonga mehri qattiq edi. Hindiston yurishi davridagi janglarning birida ro'y bergan voqea yuz birinchi yil rabiussoniyy oyining yettinchi kuni — hijriy 1398-yilning 18-noyabrida Dehli hukmdori Sulton Mahmudxon bilan bo'lgan edi. Jang boshlanishi bilan Samarqand qo'shini orasida tahluka boshlandi. Chunki ular umrlarida birinchi marta ko'rib turgan jangchi

fillar galasi ustlariga bostirib kelayotganini ko'rib qo'rqib ketgan edilar. Fillar oyoqlari ostida qolgan barong'or jangchilari ko'targan faryodni eshitgan orqadagilar qochishga tushdilar. Hatto, ko'pni ko'rgan sarkardalar nima qilishni bilmay qolganlarini ko'rgan Amir Temurniyam vahima bosdi. Ammo birdan u jangchi hind fillarning orqaga qochayotganini, qochgandayam Sulton Mahmudxon askarlarini toptab qochayotganini ko'rib quvonganidan irg'ib otiga mindi. Dushman mahv etilib, jang to'xtagach ma'lum bo'ldiki, ayanchli mag'lubiyatdan ularni Xalil Sulton qutqarib qolgan ekan. Tadbirkor nevara qo'shin lash-lushi, zaxirasi ortilgan tuya-yu xachirlarni bir joyga to'plab, har birining ustiga xas-xashakni bog'latib, ularga o't qo'yib oldinga haydatdi. Olov changalida qolgan jonivorlar jon vahmida jangchi fillar qarshisiga yugurdilar. Jonli olovni ko'rib dahshatga tushgan fillar orqalariga qochadilar. Shu voqea sabab jahongirning Xalil Sultonga bo'lgan mehr-muhabbati oshib, uni taxti vorisi qilishniyam o'ylaydi. Biroq keyinroq yana bir g'aroyib voqea yuz beradi-yu, Jahongirning mehri qahrga aylanadi. Xalil Sulton bobosining jiyani amirzoda Alining qiziga uylantirilgan edi. Shunga qaramay yosh shahzoda Sohobqiron amirlaridan bo'lmish Hoji Sayfuddinining cho'risi Shodimulkni sevib qolgan va uni xojasidan tortib olib, bobosidan pinhon nikoh o'qitgandi. Xalil Sultondek amirzodaning cho'ri qizga uylanishi Amir Temurning qahrini keltiradi. U shahzodani tutib, qamab qo'yishlarini buyuradi. Ammo bobosi amridan voqif bo'lgan Xalil Sulton Saroymulkxonimga odam yuboradi va o'zini bobosi qahridan qutqarib qolishni o'tinadi. Saroymulkxonim qulay payt topib, erining ko'ngliga qo'l soladi hamda amir Shohmalik va Shayx Nuriddin yordamida erka shahzodani jazodan qutqarib qoladi. Biroq Amir Temur Xalil Sultonni taxt vorisi qilish rejasidan voz kechadi.

Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida "xushsurat, yaxshi xulqli, karamli, xushta'b edi", — deb ta'riflagan Xalil Sulton Samarqand taxtiga o'tirgach, saltanatning boshqaruv ishlarini qo'lida mahkam tutolmadi, ketma-ket xatoliklarga yo'l qo'ydi. Hatto, o'ylamay-netmay ma'shuqasi Shodimulkning so'ziga kirib, bobosining katta xotinlari — murabbiyasi bo'lmish Saroymulkxonim bilan Tuman og'ani majburan erga berib yubordi.

Agar biz yuqorida Saroymulkxonim hijriy 742—743-yil-

larda, milodiy 1342-yilda tug'ilgan deb taxmin qilgan bo'lsak, betayin va shoirtabiat nevara tomonidan erga uzatilgan yili Malika oltmish besh yoshlar atrofida bo'lgan. Fasih Ahmad Xavofiy malika Tuman og'a Xalil Sulton buyrug'i bilan Shayx Nuriddinga erga berilganini ma'lum qiladi. Biroq Saroymulxonim kimga uzatilgani va uning keyingi taqdiri biz uchun qorong'i bo'lib qolmoqda...

Ammo Baxmal qishloqlarida Bibixonimning so'nggi kunlari haqida hikoya qiluvchi g'alati afsona mavjud.

Emishkim, Bibixonim yoshlik chog'larida o'z taqdirini bilish maqsadida fol ochiribdi. Folchi Qozonxonning erka va sohibjamol qizining kaftiga uzoq tikilibdi-yu, g'amging shivirlabdi:

— Sen kelajakda Turon malikasi bo'lasan, ammo... ammo farzandsiz o'tasan. O'liming qoraqurt chaqishi tufayli yuz beradi. Qoraqurtdan ehtiyot bo'!

Bibixonim bu bashoratni eshitib qayg'uribdi. Ammo yosh emasmi, tezda unutibdi. Yillar o'tib, folchi aytganidek, u Turon malikasi — Amir Temurning sadoqatli yori bo'libdi. U Amir Temur bilan qariyb qirq yil birga umr kechiribdi, ammo farzand ko'rmabdi. Farzandlari bo'lmasa-da, Amir Temur o'z rafiqasini joni dilidan suyar, boshqa xotinlaridan tug'ilgan farzandlarini, keyinchalik nabiralarini tarbiyalashni yolg'iz unga ishonar ekan.

Amir Temur vafot etgach, Bibixonim ham o'limi yaqinligi haqida o'ylabdi va yoshligida eshitgan bashorati — o'limi qoraqurt chaqishi tufayli yuz berishi esiga tushibdi. So'ng, tog'larda qoraqurt bo'lmaydi degan aqidaga amal qilib, kanizaklarini olib Baxmal tog'lari tomon jo'nabdi. Yetib kelgach, yam-yashil archazorlar qurshagan bir yalanglikda chodir tikib yashay boshlabdi. So'ng ajib bir ko'shk tiklatibdi. Bu ko'shkning qoldiqlarining o'rni haliyam bor, deyishadi.

Garchi qoraqurtdan qochib kelgan bo'lsa-da, Bibixonim taqdiridan qochib qutulolmabdi. Kunlardan bir kun pastdan — vodiya olib kelingan uzumni tanovvul qilib turganida, uzumning g'uj donalari orasida berkinib olgan qoraqurt Malikaning burniga kirib chaqibdi. Nevaralari kelib, uning jasadini Samarqandga olib ketishibdi...

Bu bir afsona, ammo yuqorida bitganimizdek, afsona haqiqat siniqlari ekanini unutmaylik...

Harholda Bibixonimning hashamatli maqbarada dafn qilinishi, hatto, jasadi mumiyolanishi Malikaning qolgan

umriyam saodatli o'tganidan dalolat beradi. Yillar o'tib, o'qilmasdan yotgan, sarg'aygan qo'lyozmalarning birida uning biz uchun pinhon so'nggi kunlari haqida batafsil ma'lumotlar chiqib qolar va biz eshitmagan g'aroyib hikoyalarni bolalarimiz eshitar, eshitib bizning chala ishlarimizni poyoniga yetkazar...

27

Bibixonim haqida to'rtinchi afsona. Qozonxon bobosi Chingizxon kabi shohona qasrda o'tirib, bazmi jamshid qilishdan ot minib ovga yoki dushman ustiga bostirib borib, qilich chopishni ma'qul ko'rarkan. Ammo suyukli xotini unga qiz tug'ib bergan kundan boshlab, u bu odatlarini tashlab, kecha-kunduz qizalog'i bilan ovunishni, u bilan mashg'ul bo'lishni hamma narsadan ustun qo'yadigan bo'libdi. U kelajakda qizim bir saroy mulki bo'lsin, deb farzandiga Saroymulkxonim deb ism qo'yibdi.

Vaqt Qozonxon navqiron chog'ida yo'lbarsga qarata uzgan kamon o'qidek tez uchib, Saroymulkxonim o'n oltiga to'libdi. Yosh xonchanning husni-jamolini ko'rganning hushi boshidan uchib, tili kalimaga kelmay qolarkan. O'sha davr shoirlaridan biri: Agar uning husn-jamolini so'z ila tasvirlamoqchi bo'lsak, ojizlik qilib, gunohga botish mumkin, zero qizning latofatini ta'riflashga qodir so'zlar dunyoda yo'qdir", — deb aytgan ekan. O'n olti yashar sahibjamol mag'rur edi, o'ziga o'zi maftun edi. Oyoqlaridagi kumush halqalarni jaranglatib saroy bog'ida o'ynab yurar, ne-ne yuraklar bu kumush halqachalar tovushini eshitib hushidan ayrilarkan. Qozonxon suyukli qizining bo'y yetganini ko'rib, Shom-u Iroq, Chin-u Mochin, Dashti Qipchog'u Saqlab, Xuroson-u Hindiston tomonlarga karvonlar yo'llab, eng noyob dur-u gavharlar, qimmatbaho taqinchoqlar, xos liboslar keltirishga amr etibdi.

Karvonlar aytilgan buyumlarni olib kelishi bilan, u yana Misr va Fors, Rum va Yunon tomonlarga karvonlar jo'natib, yana yangi taqinchoqlar va liboslar olib kelishga buyurar ekan. Zarbof qabolar, zarrin peshanabog'lar, ipak kamzullar, dur qadalgan kamarbandlar, sadaf bilan bezatilgan tilla kovushchalar, baxmal, belburma ko'ylaklar bilan kelgan karvonlar to'ppa-to'g'ri Qozonxon qasri darvozasi oldiga kelib to'xtar ekan.

Dunyoning to'rt tomonidan chiqqan savdo karvonlari

oshiqib-toshiqib Qozonxon manziliga kelishardi. Genuyaliklar va o'rislar, qora belbog' bog'lagan armanilar, peshanalariga xol qo'ndirgan hindlar, bellariga chilvir bog'lagan juhudlar Qozonxon qasriga birinchi bo'lib kirish uchun yelib-yugurishar, o'zaro yoqa bo'g'ib janjallashishar, ammo Qozonxon deyarli hamma mollarni sotib olayotganini ko'rib yana hamdard va hamjihat bo'lishardi.

Saroymulxonim o'n olti yoshga to'lgan kuni xon qiziga munosib kuyov izlay boshlabdi. Shu maqsadda qirq bir mamlakatga chopar yuborib, shahzodalarni huzuriga chorlabdi. Ammo kelgan shahzodalarning birini qizi yoqtirmas, boshqasini o'zi yoqtirmay, hammasini rad javob bilan, noumid qaytaribdi.

Kunlarning birida, jasurligi va donoligi bilan mashhur Amir Temur uning saroyiga kirib kelibdi. Bu tashrifdan xon behad quvonib ketibdi. U qiziga bahosi bir shahar xirojiga teng shohona liboslar kiydirib, bir viloyat xirojiga teng taqinchoqlarni taqtirib Amir Temur oldiga olib chiqibdi. Amir Temur qizga qarab "yo'q" degandek bosh chayqabdi. Qozonxon: "Amirga qizim yoqmadi", — deb o'ylab, xafa bo'libdi. Lekin umid uzmad. Qizini mamlakatning bir yillik xirojiga teng keladigan, hali ko'z ko'rmagan libos-u zar-zevarga o'rab, yana navqiron amirga ro'para qilibdi. Amir Temur yana "yo'q" degandek bosh chayqabdi.

Tamom esankirab qolgan Qozonxon xizmatkorlariga bor taqinchoqlarni shu yerning o'ziga olib kelishni buyuribdi, o'zi bo'lsa qizi taqqan taqinchoqlarni yulib ola boshlabdi. Saroymulxonim birpasda oddiy oq ko'ylagi bilangina qolibdi. Shunda Amir Temur "ma'qul!" degandek mamnun bosh irg'abdi. Qozonxon esa hayron emish. Shunda Samarqandning navqiron amiri yengil bir ta'zim qilibdi-da.

— Xon, go'zallikka taqinchoqlar yarashmaydi! — debdi.

Bu so'zlar ma'nosini anglagan oqila qiz boshini ko'tarib birinchi bor Amir Temurga qarabdi. Ikki ko'z suhbatini boshlabdi.

Qizning ko'zi debdi: "Men shu erkakni bir ko'rishda sevib qoldim. U qayerga borsa, men ham birga ketaman. U kimni suysa, uni suyaman, kimni yomon ko'rsa, shuni yomon ko'raman. U qayg'ursa, qayg'urib, kulsa, kulaman. U meni qilichi bilan himoya etsa, men uni muhabbatim bilan asrayman".

Yigitning ko'zi debdi: "Sen sahro gulidek dilrabosan,

oyjamol. Bahor yomg'irlari yuvgan gul yaprog'idek yuzlaringda zarra dog' yo'q, oyoqlaringdagi kumush halqachalar tovushini yuragim qo'shig'iga jo'rovoz qilay, oyjamol. Ko'zlaring tubida jimirlab turgan cho'g'ni olovga aylantiray, oyjamol. Seni tulporimga mindirib olib ketay, oyjamol".

Qizning ko'zi debdi: "Sening tulporing — uchqur, qiliching — keskir, qalqoning — o'q o'tmas, yuraging — ochiq, ammo otingni muhabbatim quvib yetgay, qiliching senga bog'langan ko'nglim iplarini qirqolmas, ishqim o'qi sovutingni teshib o'tgay, yuragingga kiray begim. Unda necha bahorlar sadosi bo'lsa, meniki bo'lsin, necha qishlarning sovug'i bo'lsa, ularni isitay, necha kuzlarning hasrati bo'lsa, ko'nglinga olay, necha yozlarning tashnaligi bo'lsa, ko'zyoshlarimni ichiray... Meni bu yerdan olib ket, begim. Men uchun kaloming bolday shirin bo'lsin, qo'lingdagi taft ko'ksimdagi qo'rquvni eritsin, hadikni quvsin".

Yigitning ko'zi debdi: "Sen sahro o'rtasidagi gulzorsan, oyjamol. Shu gulzor tikanlari meniki. Ko'zlaring bir juft charosdek, lablaring gul bargidek, qomating shamshoddek... Kaloming — totli, raftoring — latofatli. Olovlar ichida yashagan bir yigitman, bo'ronlar qo'ynida adashgan yo'lchiman, dunyolar ichida yashagan mitti zarraman. Endi sen olov bo'l, bo'ron bo'l, dunyo bo'l, oyjamol".

Qizning ko'zi debdi: "Sening tovushingni eshitib dunyoga kelgandayman. Sen yoqib qo'ygan chiroqni ko'rib yo'l topgandayman. Sen aytgan so'zni izlab yurgandayman... Tovushingni eshitib keldim, endi qanday ketay. Sen yoqqan chiroqni topdim, endi qayga ketay. Sen aytgan so'zni eshitdim, seni qandoq unutay, begim?"

Amir Temur ovoz chiqarib:

— Xon, go'zallikka taqinchoqlar yarashmaydi! — debdi...

Ko'zlar gaplashganda so'zlar ojiz qoladilar.

Ko'zlar gaplashganda muhabbat tilmochlik qiladi.

Ko'zlar gaplashganda dunyoni sukunat bosadi.

Dil dengiz bo'lsa, ko'z shu dengizning suvini yorug' dunyoga in'om etayotgan chashmadir.

Ko'zlar so'zlashganda, ular dillarni ham osmonga ko'tarib uchadilar: yerdagi dasht yovshanlari islari ham, qasrga kirish uchun navbat talashayotgan savdogarlarning janjal-suroni ham, qasr ortidagi yaylovda bir-biri bilan

o'ynashayotgan arg'umoqlarning sarmast kishnashlari ham, Qozonxonning hayron nazari ham ularga begona edi.

Ko'zni yumgil, ko'zga aylansin ko'ngil...

28

Bibixonim voqeasidan keyin Mamat Solihovich Yusupov Samarqand muzeyida uzoq ishlamadi. Oz vaqt o'tmay uni boshqa shahardagi muzeylarning biriga jo'natishdi. U o'sha yerda muzey direktori bo'lib kelgani sharafiga xizmatdoshlari uyushtirgan oshdan keyin uyga qaytib kelib, yarim kechada hushini yo'qotdi va tongga yaqin jon berdi. Jon berishdan oldin o'ziga kelib: "Meni olib ketish uchun Bibixonimning o'zi keldi. U: "Qo'rqma, hammasi yaxshi bo'ladi", deb aytdi, men unga ishonaman. Xotirjam bo'linglar, hammasi yaxshi bo'ladi. Bibixonim aldamaydi. U meni Samarqandga olib ketadi. Samarqandga qaytaman... Hozir esa meni yolg'iz qoldiringlar, uyqum kelyapti", — deb pichirlabdi...

U qancha yotganini bilmadi. Kimdir otini atab chaqirgani uchun uyg'onib ketdi. Ko'zlarini ochganda derazalardan yorqin oy shulalari lovullab oqib kirayotgan keng xonada yotganini ko'rdi. Kimdir betinim chaqirardi. Egnida oppoq ust-bosh, eshikni ochib, tashqariga chiqdi. Hovli sahnidagi yuksak daraxtlarning qalin yaproqlari oralab yerga to'kilayotgan oy tangalariga boqar ekan, kimdir yana uni ohista chaqirdi. U daraxtlar ostidagi quyuk zulmatga tikilib, qorong'ilikda qo'llariga nayza ushlab olgan ikki qora sharpani ko'rdi. Hayron qolib so'radi:

— Kimsanlar?

— Biz seni olib ketishga keldik.

U bugun uni oshga taklif qilib kelgan ikki muzey xodimi ovozini tanidi.

— Nima deysanlar?

— Biz seni qatl maydoniga olib borishimiz kerak. Tepadan shunday buyruq tushgan. Oldimizga tush.

U hovli sahniga tushdi. Boshini ko'tarib, kimdandir ko'mak tilagandek, ko'kka boqdi. Falak qop-qora edi, yulduzlar yo'q edi. Faqat juda katta oy charaqlab turardi.

Ikki sharpani zulmatga chulg'ab turgan hovli sahnidagi daraxtlar horg'in edi. Shuning uchun o'zini qatl maydoniga olib borish uchun kelgan ikki sharpaga erinib tikildi. Zulmatdan uchib kelayotgan ko'rshapalak uning qulog'i

ostidan qanot qoqib o'tdi. U ijirg'anib, qo'llari bilan yuzini to'sdi.

- Kechikyapmiz, tezroq oldimizga tush.
- Ketdikmi?
- Ketdik!

U oldinda, nayza ko'tarib olgan ikki sharpa – muzey xodimlari orqada – yo'lga tushdilar. Ulardan oldinda oppoq sochlari yelkasiga yoyilgan, ko'zyoshlari olovli uchqun kabi cho'g'lanib oqib tushayotgan bir ayol borardi. Yo'l ustiga to'kilayotgan ko'zyosh tomchilari charaqlab, uning yo'lini yoritib turar, u o'tishi bilan o'chib qolardi.

- Bu ayol kim? – deb so'radi u.
- Kimni aytyapsan? Hech qanaqa ayol yo'q-ku! – deb ming'irladi ikki sharpa.
- Anavi ayolni aytyapman.
- Hech qanaqa ayolni ko'rmayapmiz. Bizni chalg'itib qochmoqchi bo'layotgan bo'lsang, xato qilasan. Qochib qutulolmaysan bizdan.

– Men qochmoqchi emasman. Faqat ana u ayol kimligini bilmochiman, xolos.

– Hech qanaqa ayol yo'q bu yerda. Tezroq yur, seni tong otmay qatl etib ulgurishimiz kerak.

Ular begona shahardan chiqdilar-da, Afrosiyob oralab keta boshladilar. “Bu yerga qanday kelib qoldik? – deya o'yladi u. – Axir, biz boshqa shaharda edik-ku?!”

- Qanday qilib Afrosiyobga kelib qoldik?
- Yana qanaqa Afrosiyob? – hayron qolishdi nayza ko'targan sharpalar.

Afrosiyobning qadimiy yo'lini changitib, ular horg'in qadam tashlab borardilar. Yusupov birdan adir tepasida o'ziga tikilib turgan bolakayni ko'rdi.

– Og'a, sizni qayoqqa olib ketishyapti? – deb so'radi bola.

- Qatl maydoniga. Meni o'ldirmoqchilar...
- O'lim yo'q-ku, axir?!
- O'lim yo'q, o'ldirish bor, – dedi u.
- Kim bilan gaplashyapsan, hech kim yo'q-ku?! – deb shovqin ko'tarishdi ikki sharpa bezovtalanib.

U indamadi. Orqaga o'girilib, bolaga “xayr” degandek qo'l siltadi. Bola esa oppoq ko'ylak kiyib olgan odamni qatl maydoniga olib borayotgan ikki sharpani tanib qo'rqib ketdi. Ular o'sha jome masjidi va kutubxonani yondirib maroqlanib tomosha qilayotgan, ko'zlarida qahr va sovuq

bo'shliq hukmron, yondirilgan kitoblar va shaharlar kuli tirnoqlari ostini qoraytirgan, pishirmay yegan go'sht qoni qotib, qasmoq bog'lagan lablari mahkam qisilgan to'dadan edilar.

Tog'lar usti qizara boshlaganini ko'rib, ikki sharpa uni nayzalari bilan turtib, tezroq yurishga unday boshladilar. U yana osmonga boqdi — o'ning shuuri uning charchoq yuzini yoritdi — bu yuzda xotirjamlik hukmron edi.

Uzoqdan gulxan yonib turgan maydon ko'zga tashlandi. "Qatl maydoni", deb o'yladi u. Maydonga yetganda ko'zlaridan qahr va sovuq sachrab turgan, qasmoq bog'lagan lablarida istehzo qotib qolgan, butun vujudidan yondirilgan kitoblar va shaharlar tutuni hidi anqib turgan badjahl odamlar to'dasi uni bir zumda o'rab oldi. U gulxan shu'lasini yoritib turgan qatl maydoni to'rida — yuksak shohsupadagi taxtda o'tirgan odamni tanidi. Taxt tepasida "xalqlar otasi" surati osig'lig' edi. U: "Seni o'zim topib olaman deb aytuvdim-ku!" — degandek miyig'ida kulib turardi.

"Mana, siyosiy ko'rlik uchun javob beradigan payting keldi!" — dedi taxtda o'tirgan odam.

Taxtda o'tirgan odam ham, suratdagi "dohiy" ham qopqora libos kiygan jallodni ko'rishi bilan o'limga mahkum etilganlarning barchasi ularning poyiga tiz cho'kib shafqat tilaganlariga ko'p marta guvoh bo'lgan edilar. Toki dunyoda qo'rquv bor ekan, toki dillarda tahluka hukmron ekan, ular hech kim taxtda o'tirish va suratlari har bir uy to'rida osilib turishi sharafidan mahrum qilolmasligini yaxshi bilardilar.

Yusupov esa qora kiyingan jallodni emas, oppoq sochlari yelkasiga to'kilib yotgan, hali husni so'nmagan keksa ayolni ko'rib qotib qolgandi. Ayolning o'ziga qarab ma'yus jilmayganini ko'rib, onasini esladi va yuragi orziqib ketdi. Uning yuzida ham sezilar-sezilmas tabassum paydo bo'ldi.

Shu payt orqada turgan ikki sharpa nayzalari bilan uni oldinga — jallod qoshiga itarib yubordilar. U jallod tomon horg'in qadam tashlab borar ekan, o'zini qurshagan olomondan dimog'iga urilayotgan tezak, qon va ter hidlaridan qutulish uchun yana osmonga ko'z tikdi. Yuksakdagi tillarang hiloldan, boya ko'rinmagan, endi esa olmadek-olmadek bo'lib charaqlab turgan yulduzlardan ko'zlarini uzmedi. U kundaga urilib ketdi-yu, ko'zini ko'kdan uzib yerga tikdi — o'sha zahoti ko'zlarini to'ldirib turgan yosh-

lar shamol uchirgan gulxan cho'g'laridek yerga, tuz sepib qo'yilgan kundaga to'kilib tushdi. Kunda alanga olib, yona boshladi. Buni ko'rib, qasmoq bog'lagan lablardan tupuk sachradi. Birpasda kundani tupuk bosib, olov o'chdi. Ammo yerga to'kilgan ko'zyosh tomchilaridan atrof yorishganday bo'ldi. U atrofiga alanglab qaradi. Birdan qatl maydoni muzey hovlisida ekanini payqab qoldi. Muzey eshigi oldida olomon g'ujg'on turardi.

Olomon nimalardir deb baqira boshladi. U bu baqirgan odamlarni tanigandek bo'lar, ammo ular kimligini eslay olmasdi. Shu payt o'ziga yaqinlashib kelayotgan besh-olti militsionerni ko'rdi. Militsionerlar boshlariga qora dubulg'alar kiyib olishgan edi. Ularning biri — shahar militsiyasi boshlig'i ekanini ko'rib, uni vahima bosdi. Nahotki, uni qatl etmay olib ketishsa? Nahotki, o'limdan dahshatliroq qiynoqni o'ylab topishgan bo'lsa?! Nahotki, o'limdan ham og'irrog'i tiriklikdagi bechoralik ekanligini ular anglagan bo'lsa?!

“Bibixonim qayerda?” — deb so'radi shahar militsiyasi boshlig'i. Ammo o'zi oybolta ko'tarib kelayotgan jallodni ko'rib, savoliga javob kutmay juftagini rostladi. U bilan kelgan boshqa militsionerlar ham qochib qolishdi.

Yusupov kutilmaganda qizchasini ko'rdi. Qizaloq muzey darvozasi oldidagi olomon ichidan unga mahzun-mahzun tikilib, ko'zlari javdirab turardi. Yusupovning yuragi orziqib ketdi. Qizchasining javdiragan ko'zlari unga yaqinlashib kelardi. Bu ko'zlarda qalqib turgan qaynoq ko'zyosh tomchilari uning ko'ksiga sachrab to'kilgandek bo'ldi. Ko'ksi jizillab kuydi, bo'g'ziga tosh tiqildi. Alamdan ko'zini yumdi. Yumdi-yu, ochdi. Javdiragan yoshli ko'zlar yo'q edi. U qomatini tikladi — ko'ksi Afrosiyob dalalarining sarrin havolari bilan to'lgandek bo'ldi. U tezak va ter hidi anqib turgan to'da orqasida yonib turgan kutubxona tomonda bir bola gulxan ichidan yarmi kuygan kitobni yulqib olib, qo'yniga yashirganini ko'rdi. Bolani sezmasliklari uchun tomoshatalab to'daning diqqatini tortish maqsadida boshini jallod kudasiga qo'ydi. Dam o'tmay oyboltaning havoni shuvillab kesib tushayotganini sezib ko'zini yumdi. Ammo boshi kesilganini his qilmadi. Yuragidagi og'riqni yengadigan qiynoq bu dunyoda yo'q edi.

Tanasidan ayrilgan bilan uning ko'zlari ochiq qolgan, bu ochiq ko'zlar charog'on osmonni tomosha qilardi...

Tip-tiniq osmon uni allalay boshlaganini sezmay qoldi. Ancha vaqtdan keyin kimdir unga tikilib turganini sezib ko'zini ochdi. U Afrosiyobdagi yam-yashil dalada yotardi, yonida esa o'sha oppoq sochlari yelkalariga to'kilib tushgan, husni hali o'chmagan kekxa ayolni ko'rди. Ko'zini osmonda par-par yonayotgan quyosh nuri qamashtirgani uchun kaftlari bilan quyoshni to'sib so'radi:

– Kimsiz, ena?

– Bibixonimman. Sen meni Samarqandga olib kelgan eding. Endi esa men seni olib ketishga keldim. Nihoyat, bu battol dunyodan qutulding.

– Qayerga ketamiz, ena?

– Samarqandga, inim, Samarqandga!..

– Samarqand siz aytgan qattol dunyoda emasmi, axir?

– Yo'q, qattol dunyodagi Samarqandda bizlarni unutgan odamlar yashaydi. Bugundan boshlab seniyam unutishadi. Biz esa hamma narsani yodida saqlagan odamlar yashaydigan Samarqandga ketamiz.

Ular yo'lga tushdilar. Bir miqdor vaqtdan keyin, qadimiy yo'l pichoqdek kesib o'tgan adirga yaqinlashganlarida qo'ltig'iga kitob bekitgan bolakay adir tepasidan yugurib tushib ularga qo'shildi. Ayol bolani ko'rib quvonib ketdi. Bolani ko'rib uning ham ko'ngli ravshanlashdi.

Ular olisda moviy gumbazlari yuksalib turgan shahar tomonga qarab ketdilar. Saodatmand shahar ustidagi osmonda zarracha dog' yo'q edi. Samarqand sari odimlayotgan uch yo'lchining yo'lga bir tomondan oynning kumush shu'lalari, bir tomondan quyoshning tillarang yog'dulari to'shalib yotardi. Yuksak devorlar o'rab turgan shahar tomondan otlarning kishnashi, bolalarning shodmon qiyqirig'i, ko'ngillarni sarmast etadigan qadimiy kuy sadolari yetib kelardi. U ko'kka yuksalib turgan navqiron Bibixonim madrasasini, Qutbi chahordaho'm maqbarasini ko'rib, hayratdan qotib qoldi. Nogoh qarshisiga yugurib kelayotgan onasiga ko'zi tushdi. Hayajondan nafasi qisildi. Nimadir deb pichirlamoqchi bo'ldi, ammo tili aylanmadi. Bibixonim tashvishlanib o'ziga qaraganini payqab, tinchlantirish uchun jilmaydi. Jilmayishga urindi...

Yusupovning xotini chaqirtirgan doktor yetib kelganida bemorning o'lim tamg'asi bosilgan yuzida zahar bilan olishgan tabassum hali sovib ulgurmagan, umr bo'yi orziqib kutgan narsasini ko'rganidan baxt aks etib turgan ko'zlari

ochiq qolgan edi. Doktor qo'lini ohista cho'zib Yusupovning ko'zlarini bекitdi. Hozirgina dunyoni tark etgan inson ko'zlarida qalqib turgan qaynoq yosh tomchisi uning barmoqlarini kuydirib yuborgudek bo'ldi.

“Uni zaharlab o'ldirishgan!” – dedi rad qilib bo'lmaydigan qat'iy ohangda Yusupov haqidagi suhbatimiz yakunida Popov. Uning aytishicha, Mamat Solihovich Yusupov rahbar bo'lib borgan shahar muzeyida juda ko'p qimmatbaho buyumlar o'g'irlab ketilgan. O'g'irlik bir necha yillar davom etgan. Yusupovning sinchkovligidan yaxshi xabardor bo'lgan, u albatta muzeydagi har bir qog'ozni ko'zdan o'tkazishini bilgan muzeyning ayrim xizmatchilari qilmishlari fosh bo'lishidan qo'rqib, uni zaharlab o'ldirishgan.

“O'sha shaharda Yusupovning qizi yashaydi”, – dedi Popov men bilan xayrlashayotganda. Men ichimda, albatta, Yusupovning qizi bilan uchrashaman, deb qo'ydim. Mana o'n ikki yilki, o'sha niyatim amalga oshsa...

Necha marta o'sha shaharga bordim. Ammo har gal biror bahona bilan bu uchrashuv orqaga surilar, ba'zan esa esimgayam tushmasdi. “Sokinaxonim tirikmikan?” – deyman ba'zan Yusupov yodimga tushsa. “Uning qizi omonmikan?” – deyman u yashagan shahar nomi tilga olinsa...

29

Men Bibixonim maqbarasida zamonlar changi qo'ngan qabrtoshga tikilib o'tiribman. Unga – shu tosh ostida yotgan ayolga yuragimdagi hasratlarimni aytgim kelar, ammo bu befoyda ekanini anglab azob chekardim. Tosh ostida tuproqqa aylangan vujudga emas, hasratlarimni tirik odamlarga aytishim zarurligini anglaganimdan azob chekardim.

Mening bu hasratlarimni tushunadigan tirik odam bormikan?

Tosh ostida tuproqqa aylangan vujud esa na muhabbatdan, na nafratdan xabardor. Hasratimni aytganim bilan u na baxtiyor, na baxtsiz bo'lishi mumkin. Uning mumiyolangan murdasini qayta ko'mganlari uchun qayg'urmayman. Hammayam oxir-oqibatda shu tuproqqa topshirilishi kerak. Ammo menga bu qayta ko'mish marosimi yashirin va g'ayriinsoniy tarzda bo'lgani alam qiladi.

Samarqand Malikasi uchun uning qanday ko'milgani

baribirdir. U bundan bexabardir, na g'am chekar va na quvonar... lekin men — tirik odam uchun shahrim malikasining bunday taqdiri tahqirdir.

Ammo men buni anglagan holda, asrlar qaritgan qabrtoshga tikilib shivirlayman:

— Yordamingni ayama, Bibim. Menga dunyoni emas, dilimni va elimni anglashga ko'mak ber. Bir paytlar suyukli nevarang Muhammad Tarag'ayga aytgan so'zlaringni menga ayt, Bibim...

30

CHALA QOLGAN DOSTONDAN

*Bola har kun ezgu makonga,
Bibixonim qoshiga kelar —
Goh sarhadsiz niliy osmonga,
Goh gumbazga uzoq tikilar.*

*Oftob aksi tushib naqshlarga
Bo'g'iladi baqiroq bozor.
Sukut cho'kar ulkan shaharga.
Borliq tinar misoli mozor.*

*Bu sukunat bolaga yoqar
Va sukutni tinglagan sari
Sezar: tunga singib boradi
Qora tortgan tutning shoxlari.*

*Qadim masjid ichiga kirar,
So'ng tepaga boqar baxtiyor.
Tashqarida yangragan saslar
Yangrar bunda jomdek ulug'vor.*

*Tashqaridan har bir tovushni
Yutar bunda uch eshik — quloq.
Yutadi-yu, daraxtning, qushning
Qo'shig'ini takrorlar uzoq...*

*“Men tepaga chiqishim kerak!” —
Degan bir o'y chulg'ab olgan on,
Bejo tepar ko'ksida yurak,
Gupuradi sog'inishdan qon.*

*Ilk quvonchi, ilk qo'shiqlari
Va ilk g'am-u qayg'usi bilan
Yuksakdagi ko'k gumbaz sari
Ko'tarilar bola xayolan...*

*Mana, osmon yelkangga tegar,
Mana, qoldi pastlikda shahar.
Ana, g'arbda quyosh ham cho'kar,
Ana, sharqda ko'rinar sahar.*

*U umrida hali hech qachon
Chiqqan emas bunday yuksakka,
Shuning uchun olovlanar qon
Va yuragi sig'mas ko'krakka.*

*Hali uning ko'ksida tirik
Ertaklari olmoqda nafas.
Ko'zlarini asragan kiprik
Yoshni bilmas, qayg'uni bilmas.*

*Hali uning qo'shiqlariga
Sitilmagan g'amgin sadolar,
Hali uning qo'shiqlariga
Jo'r bo'lmagan yolg'on navolar.*

*Biroq soqov, gung bo'lgan bola
To'ldirgandek yerni ovozga,
Ko'zlari ko'r va xasta bola
Chizganidek nurni qog'ozga.*

*Oyoqlari shol bo'lgan bola
Uchgan kabi qushday osmonda
Va sanashni bilmagan bola
Sanagandek yulduzni tunda,*

*Bu bola ham har kuni takror
Orzusini ko'radi ayon.
Ko'tarilib borarmish tongda
Bibixonim gumbazi tomon...*

31

Bugun bu yorug' dunyoda bor-yo'g'i ikki kungina
yashagan go'dakni tuproqqa topshirib qaytdik...

Uning onasi bolasi dunyodan ko'z yumganidan bexabar

o'lim bilan olishib yotardi. Go'dakning otasi – hali turmushning achchiq-chuchugini totmagan, boshiga ilk marta tushgan bu noayon va notanish, beshafqat va qattol zarbadan garangsirab qolgan yoshgina yigit bolani ko'mishga borgan mendan va sherigimdan bu falokat siri va sababini izohlab berishimizni so'ragandek mo'ltirab boqardi. Sherigim – ko'pni ko'rgan odam: “Hechqisi yo'q, do'stim, hali umr oldingizda, bolalaringiz belingizda. Bir yarim kilolik etni deb o'zingizni qiynayvermang”, – deb tasallitaskin berar, ammo bu taskin, bola otasining bilmadim, mening yurak-bag'rimni o'yib borardi.

Foniy dunyo azob-u uqubatini, quvonch-u shodligini ko'rmay ko'z yumgan go'dak o'limi – arosat davrimizning haybatli va chigal jumboqlari, dahshatli fojialari oldida hech nima emasdek tuyulardi. Ammo dunyoda yashash, imon va vijdon oldidagi mas'uliyat hamisha eng oddiy jumboqlar va voqealar oldida ojiz qolmaganmi? Bu ojizlik inson qismatining asosiy mezonini emasmi?

Go'dak o'limining Bibixonim bilan qanday bog'liq yeri bor ekan, deb o'zingizni qiynamang. Baribir o'ylab topolmaysiz. Ammo men Bibixonim haqidagi ushbu tarixiy badiyani yozayotgan paytimda yuz bergan har qanday voqea, ongimda g'imirlagan har qanday fikr, yuragimda uyg'ongan har qanday his-tuyg'u Samarqand Malikasiga bog'liq, deb bilaman.

Bobolarimiz: “O'lim haq!” – deganlar. Bunga shak keltirmayman. Biroq har qanday o'lim ham haq bo'lmasligini ham bilaman. Ana shu alg'ov-dalg'ov davrning zanglagan pichoqlari asab qillarini tinmay arralayotganini, zahar bilan to'yingan havoning bizni bo'g'ayotganini, meva-cheva tugul, hatto, ona suti tarkibida paydo bo'lgan zahri qotilning go'daklar umriga zavol bo'layotganini ko'rib-bilib turib “O'lim haq!” – deyishimiz gunoh emasmi?!

Bibixonim haqida yozish shartmi? “Temur bilan bir to'shakda yotgan bo'lsa, yotgandir-da, shuning uchun ham u haqda yozish kerakmi?” – dedi bir do'stim. Bu do'stim cho'rtkesarligi va maqsadi uchun kurashdan qo'rqmasligi, shuning uchun ham biroz xudbinligi bilan ajralib turardi. Men unga hech nima demadim. Do'stimning qat'iyat va kibr to'la ko'zlariga qarab turib, har qanday da'vom baribir uni ishonchidan qaytarolmasligini anglaganim uchun unga hech nima demadim.

Bibixonim haqida — Amir Temur bilan bir yostiqaqqa bosh qo‘ygan go‘zal ayol haqida, uning mumiyolangan jasadining qismati haqida yozish shartmi? Bu kimga kerak? Bu nimaga xizmat qiladi?

Xalqimizning o‘tmishi, u qanchalar fojiali va dahshatli bo‘lmasin, baribir biz uchun muqaddas bo‘lib qolaveradi. Qolaversa, bu o‘tmish faqat fojialar va qora kunlardan iborat emas. Kechmish, faqat buyuk ixtirolar va olamshumul kashfiyotlar, qonli savashlar va ulug‘ qo‘zg‘olonlardangina iborat emas. U shuning bilan birga, hech nima ro‘y bermagandek tuyulgan bo‘lsa-da, tarix qatlamlariga singib, sug‘urib olinsa butun imorat to‘kilib tushadigan oddiy g‘ishtlarga o‘xshash oddiy kunlardan ham iboratdir. Tarix faqat buyuk shaxslarning donishmandligi va jasorati emas, ojiz kimsalarning qo‘rqoqligi, nodonlarning surbetligi, ay-yorlarning firibgarligi, soddalarning aldanishlari hamdir.

“Kleopatraning burni biroz bo‘lsa-da qiyshiq bo‘lganda, insoniyat tarixi butunlay boshqa yo‘ldan ketishi mumkin edi”, degan edi Paskal. Shunday ekan temuriy podshohzodalar tarbiyasi ishonib topshirilgani Bibixonimning Temur tuzgan buyuk saltanatda tutgan o‘rnidan dalolat emasmi? Shu dalolat tufayli biz malikaning saltanat izmiga, demak, tariximiz izmiga ko‘rsatgan ta’siri haqida yozmasak adolatdan bo‘ladimi?

To‘g‘ri, Kleopatra burnining tarixga ta’siri haqida Paskal fikriga g‘ayricha mulohaza ham bor. Buyuk yapon adibi Ryuneske Akutagava bu haqda shunday yozadi: “Kleopatraning burni sal qiyshiq bo‘lgan taqdirda ham, Antoniy buni sezmasligi istisno emas. Ko‘rgan-bilgan taqdirda ham bu illat o‘rnini bosa oladigan fazilat topgan bo‘lardir. Butun jahonni ostin-ustin qilib ham sevgilimizdan fazilatliroq ayolni topa olmaymiz. Biz o‘z sevgilimizni ko‘rib, mahliyo bo‘lganimizdek, Antoniy ham Kleopatraning ko‘zlari yoki dudoqlaridan illatni butunlay yopib yubora oladigan fazilat topgan bo‘lardir. Buning ustiga “Qalbchi, qalb!” deyishimiz ham mumkin. Aslida mahbubamiz barcha davrlarda eng yuksak qalb egasi bo‘lishi tabiiy. Libosi, boyligi va jamiyatda tutgan o‘rni ham uning fazilatlariga hisobiga o‘tadi. Hatto, shunday hodisalar bo‘lganki, uni qachondir, qaysidir mashhur kishi sevgani haqidagi mish-mishlar ham fazilat sanalgan.

Kleopatra dabdaba-yu sir-asrorga o‘rangan so‘nggi Misr malikasi edi. U boshida qimmatbaho toj, qo‘lida nilufar

yoxud boshqa biron gul tutib, dunyoni muattar iforlarga to'ldirib, mag'rurona o'tirganda, nahotki biron bir kimsa, ayniqsa, Antony uning burnining xiyolgina qiyshiqqligini sezsa?

Bunday o'z-o'zini aldash faqat muhabbatgagina xos emas. Biz ayrim hollardagina dunyoni o'zimiz suygan rangin bo'yoqlarga bo'yaymiz. Masalan, tish do'xtirning eshigidagi lavhani olaylik. Tishimiz og'rig'ini bir lahza bo'lsa-da, unutish uchun bu lavhani ko'z oldimizga keltirishga qancha urinmaylik, qancha istamaylik, baribir ko'rolmasligimiz tayin. Albatta, tishimiz og'rig'ining dunyo tarixiga hech qanday aloqasi yo'q. Ammo bunday o'z-o'zini aldashga xalq kayfiyatini bilmoqni istaydigan siyosatdonlar ham, g'animlar vaziyatini bilishni suygan harbiylar ham, moliyaviy ahvolni bilishni xohlagan korchalonlar ham moyil. Aql va farosat esa bu holga tuzatish kiritib borishini rad etolmayman. Shu bilan birga barcha insoniy ishlarini boshqarib turguvchi "tasodif" borligini ham tan olaman. Balki haqiqatan o'z-o'zini aldash tarixni boshqarib boradigan abadiy kuchdir.

Qisqasi, ikki ming yillik insoniyat tarixi o'z qa'rida "yilt" etib o'tgan Kleopatraning burni qandayligiga bog'liq bo'lmagan. U ko'proq bizning tayyor ahmoqligimizga bog'liq. Kulgili, biroq buyuk ahmoqligimizga bog'liq".

Kleopatra burnining tarixga ta'siri haqidagi g'ayri bu mulohazadan ham "Bibixonim haqida yozish shartmi?" degan savolga javob topish mumkin deb o'ylayman.

Bir necha yillar o'tadi, bugun biz tuproqqa topshirgan go'dak ham o'tmishning bir bo'lagiga aylanadi. Shunday bo'lmaydi, deganlar xato qiladilar. Shunday ekan, eng oddiy narsa, masalan, Kleopatra burni, Bibixonim jasadining bir jimjilog'i yo'qligiyam, tarixga bo'lgan munosabatimizni belgilashi mumkin. O'tmish bilan bugun bir-biriga tugib bog'langan ip emas, ular uzluksizdir. O'tmishda qilingan har qanday gunoh nafaqat o'sha olis gunohkorlarning, shu bilan birga bizning ham bo'ynimizda. O'tmishda qilingan har bir ezgu ish uchun kelajak kishilarning ham yuzi yorug' bo'lajak. O'tmish bilan bugungi bog'lab turgan narsa yolg'iz kelajakdir.

Bu dunyoda eng saodatmand lahzalardan biri nihol o'tqazmoqdir. Ichi qora odam daraxt o'tqazmaydi. Daraxt ekan odam uni faqat o'zi uchun emas, tug'ilgan va tug'ilajak farzandlari, nevaralari uchun o'tqazadi. Tarix esa bobo-

lar bog'idir. Yillar, asrlar o'tib, bu bog'da bir daraxt yetishmasligi bilinib qoladi. Bu bugun biz tuproqqa bergan bola o'tqazolmagan daraxt bo'lishi mumkin...

32

Samarqand shahri yaqinida Mingtut deb ataladigan yer bor. Bibixonim bilan bog'liq afsonalarning birini shu Mingtut bilan bog'lashadi.

Emishkim, Samarqand yaqinidagi qishloqlardan birida bir chol bo'lgan. Qarib-qartaygan chol befarzand ekan. Shuning uchun ham u peshonasidan qora yozuqqa chora topolmagandan keyin: "Mendan bir meros qolsin", — deb tut ko'chati ekib, katta bog' bunyod qilibdi.

Ammo cholning bu bog'iga ko'z tikkan qishloq boylaridan birining tuhmatiga ishonib, Amir Temur bog'bon cholni o'limga buyuribdi. Bundan xabar topgan Bibixonim Bog'i Dilkushoda dam olayotgan Sohibqiron huzuriga borib:

— Davlatpanoh, bog'bon cholning qonidan kechishingizni so'rab keldim, — debdi.

— Nechun? — deb so'rabdi Amir Temur. U suyuqlik xotining hech bir so'zi bekor aytilmasligiga ko'nikkani uchun Malika iltimosining sababini bilmoqchi bo'libdi.

— Bog'bon cholning mingta farzandi bor ekan, agar siz uni qatl etsangiz, ul begunohlarning ham nobud bo'lishiga sababchi bo'lasiz, — deb javob beribdi dono Malika.

Amir Temur hayron qolibdi. U hali bu dunyoda ming farzand ko'rgan odam borligini eshitmagan ekan. Shuning uchun ham Bibixonimga: "O'ylab gapiryapsizmi, Malika?" degandek istehzoli nazar tashlabdi. Buni sezgan Malika Sohibqironga ta'zim qilib, shunday debdi:

— Agar davlatpanoh istasalar, men ul farzandlarni sizning muborak nazaringizga ko'rsatay.

Amir Temur o'zini hayron qoldirgan jumboq sirini tezroq bilish maqsadida taxtiravon kelishini kutib o'tirmay, sevimli chipor otiga minibdi. Oppoq otiga mingan Bibixonim yo'l boshlabdi.

Daraxtlar soyasi oshmay, ular bog'bon chol yashagan qishloqqa yetib kelibdilar. Bibixonim qishloq chekkasida yashnab turgan tutzorni ko'rsatibdi.

— Mana, men aytgan bog'bon cholning farzandlari.

Mingta tutning har biri chol uchun farzandday bo'lib qolgan. Agar uni qatl qilsangiz, bu farzandlar ham nobud bo'ladilar.

Amir Temur yana bir marta suyuqli xotining farosati va oqilaligiga tahsin o'qib, navkarlarning birini Samarqandga jo'natib, bog'bon cholni zindondan ozod qilib, qishlog'iga qaytarishni buyuribdi...

Biz — o'sha bog'bon chol, oqila malika va jangari jahongirning bugungi zurriyodlari ne-ne qadimiy bog'larni, ne-ne ilm-ma'rifat chamanlarini payhon qildik, bobolar ekan daraxtlar ildiziga bolta urdik. Bu fojialarning barchasi, o'ylashimcha, yuraklarimiz bobolar kechmishi va ulardan meros qolgan muqaddas o'gitlardan uzilgani oqibatida sodir bo'ldi va bo'layotir.

Biz ham daraxtlarmiz, ildizimiz esa o'sha bobolarimiz kechmishida. Ildizlarimiz naqadar chuqur va baquvvat bo'lsa, battol davrning qora bo'ronlari-yu, notanti hukmdorlari zulmi bizni hech qachon yengolmasligini anglagin, do'stim...

33

Ko'hak, tomondan esayotgan salqin shamol Konigil bog'larining atir isini olib kelib, uyg'oq dillarni bezovta qilar, bu dunyoning oniy ekanini esga solib ojiz kimsalarga azob berardi.

Bo'stonsaroy ayvonida uxlab yotgan nevaralari boshi ustida uxlamay tong ottirishga ko'nikib qolgan Bibixonim alla aytardi.

U, mana, necha yildirkim, Sohibqironning xotinlaridan tug'ilgan o'g'illarni o'zi bosh bo'lib ulg'aytirgach, endi ularning bolalarini — jahongir nevaralarini tarbiyalab kelmoqda.

U Amir Temurga tekkanida yigirma yetti yoshda edi. Oldingi eri — Amir Husayndan ham, undan so'ng uni nikohiga olgan Sohibqiron dan ham farzand ko'rmadi. Farzandsizlikdan ortiq alam bormikan bu jahonda? Ko'p befarzand ayollar o'z qora qismatlari tufayli bolalarni — ular boshqalardan tug'ilgani uchun yomon ko'rib qolishadi. Biroq Bibixonim farzandsizlik tufayli bolalarga yanada qattiqroq mehr qo'ydi. Shu mehr tufayli hatto, umrida bola ko'rmagan vujudi uyg'onib, ko'krigidan sut kelgan payt

ham bo'ldi. Shu mehr tufayli uning allalarini eshitib ulg'aygan temuriy amirzodalar uni onalaridek suyub, izzat-ikrom qilardilar.

Nevaralari ichida eng ziyragi bo'lmish Muhammad Tarag'ay uxlamay osmondagi yulduzlarga tikilib yotganini ko'rgan momo jilmaydi. "Bu bola namuncha yulduzlarga tikilishni yaxshi ko'rmasa!" – deb o'yladi.

– Uxlang, Ulug'bek, – deya shivirladi Bibixonim, boshqa nevaralarini uyg'otib yubormaslik uchun. Ismi Muhammad Tarag'ay bo'lsa ham, bobosi va momosining unga bo'lgan mehri ziyodligini, ayniqsa, zehni juda o'tkirligini ko'rgan saroy ahli murg'ak mirzoga Ulug'bek deb nom qo'ygan. Amir Temur ham, Bibixonim ham uni shu ism bilan chaqirishga o'rganib qolgandilar.

– Momojon, yulduzlardayam odam yashaydimi? – deb so'radi Ulug'bek bibisining so'zini eshitmagandek.

– Bilmayman, bolam, bilmayman. Tangrining o'zi bilmasa bandasi bilmaydi.

Bibixonim nevarasi yonboshida yotgan "Ziji jadidi Elxoniy" kitobini ko'rib, uning shu yoshda bunday murakkab kitobni o'qiyotganidan tashvishlanib so'radi.

– Ulug'bekjon, bu kitobni o'qigan bilan uqarmikan-siz?

– Yo'q, bibijon, o'qig'on bilan anglamog'im bisyor mushkul bo'lmoqda, – deb ochig'ini aytdi Ulug'bek.

– Ulg'aysangiz, albatta, bundan mushkul kitoblarni uqarsiz, bolam.

– Ulg'aysam, o'zim bir rasad tiklab yulduzlarda odam yashaydimi, yo'qmi, albat bilib olurman. Ularning sirini ochguvchi mana shunday bir kitob tuzurman.

Keksa Malika shu yoshida ulkan maqsadlar bilan yashayotgan nevarasiga mehr bilan boqar ekan, unga uzoq umr tilab, ichida duolar o'qidi. "Ammo bu zamon qilich chopqilaganniki", deb o'yladi u alam bilan. Uning butun umri tinmay jang-u jadal qilgan jahongir erining yonida o'tdi. Ko'p marta laxtalab qonlar oqqanini, sonsiz shaharlar vayron qilinganini ko'rdi, necha marta qilichlar zo'r kelib, kitoblar yonganiga guvoh bo'ldi. Ammo hamma yerda badjahl eri qalam va san'at egalariга mehr-shafqat ko'rsatganini ham ko'rdi.

Bibixonim "Kechmishing og'ir bo'lg'ay!" degan nazarda nevarasiga termildi. Ulug' Sohibqiron qalam va san'at

ahliga qanchalik marhamat qilmasin, baribir o'zining o'g'illari va nevaralariga eng avval qilich va jasorat egalari bo'lmog'ini talab qilardi. Ammo taqdiri azal hamisha o'z yo'rig'ini o'tkazgan, hatto, jahongirlik da'vosida yurgan bandaning talabi ham uni o'zgartirolmasdi. Samarqand yetti iqlimdan yig'ilgan san'at va adabiyot ahli tufayli poytaxt havosida she'r va musiqa nafasi hukmron edi. Shu sababdan ulug' jahongir amirzodalar yuragida qat'iyat va beshafqatlik hukmron bo'lishini qanchalar istamasin, taqdir so'z va soz tuyg'ularini bu yuraklarga joylab, ularning qo'liga ham qilich, ham qalam tutqazardi. Amir Temur o'g'li Shohruh mirzo, keyinchalik nevaralaridan Sulton Iskandar, Xalil Sulton, Abubakr mirzo g'azal bitishini eshitib jahl qilgan, keyin ular nafaqat qalamni, qilichniyam zo'r tutishini ko'rgach, tinchlangan, o'zini bosib, ularni tergashdan o'zini tiygandi. Keksa Malika jahongir o'zi g'azal bitmasa-da, g'azal tinglashni yaxshi ko'rishini bilardi.

Bibixonim xayol dastidan qutulib, yana nevarasiga qaradi. Muhammad Tarag'ay uxlab qolgandi. Biroq uyqudayam uni hali anglanmagan sirlar bezovta qilayotgani yuzidan bilinib turardi. Momoning yuragi "jiz" etib achishdi. Dam o'tmay juda past, deyarli shivirlab aytilgan alla Ko'hak shamollari tungi Konigil bog'laridan olib kelayotgan gul isi bilan qo'shib oqa boshladi.

*Eslasang, eslamasang, alla,
Yuksalib o's, shodmon, alla.
Yurt pisand etsa seni, alla,
Qayg'udan ozodman, alla.*

*O'zing gulzor bog'imsan, alla,
Suyanganim tog'imsan, alla.
Qorong'i kechalarda, alla,
Yondirgan chirog'imsan, alla.*

*Ko'kda yulduzing yonar, alla,
Tiqilib ko'zing qonar, alla.
Yulduz sirin bilmoq oson, alla.
Angla, dil ham sirli osmon, alla.*

Olis bolalik paytlari tog'dek bo'lib tuyulgan tepa hozir yo'q. Uni tekislab tashlashgan. Bir paytlar kaftida tutib dunyoni tanitgan bolalarning o'zi uning tuprog'ini polizlariga tashib ketishdi. Ammo u hozir bo'lgandayam Samarqand minoralarini, olis tog'larni ko'rishga orzumand bola uning tepasiga chiqib qancha boqmasin, u yuksak minoralarni va moviy tog'larni ko'rolmaydi. Bu orada qad tiklagan ko'p qavatli binolar, sonsiz zavod mo'rilar bola nigohini ertakdan to'sib turadi.

Bundan o'n ikki yil avval men yashagan Anhor yoqasidagi yashil bog' ham yo'q. Uni ham tekislab, o'rnida bir-biriga o'xshash temir-beton qutilarni terib chiqishgan. Bu qutilarda yashaydigan bolalar endi gullarga begona, daraxtlarga yot, yulduzlardan yiroq. Ularning ko'zida na mung, na hayrat bor — bu ko'zlarda befarqlik va muzlab yotgan bo'shliq hukmron. Bu qutilarda alla yangramaydi, ba'zan xasta go'dak ustida aytilgan alla ham faqat keksa odamlarning uyqusini qochirib, ularni bezovta qiladi.

Xayr, alla...

Xayr, yashil bog'im...

Xayr, bolaliktepa...

Xayr, Mamat og'a...

Xayr, Bibi...

Ushbu yozuqlarimni sizlarning ruhi pokingizga bag'ishlayman...

1990.

**SHAYX KUBRO
TUSHLARI**

Bismillahir rohmanir rohiym.

Ollohdan boshqa iloh yo'q, u doimo tirikdir va koinotni boshqarib turuvchidir. Uni mudroq ham, uyqu ham olmaydi. Uni ko'z ko'rmaydi, u esa ko'zlarni ko'radi. Uning o'xshashi yo'qdir. U eng avvalgidir va eng oxirigidir. Eng zohirdir va eng botindir. Osmonlar-u Yerdagi barcha narsalar Ollohnikidir.

Olloh taolo eng avval nurni yaratdi. Shundan keyin ul nurni to'rtga bo'lib, bir bo'lagidan Arshi A'loni, bir bo'lagidan Qalamni, uchinchi bo'lagidan Jannatni va so'nggi bo'lakdan mo'minlarni yaratdi.

So'ng Olloh taolo Qalamga xitob qildi: "Arshi A'lo uzra yozgilkim: "Laa ilaha illallohu Muhammadur rosululloh" deb". Qalam to'rt yuz yil yozdi-yu, kalimaning yarmiga: "Laa ilaha illallohu"ga yetdi. Qalam aytdi: "Ey qiyosi yo'q, tengi yo'q zot, yozdimki: "Laa ilaha illallohu" deb, ammo bu ulug' nom senikimi, boshqanikimi, bilmayman". Olloh xitob qildiki: "Bu mening nomi habibimdir va qimmatimdir. Ey Qalam, davomini yoz: "Muhammadur rosululloh" deb". Olloh xitobining haybatidan Qalamning boshi sindi, so'ng yozdi: "Muhammadur rosululloh" deb. Shundan qalam boshini sindirib yozish Qiyomatgacha sunnat bo'ldi.

Shundan so'ng Olloh taolo Arshi A'loda Gavharni yaratdi va o'sha Gavhardan lavhul Mahfuzni bunyod qildi. Qalamga xitob qildikim: "Uktub ilmi fiy xalqiy va ma huva kainun ila yavmil-qiyomati", ya'ni Qiyomatgacha mening xalqimga qonun bo'ladigan ilmimni yoz!" Qalamning lavhul Mahfuzga bitgan ilk so'zlari ushbu bo'ldi: Bismillahir rohmanir rohiym. Anallohu laa ilaha ana, man istaslama va bi qazoyi va yasbiru 'ala balayi va yashkaru 'ala nu'amayi, katabuthu va ba'astuhu ma'a-s-sadiqina. Va man lam yarziy bi qazoyi va lam yasbir 'ala baloyi va lam yashkur 'ala nu'amoyi, faliyatluba rabban sivayi va yaxruja min tahta samayi".

So'ng Qalam Qiyomatgacha Ollohning bandalariga qonun bo'ladigan Olloh ilmimi yozib chiqdi. Shunda lavhul

Mahfuz qimirlab, aytdi: "Alhamdu lillohi mam-misli", ya'ni Xudo ilmi menga insho bo'ldiki, mening mislim bormi endi. Nido keldikim: "Olloh o'zi xohlagan narsani o'chirur va ustuvor qilur".

So'ng Olloh taolo Gavharga xitob qildi: "Kengay!" Gavhar cheksiz darajada kengaydi va Ollohning Kursisiga aylandi. Shundan keyin Olloh Kursi qarshisiga bir dona gavharni qo'ydi va unga haybat nazarini tikdi. Gavhar titrashga tushib, erib suyildi. Undan to'rt yelni bunyod etdi.

So'ng to'rt yelga xitob qildiki: "To'rt yondan suvga sho'ng'ing, suvni to'lqinlating va kaftimni suvga to'ldiring".

So'ng Otashni yaratib, buyurdikim: "Suv uzra lovullab yon!" Otashdan suv qaynab, ko'piklandi, ul ko'pikdan tutun o'rladi. Ko'pikdan Yerni yaratdi, unda Ka'ba o'rnini belgiladi. So'ng aytdikim: "Yerni ikki kunda yaratdim". Ammo u dunyoning bir kuni bu dunyoning ming yiliga teng edi.

Olloh taolo shundan keyin tutundan iborat xilqatga yuzlandi-da, ularni yetti qat osmon qilib tikladi. Har bir qatning orasi besh yuz yillik masofa bo'ldi. So'ng quyoshni yaratdi, u o'z joyida harakatlanib turdi. Oyni yaratdi, unga xos manzillarni belgilab qo'ydi. Kecha-yu kunduzni yaratdi. Olloh taolo aytdikim: "Kecha-yu kunduz, quyoshu oy Ollohning belgilaridir. Quyoshga ham, Oyga ham sajda qilmangiz. Agar ibodat qilmoqchi bo'lsangiz, ularni yaratgan Ollohga sajda qilingiz".

Undan keyin qushlar-u qurt-qumursqalarni, farishtalarni, dengizlarni yaratdi, daraxt-u chechaklarni yaratdi, undirdi, ularni rizq berishga mas'ul etdi.

Borliqdagi butun mavjudotni yaratgach, aytdikim: "Ularni olti kunda yaratdim".

Shundan keyin Olloh taolo Azozilni yaratdi, Azozil Yaratganiga qarab olti yuz yil sajda qildi. Keyin u Yerga tushib, yetti qat zaminning har birida ming yildan Ollohga sajdada o'tirdi. Keyin birinchi qat osmonga ko'tarildi, ming yil Xudoga sajda qildi. Unga Xoshi'ash deb nom berdilar. So'ng ikkinchi qat osmonga chiqib, ming yil ibodatdan bo'shamadi, ahli osmon uni Obid deb atadilar. Uchinchi qat osmonda ham ming yil Ollohga sajda qildi, Solih degan nom oldi. To'rtinchi qat osmonda Ollohga hamd-u sano aytib, ming yil ibodat qildi va Valiyash deb

ataldi. Undan beshinchi osmonga ko'tarildi va ming yil sajdada turdi, Azozil nomini oldi. Undan oltinchi osmonga uchdi va ming yil ibodat qildi, undan yettinchi osmonga chiqdi va yana ming yil sajdadan bosh ko'tarmadi. Nihoyat, Yer bilan Osmonda Azozil o'tirib sajda qilmagan bir kaft joy qolmadi.

Shundan keyin Arshga chiqdi va olti ming yil davomida bir maqomda sajda bajo keltirdi. So'ng boshini sajdadan ko'tarib, hojat tiladi va aytdi: "Xudovando! Meni lavhul Mahfuzingdan xabardor qil, tokim sunnatingni bilay va ibodatimni ziyoda qilay!" Ollohdan farmon keldiki: "Xabardor bo'!" Azozil lavhul Mahfuzga yaqinlashgach, bir yozuvga ko'zi tushdi. Unda yozilmish ediki, Xudoi taoloning bir bandasi borkim, ul Tangriga olti yuz ming yil sajda qilg'ay, oqibat bir marta sajda qilmagani sababli Olloh uni kofirga aylantirar va olti yuz ming yillik ibodatini nobud qilib, nomini iblis deb qo'yar. Bu yozuvni o'qigan Azozil lavhul Mahfuz oldida to'xtab, olti yuz yil yig'ladi. O'sha palla Ollohdan xitob keldi: "Yo Azozil, aytgil, farmonimga bo'ysunmagan va toatimni qilmagan bandaning sazosi nimadir?" Azozil aytdi: "Xudovando! Sening farmoningdan bo'yin tovlagan kishining sazosi la'natdur!" Nido keldiki: "Ushbuni xat qilib yoz va saqla!" Ollohning farmoni bilan Azozilni jannatga eltdilar va u ming yil jannat xazinadori bo'ldi. So'ng Olloh jannatda nurdan bir minbar paydo qildikim, Azozil unda turib, o'n ikki ming yil va'z aytdi.

So'ng Olloh taolo Odamni yaraturman deb xitob qildi. Shunda u yaratgan barcha narsalar bosh ko'tarib: "Odamni bizdan yaratgil", deb tama' qildilar. Tog' aytdi: "Men qutlug'man", Dengiz aytdi: "Men haybatlikman", Oltin esa: "Men azizman", dedi, Ko'k esa "Men adizman", dedi. Barcha narsalar bosh ko'tarib o'zlarini maqtay ketdilar. Yolg'iz Yer tavoze' qilib aytdikim: "Men ulardan zaifman, oyoq ostidaman, menda quvonch-u narsa yo'q". Shunda Olloh xitob qildikim: "Men Odamni tuproqdan yaraturman".

Olloh Jabroilga amr etdi: "Borg'il, Yer yuzindan bir hovuch tuproq keltirgil". Jabroil kelib, Ka'ba o'rni deb belgilangan joydan tuproq olmoqchi bo'ldi, Yer: "Mandin tuproq olmag'il, qo'rqamankim, Janobi Kibriyo mendan xalifa bunyod qilg'ay, undan-da osiy farzandlar paydo bo'lib, Do'zaxga mustavjob bo'lg'aylar va man Xudoi taolo

azobiga toqat qilmasman. Ey Jabroil, mendan tuproq olmag'il", — deb yalindi. Jabroil tuproq olmay qaytdi. Olloh Isrofilni jo'natdi, yana o'sha holat takrorlandi. Keyin Mekoil ham tuproq ololmay qaytdi. Olloh Azroilni jo'natdi. Yer unga ham "Mandan tuproq olmag'il", deya o'tindi, ammo Azroil aytdikim: "Sening o'tinchingdan menga Mavlo taolo buyrug'i azizroq turur". Azroil butun Yer yuzidan bir hovuch tuproq oldi. Hazrat Olloh taolodan xitob keldi: "Ey Azroil, sen g'oyat qattiq ko'ngullik ekansan. Qasamki, barcha tanlig'larning jonini senga oldurg'ayman".

Azroil bir hovuch tuproq keltirdi. Qirq yil ul tuproq ustiga yomg'ir yog'di, o'ttiz to'qqiz yil qayg'u yomg'iri, bir yil sevinch yomg'iri yog'di. Shu sababdan Odamga sevinchdan qayg'u ko'proq bo'ldi. Qirq yildan keyin Olloh qudrati bilan ul loydan Odam suvratini bunyod qildi.

Bir kun Azozil yetmish ming farishta birla loydan yasalgan Odam qoshiga keldi, qo'li bilan Odamni qornini qoqdi, ichini kavak ko'rdi. Farishtalarga aytdikim: "Buni yo'ldan chiqarmoq o'ng'ay bo'lg'ay".

Yana qirq yildan keyin Olloh Odamning joniga buyurdikim: "Odamning taniga kirgil!" Jon Odamning boshi uzra turib qoldi, kirgali unamadi. "Man nurdan yaralganman, ulviyman — ulug'man, sifliyg'a — past narsaga nega kirayin", dedi. Jabroil aytdikim: "Ey aziz jon, izi azza va jalla oti birla kirgil". Jon Olloh otin eshitgan zamon Odam boshiga kirdi va ikki yuz yil uni kezdi. Shu andin keyin ko'zga o'tdi, ko'z tirilib, qora tuproqdan yaralgan o'z yuzini ko'rdi. Burniga kelgan edi bir aksirdi. Undan og'ziga o'tgach, til tirildi va aytdi: "Alhamdu lillahi robbil alamin". Buni eshitgan Olloh taolo yorlaqadi: "Yarhamuka rabbuka va lizalika xalaktuka — Olloh sanga rahmat qil-sun, men seni shuning uchun yaratdim".

Shundin keyin jon ko'krakka keldi. Oshiqib turmoqchi bo'ldi, turolmadi. Undan keyin qorniga o'tdiki, qorni taom tiladi. Jon butun vujudga yoyildi, so'ngaklar, et, teri, tomirlar, hujayralar tirildilar. Odam tebrana boshladi. Kunba-kun quvvati va ko'rki orta boshladi.

Odam Ato yetti kun unda o'tirdi. Yettinchi kundan keyin Olloh uni qizil oltindan yaratilmish, gavhar birla bezatilmish bir taxtga o'tqazdi. Unga ajoyib xil'atlar kiygizdi, boshiga oltin toj qo'ndirdi. Yetti yuz ming farishta Olloh taolo farmoyishiga bo'ysunib, Odamning tegrasida

tizilib turdilar. Oллоh Odamni bezashdan charchamadi, uning tizzalaridan nur balqidi, ko'z nuri beqiyos bo'ldi.

Odam qarshisida lovillab turgan bir nurni ko'rdi – u nur Muhammad al-Mustafoning nurlari edi. Odam: “Bu nurni bir ko'rsam”, deya orzu qildi. O'sha lahza Janobi Haqning amri bilan ul nur Odamning o'ng yanog'iga singidi. Keyin butun vujudini qamradi. Nur qo'llaridan o'tib, shahodat barmog'ining uchida to'plandi. Odam barmog'ini yuqori ko'tarib, uning ko'rkini ko'rib hayratdan: “Laa ilaha illallohu Muhammadur rosululloh”, deb yubordi. Shundan barmog'ini ko'tarib shahodat kalimasini aytmoq Odam qavmiga sunnat bo'lib qoldi.

So'ng Oллоh farishtalarga: “Men Yerda Odamni xalifa qilaman”, – dedi. Buni eshitgan farishtalar aytdilar: “U yerda buzg'unchilik qiladigan, qonlar to'kadigan kimsani xalifa qilasanmi? Holbuki biz hamd-u sano aytish bilan Seni ulug'laymiz va Sening nomingni mudom pok tutamiz!” Oллоh bu gaplarni eshitib dedi: “Men sizlar bilmagan narsani bilaman” va U Zot Odamga barcha narsalarning ismlarini o'rgatdi. So'ng bu narsalarni farishtalarga ko'rsatib so'radi: “Agar xalifalikka biz haqdormiz, degan so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismlarini menga bildiring”. Farishtalar aytdilarkim: “Ey pok Parvardigor, biz faqat sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta, Sen O'zing ilm-u hikmat sohibisan”. Oллоh: “Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir”, – dedi. Odam farishtalarga barcha narsalarning ismlarini bildirganidan keyin Oллоh aytdi: “Sizlarga Men Yer-u Osmonlarning sirlarini va sizlar oshkor qilgan va yashirgan narsalarni bilaman, demaganmidim? Endi sizga ma'lum bo'ldikim, Odam olim erur, siz obidsiz. Oллоhingiz ming obiddan bir olimni fozilroq bilur. Qayda obid ersa olimga xizmat qilmog'i kerak. Ul mahdum bo'lsin, sizlar xodim bo'ling. Ul masjid bo'lsun, sizlar sojid bo'ling. Buyuraman, Odamga sajda qiling”. Shunday deyishi bilan farishtalar sajdaga egildilar.

Faqat Azozil kibr va or qilib, Odamga sajda qilmadi...

BIRINCHI QISM

O'zingga nazar qil.

(Hadisdan).

Hijriy olti yuz o'n yettinchi yil muharram oyining so'nggi kuni Gurganjdan chiqqan karvon hafta yo'l bosar-bosmas talandi. Talangandayam, uni qo'riqlashi kerak bo'lgan navkarlar tomonidan talandi. Karvonboshi Abulfath Samarqandiyning insofga chaqirib, dod-voy qilishi, qo'riqchidan qaroqchiga aylangan navkarlarni Xorazmshoh nomi bilan qo'rqitishi, xudoni o'rtaga qo'yib pand-nasihat qilishi bekor ketdi. Karvon egasining hamma urinishidan foyda chiqmadi. Talonchi navkarlar ahli karvon joniga qasd qilmadilar, faqat mollar ortilgan tuyalarni qo'lga kiritib, tezda qumtepalar ichida g'oyib bo'ldilar.

Bunday ko'z ko'rib, quloq eshitmagan voqea Xorazmshoh mulkida bu yaqin orada bo'lmagan edi. Xorazmshoh davlatida karvon yo'llari xatarsiz, tartib-intizom kuchli, savdogarlar moliga ko'z olaytirgan, joniga qasd qilgan qaroqchilar haqida necha zamonlardan buyon hech kim eshitmagan edi. Dorulsaltanatdan bor-yo'g'i bir haftalik masofada — bepoyon sahro boshlanishida karvonidan ayrilgan Abulfath Samarqandiy, mulozimlar va karvonga qo'shilib Nishopurga yetmoqchi bo'lgan yo'lovchilar bu falokatdan karaxt edilar. Anchadan keyin o'ziga kelgan karvon egasi falokat sababini angladi va sheriklari kutmagan taklifni: iloji bo'lsa cho'ntaklarida talondan omon qolgan boyliklardan foydalanib, ko'chmanchi yovmutlardan ot-ulov sotib olib, yo'lni davom ettirish lozimligini aytdi. Hamma endi orqaga — Gurganjga qaytsak kerak, deb o'ylab turgan paytda aytilgan bu taklif g'alati tuyuldi. Ammo Abulfath muddao sababini oshkor qilgach, ko'pchilik uning bu so'zini ma'qul deb topdi.

Karvonning o'z qo'riqchilari tomonidan jazodan qo'rqmay talanganiga, karvon egasining Xorazmshoh poy-

taxtiga qaytib, qaroqchilarni tutib jazolashni talab qilish o'rniga yo'lini davom ettirganiga sabab — Xorazmshoh saltanati hududiga juda beshafqat va kuchli dushmanlar galasi bostirib kirib, birin-ketin uning shaharlarini zabt etayotgani edi...

Abulfath karvoni bilan Gurganjdan chiqishidan bir necha kun avval ona yurti — Samarqand mana shu yovuz gala tomonidan g'orat etilganini bilgan edi. Bu shum xabarni eshitgach, ko'z o'ngida o'g'ilchasi Rustam, qizchasi Subuha, xotini Oychuchukbikaning ma'yus nigohlari ko'rindi. Ko'zyoshi tirqirab oqdi. Ammo "Qo'limdan nima ham kelardi!" — deb o'yladi. So'ng tezroq Movarounnahrni tark etish tadorugini izladi. Uning ona shahriini vayron qilib, yurtdoshlarini qatliom qilgan dushmanlar hukmdorining nomi Chingizxon edi.

Abulfath va uning yo'ldoshlari yovmutlardan ot-ulov sotib olib, Nishopurga qarab yo'lga chiqqan kunning ertasi ularni shitob bilan yelib borayotgan bir guruh otliqlar quvib o'tdi. Chavandozlardan birining qo'lida xorazmshohiylarning qora bayrog'i hilpirab borardi. Dastavval ularni qaroqchilar to'dasi deb o'ylab vahimaga tushgan yo'lchilar guruhning o'zlariga yaqinlashmay o'tib ketganlarini ko'rib, xotirjam bo'ldilar. Abulfath qora ayg'ir minib olgan, beliga eni kaftdek keladigan qimmatbaho kamar taqqan, qora soqolli chavandozni Muhammad Xorazmshohga o'xshatgandek bo'ldi. U Samarqandda Xorazmshohni bir-ikki marta yaqindan ko'rishga muyassar bo'lgandi. Ammo qudratli sultonning yetagida borayotgan navkarlar xatti-harakatida tantanadan ko'ra besaranjomlikni payqab, "Adashgan bo'lsam kerak", — deb o'yladi. Dam o'tmay, otliqlar qo'lida faqat sultonning xos navkarlari olib yurishiga haqli shohona qora bayroqni eslab, adashmaganiga ishondi. O'z-o'zidan ko'ngli xavotir bo'lib, sheriklarini tezroq yurishga da'vat qildi. U ortda qolib borayotgan Movarounnahrda dahshatli voqealar boshlanganini sezdi.

Abulfath Samarqandiy adashmagan edi. Uni quvib o'tgan otliqlar guruhi ichida haqiqatan ham Muhammad Xorazmshoh bor edi. U yov bilan jang qilishdan qo'rqib, o'z saltanatini onasi — Turkonxotun bilan qora taqdir ixtiyoriga tashlab qochib borardi. Ortidan Jo'ba bilan Subutoy bahodir boshliq mo'g'ul askarlari quvib kelayotganini eshitgan Xorazmshoh ham qo'rquvdan, ham

shoshilishdan yetmish toyga joylangan oltin-kumushning Amudaryoning to'polon suviga g'arq bo'lganiga achinmay, shu qochishda bir necha muddat darbadar hayot kechirib, hijriy olti yuz o'n yettinchi yilning shavvol oyida — 1220-yilning dekabr oyida Girkan (Kaspiy) dengizidagi orollarning birida olamdan o'tdi. Aytishlaricha, g'arb-u sharqda eng boy bo'lgan bu hukmdor eng so'nggi kuni yetganda shunday g'arib ediki, kafanlik topilmagani sababli, jasadi o'zi kiyib yurgan libosda dafn etildi. Uning botir farzandi Jaloliddinga esa ota mulkidan yolg'iz bir qilich qoldi.

* * *

Saltanat poytaxti — Gurganj shahri Xorazmshoh uni qo'shini bilan himoya qilmay, o'z holiga tashlab qochganidan ogoh edi. Dorissaltanat fuqarosi Movarounnahrning buyuk shaharlari — Buxoro, Samarqand mo'g'ullar tomonidan zabt etilib, buxoroliklardan o'ttiz ming, samarqandliklardan yuz ming kishi qatl etilganini, o'zlarining oliymaqom san'atlari, ilm-ma'rifatlari, nozik tabiatlari va axloqlari bilan Sharq olamini hayratga solib kelgan bu ikki muqaddas shahar xalqi badbaxt va masxara etilganligini eshitib vahimaga tushishar, ammo bu shaharlar yovuz dushman bilan qahramonona jang qilganlari, botir yigitlarning jasorati, donishmand chollarning o'limga tik boqib halok bo'lganlari haqida tug'yonli hikoyalarni eshitib, vatandoshlari qahramonligiga tasannolar aytib, bo'lajak beomon jangga tayyorgarlik ko'rardilar...

Gurganj saltanat poytaxti bo'lsa-da, so'nggi yillarda mamlakat hukmdori Muhammad Xorazmshoh deyarli bu shaharda yashamasdi. Poytaxt uning onasi Turkonxotun qo'l ostida edi. Shu sababdan bo'lsa kerak, uning so'zi saltanat hududida Samarqandda o'rnashgan Xorazmshoh so'zidan ko'ra e'tiborliroq edi. Turkonxotunning zaifalarga xos xudbin, Muhammad Xorazmshohning kaltabinlik siyosati tufayli mamlakat tuprog'iga kirib kelgan mo'g'ullarni to'xtatadigan kuch parchalanib tashlangandi. Bir mulkni ikki hukmdor boshqargandan so'ng birlik qayerdan kelsin?!

Chingizxon Gurganjni talofatsiz va oson qo'lga kiritish maqsadida Turkonxotun huzuriga o'z elchisi — Hojib Donishmandni jo'natdi. Elchi malikaga mo'g'ullar hukmdorining maktubini topshirdi. Chingizxon maktubida Turkonxotun ko'ngliga xush keladigan so'zlarni tizgan,

jumladan, u Muhammad Xorazmshohni qoralab, bu nodon va betayin farzand Turkonxotunning qadriga yetmagani, shu sababdan u bu badbaxt o'g'ilni munosib jazolashga ahd qilgani haqida yozgan edi. Maktub: "Men sen bilan emas, o'g'ling bilan jang qilaman. Agar sen mening hukmimni tan olsang, Xorazm-u Xurosonni senga qoldiraman", – degan so'zlar bilan yakunlangan edi.

Turkonxotun Chingizxonga ishonmadi va o'g'li ketidan mamlakatni tashlab qochmoqchi bo'ldi. Shu sababdan ham Hojib Donishmandga bildirmay, saltanat xazinasini, Xorazmshoh xotinlari va bolalarini olib dorissaltanatni yashirin tark etdi. Ammo ketishdan oldin u saltanatga tobe bo'lgan o'lkalardan keltirilgan va omonat sifatida saqlanayotgan sultonzodalar-u shahzodalarni Amudaryoga g'arq qilishni buyurdi. Mash'um niyatini amalga oshirgach, Mozandaronga – Ilol qal'asi tomonga yo'l oldi.

Turkonxotun omonatda turgan shahzodalardan yolg'iz Umarxonni o'ldirtirmadi. Yazir mulki hukmdorining o'g'li bo'lmish Umarxon malika otlangan Mozandarondagi Ilol qal'asiga olib boradigan yo'llarni yaxshi bilardi. Ammo bechora shahzoda halol xizmat evaziga o'lim topdi: qal'a devorlari ko'rinishi bilan Turkonxotun uni jallod qo'lga topshirdi.

Ko'p o'tmasdan malikani qo'lga kiritish vazifasi yuklatilgan mo'g'ul qo'shini Ilol qal'asi devorlari oldida paydo bo'ldi va qal'ani qamalga oldi. Qamal qariyb to'rt oydan ziyod davom etdi. Ilol qo'rg'oni saltanatdagi eng mustahkam qal'alardan biri bo'lib, unda himoya uchun hamma imkoniyatlar: uzoq muddatga yetarli oziq-ovqat, qurol-yaroq zaxirasi mavjud edi. Shu bois Turkonxotunning dushman oldidagi vahimasi qanchalik kuchli bo'lmasin, ko'ngli xotirjam edi. Biroq omondagilarning qonini nohaq to'kkani uchun Ollohning qahriga uchradimi, malikaning omadi yurishmadi. Butun qamal davomida osmondan bir tomchi yog'in tushmaganidan qal'ada hovuzlar qurib qoldi, quduqlardan suv qochdi va qamaldagilarni tashnalik azobi qiynay boshladi. Huzur-halovatga qanchalik ko'nikkan bo'lmasin, Turkonxotun mashaqqatlarga ham chidashga kuch topa oldi. Ammo ahvol tobora og'irlashib boraverdi.

Malika Ollohning qahriga uchraganini o'shanda ilk marta sezganday bo'lib, kecha-kunduz ibodatdan bosh ko'tarmadi. Gunohi ko'p ekanmi, Tangri tavallosini eshit-

madi. Oxiri malika qal'a devorlarini ochib, dushmanga taslim bo'lishni buyurdi.

Taqdirning o'yiniga qarangki, Turkonxotun qal'a darvozasidan tashqariga qadam qo'yar-qo'ymas, charaqlab turgan osmon to'satdan qop-qorayib, shitirlab yomg'ir yog'a boshladi. U borgan sari kuchayib, birpasda chelaklab quyishga o'tdi. Ust-boshi shalabbo malika esini yo'qotib qo'ygandek bo'ldi, so'ng uvvos tortib o'kirdi.

Malikani Chingizxon huzuriga jo'natishdi. U yo'l bo'yi yig'lab bordi. Yig'lagani sayin ko'ksi yumshash o'rniga toshga aylanib qattiqlashdi. Oxiri ko'ziga yosh kelmay qoldi. "Ko'z yoshim abadiyan quridi!" — deb o'yladi malika. Ammo bu yig'laganlari kamlik qildi.

Chingizxon dargohiga keltirilgan malikaga juda uzoq tikildi, ammo churq etmadi. Na yozgan maktubidagi taklifini rad etgani uchun dashnom berdi, na erta-indin butun Xorazmshoh saltanati oyog'i ostida bo'lishini aytib maqtandi. U malikaga tikilar ekan, qudratli Xorazm davlati bekasi bo'lmish ayol shuncha mashaqqatdan so'ng ham o'zining ulug' malikalarga xos vajohatini saqlab qolganini ko'rib, uni yana battar haqorat qilib tahqirlamoqni o'yladi. Malikaga nimalardan ayrilganini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ldi.

Hukmdor farmoniga ko'ra dorissaltanat Gurganjni zabt etishga otlangan qo'shin safga tizilib ketma-ket qarorgoh yonidan o'ta boshladi. Shu farmonga binoan malika Turkonxotun va uning badbaxt kelinlaridan qo'shin o'tayotgan yo'l chekkasida turib, Xorazmshoh saltanatiga aza tutib baland ovozda sochlarini yulib yig'lashlari talab qilindi. Qo'shin saflari chang ko'tarib o'tar ekan, xotinlar uvvosi chor atrofni tutdi.

Keksa malika avval tishini-tishiga bosib jim turaverdi. Yon-atrofida turgan kelinlarining faryodi dastlab uning g'azabini qo'zg'adi, keyin esa butunlay kar bo'lib qolgandek, hech nimani eshitmay qoldi. Ko'z oldida saf tortib o'tayotgan son-sanog'i noma'lum askarlarni, ularning bir-biriga urilib sharaqlayotgan qurol-yaroqlarini, qandaydir yovvoyi qahr va yovuzlik bilan yonayotgan ko'zlarni, bu ko'zlarda tobora jilvalanayotgan masxara uchqunlarini ko'rarkan, birdan o'ngidagi dunyo g'oyib bo'ldi, uning o'rnini faqat qo'rqinchli zulumot qopladi. U xuddi tush ko'rayotganday, nazarida xuddi bo'm-bo'sh huvildoqda

suzib ketayotgandek edi. So'ng qamal davomida ozib qolgan uzun bo'yli malika birdan yetti qat bukchaydi va o'z-o'zidan chayqalarkan, shundoq uvvos ko'tardiki, qarshisidan saf tortib o'tayotgan mo'g'ul jangchilarining vujudlarida titroq yugurdi. Malikaning faryodi kelinlarini yana telbavash yig'lashga undadi, yer-u ko'kni bir hovuch xotinning faryodi tutdi. Bu faryod yolg'iz mo'g'ul hukmdori ko'ngliga xush yoqardi, xolos. Chingizxonning ko'zlari yashnab, yurak-bag'ri rohatlanarkan, nogahon olis bolaligida bo'lib o'tgan voqeani esladi.

To'qqiz-o'n yoshlarida ukasi Xasar bilan bepoyon sahrada ovchilik qilib yurib, bo'ri uyasiga duch kelishgan, undagi bo'rivachchalarni qopga solib ortga qaytishgan edi. Ammo bu ish bilan ovora bo'lib, kech tushib qolganini sezmagani, qorong'i tushgach esa, yo'lni yo'qotib qo'yishgandi. Oxiri aka-uka atrofda o'tin yig'ib, gulxan yoqib tongni kutishga qaror qilishgan edi.

O'tgan kecha bo'ralagan bo'rondan so'ng sahrani qor bosgan, u sukunat og'ushida edi. Faqat aka-ukaning g'o'ng'ir-g'o'ng'ir suhbatini, gulxanning chirsillab yonishi, qopdagi bo'rivachchalarning xuddi yosh bola yig'laganiday ohista ingillagan ovozi kecha tinchini buzib turardi. Birdan Xasar baqirib yubordi: gulxan alangasi zo'rg'a yoritib turgan o'n qadamcha narida juni hurpaygan, ozg'inlikdan kallasi kattalashib qolganday so'rraygan, emchaklari salqib osilgan ona bo'ri turardi. U irillab, sakrashga hozirlangandek orqa oyoqlariga og'irligini tashlardi-yu, yana avvalgi holiga qaytardi: yirtqich olovdan qo'rqardi. Buni sezgan bolalar gulxanga yaqinroq siljidilar. Dam o'tmay ular ona bo'ridan sal chekkaroqda turgan uch-to'rtta bo'rini ham payqashdi. Bechora ona bo'ri emiziklik bolalariga yemak qidirib ketgan, qaytganda uyasini bo'sh topib, odamlar va bolalari hidini olib iz quvgan edi. Uning yonida turgan bo'rilar esa undan sal oldinroq odam isini sezib bu atrofga kelib to'xtashgan, ona bo'ri ularga ko'zi tushib dadillashgan va boshqalar gulxanga yaqinlashishdan qo'rqayotganini bilsa-da, bolalarining yordamga chaqirgan ovozlari eshitib, tobora gulxanga yaqinlasha boshlagan edi. Ammo baribir olov uni to'xtatdi.

Aka-ukalar gulxanga o'tin tashlab, uni balandlatgan sayin bo'rilar ham qulay fursat kutib, gulxan tevaragida sakrab-sakrab aylanisha boshladilar. Ana o'shanda hozir

Chingizxon esiga tushgan voqea yuz berdi. Ona bo'ri gulxandan o'n qadamcha narida to'xtab, shundoq qattiq uvillay boshladiki, boyadan beri gulxanga ishonib bu xavf-xatardan qutulishga umid bog'lagan aka-uka ko'nglida qo'rquv g'imirladi: Xasar akasiga yopishdi.

Atrofni zulumat quchgan, manzilning qayerdaligi noma'lum, yordam kelishi umidsiz, tonggacha uzoq edi — dunyoda hech kimning, o'ladimi, qoladimi, bu sho'rlik ovchilar bilan ishi yo'q, qo'rqib ketgan bolalar yonlarida kamon borligini ham unutilib qo'yishgan edi.

Ona bo'ri uvillashi borgan sari kuchayardi. Boshqa bo'rilar bir-biri bilan o'ynoqlab aylanib yurishardi. Ammo bir soatlardan keyin ular ham ona bo'ri yonida to'xtab, tumshuqlarini osmonga cho'zib uvillay boshladilar — dunyoni bo'ri uvvosi tutdi. Uv solgan ovozlar ko'kka o'rlar va yurakka og'ir vahima solardi. Vaqt o'tgan sayin ona bo'ri ulishi achchiq, alamli yig'iga aylandi. Bolalaridan ayrilib azob-uqubatlarda qolgan maxluq g'amini hech qayoqqa sig'dirolmay faryod solardi. Bu uvvos dam mungli va og'ir, dam darg'azab va qahrli taralar — ona bo'rining dardini tuygan boshqa bo'rilarining yuragida ham alam uyg'ongan, bu alamdanda o'zlarini qo'yarga joy topmay baravar uvillashardi.

Xasar bo'ri bolalarini qopdan chiqarib gala turgan tomonga irg'itish kerakligini aytib, akasiga yalina boshladi. Temuchin (u Chingiz ismini taxtga o'tirgach oldi) bunga ko'nmedi. U qo'rquv nimaligini anglagan, ammo bolaning zaif ongi bilan bo'lsa-da, agar hozir qo'rquvga taslim bo'lsa, umrining oxirigacha qo'rquv va tahqir ichida yashashga mahkum bo'lishini anglab, ukasining gapiga ko'nishni istamasdi.

Tongga yaqin ona bo'ridan boshqa yirtqichlar o'ljadan umid uzib, birin-ketin sahro ichkarisiga singib, ko'zdan yo'qoldilar. Yolg'iz ona bo'ri kuchdan qolgan bo'lishiga qaramay vahshat bilan uvillashga urinar, ko'zlaridan qonli yoshlar sel bo'lib oqardi. Butun olamda unga tasalli beruvchi hech kim yo'q, hech kim unga qo'shilib yig'lamasdi. Sahro bepoyon va sovuq, tong qo'rqinchli va qonday qizil, bolalarini o'g'irlagan odamlar esa berahm va yovuz, evohkim, qop ichida ingillayotgan bolalaridan birining ovozi tingan, boshqalariniki zaiflashib qolgan edi.

Tong yorishib, aka-uka qopni yelkalab yo'lga tushishga

hozirlandilar. Ular ona bo'ridan ko'z uzmasdan uzoq turib qolishdi. So'ng taqdirga tan berib, yo'lga tushdilar. Ona bo'ri butunlay madordan qolganiga qaramay, bor kuchini to'plab odamlarga ergashdi. Baribir uzoqqa borolmadi, uch kundan buyon tuz totmagani, kechasi bilan ko'z yummay uvillab madordan ketgani pand berdi. U chayqalib-chayqalib borar, ko'z o'ngi tobora qorong'ilashardi. Oxiri yerga cho'zilib qoldi. Bir muddat butunlay o'zidan ketganday bo'ldi. Bolalarining ingillashini eshitarkan, to'satdan yarq etib ko'zini ochdi. So'ng vujudidagi g'ayritabiyy bir quvvat uni oyoqqa turg'azdi. Bo'ri odamlar tomon otildi. Xuddi o'sha lahza ko'ksiga nimanidir jizillab sanchilganini sezdi-yu, o'mbaloq oshib yerga quladi. Temuchin otgan o'qi bo'riga tekkanini ko'rib qiyqirib yubordi. Aka-ukalar bir dam uzoqda qorayib yotgan bo'riga tikilib turdilar, so'ng uning o'lganiga ishonib, quvongancha yo'lga tushdilar.

Ammo ona bo'ri o'lmagan edi. U ko'ksiga botib turgan, vujudini cho'g'dek kuydirayotgan o'qni sezmagandek, yana oyoqqa turdi. Ikki-uch qadam bosar-bosmas, madorsizlangan oyoqlari chalishib, yana qor ustiga ag'anadi. So'ng bor kuchini to'plab, uv tortib faryod chekar ekan, odamlar ortidan emaklay boshladi. Ammo odamlar undan kuchliroq edilar, ular tobora uzoqlashib borardilar.

Aka-uka ona bo'ri yotgan yerdan uzoqlashgan sayin bechora maxluqning uvvosi pasaymas, aksincha, kuchayib borardi. Ammo ular bu uvvos ona bo'ri yotgan tomondan emas, butun notinch kecha davomida qo'rquv to'plangan yurak ichidan kelayotganini bilmasdilar.

Hozir Chingizxon Xorazmni zabt etishga otlangan qo'shinlar ko'targan chang-u to'zon ichida qolib, soch yulib yig'layotgan malika Turkonxotun va Xorazmshoh xotinlari uvvosini eshitarkan, o'sha ona bo'ri uvvosini eshitib turgandek edi.

* * *

Malika Turkonxotun tark etgach, butunlay egasiz qolgan Gurganj vahima ichida edi. Shaharda boshboshdoqliklar, talonchilig-u to's-to'polon avj oldi. Birmuncha muddat shahar muttaham Ali Ko'hiy qo'lga o'tdi. U faoliyatini shahar aholisiga og'ir soliq solishdan boshladi. Ammo tez orada to'rt tomonga qarab tarqalgan saltanat amaldorlari-

ning ayrimlari poytaxtga qayta boshladilar. Qaytib kelganlardan sulton devonini boshqargan mushrif Imomiddin bilan mushrif Sharafiddin Ko'pak Gurganjdagi tartibsizlikni ko'rib, hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Ali Ko'hiy bunga qarshilik ko'rsatishga uringanda, ikki mushrif qochoq Xorazmshoh nomidan shaharni boshqarish o'zlariga topshirilgani haqida soxta noma bitib, muxoliflarning damini o'chirdilar.

Dushman hali uzoqda edi. Gurganjdagi qo'shinlarga Xo'jand hokimi Temurmaliq qo'mondonlik qila boshladi. U Xo'jandni mardona va uzoq himoya qildi. Qariyb yarim yillik jang davomida dushman bilan olishgan himoyachilar safining tobora siyraklashgani, ochlik boshlangani tufayli Temurmaliq Xo'jand qal'asini tark etib, chekinishdan o'zga chora qolmaganini angladi. Shundan keyin u yarim kechasi bir necha kemaga navkarlarini o'tqazib, Sirdaryoning quyi tomoniga qarab suzib ketdi. Mo'g'ullar har ikki sohil tarafdin kemalarni iskanjaga olib, ta'qib qila boshladilar. Kemadagilar esa oy va mash'alalar yorug'ida jang qilishni to'xtatmay shiddat bilan olg'a suzdilar. Juda ko'p qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, kemalar Binokat shahrigacha jiddiy qarshiliksiz suzib bordilar.

Binokatda esa ularning yo'lini zanjir tashlab to'sishdi. Ammo xo'jandliklar zanjirni uzib tashladilar. Ikkinchi marotaba kemalar yo'lini Jandga yaqin yerda to'sishdi. Sirdaryoning quyi tomonidagi qal'alarni ishg'ol qilish bilan mashg'ul Jo'ji Binokatda bo'lgan voqealardan xabar topgach, daryo ustiga ko'prik qurdirdi, uning ustida naft to'la qozonni o'rnatib, yondirilgan naftli o'qlarni otish uchun merganlarini tizib qo'ydi. Buni ko'rgan Temurmaliq qirg'oqqa tushib, jang qilishga qaror qildi. Kemadagilar qirg'oqda turgan mo'g'ullarni o'qqa tutib, sohilga yaqinlashdilar va bor qurol-yaroqlarini olib, jangga otildilar. Ammo son jihatdan ko'p bo'lgan mo'g'ullar bilan jang qilish halokatli edi. Shu sababdan Temurmaliq navkarlarini jangdan olib chiqib, Xorazmga qarab ot qo'ydi. Ammo mo'g'ullar ularni ta'qib qilishdan to'xtamadilar. Xo'jand hokimi dorissaltanatga yetib kelganida yonida bir hovuch navkar-u sadog'ida ikkitagina o'q qolgan edi.

Xorazmga kelgach, bu yerdagi tahlikani, taxt talashgan kimsalarning fitna-yu fisq-u fasodini ko'rib, hafsalasi pir bo'ldi. Ammo qo'shinga rahbar etib tayinlanganidan foy-

dalanib, tarqalgan kuchlarni birlashtirishga kirishdi. U qachon dushman bostirib keladi deb kutib o'tirishni istamasdi. U bir marta dushman kelishini poylab, so'ng jang boshlagan edi, bildiki, bu xato yo'l ekan. Ammo bu jang qilish farosatini yo'qotib qo'ygan Xorazmshohning xatosi ekanini bilsa-da, baribir o'zini aybdor hisoblar, uyat va vijdon azobi unga kecha-kunduz tinchlik bermasdi. Axir u qo'shinlarni parchalab, dushmanga qarshi jang qilish xato ekanini bilardi-ku! Ammo o'z fikrini Xorazmshoh oldida himoya qilishga ojizlik qildi. Qancha urinmasin, qanchalik tirishmasin, Muhammad Xorazmshoh hech kimga quloq solmadi. O'sha harbiy kengashda eng to'g'ri tadbirni saltanat arboblardan biri bo'lmish Shahobiddin al-Hivoqiy aytdi. U Xorazmshoh qo'l ostidagi to'rt yuz minglik qo'shinni Sirdaryo sohilida to'plab, uzoq yo'l bosib kelgan mo'g'ullarga hujum qilishni taklif qildi. Temurmaliq o'z ko'nglidagi gapni eshitib, quvonib ketgandi o'shanda. Darrov bu taklifni qo'llab-quvvatlagandi. Ammo Xorazmshoh al-Hivoqiy taklifini to'la rad etdi. Mana endi o'sha xatoning oqibatlarini ko'rib turibdi. Yo'q, haliyam kech emas, haliyam dushman yo'lini to'sib jang qilish kerak. Jonni saqlashni, toj-u taxt havasini unutilib, Vatan uchun, din-u iymon uchun jang qilish kerak! Qasos o'ti bilan yuragi yongan Temurmaliq to'plagan askarlarini Sirdaryo tomonga — jangga boshladi.

Temurmaliq dushman bilan yuzma-yuz chiqishga otlanib poytaxtni tark etgan kundan ko'p o'tmay Gurganjga mushrif Imomiddin bilan mushrif Sharafiddin Ko'pak damini o'chirishga qodir kishilar ham qaytdilar. Bular marhum Xorazmshohning o'g'illari — Jaloliddin Manguberdi, O'zloqshoh va Oqshoh edilar.

Bu orada Sirdaryo tomonga qarab ketgan Temurmaliq ham qaytib keldi. U o'sha ketishda dushman ogoh bo'lmasligi uchun eng ovloq yo'llar bilan bepoyon qumlikni ming bir azob bilan bosib o'tib, to'satdan dushman ustiga yopirildi. Dastlab Orol dengiziga yaqin Yangikent qal'asini mo'g'ullar qo'lidan tortib oldi, dushmanlar tomoniga o'tib ketgan shahar voliysini dorga osdi. So'ng shaharda o'zi belgilagan amaldorlarni bir guruh askarlar bilan qoldirib, o'zga shaharlarni Jo'ji askarlari yag'mosidan ozod qilishga oshiqdi.

Ammo Jo'ji unga qarshi kuchli qo'shin jo'natdi.

Qizilqumdagi manzillarning birida to'qnashgan ikki qo'shin askarlari yuz-ko'zlari chang-u to'zondan qop-qorayib ketgan, tishlari orasidagi qumlarni g'ijirlatgancha beomon jang qildilar. O'zlariga nisbatan bir necha hissa ko'p bo'lgan dushman bilan olishgan xorazmliklarning saflari tobora siyraklashib bordi. Nihoyat, Temurmaliq chekinishga majbur bo'ldi. Mo'g'ullar o'tgan gal uni izmaiz quvgan navkarlarning ahvolini yaxshi bilganlari uchun ta'qib qilishga yuraklari betlamay, to'xtab qoldilar. Temurmaliq Gurganjga kelishi bilan shahzoda Jaloliddin shu yerda ekanligini eshitdi, o'sha zahoti hayallamay uning huzuriga oshiqdi.

Jaloliddin Temurmaliqni avvaldan botirligi va harbiy salohiyati tufayli qattiq hurmat qilardi. Endi uning Xo'janddagi qahramonliklari, kemalarda turib dushmanni tutdek to'kkani, boshqalar qochib, jonini saqlashga kirishgan paytda yana mo'g'ul bilan jang qilishga oshiqqani haqida eshitib, unga bo'lgan hurmati oshgan edi.

Ikki jangchi quchoqlashib ko'rishdilar.

— Agar Rustami Doston tirik bo'lganida sizga xodim bo'lishga yarardi, — dedi jilmayib Jaloliddin.

— Biz esa sizga xodim bo'lishdan o'zga inoyat istamaymiz, — dedi bunga javoban Temurmaliq ko'zlari yonib...

Muhammad Xorazmshoh bundan bir necha yil avval Turkonxotun so'zidan chiqolmay, to'ng'ich farzandi Jaloliddinni chetlab, o'rtancha O'zloqshohni valiahd deb e'lon qilgan va bu amri bilan birodarlar o'rtasida adovat qo'zg'agan edi. Bu adovatdan foydalangan Turkonxotunning shaharga qaytgan urug'-aymoqlari qochoq malikaning ukasi Xumorteginni Xorazmshoh taxtiga o'tqazdilar. Biroq dorissaltanat aholisi Jaloliddinni qo'llayotganini ko'rib xavotirlangan bu kimsalar shahzoda joniga qasd qilish rejasini tuzdilar. Bu shum niyatdan ogohlantirilgan Jaloliddin Xo'jand hokimi qo'l ostidagi uch yuz kishilik guruh bilan poytaxtni tashlab ketishga majbur bo'ldi. Bu voqeadan ko'p vaqt o'tmay shaharga mo'g'ullar qo'shini yaqinlashayotgani haqida xabar yetib keldi. Kechagina Xorazmshoh taxtini talashib "botirlik" qilib yurgan talabgorlar birin-ketin qocha boshladilar. Birinchilardan bo'lib O'zloqshoh bilan Oqshoh qochdilar. Shahar Xorazmshoh deb e'lon qilinganidan mast-u alast bo'lib qolgan Xumortegin va unga tarafdor kishilarning to'qson minglik

qo'shini himoyasida qoldi. Mo'g'ullar kelishidan haftacha avval birinchi qor yog'di. Kechikib kelgan qish qamal arafasida odamlarga o'z g'amlarini ko'rishga ko'proq imkon bergandek bo'ldi. Borliq bir kechada oppoq tusga kirdi.

Dushman kelishini xavotir bilan kutayotgan xalq shamol keltirayotgan achimtil hid — qor darakchisini sezishi bilan quvongandek bo'ldi, nazarida qor tushib, yo'llar bekilib, sovuq avjiga chiqadi-yu, dushman Gurganjni yag'mo qilishdan qaytadi. Ammo yog'iy allaqachonlar yo'lga tushgan, na sovuq, na issiq to'xtata oladigan kuch harakatda edi.

Sokin kechalari Amudaryo suvining shovir-shuvuri uzoq-uzoqlardan eshitilardi. To'satdan bulut bosgan osmon yuzida oy ko'rinardi. U qush va hayvonlarni, maysa va yaproqlarni g'aflatda qoldirib, zulmat qo'ynidan birdan suzib chiqib sovuq purkardi. Oy zarrin nuriga cho'milgan shoxlarni ohista titrata boshlar, chiyabo'ri va sirtlonlarning ulishiga jimgina quloq solardi.

Qor tushishi arafasida bir hovuch nur evaziga jonini omon saqlab kelayotgan tikanaklar va butalar birpasda shilvirab, so'lib qoldilar. Ana o'shanda shimoldagi dengiz tomondan achimtil islar kela boshladi. Har tarafdun uyilib kelib, xavotir va tahlika mulkiga aylangan shahar ustida ayqash-uyqash bo'lib yotgan qora bulutlar sovuq shamoldan izillab qor elay boshladi.

Qor yerni shoshmasdan qopladi, uyquga ketgan chechaklar ustiga to ko'klamgacha o'zining qalin va issiq ko'rpassini yopdi. Ikki kun to'xtamay yoqqan qor ko'rpassi qalinlashdi. Olisdagi daryo tovushi tinib qoldi — sovuq qattiqligidan bir nafasda uni muz qopladi, muz ostidan yaxlamagan suvning osuda shildir-shildiri eshitilardi.

Ikki kunlik qordan keyin qish uzil-kesil hukmiga kirdi: bog'lardagi daraxtlar karaxt bo'lib, qotib qoldi, toklar shumshayib egildi, borliq uyquga ketdi.

Ammo Gurganj beorom edi.

Xumorteginni shaharni himoya qilish istagi emas, taxt havasi ushlab turardi. Ammo shahar ostonasida paydo bo'lgan mo'g'ul qo'shinining ilg'or guruhlariga ko'zi tushishi bilan Xumortegin ko'nglidagi havas o'rnini qo'rquv egalladi. Besh kunlik dunyoda toj-u taxt qayg'usidan jon qayg'usi afzalroq ekanini angladi. Biroq vaqt o'tgan, dushman Gurganjni qamalga olib bo'lgan edi.

Ilg'or mo'g'ul guruhlari ketidan dastavval Bayg'u no'yon boshliq qo'shin, ularga izma-iz ulug' xonning o'g'illari O'ktoy bilan Chig'atoy rahbarligidagi yuz ming askar yetib keldi.

Gurganj Xorazmshoh saltanatidagi eng mustahkam qal'a ekanidan xabardor Chingizxon to'rt tarafdin ishchi kuchlarni — son-sanog'i yo'q asirlarni jo'natishga farmon bergan edi. Uzoq yo'l bosib holdan toygan, sovuqda tarashadek qotgan, nam tekkan misdek ko'karib ketgan bu bechoralar ahvolini ko'rgan gurganjliklar yig'lab yubordilar. Ammo eng dahshati keyinda ekan. Buxoro-yu Samarqand tomonlardan haydab keltirilgan asirlar ikki o'tning orasida qoldilar. Ular mo'g'ullarning tazyiqi ostida qal'a tevaragidagi xandaqlarni tuproq, shox-shabba, xaxshak bilan to'ldirishga majbur edilar. Ammo qal'a ichidagilar ularning bu ishini bemalol kuzatishdan mahrum, illo, himoya xandaqlaridan ayrilgan qal'aning kuni tezroq bitishini ular yaxshi bilardilar. Shuning uchun o'z qavmlaridan bo'lgan bechora asirlar boshiga o'q va nayza, qaynoq suv-u lovillab yonayotgan naftni yog'dirishdan to'xtashmas, har bir nishonga yetgan o'q ularning ham yuragini yaralardi, yarador asirlar ko'ksidan uchgan har bir oh-u nola ularning bo'g'ziga kelib tiqilardi. Jahannamga aylangan oraliqda asirlar goh qal'a tarafdin, goh mo'g'ullar tomonidan uzilgan o'qdan yuztuban yiqilishar, faryod qilishga hollari yetmay, jon berishardi. Gurganjliklar bunday achchiq qismatga o'zlarini duchor qilmaslikni xudodan iltijo qilishardi.

Oradan bir necha kun o'tib, mo'g'ullar shahar atrofida-gi tutlarni bir boshdan kesib chiqayotganlarini ko'rgan qamaldagilar hayron qoldilar. Ammo bu ish nima maqsadda qilingani tez orada ma'lum bo'ldi.

Bir kuni tong yorishi arafasida shahar darvozalarini qo'riqlayotgan soqchilar kuchli silkinishlardan cho'chib ketdilar. Mo'g'ullar ming bir amal bilan manzilga yetkazilgan va darvozalarga shikast beruvchi hujum qurollari: manjaniq, mataris, dabobatlarini ishga solgan edilar. Bir necha kun oldin kesilgan tutlardan qirqilgan, tuni bilan suvga bo'ktirilgan g'o'lalarning manjaniqdan toshday otilishi devor-u darvozalarni damba-dam silkita boshladi. Xorazmda xarsangtoshlar yo'qligi sababli mo'g'ullar tutlarni qirqib chiqqanlari sababini gurganjliklar endi angladilar.

Qamal olti yuz o'n yettinchi yilning zulqa'da oyida — 1221-yilning yanvarida boshlanib, qariyb yarim yilgacha davom etdi. Mana shu muddat davomida shahar aholisining qaqshatqich himoyasini yengolmagan mo'g'ullar Samarqandni olish paytida qo'llagan hiylalarini ham qo'llab ko'rdilar. Ular qamaldagilar ko'zi ostida shahar ostonasini tark etgan bo'lib, qal'aga yaqin, ammo ko'zdan yiroq joylarga, jumladan, shahardan bir farsah masofadagi Bog'i Xurram ichida bekinib oldilar. Qamaldagilar dushman bir ish chiqarolmay, boshqa yoqqa ketdi, degan o'y bilan xotirjamlikka berildilar. Shuning uchun bir necha kundan so'ng shahar atrofida tag'in paydo bo'lgan oz miqdorli mo'g'ul guruhlarini ko'rib, bu ish atayin qilinganidan bexabar ayrim kaltabin qo'shin boshliqlari dushmanga hujum qilish rejasini tuzdilar. Bilmadilarki, bu ularning emas, dushmanning rejasi edi.

Shahardan chiqqan bir necha minglik qo'shinni ko'rib, mo'g'ullar qocha boshladilar. Gurganjliklar bundan ruhanib, otlariga qamchi urib, dushmanni quva ketdilar. Dushman qochgani sayin, ular ta'qib qilishga chunonam berildilarki, ortda qolgan Bog'i Xurram ichidan guvillab chiqib, yo'llarini to'sa boshlagan mo'g'ul askarlarini payqaganlarida vaqt o'tgan edi. Qochayotgan mo'g'ullar to'satdan ortga qayrilgach, gurganjliklar ikki o'tning o'rtasida qoldilar, g'oyat dahshatli jang boshlandi. Bu jangda xorazmliklardan mingdan ortiq askar nobud bo'ldi. Shahardan chiqish tarafdorlaridan bo'lmish Hojib O'g'ul boshliq bir qism askarlar shaharga qaytish ilojini topolmay, Xurosonga qarab qochdilar. Halqani yorib o'tishga muyassar bo'lgan askarlarni ta'qib qilgan mo'g'ullar najot uchun ochilgan Qobilon darvozasidan shaharga kirib olishga urindilar. Ammo ularning omadi kelmadi. Qamaldagilar: erkag-u ayol, qari-yu yosh, darvozani qo'riqlagan amir Faridun g'uriy rahbarligidagi askarlarga qo'shilib, tor darvozadan tiqilib kirayotgan dushmanga shunday shiddatli qarshilik ko'rsatdilarki, mo'g'ullar sarosimada qolib, chekinishga majbur bo'ldilar. Qorong'i tusha boshlagani sababli dushman shaharni tark etdi. Ammo bu to's-to'polonda Qobilon darvozasiga juda katta zarar yetdi. Tuni bilan uni tuzatishga bo'lgan urinishlar zoye ketdi. Darvoza baribir omonat bo'lib qolgan edi.

Shuning uchun ham ertasi kuni dushmanning asosiy kuchi yana shu darvoza oldida to'plandi. Ammo darvoza omonat bo'lsa-da, qamaldagilarning matonati butun edi. Dushman o'z niyatiga erisholmagan bu jangdayam har ikki tomondan katta talafotlar berildi.

Mana shu beomon janglar paytida Chingizxon Xorazmdan uzoqda – Balx atrofidagi yaylovlarning birida o'tov tikib, Gurganj olingani haqidagi xabarni kutardi. Biroq o'g'illari huzurida yurgan Ustun no'yonning O'ktoy bilan Chig'atoy o'rtasidagi kelishmovchilik tufayli shaharni olish ishi sustlashgani, bu ishga ayrim no'yonlar ham hissa qo'shayotgani haqidagi maxfiy nomasi yetib keldi. Chingizxon bu sustkashlik uchun biror tadbir qo'llamasa bo'lmasligini angladi. U o'z huzurida qolgan to'ng'ich o'g'li Jo'jini chaqirdi. O'g'li kelgach, unga Gurganjga borishni buyurarkan: “Xorazm mulkini senga beraman, deb aytganimni bilasan. Tezroq bor-da, o'z mulkingni qo'lga ol!” – dedi.

* * *

Jo'jixon bilan birga imom Mujtahiddin Qozixon ham Gurganjga jo'nadi. Imom Mujtahiddin mo'g'ullar qo'shini Movarounnahr tuprog'iga qadam qo'ygan kundan buyon Chingizxonga mulozimlik qilar va kofirlar galasi oqizgan behisob musulmon qonini ko'raverib do'zaxiy bo'lib qolganini o'zi ham anglagan, ammo qochishga imkoni, o'zining joniga qasd qilmoqqa imoni yo'l qo'ymasdi. Qishning o'rtasida Chingizxon Xorazm ustiga o'rtancha o'g'illarini jo'natayotganda, imomning ko'ngliga kelgan dastlabki o'y: “Shayxi valitarosh viloyatdan chiqib ketganmikan?” – degan savol bo'ldi. Ammo voqealarning kechishidan shuni bildiki, Shayx Kubro ona yurtini tark etmabdi, dushman-dan qochmabdi.

Imom Mujtahiddin butun gunohi evaziga Shayx Kubroni qutqarishi lozimligi haqidagi dastlabki o'y ko'nglidan o'tganda tizzalari qaltirab ketganini eslasa, hamon ko'ngli to'lib, ko'zi namlanadi. U o'z maqsadini amalga oshirish rejasini tuzdi va qulay payt topib Shayx Kubro xususida Chingizxonga arz qilib, inoyat tilashni o'yladi. Ammo Xorazmdagi omadsizlikdan kundan kun qahri oshib borayotgan mo'g'ul xonining huzurida birovga omonlik tilash joniga qasdi bor odamning ishi ekanini o'ylab, poy-

lashni davom etdi. Bu yuzidan nur yog'ib turadigan pakana xonning har bir qarashida o'lim xavfi yashiringanligini u juda yaxshi bilardi. Qolaversa, bir necha oy avval Qoziy Vahiddin bilan bo'lgan voqea hali yodidan o'chganicha yo'q...

Qoziy Vahiddin Fushanjiy Xuroson akobirlaridan edi. U shahzoda To'luy Hirotni qamalga olganda, shahar ichida edi.

— O'shal qamal chog'i, — deb hikoya qilgan edi Qoziy Vahiddin, — men ham g'oziyilar udumiga muvofiq siloh kiyib, devor ustida bo'lar edim. Bir kuni, jang ayni qizigan palla edi, oyog'im ostidagi tosh to'satdan qo'porilib, muvozanatni yo'qotdimu devordan pastga, mo'g'ul navkarlari qaynab yotgan chohga quladim. Qirq gazcha keladigan balandlikdan qulab, omon qolganimni ko'rib turgan shahzoda meni huzuriga olib kelishni buyurdi.

To'luy bir navkarga meni ko'zdan kechirib, lat yegan-yemaganimni bilishni buyurdi. Navkar qo'l-oyog'imni paypaslab ko'rib, to'rt mucham sog'ligini aytgach, shahzoda hayratini yashirmay so'radi:

— Sen odammisan yo pari jinsidanmisan, yo ulug' Tangri panohida bo'lganing uchun shunday bo'ldimi? Holingni menga anglat!

Men boshimni eggancha:

— Men donishmand va duogo'ylar jinsidan bo'lgan bir bechora odamman! Ammo... ammo meni bir narsa saqladi... — dedim. Shahzoda o'sha zahoti u nima ekanligini bilishni istadi. Men bunday savol berilishini bilganim uchun o'sha zahot aytdim:

— Sening nazaring meni saqladi! Pastga qulayotgan payt nazaring menga tushdi-yu, omon qoldim.

To'luyga mening javobim ma'qul keldi. U meni mo'g'ul amirlaridan biriga topshirar ekan, oqil va dono kishi sifatida padari Chingizxon xizmatiga loyiqligimni aytib, avaylab-asrashga buyurdi.

Xuroson fathidan so'ng To'luy bilan Chingizxon huzuriga kelgan Qoziy Vahiddin Fushanjiy qisqa muddat ichida mo'g'ul xoni e'tiborini qozondi.

Imom Mujtahiddinni vahimada tutgan voqea bahor o'rtasida, dashtdagi o't-o'lan sarg'ayishga yuz tutgan kunlarning birida ro'y berdi. O'shanda mo'g'ul qo'shini zabt etgan navbatdagi shahar guvillab yonar, qurbonlar oh-u

faryodi ko'kka o'rlar, Xuroson-u Movarounnahr ulamolari esa saf tortgancha, qarorgohdagi chodir ayvonidan Chingizxonning kamonbozlik mashqini kuzatish bilan mashg'ul edilar.

Oltmish olti yashar mo'g'ul xoni qayerda bo'lmasin, kamonbozlik mashqini kanda qilmas, qarib qovjirab qolganiga qaramay, hamon mo'ljalga bexato urardi. Har gal otgan o'qi nishonga tegar ekan, xondan ko'ra uning mashqini kuzatib turganlar ko'proq maroqlanishardi. Bu maroqlanish aslida qullarning itoatkorlik tuyg'usining izhori edi.

Xotirjam ko'ringan Chingizxonning ko'ngli bezovta edi.

U Gurganjni fath etishga noqobil o'g'illaridan norozi holda ich-ichidan o'rtanardi. Bachchag'arlar, — deb o'ylardi u. — Qarib munkillab qolgan otalari kelib shaharni olib berishini kutishyaptimi? Yo'q, chuchvarani xom sanashibdi, bu gal u borib bo'pti! Yo Jo'jini, yo To'luyni yuboradi!"

Mo'g'ul xonining navbatdagi o'qi ham nishonga aniq yetdi-yu, yana bo'g'iq qiyqirish yangradi. Bundan foydalangan imomning yonida turgan Qoziy Vahiddin egilib shivirladi:

— U, — Qoziy Vahiddin shunday deb qosh uchirgancha Chingizxonga ishora qildi, — menga Xorazmshoh haqida nima deganini bilasizmi?

Imom suhbatdoshiga savol nazari bilan qaradi.

— U Sulton Muhammadni "Muhammad o'g'ri" deb so'kdi, podshoh bo'lganida mening elchilarim-u tojirlarimni o'ldirmasdi, dedi... Yana aytdiki...

Ammo Qoziy Vahiddin gapini tugatolmadi. Ancha nari-da turganiga qaramay bu shivir-shivirni eshitgan Chingizxon to'satdan yalt etib ularga qaradi. Ikkovlarining ham damlari o'chdi. Xon bir zum ularga diqqat bilan tiki-lib turdi-da, qo'lidagi kamon bilan o'qlarni ushlagancha, uch-to'rt qadam yurdi. So'ng qisiq ko'zlarini Qoziy Vahiddinga qadab so'radi:

— Qani aytschi, o'limimdan so'ng odamlar meni eslaydilarimi?

Rangi bo'zdek oqarib ketgan Qoziy Vahiddin bir lahza nima deyishini bilmay sarosimaga tushdi-yu, tezda o'z hayajonini bosib oldi va sallador boshini eggan ko'yi og'iz ochdi:

– Agar hazrati xoqon bir qoshiq qonimdan kechsalar, men bu haqda so‘z aytay...

– Kechdim, gapir! – dedi Chingizxon va nima uchundir, Qoziy Vahiddinga orqa o‘girib, uning javobini kuta boshladi.

– Hazrati xoqon, o‘lgan odamning nomi tirik odamlar bor joyda eslanadi, – deya gap boshladi Qoziy Vahiddin. – Navkarlaringiz qilichi jabridan sizning nomingizni eslaydigan odam qolarmikan? Bu qon daryosida tirik odamlar bila barobar alarning xotirasi ham cho‘kayotir-ku!

Fushanjiyning so‘nggi so‘zi og‘zida qoldi. Chingizxon qo‘lida ushlab turgan kamon va o‘qlarni jahl bilan chetga uloqtirdi-da, qilichiga qo‘l yugurtirib, Qoziy Vahiddinga yuzlandi. So‘ng ko‘zlari chaqchaygancha uch-to‘rt qadam bosdi. Hali-hali esida turibdi, o‘shanda xonning jahldan qayrilgan qoshlarini dir-dir titrayotganini ko‘rib, u: “Tamom, Vahiddin, bu qilichlar seni xarob qilg‘aylar!” – deb o‘ylagan edi. Ammo Chingizxon shiddat bilan ortiga qaytdi. U bir dam qo‘llarini beliga tiragancha yonayotgan shaharga qarab turdi, so‘ng keskin o‘girilib, mavlonoga qarata so‘zladi:

– Shu paytgacha men seni farosatli va oqil kishi deb bilardim. Ammo bu aytgan so‘zlaringdan angladimki, xato qilibman. Sen bir kaltabin va ahmoq odam ekansan.

Ha, g‘irt nodon ekansan. Sen shuni bilginki, navkarlarimning qilichlari mening nomimni abadiyat daftariga bitmoqdalar. Bu qilichlardan omon qolgan viloyat-u mamlakatlar odamlari meni hech qachon unutmastlar! Men o‘lgandan so‘ng ming yillar o‘tar, ammo nomimni ular tugul, ularning bolalari ham qo‘rquv bilan eslaydilar.

– Ha, inson vujudiga qo‘rquv solish uni suyishdan osonroq... – deya shivirladi mavlono, ammo uning baxtiga xoqon bu so‘zlarni eshitmadi. Bir necha kun o‘tib, Vahiddin Fushanjiy payt poylab mo‘g‘ul xoni qarorgohidan qochdi. Nega u o‘shanda birga ketmadi?!

Imom Mujtahiddin qulay fursat kelishi bilan o‘z maqsadini amalga oshirdi. Bu fursat Chingizxon Gurganj ostonasida bir-biri bilan kelisholmay g‘alabani qo‘lidan chiqarayotgan ikki o‘g‘li – Chig‘atoy bilan O‘ktoy huzuriga to‘ng‘ich o‘g‘li Jo‘jini yuborishga ahd qilgan kuni yetdi. Imom Mujtahiddinni bu xususda chaqirilgan mashvaratda Shayx Kubro haqida so‘z ochdi, uni qamal qilingan

Gurganjan olib chiqish uchun izn tiladi. O'z niyatiga yetish uchun asosiy da'vosini qayta-qayta aytdi:

– Tokim Shayx Kubro shaharni tark etmas ekan, o'g'illaringizga zafar musharraf bo'lmas, illo, shayxi valitaroshning quvvati har qanday qo'shından ham kuchliroqdur, – dedi.

Chingiz bir so'z aytishdan oldin hammani chiqarib yuborib, Shayx Kubro haqida batafsil surishtirdi. So'ng tong otishi bilan imom Mujtahiddinni o'g'li Jo'jiga hamroh qilib, buyurdi: “O'sha o'lkaga yetganlaridan so'ng shayxlar shayxi Najmiddin Kubroga xabar qilsinlarki, u o'zining ahl-u a'yonlari, barcha yor-u do'stlarini olib shahardan tashqariga chiqsin, chunki biz o'sha mamlakat ahlini qatli omga buyurganmiz”.

Jo'ji o'z qo'shini bilan Xorazmga yetib kelganda, Gurganjan atrofida odatdagi janglar bir maromda borardi. Mo'g'ullar goh bu, goh u darvozani manjaniq bilan toshbo'ron qilishar, ammo mustahkam darvozalar qilt etmaganini ko'rib, boshqa darvozalar tomonga qarab ketishardi. Ishning bunday ketishiga ko'nikib qolgan O'ktoy bilan Chig'atoy shaharni yoqalab o'tgan to'qayzorlarda ov qilish bilan mashg'ul edilar. Jo'ji otasining shaharni tezlikda zabt etish lozimligi haqidagi amrini ma'lum qilganda, ukalari: “Axir, shu ish bilan mashg'ulmiz-ku!” – deyishdi bir og'izdan. Ammo Jo'ji otalari ulardan qattiq norozi ekanini aytgach, damlari o'chdi. O'g'illari bu dunyoda hech nimadan qo'rqishmas, yolg'iz Chingizxon g'azabidan hayiqishardi.

Jo'ji qamal qilingan shaharga o'z elchilarini jo'natdi va ularni jangsiz taslim bo'lishga undadi. Taslim bo'lishsa shafqat qilishini ham bildirdi. Bundan ukalarining, ayniqsa, Chig'atoyning qattiq jahli chiqdi. “Bu o'lkada birorta shahar qolmasligi kerak, – dedi u. – Shahar qolsa, ular bizga qarshi jang qilaveradilar”. O'ktoy ham ukasini qo'lladi. Ammo Jo'ji so'zini ikki qilmadi: shaharni tinch va talofatsiz qo'lga kiritish tadorigini ko'ra boshladi.

Elchilar Jo'ji taklifini qamaldagilarga yetkazgach, ayrim boyonlar Xumorteginga bu talabni qabul qilishni maslahat berdilar. Biroq shahar fuqarosi, hatto, qo'l ostidagi askarlarning taslim bo'lish haqida hech qanday muzokara bo'lmasligi haqidagi talablarini bilgan Xumortegin mo'g'ul elchilarini javobsiz qaytardi.

Fuqaro allaqachonlar Xumorteginni har yili bo'ladigan Navro'z saylida qiziqchilik yuzasidan saylanadigan podshohga nisbat berib, "Navro'zi podshoh" deb atay boshlagan edi. "Navro'zi podshohday titrama", — deya qiqirlab kulishardi bolalar bir-birlarini turtib, "Navro'zi podshoh bo'lmay, o'!" — deya qarg'ardi uni kampirlar. "Navro'zi podshohning boshida toj emas, masxarabozning qalpog'i" — deya g'azablanishardi navkarlar...

Mo'g'ullar hujumi battar avj oldi. Nihoyat ular shaharni o'ragan xandaqlarni asirlar yordamida ko'mib tashlab, shahar devorlariga yanada yaqin keldilar va manjaniq, matarsis, dabobatlarini baravar ishga soldilar. Dushman Amudaryodagi to'g'onni buzib tashlab, shaharni suv ostiga g'arq qilish maqsadida qilgan xatti-harakatlaridan ham foyda chiqmadi. Jo'ji inilari ahvoliga tushdi, u ham nima qilishini bilmasdi. Endi uchala chingizzoda ham qamalidagi shaharda ochlik boshlanishini kutardilar, ammo ochlik boshlangani haqidagi xabar yetib kelgandan keyin ham gurganjliklar matonat bilan jang qilayotganlarini ko'rib boshlari qotardi, g'azabdan aqlini yo'qotib qo'ygan aka-ukalar qay bir tadbirni qo'llashni bilishmas, shu tufayli o'rtalarida kelishmovchiliklar chiqar, bir-birlarining xatolarini haqida Balxga yetkazishga harakat qilardilar. Ularning har biri qamalning cho'zilganiga boshqa birovlarini ayblashga, bu bilan ulug' xon qahridan o'zlarini pana qilishga urindilar.

Chingizxon esa g'azabi qaynab goh u, goh bu no'yonni yuborib maslahatlar berar, o'g'illarini la'natlardidi. U doira ichidagi nuqtadek o'rab olingan Gurganjni zabt etish suyuqli o'g'li Jo'jining ham qo'lidan kelmaganini o'ylar ekan, bitta shaharni eplab qo'lga ololmagan noshud o'g'illari o'limidan so'ng qanday qilib bu bepoyon saltanatni boshqara olisharkan, deya qiynalardi. Qamalning to'rtinchi oyi boshlangach, Ustun no'yon jo'natgan navbatdagi maxfiy noma keldi. Ustun no'yon Jo'ji kelishi bilan og'a-inilar o'rtasidagi kelishmovchiliklar bitmaganini ma'lum qilgan va Xorazmdagi qo'shin yagona boshliqqa bo'ysundirilishi, bu boshliqning amriga bo'ysunmagan kishi, u hatto, xon farzandi bo'lsin o'lim bilan jazolanajagi lozimligi haqida xon yorlig'i yuborishni maslahat bergan edi. "Aksincha qolaversa, ishimiz yurishmaydi", — deb xatini yakunlagandi Ustun no'yon.

Nomani o'qigan Chingizxon uch kecha-kunduz chodiriga birovni yo'latmay chora izladi. Uchinchi kuni Xorazmga yorliq jo'natdi. Yorliqqa ko'ra butun qo'shin O'ktoy qo'l ostiga berilgan va "aqli raso, farosat va za'kovati bilan tanilgan O'ktoy qal'ani olish borasida nima hukm qilsa, Jo'ji bilan Chig'atoy uning ra'yiga amal qilsinlar, uni o'zlariga boshliq bilib, uning so'zidan chiqmasinlar. Aks holda eng og'ir jazoga duchor bo'lg'aylar", — deb buyurilgan edi.

Yorliqni olgan O'ktoy fursatni g'animat bilib, shu paytgacha uning kichikligini pesh qilib nazar-pisand qilgan akalarga jang qilmoq qanaqa bo'lishini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ldi. Chingizxonning kenja o'g'lini boshliq qilib tayinlashdan maqsadi ham shu edi. O'ktoy eng avvalo Gurganjga hujum qilish muntazam va tartibli bo'lishini talab qildi. Bu ishda sustkashlik qilgan askar boshliqlarini qattiq jazoladi, g'ayratsizlarini almashtirdi, shaharga birinchi bostirib kirgan guruhga katta mukofot va'da qildi.

* * *

Keling, kitobxon do'stim, qariyb sakkiz asrlik masofani xayolan oshib o'taylik-da, Gurganjning Qobilon darvozasi-ga yaqin bir xonaqohda tiz cho'kib lavhga qo'yilgan ulkan kitobni pichirlab o'qiyotgan mo'tabar qariya huzuriga kiraylik. Xorazmshoh saltanatidagina emas, Ajam-u Iroqqacha mashhur murshidi a'zam mutolaasiga xalaqit bermasdan, u bilan tanishaylik.

Shayxning ismi-sharifi Ahmad ibn Umar Abuljanob Najmiddin al-Kubro (Kubaro) al-Xevoqiydur. Oldidagi lavhda turgan kitob esa islom dunyosidagi eng ulug' tafsirlardan biri — xorazmlik buyuk daho Abulqosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning "Al-Kashshof an haqoyiq at-tanzil" asari bo'lib, Jorilloh laqabi bilan nom chiqargan Zamaxshariy Shayx Kubro tavallud topgan yil arafasida olamdan o'tgan edi. Vaqt o'tib, Jorillohga ergashib Shayx Kubroning o'zi ham Qur'oni karimga tafsir bitdi. Tasavvufga oid bir necha risola yozdi, necha-necha shogirdlar tarbiyaladi. Shogirdlari ichida Shayx Najmuddin Roziy, Shayx Sa'duddin Hamaviy, Shayx Majdiddin Bag'dodiy, Shayx Bahovaddin Valad, Shayx Sayfiddin Boxarziy, Bobo Kamol Jandiy, Shayx Raziuddin Ali Lolo, Shayx Jamoliddin Geyliylarning shuhrati islom olamida mashhur

bo'ldi. Shunday ulug' zotlarga ustozlik qilgani uchun u "Shayxi valitarosh" – "Avliyolar yaratuvchi shayx" degan muborak nom oldi.

Shayx Kubro 1145-yili Xorazm mulkinging Xevoq (Xiva) kentida dunyoga kelganida ota-onasi unga Ahmad deb ism qo'ydilar. Bu paytda xorazmshohlar saltanati taxtida Aloviddin Otsiz o'tirardi. Bor-yo'g'i to'rt yilcha burun Xorazmni o'z mulki deb bilgan saljuqiylar Sulton Sanjar bilan Movarounnahrni talashayotgan qoraxitoyliklar hukmdori – Go'rxon o'rtasidagi jang bo'lib o'tgan va unda Sulton Sanjar mag'lub bo'lib qochgan edi. Uning mag'lubiyati xorazmshoh Aloviddin Otsiz uchun g'alaba bo'ldi – u o'zini mustaqil deb e'lon qildi va bunga qoniqmay butun saljuqiylar mulkini qo'lga olish ishtiyoqiga tushdi. Qolaversa, yetti yilcha burun Sulton Sanjar bilan bo'lgan jangda o'ldirilgan farzandi Otlarning iztirobi Aloviddin Otsizga tinchlik bermasdi. Ammo saljuqiylar hali baquvvat edilar. Ahmad tug'ilgan yil arafasida isyonkor vassalini jazolash maqsadida Sulton Sanjar shiddatkor qo'shini bilan kelib, Gurganjni qamal qildi. Sultonga bas kelolmasligini anglagan Otsiz yana, nechanchi marotaba bo'lganidek, itoat izhor qildi va to's-to'polondan foydalanib qo'lga kiritgan saljuqiylar xazinasi, sulton muhrini qaytarib berishga majbur bo'ldi. Sulton Sanjar isyonkorlik yo'lga kirgan Otsiz baribir tinch turmasligini bilar, shu sababdan saroyida xizmat qilgan shoir Adib Sobir Termiziyini xorazmshoh huzuriga yuborib, Otsizning harbir qadamini muttasil kuzatish, uning kayfiyatlaridan xabar yetkazish vazifasini yukladi. Ma'lum vaqt o'tib, Otsiz o'z odamlaridan birini pinhona saljuqiylar davlati dorissaltanati – Marvga yuborib, Sulton Sanjarni o'ldirishni buyurdi. Adib Sobir Termiziy bundan ogoh bo'lgach, qotil qiyofasini qog'ozga tushirib, shoshilinch Sulton Sanjarga jo'natdi. O'z rejasining oshkor bo'lganidan qattiq g'azablangan Otsiz Sobir Termiziyning qo'l-oyog'ini bog'lab, Jayxunga cho'ktirib o'ldirdi. Bu voqea Ahmad tug'ilgan yili yuz berdi.

U maktabga borgan yili Sulton Sanjar g'uzlar qo'lga asir tushdi. Mana shu voqeadan e'tiboran buyuk saljuqiylar davlati tanazzulga yuz tutdi, illo yuz bergan voqeadan foydalanmoqchi bo'lgan taxt da'vogarlarini boshlarini ko'tardilar. 1156-yili xorazmshoh Aloviddin Otsiz, oradan

bir yil o'tmay asirlikdan qochgan Sulton Sanjar ham olamdan o'tdilar. Xorazmshohlar taxtiga Otsizning o'g'li Alp Arslon o'tirdi. Uni hokimiyatga yetkazgan yo'l qon bilan yopildi: taxt uchun kurashda u ukasi Sulaymon bilan amakisi Yusufni qatl ettirdi. Ahmad maktabni bitirishi arafasida Alp Arslon Movarounnahrni qoraxitoyliklar qo'lidan tortib olish harakatiga tushdi, ammo buni amalga oshirilmay 1172-yili vafot etdi. Bu paytda Ahmad allaqachonlar Xorazmni tark etgan edi. U dastavval Isfahonda Abu ul-Makorim, Ahmad ibn Muhammad al-Lubbon, Abu Sa'd Xalil ibn Badr, Abu Ja'far Muhammad ibn Ahmad as-Shaydoloniy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Zayd al-Qarroniy, Abul Hasan Mas'uddan, Hamadonda Hofiz Abul A'lodan, Nishopurda Abul Maali al-Furaviydan tahsil oldi.

Hamadonda unga hadis ilmini puxta egallashiga ko'maklashgan ustoz Hofiz Abul A'lodan Iskandariyada hadis ilmining buzurgi Abu Tohir as-Silafiy istiqomat qilishini eshitdi. Paysalga solmay mag'rib tomonga jo'nagagan karvonlarga qo'shilib, ming bir mashaqqat bilan Misrga yetdi. Necha muddat as-Silafiy rahbarligida riyozat ila mashg'ul bo'ldi. U Iskandariyada mashhur Shayx So'hravardiyning shogirdi Shayx Ruzbehoni Kabir yashashidan ham xabardor edi.

– Nega uni Kabir deyдилar? – deb so'radi u bir kun as-Silafiydan.

– Aning ustozlari Shayx Abunajib So'hravardiy unga shunday muborak nisba bermishlar. Illo, ular ustoz qo'lida ikki Ro'zbehon – Ro'zbehon Baqliy ila Ro'zbehon Misriy barobar tarbiya topganlar. Ammo Misriyning yoshi ulug'ligi, azamatining balandligi bois ustoz uni Kabir demishlar. Ul kishi aslan Kozuroniydirlar...

Bir kuni as-Silafiy Ahmadga bir kitob berib, uni Shayx Ro'zbehoni Kabir xonaqosiga olib borishni buyurdi. Ammo shayx xonaqohda yo'q ekan. U ustozlari kitobni yolg'iz egasi qo'lga berishi lozimligini aytib, qayta-qayta tayinlagani sabab shayxning xonadoniga ham o'tdi. Darvoza zulfini endi urish uchun shaylangan edi, darvozaning yon tabaqasi ochilib, bir qizaloq ichkaridan mo'raladi. Ahmad bir juft quralay ko'zlarni ko'rdi. U shayxni surishtirmoqchi bo'lib og'zini ochgan edi, qizaloq atirgul g'unchasidek mas'um chehrasini yashirdi – eshik tabaqasini o'ziga tortdi. Ahmad qancha ovoz bermasin, qaytib eshik ochilmadi. U kitobni qo'ltiqlab yana xonaqoh tomonga ketdi.

Yo'lda ketarkan Gurganjda qolgan ota-onasini esladi. Xorazmni tark etishi arafasida onasi bo'yida edi. Agar qiz tug'ilgan bo'lsa, singlisi bugun ko'rgan qizaloq yoshiga yetgan — o'n-o'n birga to'lgan bo'lsa kerak. Iloyim, Oллоh taolo ularni ko'rishga muyassar etsin. Bu alamli eshlashlarning barchasi o'sha qizaloqning quralay ko'zlari tufayli bo'ldi. Ahmad bu ko'zlar xotirasiga muhrlanib qolganini sezdi, mahzun tortdi. Birdan butun vujudi bilan ona yurtini sog'inganini tuydi, vataniga yaqin o'lkalar tomonga qaytish muddati kelganini payqadi. Shayx Ro'zbehon xonaqohda ekan. U ehtiroml bilan qo'lidagi kitobni o'ziga uzatgan yigitga bir muddat zehn solib turdi-da, ketishga taraddudlangan yigitni yoniga o'tqazib, so'z qotdi:

— Bo'tam, o'z yurtingga qaytishni istaysan, shundaymi? — Shayx so'zidan hayratga tushgan yigit ko'zlariga tikilarkan, davom etdi. — Ko'p yo'llar yurgaysan, ko'p manzillarda bo'lgaysan, ammo oqibat bu yo'llarning bari seni mening dargohimga olib qaytg'aylar. Sen ilmga tashnadursen, o'zingni anglamoq ishtiyoqidasen. Ammo vaqt o'tar, izlab topmaganlaringni kelib mendan-da toparsan.

Hozir qalbing bizga yot, ko'ngul oinasi tashvishlardan xira, ammo ko'rib turibmanki, bu oynada kun kelib butun mavjudot aks etgay. Mayli, yo'lga tush, ammo uzoq ketolmaysan, seni emas, qalbingni boshqa yo'lga solurlar...

Ahmad ortga qaytarkan, yo'l-yo'lakay Shayx Ro'zbehon aytgan so'zlarni o'yladi. Ammo ko'p gaplar ma'nosini chaqolmadi. Butun xayolini sog'inch band qilgan yigit ustozlari as-Silafiydan ketishga ijozat tiladi...

Ammo Ahmadning butun hayotini, tabiatini va orzularini chappa qaytargan voqea Tabrizda ro'y berdi. U bu shaharda mashhur Imom Abu Mansur-Hafdadani sunna sharhidan saboq olar edi. Kunlardan bir kun u "Sharh us-Sunna"ni mutolaa qilardi. U kitob o'qir ekan, qiroatxonaga kimdir kirganini payqab boshini ko'tardi: bir darvish ekan. Soqollari oppoq, qoshlariga ham oq tushgan, faqat yirik-yirik ko'zlari o'tdek chaqnab turibdi. Gavdasi ham yigitnikidek — ham ixcham, ham salobatli. Darvish ko'zlari bilan nigohi to'qnashgan Ahmadni dastlab allaqanday bir noma'lum hayajon quchdi, keyin o'zini bo'shliq ichida muallaq turgandek sezdi-yu, birdan mahzun tortdi. Kitobni o'qishga ishtiyoqi so'ndi, majoli qolmadi.

U yonidagi tolibdan so'radi:

– Bu darvish kimdur?

– Bobo Faraj Tabriziydur! – dedi tolib imtihondan o'tayotgandek dona-dona qilib.

– Ul so'fiymu? – deb so'radi Ahmad darvishning qiroatxona chetida o'tirib nimalarnidir pichirlayotganini kuzatar ekan.

– Ha, Bobo Faraj Haq taoloning majzublari va mah-bublaridandurlar, – dedi hurmat tuyg'usi yuz-ko'zida balqib chiqqan suhbatdoshi.

O'sha kuni Ahmadning uyqusi o'chdi. Ko'zini yumishi bilan o'ngida darvish cholning o't chaqnaq turgan yirik-yirik ko'zlari paydo bo'lib, uni o'z qa'riga yutaman degan-dek bo'lar, Ahmad qo'rqib ketib ko'zini ochardi.

U shu paytgacha tasavvuf va so'fiylar haqida bilganlarini bir-bir xotirasidan o'tkazarkan, xayoli olis asrlar qa'riga uchdi.

Tasavvuf islomning o'z ichida kechgan taraqqiyot natijasida vujudga kelgan. U, ba'zi olimlar aytganidek, islomga yot bo'lgan oqim emas, aksinchadir. Illo, tariqatning birinchi bosqichini "Shariat" deb belgilagan tasavvuf mohiyatan islom dini va Qur'oni karim mahsuli edi. Muhammad alayhissalomga ergashmagan, u kishi da'vat etgan maslakni qabul etmagan kishi o'zini islomiy so'fiy deb nomlashi mumkin emas. Bu borada tasavvuf ulug'lari Junayd Busahl va Boyazid demishlar: "Agar ko'rsangizki, bir shaxs havoda uchadir, yo suv sathida ketib boradir, biroq shariat javohiri bilan oyóqlari bog'liq emas, bilingki, u shaytondir". Demak, islomiy tasavvuf Olloh va Payg'ambarni yaxshi ko'rish, bor vujudini ularga bag'ishlashdir. "Mabodiul Islom"da yozilishicha, dilga aloqador bo'lgan, uning holatini belgilaydigan omil tasavvufdir.

Hazrati payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning vafotlaridan so'ng islom davlatida xalifalik o'rnini egallash uchun kuchli kurashlar boshlandi. Bu kurashlar oqibatida islom dunyosi ikki mazhabga: sunna va shia'ga bo'lindi. Bu ikki mazhab o'rtasidagi raqobat qon to'kilishiga sabab bo'ldi. Xalifalik hokimiyatiga erishgan keyingi sulolalar dunyoparastlik va molparastlikka berildilar. Mana shunday islomga zid voqealardan norozi bo'lgan guruhlar paydo bo'ldiki, ular aysh-u ishrat, mol-u dunyoparastlik, be-maqсад urushlar qilishga tobora mukkasiga berila boshlagan hukmdorlar siyosatidan norozi bo'lib o'zlarini uzlatga

berib, tarki dunyo qilib kun kechira boshladilar. Bunday kishilar zohid degan nom oldilar. Zohidlar faqat uzlatda o'tirish bilan chegaralanib qolmay, islomni tozalash uchun omma orasida Qur'ondan, hadislardan kelib chiqqan ta'limotlarni yo'yish bilan ham shug'ullanardilar.

Ko'pchilik zohidlar sahro-yu, biyobonlarga bosh olib chiqib ketmoqni odat qildilar. O'sha yolg'izlik maskanlarida Xudo-yu taolo — Haq bilan yakka-yu yolg'iz qolib, u bilan ruhan suhbatlashmoq ishtiyoqida bo'lgan bu mas'um insonlar ko'chmanchi badaviylar “suf” deb atagan, tuya junidan to'qilgan dag'al matodan libos kiyganlari uchun so'fiylar deb nom oldilar. Keyinchalik ularning g'oyalari butun islom o'lkalariga tarqalib, ulug' so'fiylar — murshidlar o'z xonaqohlarini — xos maktablarini tuza boshladilar.

Asrlar o'tib, zamondan norozilik tufayli paydo bo'lgan bu yo'nalish peshvolari mana shu tartibsiz, johil zamondan ustun turish uchun imkon yaratuvchi barkamol ma'naviy hayot va u bois Haqqa eltuvchi yo'lni belgilovchi ta'limot — tasavvuf asoslarini ishlab chiqdilar. Mutlaq haqiqat — Haqni bilishga intilish, olam bilan, demak, Haq bilan uyg'unlashish tasavvufning asl mohiyati edi. Bora-bora so'fiylar bu ta'limot odamlar ko'nglining botiniy qatlamlarida chuqur iz qoldirish uchun she'riyatga murojaat qildilar.

“Tasavvuf uldurki, unda shunday fe'llar qaror topur, Xudoydan o'zgani bilmas, payvasta Xudoy ila bo'lgay, Xudoydan o'zga hech narsani bilmas”, — deb aytadi Abu Sulaymon Duroniy.

“Tasavvuf haqiqqa yuz burmoqdir va xaloyiqdan yuz o'girmoqdir”, — deya xitob qiladi Ma'ruf Karxiy.

“Tasavvuf oz yemoqdir, Xudoy ila orom olmoqdir va xalqdan qochmoqdir”, — deydi Busahl Tustariy.

Junayd esa aytadikim: “Tasavvuf uldurki, Xudovand seni o'zingdan o'ldirur va o'zi birla tirgizur”.

“Tasavvuf qudratdir va xaloyiq bilmasligi uchun bee'tibor bo'lmoqdir, har neki yaroqsizdir, undan qo'l tortmoqdir”, — deya uqtiradi Mamshod Dinovariy.

Abu Muhammad Ruimning fikricha: “Tasavvuf uch xislat ila ustuvordir: faqirga giriftorlik va saxovat; o'zgalarni o'zidan afzal bilmoq; e'tiroz va ixtiyor tarki”.

“Tasavvuf nuqson nigohi bilan dunyoga boqmoq emas,

balki har qanday nuqsondan pok kimsa mushohadasi bilan har nechuk noqislikdan ko'z yummoqdir", -- deya fikrlaydi Abu Amr Damashqiy.

"Tasavvuf hodisalar oqimi ostida sabr qilmoq, jabbor ilkini o'z ixtiyoriga olmoq (ya'ni rizoyat), sahro va tog'lar oshmoqdir", -- degan ekan Abu Abdulloh Hafif.

Shayx ul-ra'is Ibn Sino yozadikim: "Tasavvuf, kamolot darajasiga yetishgan ruhning katta sevinchidir. O'ziga xos, Aql, Oqil va Ma'qul bo'lgan Ollohdan chiqqan ma'qullarni, ya'ni U bergan sifatlarni bilmoq va shu haqda o'ylamoq tasavvuf demakdir". Shayx ur-ra'isning fikricha, tasavvufda yaxshi yo'lga kirishishdan keyin iroda keladi. Bu Borliqni tasdiqlash va oliy dargoh bo'lmish Olloh huzuriga intilish qaroridir. So'ngra riyozat ila nafsni tarbiya etmak keladi. Nafs tarbiyasidan so'ng axloq kamol topadi. Axloq kamolotga yetganda ilohiy nur hafif va yashirin holda ora-sira porlay boshlaydi, so'ngra to'la vusul, ya'ni yetishish keladi. Bu ham axloqiy kamolotning va riyozatning eng oliy maqomiga borish orqali ro'y beradi. Bu maqomda inson har narsada Haqni ko'ra boshlaydi va Tangrini o'ylaydi. Bu maqom Tangriga qovushmoq, unga yetishmoq, uning-la doimo birga qolmoq demakdir.

Ibn Sino tasavvufni ma'rifat amali, ma'rifatni esa Tangriga bilim orqali yetishmak yo'li, ma'rifatli insonlarga oriflikka yetishadi, deb biladi. Demak, ma'rifatdan maqsad, bu davraga kirgan inson "fanofilloh" -- Olloh olamiga fano bo'lmog'i, unga singib ketmog'i lozimdir. Bilim bilan to'yingan ong idrok qilolmagan haqiqatga sinovlarda chiniqqan ruh maskani -- Dil orqali yetishmak mumkin edi. "Dil ma'rifat olamining sayyohidir", -- deydi Sanoyi.

Husayn Mansur Xalloy o'g'li Ahmad dedikim: "Otamning so'nggi kechasi undan vasiyat talab qildim. Dedikim: "Nafsingni seni bir shug'lga solishdan burun bir shug'lga (mashg'ulotga) sol".

Dedimki: "Nima vasiyatga ortur?" Dedikim: "Vaqtiki, barcha xizmatga qo'shish (harakat) qilg'aylar, sen bir nimaga ko'shish qilki, zarrai andir saqalayn (inson va jinlar) amalidin ulug'roq va yaxshiroq bo'lg'ay". So'radimki: "Ul nedur?" Dedikim: "Ma'rifatdur!"

Tasavvuf ma'rifati uch safardan iboratdir: bu safarlar

shariat, tariqat, haqiqat deb ataladi. Yoki sodda tarzda bu safarlarning birinchisini “Zikr”, ikkinchisini “Fikr”, uchinchisini “Amal” deb nomlash mumkin. Solik, ya’ni safar qiluvchi bir manzildan ikkinchisiga o’tar ekan, oralig’da to’xtov joylari ham bo’lib, ularni maqom deb atardilar.

Bu uch safar xususida Shoh Qosim Anvor deganlarki:

*Shariat ibtido omad dar avval,
Vale onjo nashoyad shud muattal.
Duyum manzil tariqi solikon ast,
Tariqi vodii shakku gumon ast.
Haqiqat muntahoi kor boshad,
Ki on sad hazor asror boshad.*

(Mazmuni: Shariat yo’lning boshlanishidirki, shu boisdan bu maqomda ko’p turilmaydi. Ikkinchi maqom tariqatdirki, bu yerda gumon-u shak-shubhalar bo’ladi. Oxirgi maqom haqiqatdirki, unda minglab sir-u asror bor).

1. Shariat. “Shariat, — deb yozadi Tabariy, — faroiz, hudud va amri nahiydan iboratdur”. Xoja Ahmad Yassaviy esa “har kim darvishlik da’vosini qilsa, avval Haq amrina bo’yun sunub, shariat amri birla bo’lg’ay”, — deya xitob qiladi.

Birinchi safar talabi Oллоh taoloning ko’kdan tushirgan muqaddas kitobi — Qur’oni karim va Haqning elchisi Muhammad alayhissalom hadislaridan kelib chiqqan qonun-qoidalarga amal qilib yashashdan iborat. Shu bilan birga so’fiy zohiriy ilmlar, ya’ni mantiqiy bilimlarni egalash bilan shug’ullanardi. Bu bosqich o’ziga xos boshlang’ich maktab sanalardi. “Shariat samarasi ahdga vafodur”, — deydi Husayn Voiz Koshifiy.

2. Tariqat. Bu safarga otlangan muriddan qalbini poklamog’i va nafsini yengmog’i talab qilinadi. Shu bilan barobar tariqat, bu g’aybiy, botiniy ilmlarni egallash yo’lidir. Bu yo’lda aqldan ko’ra tuyg’u va ruhga ko’proq erk berilardi. Bu erkin tuyg’uni anglash o’zining va o’zgalarning ruhiyatida kechadigan botiniy va sirli jarayonlarni boshqarish yo’li edi. So’fiylar uchinchi bosqichga, ya’ni ma’rifatga ko’tarilishlaridan oldin bir necha maqomot-u zinalarni bosib o’tishlari kerak edi. Bu maqomot-u zinalar har bir silsilada turlicha atalar, son va nomi bilan farq qililar, ammo mohiyatan yagona edi. Bu yo’lga kirgan

so'fiy tariqat boshchisi — murshidga qo'l bermog'i, uning xizmatini qilmog'i, pirning ruxsati bilan o'zaro muloqotda bo'lmog'i, uning pand-u nasihatlariga quloq bermog'i, darvishlikka hozirlanmog'i va eng avvalo, foniy dunyoni unutmog'i, butun fikr-u xayolini mutlaq haqiqatga qaratmog'i, buning uchun esa kechgan umridagi xatoliklarni, gunohlarni bo'yniga olib tavba qilmog'i, harom bilan halolni farqlay bilmog'i, faqirlikni baxt-u saodat deb bilmog'i, kechayotgan har bir daqiqa umr ekanini anglamog'i va oxir-oqibat har qanday falokatni rizolik bilan qabul qilishga hozir bo'lmog'i shart. Faqat shunday oliymaqom darajaga yetishgan so'fiy tasavvufning so'nggi bosqichi — haqiqatga yetishardi. Bunday so'fiy "orif" deb nom olar va u "haq-ul-yaqin" sanalar, so'fiylik libosi — xirqa kiyishga musharraf bo'lardi. Husayn Voiz Koshifiyning yozishicha, tariqat samarasi — fano, ya'ni, o'zlikdan kechmoq, Ollohga yuzlanmoqdir. Hazrat Mir Alisher Navoiy yozganlaridek:

*Deding: "Fano nedurur?" Muxtasar deyin: "O'lmak!"
Ki sharhin tilasang, yuz risola bo'lg'usidir...*

Ammo, bu "o'lmak" shunday buyuklik ediki, Hazrat Navoiy nazarida, uning "zimmida ming bir hayot" mavjud edi.

3. Haqiqat. Bu safar davomida sinovlardan o'tgan murid intilishlarining samarasiga erishadi, ya'ni "fanofilloh" — Xudoyi taolo ishqida shaxsiyati nobud va barbod bo'lib, baqo — ilohiyotni tanib, Haq taoloning diydoridan nishonalar ko'rish darajasiga ko'tariladi, insoni komil bo'ladi. "Kamil inson shunday insonki, u shariat, tariqat va haqiqat borasida yetukdir... Bilgilki, kamil inson deb shunday insonni aytamizki, unda to'rt narsa kamolga yetgan bo'ladi, ya'ni: yaxshi so'z, yaxshi amal, yaxshi xulq va ma'rifat. Uning tili pok-u dili pok, ishi va niyatlari pokdir. Ey, darvesh, iloh yo'lini qabul etgan jami soliklar shuni (egallash bilan) mashg'uldirlar va soliklarning vazifasi ana shu to'rt narsani kamolga yetkazishdan iborat. Kimki bu to'rt narsani kamolga yetkazsa, o'zi ham kamolga yetadi" (Shayx Aziziddin Nasafiy. "Insoni komil" risolasidan).

Haqiqat tasavvuf ma'rifatining bosh manzilidir, ayni o'zidir, tasavvufning qalbidir.

“Agar haqiqat samarasi nimadan iborat, deb so‘rasalar, aytginkim, haqiqat samarasi — baqo, ya’ni Haqqa yetishmoqdir” (Husayn Voiz Koshifiy).

Mavlono Ja’far naql qiladi:

“Bir kecha tushimda Hazrati Eshonni (Xoja Ahrorni) ko‘rdim va ul kishidan: “Banda qay holatda Xudoga yetar?” — deb so‘radim. Tushimda ta’sirlanib uyg‘ongach, hazratning xonaqohlariga shoshildim. Shungacha ul kishini uzoqdan ko‘rgan, lekin suhbat qilishga musharraf bo‘lmagan erdim. Eshonning mulozimatlariga kirgan hamon menga qarab: “Mavlono Ja’far, bilasanmi, banda qachon Xudoga yetadi, agar u bandaligida o‘zidan fano bo‘lsa”, — deb aytdilar.

Mana shu so‘nggi bosqichda so‘fiylar Ollohning marhamati deb bilgan holatlar vujudga keladi va buni ular “Hol” deb ataydilar. Holga hamma so‘fiylar ham musharraf bo‘lmas, unga erishgan kishida g‘ayrioddiy kuchlar, qobiliyatlar paydo bo‘lib, sohibi karomatga aylanar ekan, shuning uchun ham so‘fiylar holni xudoning marhamati deb bilardilar. Bunday marhamatga erishgan kishilarni “Valiy” deb atardilar. Valiylar yoki avliyolar o‘z g‘ayrioddiy qobiliyatlari bilan odamlarga ta’sir ko‘rsatib, ularda o‘zgarishlar yuzaga keltirar ekanlar. Bu haqda Xoja Abu Ali ibn Sino “Ishorat va tanbehoh” risolasida: “Agar senga biror so‘fiy yoki orif o‘zining g‘ayrioddiy kuchi birla biror narsaga ta’sir ko‘rsatib, ani harakatga keltirur, duo birla kishiga shifo bag‘ishlar yoki balo domig‘a giriftor qilur desa, rad etishga shoshilmagilkim, bu Olloh sirriyoti turur”, — degan edi.

Shayx Zunnun Misriy dedikim: “Uch safar qildim va uch ilm keltirdim. Avvalki safarda ilme keltirdimki, xos qabul qildi va om (omiylar) ham qabul qildi. Ikkinchi safarda ilme keltirdimki, xos qabul qildi va om qabul qilmadi va uchinchi safarda ilme keltirdimki, na xos qabul qildi va na om”.

Shayxul-islom Abdulloh Ansoriy Shayx Zunnunning bu so‘zlarini sharhlab, dedikim: “Avval tavba ilme erdikim, ani xos va om qabul qildilar. Ikkinchi, tavakkul va muomalat va muhabbat erdikim, xos qabul qildilar va om yo‘q. Uchinchi, haqiqat ilmidirki, elning ilm va aql toqatidan tashqari crdi, xaloyiq anglamadi va ani inkorg‘a qo‘ptilar (uni inkor qildilar).

Ul so'nggi safar qadam bilan emas erdiki, ani qadam bila bormaslar va himam (iroda, azm, jahdu harakat) bila borurlar..."

"So'fiy", "tasavvuf" atamalarining kelib chiqishi haqidagi mulohazalar turlichadur. Yuqorida ulardan birini yo'l-yo'lakay aytib o'tdik. Mana boshqa mulohazalar:

Abu Rayhon Beruniyning fikricha "sof" yunoncha "sofus"dan — "hikmat"dan kelib chiqqan.

"G'iyos ul lug'ot"da "so'fiy" atamasi uch ma'noda: 1. Yung libos; 2. Qalbi poklar; 3. Ka'ba ahlig'a xizmat qiluvchi, faqirlikni pesh qilgan qavm nomi — "so'fa"dan olingan tushuncha yoki ibora deyiladi.

Mashhur so'fiy Abu Nasr Sarroj esa o'z asari "Al lama' fit-tasavvuf"da: "Mutasavvuf faqat bir ilmu bir maqomga ega bo'lmasdan, u hamma ilmlar koni bo'lib, ahvol-u axloq jihatdan mashhur-u shariflidir, aning uchun ham alarni "so'fiy" derlarkim, ular yungli libos kiyuvchilardirlar", — deydi.

Shayx Abulhasan Zarrinko'b: "Har holda so'fiylar yungdan libos kiyishni o'zlariga shart deb bilib va shunday dag'al kiyimlarga ahamiyat berib, usiz zohidlikni mumkin deb bilmagan", — deb yozadi.

"So'fiy" atamasi "saff", ya'ni safda turishdan — xudoga yaqin turishdan deb aytuvchilar ham bor.

Yillar-u asrlar o'tgani sayin "so'fiylik", "tasavvuf" atamalari "sof", "soflik" degan so'zlardandir, deb biluvchilar ko'paydi. Bizning nazarimizda dastlabki bosqichida haqiqatan ham "suf" — "yung" so'zidan kelib chiqqan tasavvuf o'z taraqqiyoti davomida ma'naviy qatlamlari oshgani, islom dunyosida muhim o'rin topgani sayin u "sof", "soflik" so'zlari tomonga yaqinlashib boraverdi. Illo, bu so'zlar "suf" — "yung"dan ko'ra o'zining ulug'vorligi va tasavvufning asl mohiyatini ochib berishi bilan farqli edi.

Bu fikr tarafdorlari: "Agar so'fiylarni yungdan libos kiygan kishilar deb bilsak, u holda o'zlarini izg'irin-u shamollardan saqlamoq uchun yungdan chakmon kiygan cho'ponlar-u tuyakashlarni ham so'fiylar deb tushunish mumkin", deb aytardilar. Xullas, zamonlar o'tib, "so'fiy", "tasavvuf" atamalari "sof", "soflik" — tiniqlik, poklik ma'nosidan iboratdir, illo, tasavvufning asosiy maslagi ham g'uborsiz, toza va sof bo'lishdir, degan tushuncha barqaror bo'ldi.

Bishir ibn al-Xoris: “So‘fiy qalbini Olohd uchun soflaydigan kishidir”.

Abu Turob an-Naxshabiy: “So‘fiy har bir ishdan o‘zini pok saqlaydigan va har bir ishni o‘zi bilan soflaydigan kishidir”.

Sahl ibn Abdulloh at-Tustariy: “So‘fiy qayg‘u ila soflangan, haromdan qutulgan, tafakkurga yo‘g‘rilgan, fikrga to‘lgan, olomoni tark etib, yolg‘iz Olohd bilan mashg‘ul bo‘lgan, oltin bilan tuproqni bir bilgan kishidir”.

Abul Husayn-an-Nuriy: “So‘fiylar ruhlari sof bo‘lgan, shuning uchun Haqning huzurida ilk safdan joy olgan kishilardir”.

Junayd al-Bag‘dodiy: “Tasavvuf Olohning seni safoga maxsus qilmog‘idir. Olohdan boshqa hamma narsadan tasfiya (soflangan) bo‘lgan kishi so‘fiydir”.

Abubakr al-Kattoniy: “Tasavvuf safo va mushohadadir”.

Tariqatda murshid yoki pir degan tushunchalar ham mavjud. Murshid yoki pir tariqatga rahbarlik qilib, muridlarni — soliklarni Haq visoliga yetishlari uchun to‘g‘ri yo‘ldan olib borishlari kerak, o‘z navbatida soliklar pining ko‘rsatmalarini so‘zsiz bajo keltirishlari lozim edi. Murshidlar o‘z muridlariga so‘fyona — mistik mashqlar, ya‘ni raqsi samo‘ qilish, Olohd taolo va uning rasulini zikr etish, kechalarni bedorlikda o‘tkazib, toat-u ibodatlar bajo keltirish, Qur‘oni karimni uzluksiz qiroat qilish, hadis-u islomiy g‘azallarni o‘qish va chillada o‘tirishni buyurur edilar.

Ibn Xaldun so‘fiylikda murid bilan murshid munosabatining uch bosqichini belgilagan:

Birinchi bosqichda shariatning talablarini to‘la to‘kis bajarish bilan mashg‘ul murid pir itoatida bo‘lganiga qaramay, hali unga ehtiyoj sezmaydi.

Ikkinchi bosqichda nafsni isloh va qalbni tafsiya (sof) qilishga kirishgan murid pirga ehtiyoj sezadi.

Uchinchi bosqichda mohiyati jahoniy va kayhoniy asror ma‘rifatidan iborat kashfiyot — Olohni kashf qilishga kirishgan solik murshid ko‘magiga va nazoratiga ehtiyojmand bo‘ladi.

“Ey tolib, agar Haqni talab qilib, tobay desang, andog‘ pirga qo‘l bergilkim, shariatda orifi billoh bo‘lsa, tariqat-

da voqifi asror bo'lsa, haqiqatda komil-u mukammal bo'lsa, ma'rifatda daryoyi ummon bo'lsa, ondog' pirga qo'l berg'ilkim, saodat bo'lg'ay. Agar murid shariat ilmini bilmasa, shariat ilmini onga o'rgatgay. Agar tariqatda holi voqe'a paydo bo'lsa, tariqat ilmi birlan yo'lg'a solg'ay va haqiqat siridin muridga yo'l ko'rsatg'ay. Ma'rifatda jazabai Haq paydo qilg'ay", deb nasihat qiladi Hazrati Sulton Xoja Ahmad Yassaviy.

"Shayx Zunnun Misriy, rahmatullohi alayhi, ondog' aytibdurlarkim, murid qirq yil xizmat qilmag'uncha, shayxlik va faqirlik va darvish o'rni onga ta'yin bo'lmas va xirqa kiymoqi onga ravo ermas.

Hazrati Sulton Xoja Ahmad Yassaviy ondog' aytibdurlarkim, har kim pirlilik va shayxlik da'vosin qilur bo'lsa, qirq yil to pirlilik xizmatida yurmag'uncha, shayx o'rni onga ravo ermas. Agar murid olsa, rad turur" ("Faqirnoma"dan).

Mavlono Rumi naql etganlarkim:

*Pir yoz saratoni, xalq esa kuzdir,
Xalq — kecha, pir esa oydir, yulduzdir.
Yo'l bilgan pir holini so'rgil,
Pirga ergashginu, ortidan yurg'il.*

Mahdumi A'zam esa:

*Pirsiz bo'lma, jangga kirsang ham,
Iskandari zamon bo'lsang ham, —*

deya nasihat qilganlar.

Rivoyat etishlaricha, silsilai sharifdagi oltinchi halqaning piri komili bo'lmish Boyazid Bastomiy umri davomida 113 pirlarning xizmatini qilib, ulardan fayz olgan ekan. O'sha pirlarning biri Sodiq edi. Bir kuni Boyazid pirlarning oldida o'tirgan edi, piri aytdi: "Ey Boyazid, ul kitobni toqdan olgin". Boyazid so'radiki: "Qaysi toqdan?" "Pir aytdi: "Necha marta bu yerga kelding, toqni ko'rmadingmi?" Boyazid aytdiki: "Yo'q, axir, huzuringda bosh ko'tarishga jur'at qilolmasam, qanday ko'ray. Men bu yerga tomosha qilgani kelmaganman". Shunda Sodiq aytdiki: "Agar shunday bo'lsa, Bastomga qayt, xizmatini o'tab bo'lding". Bu rivoyat muridning pirga bo'lgan izzatidan bir dalolatdir.

Boshqa bir rivoyatda naql etilishicha, bir kuni Boyazid Bastomiydan “Sizning piringiz kim?” – deb so‘rabdilar. Boyazid aytibdikim: “Mening pirim bir kampirdirki, bir kuni tavhidning ishorati g‘olibligidan sahroga chiqib erdim. O‘zimda qilcha ixtiyor yo‘q edi. Nogoh bir kampir uchradiki, bir xaltada un ko‘taribdur. Menga dedikim: “Kelgil, bu xaltadagi unimni uyimgacha yetkurib bergil”. Va mening qopni ko‘tarmoqqa chog‘im yo‘q edi. Shul sababdan bir sherni ishorat birlan kelturib, unni sherga yuklab berdim. So‘ng kampirga dedimki: “Shaharga borsang, odamlarga kimni ko‘rdim dersan?” Kampir dedi: “Bir zolim va ra‘no (takabbur)ni ko‘rdim, derman”. Men so‘radim: “Nechun mundog‘ dersan?” Kampir aytdiki: “Xudoi taolo sherni bandaning xizmatiga taklif qilmabdur. Ne uchun sen ani xizmatga taklif qilasan? Bu zulm bo‘lmaydimu?” Men dedim: “Ori, bu ishim zulmdur. Ammo nima uchun meni takabbur dersan?” Kampir aytdi: “Aning uchunkim, sening xohishing ulki, shahar xalqi bilsunlarkim, sher senga mute, farmonbardor bo‘lubdur. Bilsunlarkim, sen sohibi karomatsan. Bu takabburlik‘ emasmu?” Dedimki: “Ori andog‘dur, tavba qildim va balanddin pastga tushdim. Ushbu kampir menga pirdur”.

“Tasavvufning asl mohiyati nimada?” – degan so‘roqqa ham Boyazid Bastomiyning bir iqrori bilan javob berish mumkin.

Hazrat Boyazid aytgan ekanlarki: “Ilon po‘st tashlagan kabi men ham o‘zimni tark qildim. Bir mahal o‘z mohiyatimga boqsam... oh, men Unga aylanibman!”

Boshqa bir rivoyatda Sultonul orifin aytmishlarki: “Olloh taoloni tush ko‘rdum, so‘rdumki: “Bor Xudoyo, yo‘l sanga ne nav‘dur?”

Dediki: “O‘zungdan o‘ttung, yetting!”

Demak, tasavvuf mohiyati Xudoga yetishmoq ekan, buning uchun o‘zdan kechmoq lozimdir. Hattoki:

*Qil qadar qolsa vujudingdan asar,
Ololmassan qil qadar Undan xabar.*

O‘zdan kechmoq odamga xos past va o‘tkinchi dunyo tashvishlari bilan qorishgan his-tuyg‘ulardan voz kechmoq, Olloh taoloning dargohi – asl Vatan sari intilish, unga yetishmoq ko‘yida ilohiy yuksaklikka talpinish demakdir.

Tasavvuf loyini qorgan arablar, unga vujud va ulug'vorlik bag'ishlagan ajamliklar, uni hikmat, axloq bilan to'yintirgan va unga qalb-u ruh ato qilgan turonliklar bo'ldilar...

Yillar o'tib, so'fiylarni tarki dunyochilikda aybladilar. Bu tuhmatlar hamisha tasavvuf haqida oddiy tushunchaga ham ega bo'lmagan kimsalar yoki Xoja Ahrori Valiy ta'biri bilan aytganda, ilmni dunyo orttirish va mansab egallash uchun xizmat qildirguchi olimlar tomonidan bo'ldi.

Albatta, har bir pokiza yo'lni kasb etgan insonlar va jamoalar atrofida, shiraga o'ch pashshalardek, xudbin, manfaatparast, o'z niyatlariga erishmoqchi bo'lgan kimsalar ham mavjud ediki, bundaylarni Hazrat Mir Alisher Navoiy: "O'ziga qalandar ot qo'yg'on mal'un, odamiylik'dan mag'bun", deb ataydilar. Hazrat nazarida ularning "surati darveshvash va ma'nisi sarosar g'ash". Tasavvuf muxoliflarining ko'zi faqat ularni ko'rar, ularni yomonlash bahonasida tariqat g'oyalarini qoralashga urinardilar. So'fiylar xalqni tarki dunyochilikka chorladilar, degan kimsalar tasavvuf olomon emas, balki Ollohga yetishish yo'lida ilm olishni, inson zakovatining qudrati nimalarga qodirligini anglashni istagan komil insonlar yo'li ekanini bilmasdilar yoki bilib, bilmaganga olardilar. Hazrati Xoja Ahmad Yassaviy aytganlaridek, "Faqirlik martabasi maqomi a'lo turur, har kimga muyassar bo'lmas!"

* * *

... Ahmad so'fiylar va tasavvuf yo'li haqidagi xayollar bilan qanday tong otganini sezmay qoldi. Farzni ado qilgach, qizarib chiqayotgan quyosh nuri chulg'ay boshlagan hovlini kesib, Imom Abu Mansur huzuriga shoshildi. Salom-alikdan so'ng, unga savol alomati bilan boqqan imomga niyatini aytdi:

– Bobo Faraj xizmatlariga borishimga ruxsat tilarman.

Ahmad ustoz menga tanbeh bersa kerak, deb o'ylagandi, yo'q, imom rozilik ma'nosida boshini egdi. Ahmad o'rnidan turib endi eshikka yetganda, ustozni ovozi eshitdi:

– Barcha as'hob birlan borurmiz!..

Ustodning amriga binoan barcha saboqdoshlar bir bo'lib yo'lga tushdilar. Dastlab sukutga cho'mgan imomga

ergashib, bir to'p qushlardek chug'urlashib kelayotgan yigitlar Bobo Faraj xonaqosiga yaqinlashgan sayin boshlarini eggancha jimib qoldilar.

Xonaqoh eshigi oldida ularni yoshgina murid qarshi oldi.

— Oting kimdur? — deb so'radi Ahmad.

Murid:

— Bobo Shodon, — dedi. Ahmad muridning o'z piriga nisbat qilib qilgan nomini eshitib jilmaydi. Bobo Shodon ularning qay maqsadda tashrif buyurganlarini eshitgach, lip etib ichkariga kirib ketdi. Qanday tez kirib ketgan bo'lsa, shunday tez chiqdi va zining tepasidan so'z qotdi:

— Pirim agar ular Tangri dargohiga kelgan erkanlar, kira olsalar, mayli, kirsinlar, dedilar.

Saboqdoshlar Bobo Faraj aytgan gap mazmunini chaqolmay bir-birlariga qaradilar. Ahmad ko'z o'ngida yana o'sha o't chaqnab turgan ko'zlar paydo bo'ldi. U so'zlar ma'nosini angladi. O'sha zahoti egnidagi liboslarni yechdi va qo'lini ko'ksiga bosdi. Uning bu ahvolini ko'rib, boshqalar ham kiyimlarini yechib, qo'llarini ko'kraklariga qo'yidilar. Bobo Shodon ularni ichkariga boshladi. Dam o'tmay ular hovli burchagidagi hujrada o'tirgan Bobo Farajga ro'para bo'ldilar. Hamma o'z o'rnini topgach, keksa darvesh ko'zini yumdi va nimalarnidir shiviray boshladi. Uning bu shiviri — olis-olislardan kelayotgan dengiz shovqini, unga yaqinlashgan sayin kuchayganidek kuchayib bordi. Bobo Faraj munojot qilardi. Ahmadning vujudi ham munojot og'ushiga cho'mdi. Ammo u qulog'igamas, ko'ngliga sitilib kirayotgan bu so'zlarni Bobo Faraj aytayaptimi yoki g'oyibdan kelyaptimi bilmas edi...

*Xoliqo, yuragim saning taxtingdur,
sening vasling manim ahdimdur.*

*Xoliqo, imdod qil, vaslingga yetay,
imkon ber, yuragim qa'riga ketay.*

*Xoliqo, duo ber, vujudim to'lsun,
muddao ber, xohishlar o'lsun.*

*Xoliqo diydoring nuri charog'dur,
Sening diydoringsiz bu ko'ngil dog'dir.*

*Xoliqo, qo'lim ol, yo'lga sol mani,
aldamasin o'zga bir qavvol mani.*

*Xoliqo, saqlagil, pushaymon bo'lmay,
adashmay, zulmatda sargardon bo'lmay.*

*Xoliqo diydoring nuri charog'dir,
sening diydoringsiz bu ko'ngil dog'dur.
Xoliqo, zar berma, bir iqtidor ber,
iqtidor bergilu diydor ber.
Xoliqo, dardingdan ko'nglim shod erur,
sening bandalaring dilozod erur.
Xoliqo, gunohim garchi fuzundur,
shafqating muddati juda uzundur.
Xoliqo, qalbima bir tamanno ber,
tamannomga faqat ma'no ber...*

Ahmad Bobo Farajning holi mutag'ayyir bo'lganini ko'rib-bilib turar, ammo yuragida jaranglayotgan ohanglar boboning nimalar deb munojot qilayotganini eshitishga imkon bermasdi. Bulki ular bir munojotni, ayni so'zlarni aytib tavallo qilayotgandirlar.

To'satdan Bobo Farajning qiyofasida shunday ulug'vorlik paydo bo'ldiki, uning butun vujudi quyosh qursidek duraxshon bo'lib, nurlana boshladi. Dam o'tmay boboning egnidagi hirqa o'z-o'zidan tanadan ayrilib, yerga ohista sirg'alib tushdi. Bu holni ko'rib turganlarni hayrat quchdi.

Anchadan keyin Bobo Faraj yana avvalgi holatiga qaytdi va o'tirgan o'rnidan turib, boyagina tanasidan yerga sirg'alib tushgan hirqani qo'liga oldi. Keyin davrada sarmast o'tirgan Ahmadga yaqinlashib, uni dast ko'tarib yerga qo'ydi va qo'lidagi hirqani kiydirdi. Bobo bu ishni gap-so'zsiz ado etgach, yana qaytib joyini egalladi-yu, xona o'rtasida nima qilishini bilmay qo'qqayib turgan Ahmadga so'z qotdi:

— Sening daftar o'qur chog'ing o'tdi — qalaming oqdur, yozganing befoydadur! Vaqtidurki, pirlar etagini tut, ularning xizmatida bo'l!

Bobo so'zini tugatib, hammaga ijozat bergandek, qo'lini ko'ksiga bosdi. Ahmad hamma qatori eshikka yaqinlasharkan Bobo Faraj xitobini eshitib to'xtadi, yalt etib darvishga qaradi. O't chaqnagan ko'zlar unga mehr bilan qarab turardi.

— Ahmad! — dedi yana bir karra Bobo Faraj undan ko'zini uzmay. — Vaqt kelur, olamning sardaftari bo'lg'aysen...

Bobo Faraj dargohini tark etib, ancha yurishgach, imom Abu Mansur unga ta'kidladi:

– Endi sening yo‘ling o‘zgradur... Ammo “Sharhi us-Sunna”dan ozgina qolibdur, bir-ikki kun o‘tirib, uni yakunla. So‘ng, mayli, ijozat...

Ahmad ustozining so‘zini qaytarmadi. Ertasi tongdan qo‘liga yana “Sharhi us-Sunna”ni oldi. Kitobga egildi-yu... hujraga shahd bilan kirib kelgan Bobo Farajni ko‘rib, otilib o‘rnidan turdi. Bobo Faraj g‘azab bilan gapirdi:

– Sening daftar o‘qur chog‘ing o‘tdi, demaganmidim?! Kecha sen ilm ul yaqinning ming bir manzilidan o‘tding! Bugun nega yana qurigan buloq boshiga borursan?!

Bobo Faraj qanday shiddatli kirgan bo‘lsa o‘shanday chiqib ketdi. Ahmad o‘sha-o‘sha “Sharhi us-Sunna”ga qaytmadi, riyozat va xilvatnishinlik bilan mashg‘ul bo‘ldi. Vaqt o‘tib, ilmi botiniy va varidoti g‘aybiy sirlarini anglay boshladi. Hatto, bir marta g‘aybdan kelayotgan bu sirlar beiz o‘chib ketmasin degan niyatda ularni qog‘ozga bitmoqchi bo‘ldi. Ammo qo‘liga qalam olib, yozishga endi kirishgan edi, eshikdan kirib kelgan Bobo Farajni ko‘rdi. Bobo Faraj bu gal ham otashin edi:

– Shaytonning vasvasasiga uchma, bu so‘zlarni yozma! Qalamni qo‘y-da, barchasini unut. Yetar, bunda muqim bo‘lishdan saqlan, yo‘lga tush... Pirlar xizmatini qil, o‘z murshidingni izlab top! Bunda qolsang, halok bo‘lursan, qalbing oinasini sindirursan. Piri yaqindan izlama, yiroqdan izla...

Bobo Faraj birdan ma‘yus tortdi, ko‘zlarida mung jimirladi. U qarshisida lol turgan yigitga tikilarkan, mahzunhol shivirladi:

– Ahmad! Bugun tunda sening ona yurtning tomonda – Turkistonda bir yorug‘ yulduz so‘ndi. Bu Piri Turkistoni yulduzidir. Ul iqlim osmonida yolg‘iz Xojai Jahon yulduzi charaqlab turibdi endi. Shoshil, ulug‘ muqtado izla, uning qo‘lini, etagini tutib, yo‘lingni top. Yo‘lingni top-u yurtingga qayt. Yulduzingni charaqlat! Sening zamonda chekkan mashaqqatlaringdangina yulduzingga shuur qo‘shilg‘ay. Yulduzingga quvvat ber! Piri Turkistoni yulduzi o‘rnini top!

Ahmad kekxa darvishning bu so‘zlarini o‘sha paytda emas, yillar o‘tib anglaydi. Anglaydi-yu, beovoz, ko‘z yoshlari sel bo‘lib, ichiga oqib yig‘laydi. Chayqalib-chayqalib, alamini beshikdagi go‘dak kabi tebratib uxlatishga urinadi, ammo hech qachon buning uddasidan chiqolmaydi.

U yillar o'tib Xorazmda – Ahmad bo'lib tark etgan, Najmiddin bo'lib qaytgan ona yurtida shayxlik maqomida ekan, dargohiga Piri Turkistoniyning ulug' shogirdlaridan biri – Raziuddin Ali Lolo mulozamat uchun keladi.

Shayx Saididdin Farg'oniy "Manoqibul-ibod ilal-maod" otli kitobida qayd etgankim: "Muridlar intisobi (bog'liq bo'lishi) mashoyixga (pirga) uch tariqa (yo'l) bilandur: biri hirqa bilan, ikkinchisi zikr talqini bilan va uchinchi, xizmat va suhbat va aning odobi bilan. Va hirqa nisbati ikkidur: biri irodat hirqasi va ani bir shayxdan o'zgadin olmoq ravo emas va yana biri tabarruk hirqasi. Va ani ko'p mashoyihdan tabarruk olmoq ravodir.

Irodat hirqasi nisbatin va zikr talqini nisbatin ikki shayxdan olmoq mazmum (yomon)dur. Ammo suhbat nisbatida mahmud (yaxshi)dur, ammo burung'i shayx ruxsati sharti bilan yoki foti vuqui bila (ya'ni o'limi tufayli)".

Raziuddin Ali Lolo hirqai irodat va zikr talqini bilan Xoja Ahmad Yassaviyga bog'liq edi, u Shayx Kubro huzuriga Piri Turkistoniyni vafoti tufayli suhbat istab kelgan edi.

Shayx Kubro huzuriga tashrif buyurgan xushbichim, soch-soqoli qop-qora yigitdan Xoja Ahmad haqida uzoq surishtirdi. Biz ham ularning suhbatiga xalal bermay Piri Turkistoniyni hayoti va faoliyatiga nazar tashlaylik.

Xoja Ahmad Yassaviy taxminan 1103–1104-yillar oralig'ida qadim Turkiston mulkinging Sayram mavzesida Shayx Ibrohim oilasida dunyoga kelgan. Yetti yoshida otasidan yetim qolib, onasi Qorasochoyim va opasi Gavhari Shahnoz qo'lida tarbiyalanadi. Mavlono Hisomiddin Sig'noqiyning "Nasabnoma" risolasida keltirishicha, Xoja Ahmad o'n yetti pusht orqali hazrati Payg'ambarimizning amakilari hazrat Abu Tolibga borib tutashar ekan. Ya'ni: Xoja Ahmad ibn Ibrohim, Shayx ibn Mahmud, Shayx ibn Iftixor, Shayx ibn Umar, Shayx ibn Usmon, Shayx ibn Husayn, Shayx ibn Ismoil, Shayx ibn Muso, Shayx ibn Yunus, Shayx ibn Xorun, Shayx ibn Is'hoq, Shayx ibn Abdulrahmon, Shayx ibn Abdulfattoh, Shayx ibn Abduljabbor, Shayx ibn Abdulfattoh, Shayx ibn Imom Muhammad Xanafiya ibn hazrati Ali ibn hazrati Abu Tolib.

Xoja Ahmad boshlang'ich tarbiyani ilk ustozlari Arslonbobdan olgach, ustozining ko'rsatmasi, boshqa rivo-

yatga ko'ra, Arslonbob vafotidan keyin Yassidan Buxoroga boradi va Xoja Yusuf Hamadoniy xizmatida bo'lib, uni pir taniydi, muridlik qiladi.

Oltmish yildan ortiq shayxlik va irshod sajjodasida o'tirgan, o'n sakkiz yoshida Bag'dodda Abu Is'hoqdan fiqh, hadis va tafsir ilmini o'rgangan, keyinchalik Isfahon, Samarqand va Buxoroda ta'limini davom ettirgan, Xoja Abdulqodir Geloniydan qabul sohibi bo'lgan, darvishlik hirqasini Xoja Abdulloh Jayvoniy qo'lidan kiygan, tasavvufda Shayx Abu Ali Farmudiyga intisobda bo'lgan, uzoq vaqt Xuroson, Xorazm va Movarounnahrda imomlik mansabini o'tagan Xoja Yusuf Hamadoniyning Buxoroda tuzgan xonaqosida juda ko'p forsiyzabon va turkzabon shogirdlar diniy-mazhabiy va tasavvuf ilmlaridan saboq olardilar. Xoja Yusuf Movarounnahrni tark etishdan avval o'z as'hoobi orasidan to'rt kishini da'vat martabasiga tayinladi. Bular Xoja Abdulloh Barqiy, Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Ahmad Yassaviy va Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniydirlar. Muridlarga peshvolik qilish xorazmlik Xoja Barqiy, Samarqandning Xatirchi mavzesidan bo'lmish Xoja Andoqiylardan so'ng Xoja Ahmad Yassaviyga o'tadi va u qirq yoshgacha irshod mansabida bo'ldi. Ammo shu yoshga yetgach, o'z tariqati yo'lini tuzmak lozimligini angladi. Xoja Ahmad o'z tariqatini tuzmak maqsadida ona yurtiga qaytish oldidan xonaqoh raisligini Xoja Abdulxoliqqa topshiradi. Turkiston mulkida bunyod bo'lgan ikki buyuk tariqat — naqshbandiya va yassaviyaga asos solish Xoja Ahmad Yassaviy bilan Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyga nasib bo'ldi. Har ikki tariqat vaqt o'tib, tasavvuf tarixida "Xojagon silsilasi", "Silsilat uz-zahab" nomlari bilan ataldi va har ikki shayx ustozlari Xoja Yusuf Hamadoniy bu silsila sardaftari sifatida e'tirof etildi.

Xoja Ahmad Yassiga qaytgach, u yerda madrasa va xonaqoh tiklatdi, o'z atrofiga shogirdlar yig'ib, ularni o'z maslagi yo'lidan boshladi. U o'z yo'lini hazrati Rasulullohning "Faqirlik faxrimdir" hadisiga asoslagan, o'z pirlilik maqomini esa ushmunodoq belgilagan edi: "Ey tolib, agar Haqni tilab tobay desang, ondoy pirga qo'l bergilkim, shariatda orifi billoh, tariqatda voqifi asror bo'lsa, haqiqatda komil-u mukammal bo'lsa, ma'rifatda daryoi ummon bo'lsa, ondog' pirga qo'l berg'ilkim, saodat bo'lg'ay".

Xoja Yassaviy solik uchun to'rt safar: shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqatni belgilab, bu safarlarning har birida

o'n maqom, jami qirq maqomni o'tamoq vazifasini topshiradi va nasihat qiladi: "Bu qirq maqomni bilib amal qilsa, darvishligi pok turur va agar bilmasa va o'rganmasa, darvishlik maqomi onga harom turur va johil turur".

Faqat mana shu qirq maqomni o'tagan, nafsini kuydirib fano darajasiga yetishgan darvish, Xoja Ahmad nazarida, "agar o'tga boqsa Haqni ko'rgay va agar quyi boqsa Haqni ko'rgay va agar ilgari boqsa Haqni ko'rgay va agar o'ltursa Haqni ko'rgay mushohada ko'zi birlan. Va yana so'fiy ilm-ul-yaqin va aynul-yaqin maqomini topqay va agar sir ko'zi birlan yuqori boqsa Arshni ko'rgay va agar quyi boqsa yetti tabaqayi zaminni va hech hijob bo'lmag'ay. Va agar haqqul-yaqin ko'zi birlan boqsa maxluqot va masnu'otdin kechib, bechun va bechugina Haqni ko'rgay va ma'rifatda barcha kavnayni olamini ko'rgay..."

Xoja Ahmad xitob qiladikim:

*Shariatda murod uldir, yo'lg'a kirmak,
Tariqatda murod uldir, nafsdan kechmak,
Haqiqatda aziz jonni fido qilmak, --
Jondan kechmay ishq sharobin ichsa bo'lmas...*

Yana uning e'tiroficha, shariat — bu irodad, tariqat — bu ijobat, haqiqat esa ijozatdir, illo, "murid bo'lg'on bu sifatlig' bo'lmoq kerak". Boshqa bir hikmatida xoja tariqati safarlarini uchga bo'ladi: "shariat — ilm-ul-yaqindir, tariqat — aynul-yaqindir, haqiqat — haqqul-yaqindir". Yana bir hikmatda yozadikim: "shariat — "li ma'alloh" maqomidir, tariqat — "an tamutu" saroyidir va haqiqat — "fano filloh" daryosidirki, bu maqomga yetishmay, bu saroyga kirmay, bu daryoda cho'milmay, "baqobilloh" gavharini olsa bo'lmas".

"Baqobilloh" gavharini olmoq uchun, ya'ni Ollohdan nishona ko'rmoq uchun esa solik oshiq bo'lmog'i kerak. "Oshiq bo'lsang, ishq yo'lida fano bo'lg'il, diydor izlab hasratida ado bo'lg'il". Ishq ko'ngilni yoritsagina, "o'sha vaqtda ilohimni jamolini ma'no ko'zi birlan" ayon ko'rmoq mumkindir. Buning uchun esa:

*Zikrin ayg'il, qonlar oqsun ko'zlarindingin,
Hikmat ayg'il, durlar tomsun so'zlarindingin,
Gullar unsun hasr bir bosqan izlarindingin,
Gulga boqsang, gul ochilib bo'ston bo'lur...*

Ya'ni, Xoja Ahmad aytmoqchiki: "Har bir bosgan qadaming – harakating tufayli gul unsa -- Olloh jamolidan bir nishona ko'rsa, gul ochilib bo'ston bo'lganidek, sen o'sha nishonada Haqni ko'ra bilasan". Bu tasavvuf ilmining eng sodda izohidir.

Xoja Ahmad Yassaviy Turkitsonga qaytib, tariqatini tuzishni boshlarkan, ustozlari Xoja Hamadoniy qo'llagan zikr aytish yo'li – "zikri aloniya" (zikr aytishda tovush chiqarish)ga amal qildiki, bu yo'l yana "zikri jahriya" deb ham ataladi. Shuning barobarida Xoja Ahmad ilk marta zikrni turkiy tilda bajarishga o'tdi va bu yo'lda o'ziga xos yangi usulni kashf etdi. Bu usul "zikri arra" nomini oldi.

Kamina "zikri arra" talqini bir qator ko'hna kitoblarda qayd etilganini ma'lum qilgan holda, shu kitoblardan birida keltirilgan rivoyatni kitobxonga havola qilmoqni ma'qul ko'rdim: "Yassaviya mashoyixidan sanalgan Mavdud Shayxning as'hobi bo'lmish Kamol Shayx Toshkandga kelganida Xoja Ahrori Valiy dargohiga kelib turardi. Bir kuni Kamol Shayx kelganda xoja unga "Biz uchun "arra zikri"ni aytib ber!" – degan ekanlar. O'shanda Kamol Shayx "zikri arra"ni aytib, hammani mamnun qilgan ekan.

Aytishlariga qaraganda, deb hikoya qiladi bu voqea xabarini yetkazgan roviy, "zikri arra" turk mashoyixi silsilasida shunday zikr ekanki, uni aytishda go'yo dimog'dan arra tovushi kelar ekan.

Shayx Kamol Xoja Ahrori Valiy oldida yetti-sakkiz marotaba bor kuchi bilan "zikri arra"ni aytgan. Shunda Xoja Ahror xitob qilib: "Bas qilingkim, Arshdan farshgacha yonib tugadi!" – degan ekan. Kamol Shayx zikrni tugatgandan keyin Xoja Ahror uzoq o'yga botib qoladi. As'hob ahli buning boisini so'raganda, xoja: "Men shunday fikrdamenki, agar munkirlar bu qanday zikr aytish desalar, shunday javob qaytargan bo'lar edim", – deb ushbu baytini o'qigan ekanlar:

*Murg'oni chaman ba har saboh
Xonand turo bo istiloh...*

Ya'ni:

*Chaman qushlari senga har sahar
Jo'r bo'lib sayraydilar...*

Bu tafsilotni idrok qilgan holda aytish mumkinki, Xoja Ahmad Yassaviy “zikri arra”ni kashf etishda turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan baxshichilik san’atidan o‘rinli foydalangan, bu bilan u Olloh zikrini, o‘z hikmatlarini oddiy xalqqa oson yetib borishiga erishmoqchi bo‘lgan.

So‘fiylik tariqatlarida amalda bo‘lgan asosiy zikr “Huv” nomi bilan atalib, yassaviyada bu zikr “arra” usulida ijro etilgan. Xoja Ahmad hikmatlarida yozadi:

*“Hu” halqasi qurildi, ey darveshlar, kelinglar,
Haq sufrasi yoyildi, ondin ulush olinglar...
“Hu” arrasin olibon, nafs boshiga solibon,
Tunu kuni, toliblar, jonni qurbon qilinglar...*

Bu namunalarda “Hu” halqasi” — raqsi samo’ davrasini, “Hu” arrasi” esa zikr aytishning Yassaviy kashf qilgan talqin nomini bildiradi. Shu kunlarda ham Boysun tomonlarda aytiladigan ayrim qo‘shiqlar naqorati “Yaqqu-yaqqu-yaqquya” tarzida takrorlanadiki, bu aslida “Ya-hu, ya-hu, ya-hu-u!” qabilida bo‘lib, xalq xotirasida yassaviyona raqs-u samo va “zikri arra”dan qolgan bir nishonadir.

Rivoyatlarga ko‘ra, Xoja Ahmad hazrati Payg‘ambarimiz yoshiga yetgach, yer ostida hujra yasatib, xilvatga chekingan va qolgan umrini yorug‘ dunyo yuzini ko‘rmay, toat-ibodat qilib o‘tkazgan. Bir rivoyatga ko‘ra, u 125 yil, boshqasiga ko‘ra 133 yil yashagan. Yana bir rivoyatlarga ko‘ra, Piri Turkistoniy uzoq umri davomida yuz yetmish pirga xizmat qilgan, qirq yil qalandarlar bilan safarda bo‘lgan, yetmish uch bilimni bilgan va ulardan o‘z as‘hoblariga dars bergan, oltmish ikki muftiy, to‘qson to‘qqiz ming voliy, sakkiz ming abdol (qalandar), oltmish sayidzoda, o‘n ming Xorazm imomzodalari va ikki ming donishmand bilan suhbatda bo‘lgan ekan.

Hurmatli do‘st, buyuk bobomiz Xoja Ahmad Yassaviy haqiga duolar keltiraylik-da, Tabrizga — Bobo Faraj alamli so‘zlar aytib, chiqib ketgach, yolg‘iz qolgan boshqa bir buyuk bobokalonimiz huzuriga qaytaylik.

Tong payti Ahmad Fors mulki tomon yo‘l olgan karvon safida Tabrizni tark etdi. Karvon shahardan uzoqlasharkan, Ahmad qizarib chiqayotgan quyoshning xira shu‘lasi og‘ushida qorayib turgan bo‘rtog‘larning birida turgan

yolg'iz odam ko'lankasini ilg'adi. Bu odam Bobo Faraj ekanini anglab, ko'nglida yana o'sha mungli munojot yangradi:

Holiqo, ko'nglumga tamanno ber, tamannomga ma'no ber...

* * *

Ilmi ziyoda bo'lgani sayin tashnaligi battar ortgan Ahmad murshid izlab ko'p o'lkalarni poyu piyoda kezib chiqdi. Ammo qay bir ulug' shayx huzuriga yetmasin, irodati sobit bo'lmas va ko'ngli to'lmay yana yo'lga tushardi.

Bir kuni Xuzistondagi Zurlul degan manzilga yaqinlashganda xastalanib qoldi. U odamlardan bu manzilda g'arib mardumlarga boshpana berguvchi biror musulmon bormi-yo'qmi, deya surishtirdi. Unga shu yaqin orada bir shayx xonaqosi borligini va o'sha yerga yetsa, albatta, boshpana va yemak berishlarini aytdilar. Shayxning ismini surishtirganda, "Shayx Ismoil al-Qasriy" deb javob berdilar.

U bu shayx haqida eshitmagan, uning azamatidan be-xabar edi. Ammo kecha jalada qolib, ust-boshi jiqqa ho'l bo'lgan, Zurlulga yetganda butun vujudi isitmada kuyar, ko'zlari bezovta yonardi. Shu sababdan Shayx Qasriy xonaqosida Mahbubi Habibning o'zi shifo bermagunicha boshpana topmasdan boshqa iloji yo'q edi. U madorsiz oyoqlarini zo'rg'a bosib, Zurlulning qibla tarafidagi xilvat go'shada o'rnashgan xonaqohga yetdi.

Xonaqoh oldida ikkilangandek biroz turib qoldi. Eshikni bir ko'ziga dog' tushgan o'rta yashar murid ochdi.

U xotirjam so'radi:

— Bu dargohga bosh birlan keldingmi, oyoq birlan?

Ahmad javob qildi:

— Sidq-u safo birlan!

Murid so'radi:

— Kimning bo'yini tilab kelding?

Ahmad javob qildi:

— Mehr-u vafo bo'yini!

Murid so'radi:

— Tak'ya seni istadimi yoki sen tak'yani?

Ahmad aytdi:

— Tak'ya meni chorladi, men esa sohibi tak'yani tilayman.

Murid so'radi:

— Bu tak'yaga ne ahd bilan kirursan?

Ahmad aytdi:

— Avvalo, hurmat ila kirmoq, keyin izzat bilan o'tir-moq, so'ng hojat aytmoq va nihoyat xizmat qilmoq mening ahdimdur!

Murid ortiq savol bermadi, zero u Ahmadning holini sezgan edi. Darrov qo'ltig'idan olib, ichkariga boshladi. Ahmad xonaqohga o'ng oyoqni bosib kirishni, kirgach — duo o'qishni shu ahvolda ham unutmadi.

Murid Ahmadga xonaqoh hovlisidagi keng supada joy hozirlab berdi. So'ng murid anor sharbati to'ldirilgan shohkosani bemor to'shagi yoniga keltirib qo'yarkan, bu ichimlik isitmani bosishini uqtirdi va burchakdagi hujraga kirib ketish oldidan:

— Ollohi karim o'zi shifo bergay, musofir! -- dedi.

Ahmad anor sharbatini icharkan, sukunat quchgan xonaqoh hovlisini ko'zdan kechirdi. Hovli o'rtasida buloq qaynab turardi. Aslida mana shu buloq tufayli xonaqoh o'rni shu joydan tayinlangan bo'lsa, ajabmas. Buloq tosh-hovuzga borib quyilar, hovuz tegrasi yam-yashil shamshod-lar bilan o'ralgan. Hovli burchaklarida esa ulkan chinorlar shovillab turardi. Mana shu shamshodlar-u chinorlarning ko'ngilga farog'at bag'ishlovchi kuyi ta'sirida bemor ko'zi yumilib qolganini sezmedi.

U tushida o'zini yonayotgan qamishzor ichida ko'rdi. U yong'in ta'qibidan qochar, ammo o't uni izma-iz quvar, olov tili oyoqlarini kuydirib yalar, vujudiga chirmashardi. Tegrasida qushlar patirlab osmon-u falakka ko'tarilishar, ohular-u arslonlar bir-birlariga hamroh, o'qdek uchib bo-rishar — ammo uning uchishga qanoti, chopishga quvvati, imdod etmakka majoli yo'q edi.

To'satdan u shovillab oqayotgan ulkan daryo bo'yiga chiqib qoldi. Daryo shovillashi, sohildagi qamishlarning sokin shovqini qarshisida turar ekan, yuragini allaqanday sehrGAR kuy chulg'ay boshlaganini sezdi. U qo'llarini oldin-ga cho'zganча bu sehrGAR kuy qa'riga — daryoga kirib boraverdi. To'satdan kimdir ismini olib chaqirganini eshit-di-yu, yalt etib orqasiga qaradi. O'sha zahoti uyg'onib ketdi.

Xonaqoh oqshom og'ushida edi. Ahmad yotgan supa qarshisidagi maydonchada doira bilan rubobning tiniq,

omixta jarangi yangrar, darvishlar davra olib zikr tushardilar. Buni so'fiya ahli raqsi samo' deb atardilar.

Samo'iya, samo', raqsi samo' — kuy ostida raqsga tushib, Olloh zikrini qilishdir. Uni Ollohga bag'ishlangan g'azallar-u munojotlar aytib ijro etish ko'zda tutilgan. Raqsi samo'ni vahdatga erishmoq yo'li deb bilgan so'fiylar bu amalda asosiy o'rin tutgan musiqani "g'izoi ruh" — "ruh oziqi" deb ataganlar.

Ahli so'fiya fikricha, samo' aytish paytida kishida bir azim kayfiyat yuz berar ekanki, natijada yurakdagi hijob — parda biroz ko'tarilar va qalbdagi Olloh kuy-munojotlarni eshitishga muyassar bo'lar ekan. Samo', so'fiylar nazarida, darvishlarni bir necha muddat dunyo tashvishidan, g'amidandan uzoqlashtirib, asl maqsad — Haq visoliga yaqinlashtiruvchi vositadir.

Samo'da "Haq jamolin ko'rsatmasa zomin bo'lay", deydi Xoja Ahmad Yassaviy.

Samo' uyg'onishdur, deydi mavlono Jaloliddin Rumi.

Samo' muhabbat sharbatidir, deydi Imom al-Kosoniy.

Samo' — bu ma'shuqaga xitob qilishdir, xitobni eshitgan ma'shuqa beqaror bo'lib jonlanadi, o'zini ko'rsatmoqchi bo'ladi, lekin oshiq uni ko'rishi uchun mashaqqat tortmog'i kerak.

Ammo...

"Samo'ni inkor qilmag'il, biroq ko'p samo' qilmag'ilkim, samo' ko'p bo'lsa, nifoq keltirur va dilni o'ldirur". Bu Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyning hikmatlari. Yana bu sharif zot aytganlarki:

*Ey so'fi sof, ki kuni mayli samo',
Hosil zi samo', chun nifoq astu vido'.
Yo tarki samo' kun, ki sofi gardi,
Yo on ki hayoti dili xud soz vido'.*

(Mazmuni: Ey pokiza so'fi, sen samo'ga mayl ko'rsat-sang, undan faqat nifoq va nizo olajaksan. Yo samo'ni tark qilib, to'g'ri yo'lni tanla, yoki dilingning tirikligi xavf ostida qoladi).

*Inkor makun samo'u maqbul nador,
Illo zi kase, ki zindadil boshad yor,
Gar nafsi tu murda nest, az shuhratu oz,
Bo savmu salom boshu digar biguzor.*

(Mazmuni: Sen samo'ni na inkor ayla, na qabul et, agar zindadil (ya'ni Oллоh ma'rifatiga diling ochiq bo'lsa) bo'lsang, shunday yo'lni tanlagil. Agar shuhrat-u shon talabida nafsing o'lmagan bo'lsa, yaxshisi muntazam namoz-u ro'za ila mashg'ul bo'l, boshqa ishni qo'y).

“Men samo'ni rad etmayman, ammo qabul ham qilmayman”. Bu Xoja Bahouddin Naqshband hikmatlari.

Ammo...

Samo'ni tan olmagan (yoki Hazrati Naqshbanddek uni rad ham, qabul ham qilmagan) so'fiylar, shu jumladan qahramonimiz bo'lmish Najmiddin Kubro ham kuy yoki qo'shiq bilan zikr etishni rad etib, bular barchasi Haq visoliga yetishmakka xalaqit beradi, deb qarardilar. Ular ta'limi bo'yicha zikr tovush chiqarmasdan ya'ni xufiya ijro etilishi kerak edi. Ular nazarida, tokim Oллоh o'z taxtini mo'min qalbida o'rnatgan ekan, Oллоh bilan banda o'rtasida birdan bir vosita Qalbdir. Qalb orqali inson Oллоhga yetadi, uni taniydi. Shu sababdan Oллоh ruhi bilan inson qalbi o'rtasida boshqa vosita ortiqchadir, deydilar va o'z zikrlarini xilvatda xufiya bajarardilar. Bunday zikr qilishni “xufiya”, “zikri dil”, “xabi dil” deb ataydilar.

“Zikrni til bilan emas, ko'ngil bilan ayting. Xabsi nafas (nafas olmaslikda), chidam va bir nafasda ayting, tokim zikrning halovati ko'ngilga yetsin”, deydi mavlono Sa'diddin Koshg'ariy.

Boyazid Bistomiy zikr boshlashdan avval uyning hamma teshiklarini berkitib o'ltirar ekan: “Ovoz eshitib, ko'nglimga tashvish tushmasin”, — deb aytar ekan...

Raqsi samo'ning paydo bo'lishini Xoja Yassaviy hazrati Rasulullohning Mehrojga chiqishlari bilan bog'laydi:

*Maloyiklar yig'lab bir kun suhbat qurdi,
Raqsi samo' urmak uchun yugrub yurdi,
Mehroj uzra haq Mustafo muni ko'rdi,
Emdi men ham raqsi samo' urgim kelur...*

Boshqa bir hikmatda Xoja Ahmad raqsi samo' haqidagi o'zga bir rivoyatni keltiradi: Shibliy samo' payti Janobi Mustafoni ko'rib, yig'lab so'radiki: “Ayo Rasul, samo'dan malulman, betoqatman”, ya'ni bu ishdan samara bormi? Rasululloh aytdiki: “Inshoolloh, qilgay qabul”. Shu hiko-yat bahona Xoja Ahmad xitob qiladi:

*Raqsi samo' urgan oshiq o'zin bilmas,
Behush yurar, dunyo molin qo'lga olmas,
Yuz ming odam "Taqsir" desa, mag'rur bo'lmas,
Dunyo tefib, raqsi samo' urdi do'stlar...*

* * *

Ahmad raqsi samo'ni boshqarib turgan, oppoq xirqa kiygan nuroniy chol Shayx Ismoil Qasriy ekanini angladi. Uning samo' davrasidan chiqib, supa tomon kelayotganini ko'rgan Ahmad o'rnidan turishga urindi, biroq majolsizlikdan boshi aylanib, yana to'shakka ag'darilib tushdi. Shayx Qasriy xasta yigitning isitmadan qalt-qalt titrayotganini bir muddat kuzatib turdi-da, so'radi:

– Bu darddan qutilishni istaysanmi?

Ahmad zo'rg'a tilini aylantirdi:

– Ha!..

Shayx Qasriy ikki qo'li bilan Ahmadning qo'ltig'idan ko'tarib samo' davrasiga olib kirdi va bir necha bor charx aylantirgach, xonaqoh devoriga tayab qo'ydi. Ahmadning boshi gir-gir aylanardi. U "Hozir... mana hozir ag'darilib tushaman", deb qo'rqar va vujudidagi bor kuchini kuragiga to'plab devorga tayanib turardi. Baribir o'zidan ketib qolganini sezmay qoldi. Ko'zini ochganda, o'z to'shagida yotar, xastalikdan alomat ham qolmagan, onadan qayta tug'ilgandek soppa-sog' edi. Ko'nglida Shayx Qasriyga irodat paydo bo'ldi.

Tongda shayx huzuriga kirib, uning itoatiga kirmoqqa ijozat tiladi. Bir necha oy ustozni panohida suluk bilan mashg'ul bo'ldi. Ammo juma oqshomlari bo'ladigan samo' paytida o'z hujrasiga kirib ketardi. Bu boshqa as'hoblarga ma'qul kelmadi shekilli, bir kun shayxga shikoyat qilishib, "Yangi shogirdingiz zikr aytishda sizga mutoba'at qiladi, samo'da bo'lishni istamaydi", – deyishdi. Keksa shayx ularning bu shikoyatini eshitarkan, biror ranjish alomati zohir etmadi. U o'zidan javob kutib turgan as'hoblaridan so'radi:

– Tariqat Olloh taoloni tanish ilmidur, deb sizga o'rgatganim chinmu?

– Chin! – deyishdi baravariga as'hoblar.

– Bo'lmasa, so'zimni quvvai hofizangizga yaxshilab quyib olingiz: Olloh taoloni kim qanday tanisa, kim qan-

day yo'l tutsa, uning inon-ixtiyoridir. Men uni samo'da ishtirok qilishga ko'ndirishim, hatto, majburlashim mumkin. Illo, u mening itoatimdadir. Ammo har ikki yo'l ham zolimlikdur, zolimlik esa tariqatga mutlaq yot narsadur...

As'hoblar jim chiqib ketdilar. Shayx Qasriy o'yga botdi. Koshki bular yosh shogirdining azamatidan ogoh bo'lsalar! O'sha xasta yotgan Ahmadni qo'ltig'idan ko'tarib samo' davrasiga olib kirgan kechasi Shayx Qasriy tonggacha ko'z yumolmaganini ular biladilarmi?! Hozir ham ba'zan ko'zlari Ahmadning ko'zlariga to'qnashsa, xonaqohga sig'may qolgandek, bir g'alati ahvolga tushishidan ular xabardormi? Shayx Qasriy kun kelib Ahmadning bu ro'zg'or muqtadosi bo'lishini aytsa, ular ishonarmikanlar?

Vaqt o'tib shayxning yangi muridiga bo'lgan mehri bejiz emasligini ahli as'hob ham angladi. Illo Ahmadning azamati kundan kun ortib borayotganini ular ham ko'rib turardilar. Bir kuni tonggacha cho'zilgan majlisda o'ziga xos voqea yuz berdi. As'hoblar kimdan kim murshid bilan solik o'rtasida kechgan eng hikmatli savol-javobni aytib berish bobida bahs qildilar. Ana shunda Ahmad sulukdagi tarbiyati Sulton orifin ruhoniyyatidan bo'lmish Shayx Abulhasan Haraqoniy bilan uning bir as'hobi o'rtasida bo'lgan suhbatni hikoya qilib berib, hammani lol etdi:

“Shayx Abulhasan Haraqoniy bir kun as'hobidan so'radikim: “Barcha narsadan yaxshi narsa nimadur?” As'hobi aytdikim: “O'zingiz ayting”. Shayx aytdikim: “Ul ko'ngildurkim, unda Oллоhning yodidan o'zga narsa bo'lmasa”.

As'hob undan yana “So'fiy kimdur?” deb so'radi.

U aytdiki: “Kishi muraqqa' va sajjoda bilan so'fiy bo'lmag'ay va rusum-u odat bilan ham so'fiy bo'lmag'ay. So'fiy bir kundurki, quyoshga ehtiyoji bo'lmag'ay va bir kechadurki, oyga ehtiyoji bo'lmag'ay va bir yo'qlikdurki, borliqqa ehtiyoji bo'lmag'ay”.

As'hob so'radikim: “Kishi nedan bilgayki, uyg'oqdur?”

Shayx dedi: “Andin bilsa bo'lurkim, chun Haqni yod qilsa, farqidan qadamig'acha xabardor bo'lg'ay, illo, uyg'oq bo'lg'ay”.

Yana so'rdilarki: “Sidq nedur?”

Dedikim: “Sidq uldurki, ko'ngil so'z aytg'ay, ya'ni ko'ngildagi so'z aytilsa sidqdur”.

Yana so'radilarki: "Ixlos nedur?"

Javob qildikim: "Tangri uchun har ne qilsang, o'sha ixlosdur va xalq uchun har ne qilsang riyodur".

Undan so'radilarkim: "Fano va baqoda so'z aytmoq kimga muyassar bo'lg'ay?"

Dedi: "Ul kishigaki, uni osmondan bir ingichka ipak ip bilan ossalar va binolarni, daraxtlarni qo'poradigan va daryolarni anboshta qiladigan kuchli bo'ron bo'lsa ham, o'sha kishini tebrata olmag'ay..."

Yana aytibdurkim: "Shunday bir anduh tilangkim, ko'z suvi hosil bo'lsin, illo Tangri yig'laganlarni suyar".

Yana aytibdurkim: "Kishi Qur'on o'qisa-yu g'ayrni tilasa, undan surud etib Haqni tilagani yaxshiroqdur".

As'hob so'radikim: "Rasul vorisi kimdur?"

Shayx aytdikim: "Rasul vorisi uldurki, aning fe'lig'a iqtido qilg'ay. Ul kishi emaski, qog'oz yuzin qaro qilg'ay".

As'hob aytdikim: "Shibliy deb turki, tilaymanki, tilamagayman".

Shayx izoh qildikim: "Bu ham tilamakdur. Mana qirq yildurki, bir vaqtda men va Tangri ko'nglumga boqar va o'zidan o'zga ko'rmas. Qirq yildurkim, nafsim bir ichguga sovuq suv va achchiq mastoba tilar. Hanuz anga bermaydurmen".

Yana nasihat qilibdurkim: "Ulamo va ibod dunyoda ko'pdur, sen andin bo'lmoq keraksenki, kunduzni kechag'acha, kechani kunduzg'acha kelturgaysen. Shundoqki, Haq quvongay".

Yana aytibdurkim: "Yorug'roq ko'ngul uldurki, anda xalq bo'lmag'ay va ishingning yaxshirog'i uldurki, anda maxluq andishasi bo'lmag'ay va halol ne'mat uldurki, kasbing bila bo'lg'ay va rafiqlaring yaxshirog'i uldurki, zindagonligi Haq bila bo'lg'ay".

Mana shunday qizg'in majlislar-u kecha-kunduzlik riyozat bilan kunlar, oylar va yillar o'tdi. Vaqt o'tgan sayin Ahmad ortiq bu dargohda u topadigan ilm qolmaganini sezar, ammo irodatdan chiqmoqqa imkon topolmasdi. Uning bu ahvolidan Shayx Ismoil yaxshi xabardor edi. Bir kuni u as'hoblarini jamlab, Ahmadni qoshiga chorlatdi. Hujraga kirib cho'kkalashi bilan shayx g'amgin shivirladi:

— Sen ilmi botindan xabardor bo'lding, ilmi zohiring ersa, mendan-da ziyoda bo'ldi. Sen endi xirqayi irodatni kiyishga loyiqsan. — Shayx o'rnidan turganini ko'rib,

Ahmad ham qo'zg'aldi. Ustozi tokchada turgan xirqayi irodatni oldi va Ahmadga kiydirdi. O'rniga qaytib o'tirarkan yana o'shanday g'amgin shivirladi:

– Endi o'ringdan qo'zg'alu Shayx Ammor huzuriga shoshil. U seni kutmoqda.

Ahmad hayratdan qotib qoldi. Ichidagi yashirin bu dargohni tark etish istagi bir lahzada qaygadir chekindi, ustoziga bo'lgan shafqat tuyg'ulari junbushga keldi.

– Yo'q, yo'q, Ahmad, men sening shafqatingga zor emasman. Qo'zg'al-da, yo'lga tush. Bu mening amri ma'rufimdir, – dedi shayx Qasriy qat'iyat bilan.

Ahmad o'tlanib shayx Ammor Yosir al-Bidlisiy huzuriga bordi, uning xizmatiga kirdi. Ammo vaqt o'tib, ko'nglida “Bu dargohda ham men oladigan ilm qolmadi”, deb da'vo qildi. Karomatining qudrati bilan shogirdining ko'nglidan kechgan gapdan xabar topgan Shayx Ammor uni qoshiga chaqirib, Misrga – Shayx Ro'zbehoni Kabir huzuriga borishga amri ma'ruf qildi.

– Shayx Ro'zbehon az-Vazzan al-Misriy bilan bir paytlar hazrati Shayx So'hvardiy qo'lida barobar ta'lim olganmiz, – dedi Shayx Ammor Ahmadni yo'lga otlantirarkan. – U Misrga, bizda Shayx al-Qasriy ikkovlon Fors mulkiga qaytdik. Shoshil-da, ul sultonul ulamo va qudvai ushshoq huzuriga yet, illo, u ko'nglingdagi xastalikni mushti bilan boshingdan chiqargay...

Ahmad bu so'zlarni eshitar ekan, Misrdan qaytish arafasida Shayx Ro'zbehoni Kabir qilgan karomatni esladi: “Ko'p yo'llar yurgaysan, ko'p manzillarda bo'lgaysan, ammo oqibat bu yo'llarning bari seni mening dargohimga olib qaytgaydir”.

Va xayolan ko'z o'ngida naqshin darvozaning yon tabaqasi ochilib, bir qizaloq ichkaridan mo'raladi. Ahmad bir juft quralay ko'zlarni ko'rdi...

Bu o'rinda xirqa xususida qisqacha so'zlab o'tsak. Tasavvufga oid lug'atlarda xirqaga “yamoqli libos”, “turli matolar parchalari bir-biriga ulanib tikilgan libos”, “darveshlarning zikr qilish paytida kiyiladigan kiyimdir”, deb ta'rif beriladi.

Husayn Voiz Koshifiy yozadi: “Bilginkim, darveshlar shiori marka' va xirqa kiymoqlur.

Agar so'rasalarkim: “Xirqaning ma'nisi nima?” Aytginki: “Lug'at jihatidan xirqa deb to'n yoki jomaning bir parchasini ayturlar va istiloh etib, faqr ahli kiyadigan

yamog'i bor libosni ham shunday ataydilar va ularning aksari liboslari eski, yamoqdor bo'lib, ularni xirqa deydi-lar.

Agar so'rasalarki, xirqani nimadan oldilar: aytginkm, "xarak"dan va "xarak" ma'nosi "pora-pora qilmoq" erur. Yana aytadilarki, bu nom "xarak"dan olingan va u "biyo-bon"dirki, libos egasi ishqning hududsiz dashtini va mujo-hidat biyobonini riyozat qadami birla o'tib boradigan yo'lchidir. Yana aytadilarki, "xirk"dan olingandir va bu saxovatli mard kishi demakdir".

Biror murid muayyan bosqichni o'tab bo'lgach va hozir-lik to'xtamidan keyin tariqatga doxil yoki shayxga loyiq ko'rilsa, xonaqohda o'tkazilgan marosimda unga xirqa kiy-dirilgan. Xirqalarning bir necha xili mavjud bo'lgan. Chunonchi:

1. Xirqai tavba. Gunohlaridan tavba etgan va nafsiga hokim bo'lmoqni azm etgan toliblarga kiydirilgan. Ammo bunday xirqa kiygan tolib hali pirga mansub sanalmagan.

2. Xirqai irodad — muridlik xirqasidir. Bu xirqani kiy-gan tolib murid sanalib, sulukka mansub hisoblangan.

3. Xirqai tabarruk — faxriy xirqa sanalib, muayyan shayxdan xirqai irodadni kiygan boshqa bir shayxdan xirqai tabarrukni qabul qilishi mumkin bo'lgan.

4. Xirqai valoyat — muridlari benazir bo'lgan pirlar kiygan xirqa.

Xirqaning rangi qora, moviy va oq bo'lgan. Tariqatga yangi kirganlar qora, muayyan bir darajaga erishganlar moviy, sulukni tamomlaganlar oq xirqa kiyishgan (Sayfiddin Boxarziy, "Avrod ul-ahbob").

Bizning qahramonimizga xirqai tavbani Bobo Faraj, xirqai irodadni Shayx Ismoil Qasriy kiydirganini bildik. Xirqai tabarrukni kimdan qabul qilganini esa voqealar rivojidan bilib olasiz.

* * *

Ahmad yo'lga tushib, to'rt oy deganda Misrga yetdi. Uzoq yo'l bosib, ko'p mashaqqat chekkan yigit yo'l changi-ni qoqa-qoqa Shayx Ro'zbehon xonaqosi ostonasiga yet-ganda nechanchi marta Shayx Ammorning "ko'nglingdagi xastaligingni mushti bilan boshingdan daf etgay", deganini eslab to'xtab qoldi. Baribir bu gal ham bu gapning mag'zini chaqolmadi.

Ammo bilimga tashnalik g'oliblik qildi, u "Yo bismilloh!" deya ostona hatlab ichkari kirdi. Shuncha vaqt o'tsayam, xonaqoh o'zgarmagan, hayot bir maromda davom etardi. Muridlar hujralarda muroqaba' bilan band. Atrof suv quygandek tinch. Ahmad bir chekkada kitob varaqlab o'tirgan murididan Shayx Ro'zbehonni surishtirdi. Murid:

— Shayxi Kabir vuzu qilg'ali tashqari chiqib turlar, — dedi va shayx vuzu qilayotgan tomonni ko'rsatgandek, boshi bilan xonaqoh burchagidagi naqshinkor eshikni ko'rsatdi. Ahmad borib eshikni ochsa, u mo'jaz bir bog'chaga chiqar ekan. Bog'cha o'rtasidagi kichkina hovuz yuzida aks etgan quyosh yog'dusi uning ko'zlarini qamashtirib qo'ydi. U o'zini soyaga olib, bog'chani ko'zdan kechira boshladi. Nihoyat, bir panada tahorat olayotgan qariyani ko'rdi. Bir necha yil avval ko'rgan Shayx Ro'zbehon mana shu qiltiriq va zaif chol ekanligiga dastlab ishongisi kelmadi. Ammo hovlida boshqa hech kim ko'rinmasdi. Nihoyat diqqat bilan qarab o'sha ilk uchrashuvda xotirasida qolgan tanish alomatlarini ko'rgandek bo'ldi. Ha, chol u shuncha yo'llar va yillar izlab kelgan shayx Ro'zbehon edi.

U shayxni kutar ekan, uning tahorat olishini kuzatib hayratga tushdi. Chol juda oz suv bilan vuzu qilar ediki, Ahmadning ko'nglidan "Bu shervai joiz emas-ku!" — degan o'y o'tdi. Hatto, fikrida inkor zohir bo'lib, ortiga qaytish fikri tug'ildi. Ammo o'rnidan qo'zg'almadi, qandaydir og'ir bir kuch uni qimirlashga yo'l bermadi.

Shu payt keksa shayx vuzuni tamom qilib, o'rnidan turdi va shoshmasdan unga yaqinlashib keldi-da, to'satdan ikki ho'l qo'lini Ahmad yuziga silkidi. Suv tomchilari salom berishga hozirlangan yigitning yuzini kuydirgandek bo'ldi, ko'ngli birdan behud bo'ldi. Ammo shayx indamay xonaqohga kirib ketganini ko'rib, unga ergashishga majbur bo'ldi. Ergashdi emas, boyagina uni mixlagandek qimirlashga imkon bermagan kuch, uni shayx ortidan ergashishga majbur qildi, bu kuchga monelik qilishga imkonsiz — ko'ngli behud edi.

Shayx o'z hujrasiga kirgach ham Ahmadga qayrilib qaramadi, indamay shukri vuzu — namoz bilan mashg'ul bo'ldi. Ahmad esa poygakda turganicha, uning turishini,

unga salom-u ta'zim bajo keltirishni istab muntazir turib qoldi. Shu joyda o'tirarkan, birdan o'zdan g'oyib bo'ldi.

U qiyomati qoyimni ko'rdi. Quyosh o'ralib qolgan... Yulduzlar o'z falaklaridan to'kilgan. Osmon yer ustidan sidirib olingan. O'z o'rnidan jildirilgan tog'lar nursiz bo'shliqda bulutlar kabi suzib yuribdi. Do'zax o'ti lovillab yonar, maxluqlar odamlarni tutib, bu o'tga tashlaydilar...

Uzoqda bir tepa ko'rdi. Tepaning ustida bir odam has-saga tayanib turar... Maxluqlar tutib olgan odamlar tepa-da turgan odamni ko'rsatib: "Men anga mutaallaqdur-man", — desalar ularni otashga otmas edilar...

Nogoh uni tutdilar, qo'llarini buradilar, oyoqlariga tushov soldilar. U qo'rqib ketdi, yig'ladi, yolvordidi. Quloq solmay o't tomon sudrab ketdilar. Birdan tepada turgan odamni ko'rsatib jon-jahdi bilan baqirdi: "Men anga mutaallaqdurman!"

Qo'llarini bo'shatdilar, oyoqlarini tushovdan xalos etdilar. U, qo'rquv so'nagan vujudi qalt-qalt titrab, tepa-ga qarab o'rladi. Yaqin borib ko'rdiki, ul odam Shayx Ro'zbehon ekan. O'zini uning oyog'i ostiga tashladi, oyoqlariga boshini qo'ydi. Shu payt shayx qo'lini ko'tarib, uning bo'yniga bir musht tushirdi. Shunday quvvat bilan urdiki, yigit yuz tuban ag'darilib tushdi. Ahmad Shayx Ammor so'zini esladi: "xastaligingni musht ila boshingdan daf qilg'ay!" Boshini ko'tararkan, shayxning so'zini eshit-di: "Illo, Haq ahlig'a inkor qilma!"

Ahmad yana o'zdan g'oyib bo'ldi.

Shayx namozni tugatib, salomini berayotgani qulog'iga kirdi-yu, o'ziga qaytdi. Qariyaning o'rnidan turganini ko'rib, salom berdi va o'zini uning oyog'i ostiga tashladi, g'oyibdagi voqea takrorlandi. Shayx o'zining zaif gavdasi-ga mos kelmagan kuch bilan uning bo'yniga bir musht tushirdi-da, so'z qotdi:

— Illo, Haq ahlig'a inkor qilma!

Shundan so'ng, shayx o'z yoniga o'tqazib, ancha vaqt gap boshlamay, uni kuzatdi. Shu payt Ahmad sezdi, shayx uni tasorif qilmoqchi va boyagi g'alabasini yana kuchaytirmoqchi. Bu gal Ahmad botinini mahkam tutdi. Buni sezgan shayx o'z amalini yana ham kuchaytirdi. Ahmadning vujudi qora terga botdi, peshanasidan oqayot-gan ter ko'zlarini achishtirdi, ammo boyagidek ta'sirlanma-di. Shayx amalini to'xtatib, og'iz ochdi:

— Boya mening ustingdan g'alaba qilganim sening nohaqliging tufaylidir. Nohaqni Oллоh qo'llamaydi. — Shayx Ro'zbehon yuzida tabassum jilvalandi. — Esingdamu, ilmga tashnaliging o'zingni anglamoq ishtiyoqidandur, deganim. Bu yergayam meni emas, o'zingni izlab kelding. Illo, men senman, aksincha emas. Aksincha bo'lganida sen shuncha yo'l bosib mening dargohimga kelmas eding. Men sening ruhingman, sen esa mening vujudimsan. Bu yerdan qaytganingda, ruhing ham, vujuding ham Haq bila bo'lg'ay...

Ahmad uzoq yillar sidqidillik bilan Shayx Ro'zbehon xizmatini qildi. Kunlarni oylarga, yillarga ulab botiniy ilmlar bilan mashg'ul bo'ldi, xizmat davomida bir necha marta chillada o'tirdi.

Valiylik maqomi baland, har bir inson ko'ngil oynasida yalt etgan da'vo-yu tilakdan xabardor Shayx Ro'zbehon muddat o'tib, Ahmad ko'nglida unga notanish bir tilak, noayon bir tuyg'u sahrodagi sarob yanglig' goh paydo bo'lib, goh qaytadan yana paydo bo'lishi uchun g'oyib bo'layotganini seza boshladi.

Ahmad ko'nglidagi o'zgarishlar sababi bir qiz edi. Uning quralay ko'zlari edi. Ahmad ismini bilmagan qiz chehrasini unutishga urinar, ammo qancha urinmasin, bu chehra kun o'tgan sayin xiralashish o'rniga go'zallashib bordi.

U har gal eslasa naqshin darvozaning yon tabaqasi ochilib, Ahmad bir juft quralay ko'zlarni ko'radi.

Ha, bu qiz o'sha necha yillar burun ko'rgan qizaloq edi. Atirgul g'unchasi ochilib, tengsiz husn kasb etgan edi. U halovatini yo'qotdi. Kechalari borliq jimjitlik va zulmat chodiriga o'rangan chog'ida Ahmad xonaqohdan chiqib, o'sha hovli tomonlarga tikiladi va har gal chekkadagi darichada ojizgina bir shu'la miltirab turganini ko'radi. Yana esiga o'sha quralay ko'zlar tushib, yuragi cho'g'tekkanday "jaz" etadi. Quralay ko'zli qiz otasi darsxonasi-da ta'lim olgan, padariga tegishli ko'p risolalarni oqqa ko'chiruvchi husnixatli musulima edi. So'nggi paytlarda Ahmad bu risolalarning mazmuniga emas, bir ipga tizilgandek bejirim xat san'atiga tikilib mahliyo bo'ladi. Bu husnixat egasini yana bir ko'rmoq, uning quralay ko'zlari noriga qizigan yuragini tutib, bir lahzagina ko'ngil iztiroblarini unutmoq nasib bo'lurmi, yo'qmi?..

Ahmad beadoq tunlarni, iztirobli kunlarni va yolg'izliklarni goh Olloh taolo ishq, goh quralay ko'zli qiz dardini chekib qisqartirar, vujudini ikki o't ichida yoqardi. U qayerga borsa, o'zi bilan olib yuradigan kitobi – Xoja Shams Abdulloh Ansoriyning “Munojot”ini qayta-qayta varaqlaydi, o'z ko'nglini foniy dunyo muhabbatidan forig' etib, uni oliy ishq sharori bilan to'ldirishga urinadi, injudek bebaho misralarni pichirlab o'qiydi:

Ey aziz, ayt, kim bilur, ishq ne, oshiq kim erur? Ul bu yo'ldagi mard erur, dili, to'la dard erur...

Oshiq ersa qo'rqmas bo'lur, xavf-xatarni bilmas bo'lur!

Odamiy ishq xorlik erur, na nomi bor, na nangi bor, na sulhi bor, na jangi bor.

Ishq dard erur, davosi yo'q va ishq ishin da'vosi yo'q. Ishq boshida ko'pdur balo va balo yetsa agar, hech qilmag'ay raddi balo.

Oshiq ham o't, ham suv erur, ham zulmatu ham nur erur.

Ishq osudalik boisidur, ishq xaroblik joizidur...

Oshiq oldida yuz xatar, yo'lida ming bir balo. Bu yo'lda Ya'qub yig'lar, Majnun qilar vovoylo, yo hamdar-di yo'q so'zlar borar, yo qonolud ko'zlar borar...

Oshiq dili g'ashsiz erur, siynasida shavq-u surur.

Oshiq dili sher yashagan go'sha erur, jonidan to'ygan odam ul go'shaga qo'rqmay kirur. Ishq dardini naql etmoq xatodur, muhabbatdan shikoyat noravodur...

Kimki ishqdan nur ipini to'qidi, aytginkim, saodat kitobin o'qidi...

Shayx Ro'zbehon uning holatini angladi. Bu foniy muhabbat g'ofillik ekanini, “har nimarsaki, bevaforur, – muhabbat qo'yishga noravodur”, – deb aytmoqchi bo'ldi, ammo niyatidan qaytdi. Illo, Shayxulrais aytganidek, insoniy muhabbat – go'zal chehrani ezgulik yo'lida ma'naviy tuyg'u bilan sevishdirki, bu kamolotga intilishning bir bosqichidir.

Ahmadni huzuriga chorlagan Shayx Ro'zbehon xayolga botgancha, tasbeh o'girib o'tirardi. Ahmadning salomini eshitib, alik oldi va bir muddat shogirdiga tikilib qoldi. Ahmad boshini egib o'tiraverdi. O'rtada cho'kkan jimlik uzoq cho'zildi. Nihoyat, shayx so'nggi tasbeh donasini sanoqdan o'tkazdi-yu, gap boshladi:

– Mening bir qizim borkim, yaqinda u balog'atga yetdi va men uni sening nikohingga kiritmoqchiman.

Ahmadning ichida bir nima yalt etib yongandek, vujudan mador ketgandek bo'lib, nima deb javob berishni, aniqrog'i qanday tarzda gap boshlashni bilmadi.

– Menda mol-u dunyodan hech nimarsa yo'qdur, bor narsalarimni o'zlari ko'rib turibdilar, – dedi u birozdan so'ng boshini ko'tarolmay.

– Sening sarmoyang ko'nglingdur! – dedi Shayx Ro'zbehon Kabir va shogirdi ruhini Olloh taoloning o'zi muqarrar etganligini aytib, undan rizolik tiladi. Ahmad qizarib-bo'zarib rozi ekanini aytdi.

Oradan ko'p o'tmay nikoh o'qildi. Ahmad shu paytgacha ismini bilmagan ammo vaslini izlagan qizga yetishdi. U nikoh kechasi ilk daf'a qo'lini ushlashga musharraf bo'lgan bu ojiza unga ikki o'g'il tug'ib berishini, ammo ularning yigitlik ayyomini ko'rmay juda erta olamdan o'tishini bilmas, ko'ngli aldoqchi dunyodagi yor ishq bilan munavvar va masrur edi...

Shayx Ro'zbehon qizini Ahmadga uzatgandan so'ng nima uchundir shogirdini boshqa muridlarga nisbatan qattiq tutdi. Ahmad esa bunday munosabatni o'ziga bo'lgan ayricha mehr alomati deb bildi. Shu sababdanmi, u shayx nima ishga buyurmasin, bosh tortmay ado etdi. Kechasi esa shayxdan ilmi asrorning eng murakkab unsurlarini o'rgandi. Yil o'tmay farzandlik bo'ldi – xotini o'g'il tug'ib berdi.

Ammo kunlar o'tgani vaqt o'tgani emas, umr o'tgani ekan. Shayx Ro'zbehon o'z umri nihoyasiga yetayotganini angladi. U o'sha so'nggi nafas oni yaqinlashayotganini sezar, shu sababdan bo'lsa kerak, shogirdlarini riyozat bilan ko'proq va qunt bilan shug'ullanishga da'vat qilar edi. Shayx bir majlisda Ahmadni imtihondan o'tkazdi – shariat qonunlari, hadis talqinlari, ilmi nujum va ilmi tibga doir muammolarga ulab tasavvuf hikmatiga oid savollarni ketma-ket beraverdi. Ayniqsa, ustoz so'fiylar aqidasiga muvofiq ma'naviyat, ma'rifatning uch bosqichi: ilmulyaqin, aynul-yaqin, haqqul-yaqinga doir har bir unurni qattiq surishtirdi. Illo, shayxning nazarida bu uch bosqich so'fiylikning asosi edi. Agar ilmulyaqinda odam ma'lumni aqliy dalil, hujjat keltirish bilan darak etsa, aynul-yaqin holatida bilib olingan, isbotlangan ma'lumni mushohada etadi va nihoyat uchinchi holat: haqqul-yaqinga haqiqatni dark etishga yetadi. Xususan "haqqul-yaqin" holati oriflar holatidir. Mana shu holatdan kelib chiqib aytish mumkin-

ki, orif qalbining ma'rifati va u orqali ilohiy nur manbayining beqiyos go'zalligini idrok etishga faqat qalb va ruh qodirdir; aqliy mushohada, mantiqiy bilish yo'li bunga qobil emas. Bu holatga yetishish talabi tariqatga qadam qo'ygan odam uchun birinchi va eng jiddiy mushkulot ham edi, chunki aql-u hush qudrati yetmaydigan narsaga ko'ngil mayli bilan erishish – ruhiy irodani qaytadan qurish, o'zini o'z vijdoni oldida javobgar hisoblab, qattiq nazorat ostiga olish, dunyodagi nafsni azoblovchi va yo'ldan ozdiruvchi ko'p xohish-istaklardan voz kechish demakdir. "Faqirnoma" risolasida Xoja Ahmad Yassaviy tilidan aytiladi: "Va yana so'fi "Ilmul-yaqin" va "aynul-yaqin" maqomini tobkay va agar sir ko'zi birlan yuqori boqsa, Arshni ko'rgay va agar quyi boqsa, yetti tabaqai zaminni... ko'rgay va hech hijob bo'lmag'ay. Va agar "haqqul-yaqin" ko'zi birlan boqsa maxluqot va masnu'otdin kechib, bechun va bechuna Haqni ko'rgay va ma'rifatda barcha kavnayni olamini ko'rgay, taniq turur beshak va beshubha".

Hamma savollarga to'g'ri javob bergan Ahmad majlis oxirida xuddi ertadan kechgacha hammollik qilgandek, qo'l-oyoqlari zirqirab og'riyotganini sezdi: illo, onadan tug'ilganidan buyon hali hech kim uni bundoq og'ir imtihon qilmagan edi.

Shogirdining javoblaridan mamnun bo'lgan Shayx Ro'zbehonning chehrasida sezilar-sezilmas tabassum zohir bo'ldi. Nihoyat, so'nggi savoliga javob olgach, u yoshiga va zaif jussasiga xos bo'lmagan g'ayrat bilan o'rnidan sakrab turdi-da, yosh yigit boshiga engashib peshanasidan o'pdi va oshiqib-toshiqib gapirdi:

– Ikki olam sarvariga hamd-u shukronakim, ilmi iymon, ilmi zohiru ilmi botinda barkamolsan! Bizning xirqamizni kiyishga munosibsan! Endi sen Najmiddin – islom osmonida porlagan yangi yulduzsan! – Shayx shunday degach, yana o'z o'rnini egalladi va birdan hech nima sodir bo'lmagandek, odatdagi shivirlab gapirishiga o'tdi:

– Ammo umidimiz ulkim, sen erta tongda yana Fors mulkiga qaytg'aysan va yana Shayx Ammor ilkini tutg'aysan, toki seni bizning dargohimizga yo'llagan ustozing senga amri ma'rufimizni aytadi...

O'sha majlisda shayx Ro'zbehon tanidagi xirqani chiqarib Najmiddin laqabiga erishgan Ahmadga kiydirdi. Najmiddin xirqai tabarruk egasi bo'ldi.

Tong otishi bilan qo'ynida Shayx Ro'zbehonning Shayx

Ammorga bitgan maktubini yashirgan Najmiddin bir yashar bolasini ko'tarib olgan xotini bilan Bag'dod tomonga ketayotgan karvonga qo'shildi, Bag'dodda boshqa karvonga qo'shilib Sherozga yetdilar. Misrni tark etayotganda emaklab yuradigan o'g'li manzilga yetganda, ota-onasining ko'zini quvnatib, qadam tashlaydigan bo'lib qolgan edi. Vaqt emas, umr o'tardi...

Ana shu qaytishda, karvon to'xtaydigan manzillarning birida Najmiddin Hazrati Rasulullohni tush ko'rdi. Tushida u Rasulullohdan o'ziga kuniyat baxshida etishni tiladi. Janobi Rasululloh: "Kuniyating Abuljanobdir", – dedilar.

U: "Bu juda yengil va qisqa kuniyat-ku?!" – dedi.

Shunda Rasululloh aytdilarki: "Ammo shiddatlidir!"

* * *

Shayx Ammor unga xonaqohdan peshvoz chiqib keldi. Ular quchoqlashib, bir-birlarini qayta-qayta bag'irlariga bosib, uzoq turib qolishdi: xushsurat, mahzun ko'zlari quvongan murid va xira tortgan, ammo dardga to'la ko'zlari yoshlangan murshid...

Shayx Ammor Najmiddinni izzat-ikrom bilan xonaqohga boshladi, xizmatini o'tab yurgan muridlari bilan tanishtirdi. O'tirar-o'tirmas Najmiddin Shayx Ro'zbehon maktubini ehtirom bilan egasiga topshirdi. Maktubni olgan shayx muhrni buzib, qog'ozni yoruqqa tutib ko'zlariga yaqinlashtirdi. O'sha zahoti Najmiddin bir paytlar bu dargohda sulukka mashg'ul bo'lib yurganida bo'lib o'tgan voqeani esladi.

Shayx Qasriy amri bilan Shayx Ammor huzuriga kelganida tez orada u ustozining ko'zlari uncha-muncha emas, juda xira tortib qolganini sezib qoldi. Kunlardan bir kun mazandaronlik murid mashg'ulot chog'ida Shayx Ammor oldidagi lavhga kitobni teskari qo'yayotganini saboqdoshlariga imo-ishora bilan ko'rsatdi-yu yuzida sovuq jilmayish bilan o'rnini egalladi. Hamma nima bo'lishini kuta boshladi. Kitob Hujjatul-islom Muhammad ibn Muhammad G'azzoliyning "Ih'youl-ulum" asari edi. Shogirdining sovuq hazilidan bexabar murshid hech nimani sezmasdan kitobga egildi va ... kechagi kelib to'xtalgan nuqtadan yangi satrni davom etib, izohlay boshladi. Bechora hazilkash murid Shayx Ammor bu kitobni yoddan o'qishini, kitobni esa shogirdlar nazarida turishi uchungina lavhga qo'yishini bilmasdi. Birdan hamma ayb ish ustida qo'lga tushgandek

mulzam bo'lib boshlarini egdilar. Mana shu voqea sabab bo'ldi-yu, do'stlari orasida yakkamoxov bo'lib qolgan mazandaronlik murid yashirincha xonaqohni tark etishga majbur bo'ldi.

Bo'lgan voqadan xabar topgan Shayx Ammor shogirdlarini qattiq koyidi:

– Bo'talarim, ilm istagan shogird yaxshilik bilan yomonlik o'rtasida bo'lg'ay, siz-da uni yomonlikka otibsiz. Shuni bilingkim, yo'l qo'yilgan gunohdan emas, qilinmagan gunohdan qo'rqish kerak. Siz uning nima qilib qo'yganini bilasiz, ammo bu dargohni – ilm-u ma'rifat dargohini tark etib, nimalar qilishiga qodirligini bilmaysiz.

Ul darvishlik istabdimi, hatto, eng past maqomga erishsa-da, olomondan va bozor ahlidan mumtozroq bo'lishi bilan qadrlidur. Vaqt kimyodur, demishlar Piri Ansoriy, yillar o'tib, ul sovuq qiliqlaridan qutilardi, endi esa uning gunohlarining azobi siz-u bizga mustahiq bo'lajak...

Shayx Ammor o'shanda to'rt tarafga odam yuborib, o'sha yigitni qidirdi va topib, bir og'iz dashnom aytmay, yana o'z dargohiga qabul etdi. Keyin nima bo'ldi, Najmiddinga noayon – u Shayx Ro'zbehon huzuriga otlangan edi...

Maktubni yoruqqa tutib o'qir ekan, Shayx Ammor ora-ora "Bale... Bale", deganicha, boshini dast ko'tarib Najmiddinga ko'z tashlab qo'yardi. Nihoyat, o'qishni tugatib, maktubni chetga qo'ydi-da, yuzi yorishgancha gapirdi:

– Endi shogirdim emas, farzandimsan, birodarimsan! Bundan keyin isming mening ismim, kuning mening kunim, ko'ngling mening ko'nglimdur. O'liming ham mening o'limimdurki, ustozlar shogirdlar ila barobar o'lurlar...

Anglaginkim, suluk muddati tugadi. Sen endi ona yurtingga – Xorazmga qaytmog'ing lozimdur. Illo, u yerning odamlari mushohada yo'llarini barqaror etguvchi rahbarga talabgor odamlardurlar. Borgin-da, ularni muntashir qil va tariqatni zohir etgilki, senga ergashsinlar, ularga murshid bo'! Illo, bu nainki manim, – Shayx Ammor chetda turgan xatni qo'liga oldi, – ushbu maktubda bitilganidek, Shayx Ro'zbehoni Kabirning ham farmoyishidur. Bu bizning senga so'nggi amri ma'rufimiz, bo'tam!..

Kuz kunlarining birida, tong qorong'usida yo'lga chiqqan karvon Nishopur yo'li orqali Xorazmga qarab otlandi. Karvonning boshida bo'yinlarida chiqayotgan quyoshdan yalt-yult etib tovlana boshlagan mis qo'ng'iroq-

lar osilgan, hali yo'l bosib toliqmagan nortuyalar shiddat bilan oldinga intilardilar. Qariyb chorak farsah masofaga cho'zilgan katta karvon ahli orasida xotini va o'g'lini soya-bon aravaga o'tqazib, o'zi xachir minib borayotgan Najmiddin ham bor edi. Kechagina piri Shayx Ammor in'om etgan xachirni bir maromda yo'rg'alatib borayotgan qotma va xushqomat bu qirq yashar yigit xorazmliklarga xos cho'zinchoq chehrasiga yarashgan qalin qoshlarini chimirib, dam orqaga — yarim umri o'tgan, ustoz-u do'stlari qolayotgan tomonlarga tikilar, dam oldinga — kuz nafasini keltiradigan, kun tug'iladigan, shu sababdan borgan sari alvonlashib borayotgan tomonlarga qadalib-qadalib qarardi. Ortida qandaydir juda aziz narsasini unutib qoldirgandek, go'yo qaytishga hozirlangandek, yuzida taraddud balqib turar, oldinga yurgan sayin nimadandir bezovtalanganga o'xshar, chuqur botgan o'ychan va mahzun ko'zlarida teran bir qayg'u va bu qayg'uning o'rnini tobora zabt etib olayotgan sezilar-sezilmas quvonch sezilib turardi.

Qizargan ufq tobora bo'zdek xiralashib, atrof quyosh yog'dusi bilan oqarib borar, yangi subhni qutlab nag'ma qilayotgan qushlar ovozi birpasda olamni tutdi. Najmiddin bu nag'malarni tinglab, ich-ichdan rohatlanar ekan, yo'llari necha o'n kunlab qush uchsa qanoti, odam o'tsa tovonni kuyadigan cheksiz-chegarasiz sahrodan o'tishini o'ylab, negadir xavotir tortdi va xachirini qichab, xotini va o'g'li borayotgan aravaga yaqinlashdi. Xotini arava pardasining bir chetini ko'tarib mahzun jilmaydi:

— O'g'lingiz qayerga ketyapmiz deb so'rayapti.

Bechora ayol o'zining tug'ilgan yurtidan tobora uzoqlasharkan ko'nglida kechayotgan iztiroblar izohini suyukli farzandi bergan savolga beriladigan javobdan kutardi.

Najmiddin bosh chayqab, miyig'ida kulimsirab qo'ydi-yu, xotiniga indamadi. Faqat ichida o'yladi: "Vatanga qaytyapmiz, o'g'lim, Vatanga!.." O'ylarkan, ko'zi o'ngida ustozlarining nuroniy chehralarini ko'rdi, xuddi hozirgina xayrlashgandek, peshanasida ularning lablarini, yuzida mayin soqollarini his etgandek bo'ldi. Qulog'i ostida ularning ovozlari eshitdi.

Shayx al-Qasriy: "Bo'tam, darvish xirqasi qanoat va chidam libosidir. Buni kiygan odam har bir zulmga sabrtoqat etmog'i kerak, aks holda darvish libosini yechib tashlashga to'g'ri keladi", — degandek bo'ldi...

Shayx Ammor aytdikim: "Oltin suvi bilan yozilgan

xunuk xat bo'lishdan oddiy siyoh bilan yozilgan husnixat a'lo ekanini aslo unutma!"

Shayx Ro'zbehon odatdagidek mahzun shivirladi: "Husning tashqi qiyofangda emas, ko'nglingda aks etsin, bo'tam!.."

* * *

Xorazmga qaytayotib, manzilga uch kunlik yo'l qolgan-da karvon qum bo'roniga yo'liqdi. Juda qattiq shamol turib, yer-u osmonni chang-to'zon qopladi, atrofni xira zulmat chulg'adi. Karvon yo'llarining bilimdoni bo'lmish yo'lovchilarning biri Najmiddinga bola-chaqasini olib, shamolni to'sib turgan qumtepaning panasiga o'tib, otulovning jilovini ushlagan holda ustilariga chakmonlarini yopib, mukka tushib yotish lozimligini uqtirdi. Qumbo'ron paytida shamol shunday qattiq kuchaydiki, Najmiddin qo'lida mahkam ushlab turgan jilovlarni birov atayin kuch bilan tortqilayotgandek bo'lardi. Yumuq ko'zlari o'ngida bo'ron farzandlarini uchirib ketayotgan mudhish manzarlalar ko'rinar ekan, Najmiddin bir qo'li bilan jilovni borgan sari mahkamroq qisar, ikkinchi qo'li bilan o'g'lini bag'riga bosgan xotinini quchoqlab turardi. Ikki soat deganda, bo'ron birdan to'xtab, hammayoqni og'ir sukunat bosdi, yo'lovchilar bosh ko'tarib, mag'rib tomonni qoraytirganicha chekingan dahshat ortidan qo'rqib boqardilar. Dam o'tmay ular falokatdan qutilganlariga ishonib, ust-boshlarini qoqa boshladilar, tanish-bilishlar bir-biridan hol-ahvol surishtirar, ko'pchilik bo'rondan omon qolgan yukini yo'lga hozirlash bilan ovora edi.

Najmiddin qancha alanglamasin, bo'ron arafasida shoshib qolganidan yerga davra qilib cho'ktirilgan tuyalardan birining panasiga qo'ygan kitoblari solingan xurjunni ko'rmadi. Achchiq alam bo'g'zini qisib, ko'zlari yoshlanay-yoshlanay deb turganda, xotirasiga Muhammad Abu Homid G'azzoliyning bir hikoyasi tushdi-yu, chekayotgan g'ussasi nechog'li arzimas ekanligini angladi.

G'azzoliyning o'zi bu haqda shunday hikoya qilgan edi: "Yo'lda karvonimizga qaroqchilar hujum qilib, bor narsamizni talab ketdilar. Men qaroqchilar boshlig'ining ortidan borib: "Olgan narsalaring orasida senga hech qanday foydasi bo'lmagan bir to'rva bor, shuni qaytarib bergin", deb yalindim. "To'rvangda nima bor edi?" — so'radi u. "Unda mening bor ilmim — juda ko'p kitoblar-

dan olib yozilgan sharh va izohlar bor. Necha yillardan beri musofirlik azobini tortib topgan boyligim shu, — dedim”. Qaroqchi kulib: “Har qanday odam olib qo’yishi mumkin bo’lgan narsani “mëning ilmim” deyishga uyalmaysanmi?” — dedi va: “Uning ilmini qaytarib beringlar!” — deb buyurdi. Bu gap menga shunday qattiq ta’sir qildiki, Tusga qaytib kelganimdan keyin uch yilgacha uydan tashqariga bir qadam qo’ymasdan o’sha yozgan sharh-izohlarimning hammasini yod olib, hech qanday qaroqchi ololmaydigan joyga — qalbiga jo qildim”.

Shu hikoya tufayli Najmiddin chekayotgan g’ussasi nechog’li arzimas ekanligini anglab, bola-chaqasi tashvishi bilan ovora bo’ldi.

Nihoyat, Sherozdan yo’lga chiqqan karvon suvsiz cho’llar-u cheksiz sahrolar, yashnagan vohalar, bozorlari obod, serg’alva shaharlarni bosib o’tib, bir yarim oy deganda Gurganjga yetib keldi.

Xorazmga qaytgach, o’z xonaqosini tuzgan yosh shayx tez orada dovrug’ qozonib, ko’p izdoshlarga ega bo’ldi. Uning xonaqosi Xorazmshoh dorulsaltanatining eng tabaruk go’shasiga aylandi. Shayx qaroqchi bo’ron o’g’irlagan qo’lyozmalarini tiklab, ularni to’ldirdi. Uning qalamiga mansub Qur’oni karim sharhiga bag’ishlangan, “Ayn al-hayot” atalgan tafsir, “Fi odobi solikin”, “Risolat ul-xoif ul-xaim an-lavmat ul-loim”, “Favoteh-ul janob” nomli risolalar, so’fiyona ruhda yozgan ruboiylari ma’lum-u mashhur bo’ldi. Illo, Shayx Najmiddin Kubro o’zi tuzgan Kubraviya maktabi aqidalarini lisonul g’ayb-she’r tili bilan insonlar qalbiga singdirishga ko’p e’tibor berdi. Uning tarbiyasini olgan shogirdlari ham ustoz yo’lidan yurib, beqiyos satrlar yaratdilar.

Najmiddin Kubro ona yurtidan uzoqda yurganida — 1172-yilda Xorazmshoh taxtida o’tirgan Alp Arslon vafot etdi. U dunyodan ko’z yumgan paytda to’ng’ich o’g’li Takash poytaxtdan olisda — Jand shahrining voliyasi edi. Alp Arslon o’limi oldidan xotini malika Turkonxotunning gapiga uchib, malikadan tug’ilgan kenja o’g’li Sultonshohni valiahd qilib belgilagan, ammo bemorning xasta farosati emas, balki makkor xotinning xudbin xohishi tufayli yuz bergan bu farmoyish ikki birodar o’rtasiga adovat qo’zg’agan edi. Illo, toj-u taxt rasm-rusumga ko’ra to’ng’ich o’g’ilniki bo’lishi lozim edi, buni aksi bo’lgani

esa arkoni davlatni qonuniy taxt egasi va g'ayran belgilangan valiahd tarafdorlariga bo'lib, raqobatni kuchaytirdi.

Xorazmshoh deb e'lon etilgan Sultonshoh akasi huzuriga odam yuborib, "Takash huzurimizga kelib, o'z hukmdoriga sadoqatli bo'laman deb qasam ichsin", — deb talab etdi. Takash: "Men Sultonshohni hukmdorligini tan olmayman", — degan javob qaytargach, Turkonxotunning maslahati bilan uni tutib kelish uchun Jandga qo'shin jo'natildi. Bundan xabar topgan Takash qoraxiytoyliklar panohiga qochdi va ulardan ko'mak so'rab: "Agar hokimiyat menga tegsa, sizlarga boj to'layman", — degan va'dalar qildi. Qoraxitoyliklar qo'shini Xorazmga yaqinlashib kelganidan xabar topgan Sultonshoh Xurosonga — Nishopur voliyi Muayyid huzuriga qochdi.

1172-yilning oxirida dorissaltanat Takash qo'liga o'tdi. Ammo bu bilan kurash to'xtamadi, aksincha, kuchaya boshladi. Malika Turkonxotun voliy Muayyidni Takashga qarshi yurishga da'vat qilib, agar o'g'lining yana Xorazmni egallashiga ko'maklashsa, unga mustaqillik berishini aytdi.

Ikki tarafning qo'shini Gurganjan bor-yo'g'i yigirma farsahli masofada joylashgan Suburna (bugungi Shohsanam) qal'asi yaqinidagi yalanglikda to'qnashdilar. Takash manzilga muholiflardan oldinroq kelib, puxta o'rnashishga ulgurgan edi. U Xorazm qo'shinini jangga o'zi boshlab kirdi. Sultonshoh bo'lsa jilovni to'la voliy ixtiyoriga berib, jangni chetdan kuzatishni ma'qul ko'rdi. Xufiyalar bu haqda xabar yetkazishgach, Takash o'zini toj-u taxt uchun avaylagan birodari ahvolidan kulib: "Agar hukmdor jangni boshqarolmas ekan, mamlakatni qanday boshqarsin, bunday hukmdorning xotindan nima farqi bor!" — dedi. Jang xorazmliklar g'alabasi bilan tugadi. Qo'lga tushgan voliy Muayyid qahri qattiq Takash amri bilan chopib tashlandi.

Jangda mag'lub bo'lgan, ammo davlat havasidan kechmagan ona-bola Girkan (Kaspiy) dengiziga yaqin Dihiston qal'asiga amallab yetib oldilar. Ammo ularning ortidan yetib kelgan Takash shaharni qamal qildi va juda qisqa vaqt ichida zabt etdi. Ammo bu gal ham Sultonshoh tuzoqdan eson-omon qutulib chiqdi, ammo malika qo'lga tushdi. Takash mamlakatda ro'y berayotgan g'avg'olar sababchisini qatl etdi.

Sultonshoh esa dastlab Nishopurga, Muayyidning o'g'li

To'g'anshoh panohiga, u yerda To'g'anshohning betakalluf munosabatidan qo'rqib, qolaversa, hokimiyat uchun kurashishga loyiq yordam ololmasligini anglagach, parchalangan saljuqiylar saltanati xarobalari o'rnida qaror topib kuchayib borayotgan davlat — g'uriylar mulkiga, bir paytlar G'azna shahriga o't qo'ygani uchun Jahonso'z laqabini olgan malik Alouddin Husaynning o'g'illari malik G'iyosiddin va Shihobiddin huzuriga ketdi. Aka-uka uni tantana bilan kutib oldilar, zero g'uriylar Xurosonda yakkahokimlik uchun kurash olib borar, zaif bo'lsada, valiahdlik huquqi bor Sultonshohga yordam berish bahona Xorazmshohlar mulkining janubiy yerlarini qo'lga kiritish mumkin edi. Qolaversa, bu paytda Movarounnahrda yuzaga kelgan vaziyat ham bu maqsadni amalga oshirishga qulaylik tug'dirardi.

Darhaqiqat, Movarounnahrda hukmronlik talasha boshlagan qoraxitoyliklar bilan xorazmliklar o'rtasida muxoliflik juda kuchaygan edi. Ziddiyat qoraxitoyliklarning taxtni egallashda ko'rsatgan ko'maklarini pesh qilib Takashga tegishli yerlarda xohlagan ishlarini qila boshlaganlari tufayli boshlandi. Bunday o'zboshimchaliklardan g'azablangan Takash huzuriga va'da qilingan bojni to'lashni talab qilib kelgan qoraxitoyliklar elchisini qilichi bilan chopib tashladi. Bu esa ikki o'rtada urush vaziyatini yuzaga chiqardi.

Bunday qulay imkoniyatdan tezkorlik bilan foydalanmoq zarurligini anglagan malik G'iyosiddin hayallamay Sultonshohga qo'shin to'plashga ko'maklashdi. Sultonshohning o'zi bo'lsa, Bolosog'unga — qoraxitoyliklar poytaxtiga borib, malika Uen Tyandan ko'mak so'radi.

Iltimosi yerda qolmasligi uchun malikani chalg'itib, "Xorazmda mening tarafdorlarim qo'shundayam, fuqaro ichidayam ko'pdir", — dedi. O'zlarini aldangan deb hisoblagan qoraxitoyliklar Sultonshohga yordam berish bilan Takashni jazolashga qasd qildilar va malikaning eri Fuma boshliq qo'shin Xorazm ustiga yurdi. Takash bu gapdan xabar topib Gurganj qal'asini mustahkamlashga kirishdi, qoraxitoyliklar qo'shini yaqinlashganda esa Amudaryo bandlarini ochib tashlashni buyurdi. Oqibatda, Gurganj atrofini suv bosib, shaharga yaqinlashish ilojsiz bir harakatga aylandi.

Fuma kutish foydasiz ekanini anglagach, orqaga

qaytishni ma'qul ko'rdi. Sultonshoh esa undan bir qism qo'shinni o'zi bilan qoldirishni iltimos qilarkan, bu kuch yordamida Xorazmga yaqin biror bir qal'ani zabt etib, kurashni davom ettirishini aytdi. Fuma bu fikrni ma'qulladi. Sultonshoh tez orada qoldirilgan navkarlar ko'magida o'g'izlar qo'lidagi Saraxs qal'asini egalladi. Bu voqea 1180-yili sodir bo'ldi. Muvaffaqiyatdan ilhomlangan Sultonshoh tarix sahnasidan tushgan saljuqiylar davlatining ulug' poytaxti — Marvni ham qo'lga kiritib, itoatiga kiritgan yerlar markaziga aylantirdi. Shundan keyin u qoraxitoyliklarga javob berdi. Ammo o'zi shaharda qamalib o'tirmadi, qo'shin to'plab, mulkini kengaytirishni davom ettirdi. Tez orada Tus, Zom, Nassa, Abivard qal'alarini o'z tasarrufiga kiritdi. Keyin esa bir paytlar o'ziga panoh bergan voliy Muayyidning o'g'li To'g'onshoh mulki Nishopurga ko'z olaytirdi. O'rtada kechgan jangda To'g'onshoh yengilib, uning butun xazinasi Sultonshoh qo'liga tushdi.

Onasi nazoratidan, o'z istagi bilan bo'lmasa-da, qutulib mustaqil harakat qila boshlagan Sultonshoh hokimiyat uchun kurash o'zini taxt uchun avaylamoq emas, balki janggohda qilich ushlab jang qilish, boshqalarni o'z ortidan ergashtirish yo'li — qahramonlik ekanini tushunib yetgan edi. Ammo Takash ham raqibining tobora kuchayib borayotganidan xavotirga tushib, uning payini qirqish xayolida edi. Bu orada mag'lubiyat alamiga dosh bermay vafot qilgan otasi To'g'anshoh o'rnini egallagan Sanjarshoh o'z otabegi bo'lmish makkor Mengli Teginning qutqusiga uchib, Xorazmga bo'ysunishdan bo'yin tovlab, fitna boshladi. Har ikki muxolifini bir zarb bilan yo'qotish tadbiriga kirishgan Takash Nishopur ustiga otlandi. Sultonshoh esa egasiz qolgan dorissaltanatni qo'lga kiritish payida Marvdan chiqib, o'z qo'shinini Gurganj sari boshladi. Bundan xabar topgan Takash yo'lini o'zgartirdi — Marvga qayrildi. Amul qal'asiga yetgan Sultonshohga bu haqda aytishganda, u vahimaga tushdi va qo'shinini tashlab, bir guruh askarlari bilan Marvga qarab ot choptirdi. Mana shu bir hovuch askar bilan Takash qo'shini saflarini yorib o'tib, Marvga kirib oldi. Takash esa shaharni qamal qilishdan saqlanib, yana Nishopurga yo'nalishni ma'qul ko'rdi.

1186—1189-yillar orasida kechgan jang-u jadallar tufayli Sanjarshoh bilan Mengli tegin fitnasi barham topdi, Nishopur Takash itoatiga qayta bo'ysundirildi, Sultonshoh

bilan esa sulh tuzildi. 1189-yilning 4-iyulida Takash taxtga o'tirib, o'zini butun mulk egasi — Xorazmshoh deb e'lon qildi.

Ammo o'jar va mudom ichimdan top qabilida ish ko'ruvchi, birovdan o'chini olguncha tinmaydigan Sultonshoh akasi Takash hukmini tan olishni aslo o'ylamasdi. Uning g'uriylardan ko'mak olish umidi hali so'nmagani, sulh esa ular bilan yashirin muzokara olib borish uchun juda zarur edi. Darhaqiqat, g'uriylar uning ko'mak berish haqidagi iltimosini bajon-u dil qabul qildilar, hatto, Sultonshoh ularning ta'sir doirasidagi yerlarga ko'z olaytirganda ham bundan ko'z yumdilar. Illo, ular Sultonshohning tobora kuchayib borayotganini bilsalar-da, undan-da qo'rqinchliroq Takashga munosib raqib hozirlashni muhimroq bilardilar. Butun o'y-xayollari shu reja bilan band g'uriylar muxolif birodarlar bir-biri bilan urishib, kuchsizlanishlarini poylashar, ana o'shanda har ikkalasining mulkini qo'lga kiritish rejasini tuzishardi. Sultonshoh esa malik G'iyosiddinning unga qilayotgan marhamatining boisi qo'rquv deb angladi va g'uriylardan Hirot, Bushanj, Bodg'isni o'z itoatiga berishni talab qila boshladi. Hatto, aka-uka maliklar G'iyosiddin va Shihobiddin uning bu kurakda turmas talabini bajo keltirishlariga bir bahya qoldi. Biroq oraga g'uriylar davlatining shavkatli arboblardan sanalmish Majdiddin al-Alaviy bilan maliklarga jiyan bo'lmish Nosiriddin Alp G'oziy tushdilaru bu "marhamat" yuzaga chiqmadi.

Sultonshohning talabi muhokama etilgan davlat devonida bu ikki shaxs maliklar niyatiga qattiq qarshilik ko'rsatdilar. Majdiddin al-Alaviy g'azabdan otashin ko'zini malik G'iyosiddinga tikib, burro-burro gapirdi:

— Ul ko'rnamak shahzoda marhamatingizni qo'rquv alomati deb bilmoqda, sultonim! Shuni anglaysizmi, yo'qmi?! Axir, u o'z birodari mamlakatidan quvg'in qilgan bir sargardon kimsa bo'lsa-yu, siz uni izzat qilsangiz, qilichingiz kuchi bilan o'g'izlar-u Sulton Sanjar amirlaridan tortib olgan mulklarni uning nopok oyog'i ostiga tashlasangiz! Axir sizning bu ishlaringizdan uning birodari — Xorazmshoh xabardor bo'lsa, nafaqat badbaxt Sultonshoh so'ragan yerlarni, sarhadi Hindistonga yetgan butun shavkatli mulkingizni olish xayolini qilmaydimi?!

— Mard bo'lsa, maydonga chiqsin! — dedi Alp G'oziy

g'urur bilan. — Ha, zo'r bo'lsa, kelsin, olsin o'sha yerlarni!.. Ammo bizni haqorat qilishdan tiyilsin, tuzlig'ingizga tupurmasin! — Alp G'oziy entikib to'xtadi va majlisda qatnashayotgan Sultonshoh elchilarini ko'rsatib. — Bular borib aytsinlarkim, qilich zo'ri bilan olingan mulkni qilich bilan tortib olish mardning ishi, nomardning ishi esa tilanchilik qilishdur!

Al-Alaviy ham o'rnidan turib, Sultonshoh elchilariga yaqinlashdi va boya qanday oshiqib-toshiqib gapirgan bo'lsa, o'shanday davom etdi:

— Sulhni shavkatli sultonimiz nomidan tuzdik. Ammo biz, — u Alp G'oziyini ko'rsatdi, — biz qarshimiz! Davlatimiz sha'ni qo'rqmay aytaman, sizlar esa Sultonshohga yetkazing: Biz, men — al-Alaviy bilan Alp G'oziy bu kundan e'tiboran uning ashaddiy dushmanimiz! Bundan so'ng o'rtamizda qilichdan boshqa narsa bo'lmag'ay!..

Elchilari bo'lib o'tgan voqeani hikoya qilib berishgach, Sultonshoh kibr bilan baqirdi:

— O'rtamizda qilichdan boshqa narsa bo'lmag'ay?! Shunday dedilarmu?! Juda a'lo! Qasamki, qilichimni bu ikki murdor qoni bilan bo'yamasam, — shahzoda xuddi al-Alaviy bilan Alp G'oziyini ko'rib turgandek qilichini yalang'ochlab po'pisa qildi. — O'ladigan kunim yetsa azobdan to'lg'anib o'lay!

Ammo Sultonshoh qilichini jangda sindirdilar. U Marv yaqinida g'uriylar qo'shinidan mag'lub bo'ldi va bir hovuch odamlari bilan shaharga qaytib kirdi. Omadsiz vali-ahd yana qoraxitoyliklardan ko'mak so'rash niyatida yo'lga otlandi. Ammo uning mag'lubiyatidan darak topgan Xorazmshoh Takash qo'shin tortib kelayotganini, boz ustiga uning rejasidan ogoh bo'lib, yo'llarni to'sib olganini eshitgach, qo'lga tushmaslik uchun yo'lini o'zgartirdi, o'limdan uyatsizlikni a'lo ko'rди: kechagina qilichi damini g'uriylar qoni bilan bo'yashni dag'dag'a qilgan Sultonshoh raqiblari panohiga qochishdan o'zga iloj topolmadi, g'uriylar uni shunday tantanavor kutib oldilarki, butun dunyodan umidini uzgan Sultonshohning yuziga yana qon yugurdi. Xorazmshoh esa malik G'iyosiddin al-G'uriyga noma yo'llab, Sultonshohni mamlakatda vayronagarchiliklarni yuzaga keltirish va o'ziga qarshi qo'shin tortishda ayblab, fitnachini tezda qo'lga topshirishlarini talab qildi. Biroq malik bu talabni bajarishdan bosh tortib, Takash elchisiga shunday dedi:

– Borib o‘z hukmdoringga ushbu so‘zlarimni yetkaz: “Ey Takash! Sultonshoh mamlakatda vayronagarchiliklar yuzaga keltirgani, senga qarshi isyon ko‘targani haqidagi so‘zlaringni eshitdim. Jonim haqi qasamki, ul mamlakat senikimas, unga tegishlidir. Illo, u saltanat hukmdori va hukmdorlar farzandidur, unga eng oliy murod-u maqsadlar yarasharlidir. Shunday ekan, agar u hokimiyatga egalik qilishni istagan ekan, bu uning fazilatidir. Illo, hokimiyat unga o‘xshaganlarga xosdur. Qolaversa, Sultonshoh mening huzurimga panoh istab keldi va men hech qachon uni sening qo‘lingga topshirmayman. Yaxshisi, sen o‘z mulkingga qayt-da, uning otasidan qolgan mulk, xazina va boshqa boylıklardan o‘z ulushini ajratib ber...”

Malik G‘iyosiddin shu gaplarni aytarkan, so‘zlarini maroq bilan tinglab o‘tirgan birodari Shihobiddin bilan ko‘z urishtirib olgach, jilmayib davom etdi:

– Yana shuni yetkaz: “Ey Takash, bundan keyin men sizning har ikkingizdan mehr-shafqatimni ayamaskan, sen esa Xorazmda nomimni xutbaga qo‘shdirgaysan va go‘zal singlingni mening shon-shavkatli birodarim Shihobiddinga xotinlikka bergaysan!..

Bu so‘zlarni eshitib o‘tirgan Sultonshohning yuzi bir-dan qizarib ketdi, biroq dam o‘tmay o‘zini o‘nglab, hech nima bo‘lmaganday, miq etmay o‘tiraverdi.

Malik G‘iyosiddin javobini eshitgan Xorazmshoh Takash eng avval uni shunday sharmandali so‘zlarni eshitishga majbur qilgan birodari Sultonshohni bo‘ralatib so‘kdiki, uning huzurida o‘tirgan ilmu adab ahli o‘zlarini qayerga qo‘yishni bilmay qoldilar. So‘ng esa g‘uriylarga urush ochish tahdidi bitilgan maktub jo‘natdi. Har ikki tomon urushga qizg‘in tayyorgarlik ko‘ra boshladilar.

Birinchi harakatni g‘uriylar boshladilar: Sultonshoh bilan Alp G‘oziy boshliq qo‘shin Xorazmga bostirib kirdi. Gurganjga yetay deganda, Sultonshoh jang qilishdan hayiqib, orqasiga chekindi.

Kelasi yili – 1192-yili Xorazmshoh Iroqi Ajamga yurish boshlab, Ray shahrigacha yetdi. Biroq ob-havo noqulay kelib, qo‘shinning qariyb yarmidan ajralgach, orqasiga qaytdi. Yo‘lda uning yo‘qligidan foydalanmoqchi bo‘lgan Sultonshoh Gurganjni qamal qilgani haqida eshitgan Takash ildam ravishda dorulsaltanatga shoshildi. Sul-

tonshoh bu gal ham birodari bilan to'qnashishdan hayiqib, Marvga chekindi.

1193-yilning bahori aka-ukaning qariyb yigirma yillik kurashini nihoyasiga yetkazgan voqealar bilan boshlandi. Takashning ilg'or qo'shini Abivard qal'asiga yetganda, o'rtada yana elchilarning bordi-keldisi boshlandi. Bu orada Sultonshoh g'uriylardan ko'mak olmoq uchun vaqtdan yutmoqchi edi. Ammo ko'p marta qo'l kelgan rejasi bu gal amalga oshmay qoldi. Illo, o'rtadagi kurashda juda muhim harbiy o'rin tutgan Saraxs qal'asi Takash qo'liga o'tdi. Qal'a qutvolining xiyonati tufayli yuz bergan bu falokat haqida eshitgan Sultonshoh butun umidlaridan batamom ayrilganiga iqror bo'ldi. Bu xiyonat uning kunduzini zulmatga, kechasini azobga aylantirdi. Bir payt ichgan qasamini Olloh ro'yob etdi: u ikki kundan keyin chidab bo'lmas azoblardan to'lg'anib olamdan o'tdi – umidlari barbod bo'lganiga chidolmagan yurak kuyib ado bo'ldi. Uning o'limi tufayli tez orada Marv va uning atrofidagi yerlardan tortib, Hirotgacha bo'lgan Xurosonning katta qismi Xorazmshoh Takash mulkiga qo'shildi.

Bu voqealar kechgan paytda Shayx Najmiddin Kubro necha yildan buyon Gurganjda xonaqoh tiklab yashayotgan, to'ng'ich o'g'li maktabni ado qilayotgan, kenjasi otasidan Qur'on tilovat qilishning dastlabki urflarini o'rgana boshlagan edi. Mamlakat sarhadlarini kengaytirish maqsadida olib borilayotgan jang-u jadallardan uzoqda bo'lgan Gurganjda hayot go'yo bir maromda kechardi. Ammo bu xotirjamlik aldamchi edi: poytaxt, inson xujayralaridagi har bir o'zgarishni sezib turgan yurak kabi, tobora kengayib borayotgan saltanatdagi har bir voqeadan xabardor-u ogoh, u zohiran tinch, botinan tashvishli hayot og'ushida edi...

So'nggi yillarda Xorazmshoh Takash bilan Bag'dodda o'tirib butun islom dunyosini boshqarishga urinayotgan xalifa an-Nosir o'rtasiga sovuqchilik tushib, bir-birlariga bo'lgan adovat kuchayib ketgandi. Beomon jang-u jadallar, makr-u fitnalardan so'ng betinim davom etgan muzokaralar, elchilarning borib kelishlari, bir-birlariga boshqa hukmdorlarni qayrash siyosati uzoq davom etdi. Har ikki tomon past tushgisi kelmas, biri butun islom dunyosining xalifasiman deb baland kelsa, ikkinchisi butun islom

mulkingning sultoniman deb da'vo qilar edi, o'zaro yarashuvlar vaqtincha davom etar va albatta, yana jang-u jadal, qo'shin tortib borish dag'dag'asi, hatto, bir-birlariga suiqasd uyushtirishlar bilan yakunlanardi.

Xorazmshoh Takash o'z umrining so'nggi yillarini markazi Hazvinning shimoli-g'arbida, Alburs tog'idagi tik qoyalarning birida o'rnashgan Alamut qal'asi bo'lgan, qariyb bir yarim asr avval Hasan as-Saboh tashkil etgan ismoiliylar davlatiga qarshi kurashlar bilan o'tkazdi. Mana shu jang-u jadallar paytida Xorazmshoh bir o'limdan qoldi. Aniqrog'i uni o'limdan cholg'uga bo'lgan muhabbati qutqarib qoldi. Darhaqiqat, Xorazmshoh Takash ud sozini chalishda tengi yo'q mahorat sohibi edi, biror kunni udni chalmasdan o'tkazmas, qilich ushlab dag'allashgan barmoqlari ud torlariga urilganda hukmdorning mudom jiddiy chehrasi batamom o'zgarib ketardi. Mana shu muhabbat uni o'limdan saqlab qoldi.

Ismoiliylar o'z odatlariga binoan bir fidoyini pinhona tarzda Xorazmshohni o'ldirishga yubordilar. Qotil shom qorong'usida soyaday sirg'alib Takash qarorgohiga kirib oldi va payt poylab, xorazmshoh chodiriga bilintirmay yaqinlashdi. Bu payt Takash ud chalib, qo'shiq kuylardi. Qotil chodir og'ziga emaklab borar ekan, ichkaridan uchib chiqqan kuy aralash Xorazmshoh ovozini eshitdi:

– Men seni tanidim, qoch, joningni qutqarib qol!..

Bu ovozini eshitgan Ismoilij qo'rqib ketdi va qochishga tushdi. Orada shovqin-suron ko'tarilib, soqchilar fidoyini qo'lga oldilar va Takash huzuriga olib kirdilar. Bo'lgan voqeani surishtirgan Takash o'zini o'limdan hozirgina kuylagan qo'shiqning bir satri — ma'shuqaning oshiqqa qaratgan aytgan xitobi qutqarib qolganini angladi. Ismoilijni o'limga buyurgach, udni qo'lga olib, o'sha qo'shiqni qaytadan boshladi:

*Men seni tanidim, qoch, joningni qutqarib qol!
Joningni qutqarmasang, kel, mening jonimni ol...*

Ismoiliylar ustidan g'alaba qozongan Takash azaliy orzusi — Bag'dodni egallash uchun yurish boshladi, ammo to'satdan ahvoli og'irlashib, Nishopurga yaqin Shahrison degan manzilda olamdan o'tdi. Sana 1200-yilning 3-iyun kuni edi.

Xorazmshoh Takash qariyb qirq yillik hukmronligi davrida ko'p xatolarga yo'l qo'ydi. Biroq uning bir xatosi bor ediki, u tufayli ko'p vaqt o'tmay Xorazmshohlar davlati g'orat va batamom nes-nobud etildi. Bu xato uning qipchoqlar xonining qizi Turkonxotunga uylanishi edi. Bu xato Turkonxotun edi, malikaning xudbinlik va manfaat-parastlik asosida tuzgan siyosati edi. Bu xato tantiq xotirlarga xos bo'lgan xislat — hech bir ishning asosini mustahkam bo'lishini o'ylamaslik, oniy orzu-havaslar ixtiyorida yashash, o'zining kichik bir da'vosi oldida davlat va xalqni qurbon qilishgacha borish edi.

Turkonxotun badfe'l, o'ch olishga mukkasi bilan berilgan, hokimiyatga havasmand malika edi. Boylikka o'chlikdan zohir bo'luvchi ochko'zligi va rashkning chegarasi yo'q edi. Bir marta erining haramdagi kanizaklar bilan hammom hovuzida cho'milayotganidan xabar topgan Turkonxotun hammom eshigini qulflab qo'ydi. Xorazmshohning issiqdan bo'g'ilib o'lishiga sal qoldi, yaxshiyam saroy xizmatchilari bundan ogoh bo'lib, eshikni ochib, bechora "bandi"ni qutqardilar. Xorazmshoh qutildi-yu, ammo bechora kanizaklarga jabr bo'ldi. Saroyini to'la o'ziga bo'ysundirib olgan malika odamlari kanizaklarni birin-ketin bo'g'ib o'ldirdilar. Ha, Turkonxotun g'azabi nihoyasiz edi. Bu g'azabning ko'zi ko'r, u na go'dakni, na qarini ayar edi. Bu g'azabning ko'zlari yolg'iz unga giriftor bo'lganlarning qiynoqli o'limlarini ko'rish uchungina ochilardi.

Malika siymu zarga o'ch barcha xotinlardek mamlakatda bo'lgan eng noyob zebigardonlar, beqiyos taqinchoqlarning hammasi o'ziniki bo'lishini xohlardi. Uning bu fe'li odamlarga ko'chgan: saltanatning benazir va shavkatli arboblari, ilm-u adab sohiblarining ham o'ziga xizmat qilishini, yolg'iz o'ziniki bo'lishini istar, talab qilar, bo'ysunmaganlarni itoatga keltirish uchun hamma narsani qo'llardi. Shayx Kubroning ulug' shogirdi Majdiddin Bag'dodiyning qo'rqinchli zavoli ham shu xotin tufayli sodir etildi. O'z davrining Ibn Sinosi bo'lmish bechora Majdiddin xasta malikani davolash uchun saroyga yo'l olgan paytida o'lim komiga qarab ketganini, ko'nglidagi davo istagi kun kelib uni o'limga mahkum etgan asossiz da'vo bo'lib qaytajagini anglaganmikan? Mana uch yildirki, Shayx Kubro bu haqda

ko'p o'ylar, shahid ketgan, shogirdlikdan ustoziga teng murshidi muqtadoga aylangan Majdiddinni unutilmas, dorissaltanatda sodir bo'layotgan betavfiq ishlarning aksariyatiga malika yoki uning o'g'lining qo'li zohir bo'laroq, unutilishga imkon bermas edi...

Xorazmshoh Takash o'limidan keyin taxtga Turkonxotunning o'g'li Qutbiddin Muhammad o'tirdi va o'sha ondan boshlab o'g'il bilan onaning hokimiyat uchun yashirin raqobati boshlandi. Bu kurash Qutbiddin Muhammad hokimiyatini tan olmay muxoliflik yo'liga kirgan toj-u taxt da'vogarlariga qarshi ona-bola hamjihat kurashgan paytda ham davom etdi. Takashning o'limi tufayli boshlangan to's-to'polonlardan foydalangan mahalliy hukmdorlar mustaqillik da'vo qila boshladilar. Xorazmiylar Iroqi Ajamdan quvib chiqarildilar. Nishopur voliysi bo'lmish Xorazmshohning amakivachchasi Hinduxon isyon yo'liga kirdi va g'uriylarga hamtovoq bo'ldi. Qarib qolgan malik G'iyosiddin al-G'uriy Xorazmshoh mulkiga bostirib kirib, qisqa muddatda Talakon, Marv, Saraxs, Nasa, Abivard va Nishopurni zabt etdi. Voqealar shunday shiddatli davom etdiki, 1204-yil yoz bilan kuz o'rtasida dushman Gurganj ostonasiga kelib yetdi. Shahar aholisi beomon jangga hozirlik boshladi, din ustuni va saltanat tayanchi deb nom olgan imom Shihobiddin al-Xivaqiydan tortib malika Turkonxotungacha shahar mudofaasini tuzishda fidokor bo'ldilar. Shayx Kubro ham o'z shogirdlari bilan kechalari shahar devorlarini qo'riqladi, mo'yylablari sabzarga farzandlarini fuqarolardan iborat qo'shin safiga turishga da'vat qildi. Urush ko'raverib, dorulsaltanatning har bir fuqarosi jangga mudom shay: kosib ham, qavvol ham, baqqol-u nonvoy ham jangchi edi. Hatto, bir marta Xorazmshoh Takash bir jangda mag'lub bo'lib, bir hovuch askari bilan kechasi shaharga qochib kirgan bo'lsa, tongda darvozalar ochilganda, Xorazmshoh ortidan ellik minglik qo'shin saf tortib chiqqani ham tarixdan ma'lum.

Ammo gurganjliklar chetda qolib, jang g'uriylar bilan Xorazmshohga ko'makka yetib kelgan qoraxitoyliklar o'rtasida bo'ldi. G'uriylar yengilib qochdi, bu mag'lubiyat g'uriylar davlatining tanazzulga yuz tutishiga, oxir-oqibatda parchalanib ketishiga sabab bo'ldi. Qutbiddin Muhammad ikki yil ichida g'uriylar mulkining asosiy qismini o'ziga tobe qilishga erishdi va 1207-yildan boshlab

butun harakatini qoraxitoyliklar asoratida bo'lgan Movarounnahrni qo'lga olishga qaratdi. Xuddi mana shu yili u qoraxitoyliklarning Samarqanddagi noibi xonlar xoni Usmondan yashirin maktub oldi.

Qoraxoniylarning mashhur davlat arboblari biri, Samarqandda salkam o'ttiz yillik hokimiyat yurgizgan Tamg'achxon Ibrohimning o'g'li bo'lmish Usmon taxminan 1204-yilda, o'n yetti yoshida taxtga o'tirgan edi. U 1210-yilda Go'rxonning qiziga sovchi yuboradi, ammo rad javobini olgach Xorazmshohga ikkinchi maktubini jo'nata-di va uni hamjihatlikka chaqiradi. Illo anchadan buyon vaziyat tarozusining Xorazmshoh pallasi og'irlashgan, Go'rxon esa o'z mamlakatida zimdan yetilib kelayotgan isyonlarni oldini olish bilan ovora edi...

Usmon Xorazmshohga jo'natgan birinchi maxfiy xatida quyidagilarni yozdi: "Oллоh taolo senga ulug' vazifa — hukmdorlik ato etdi, sening qo'shiningni qudratli qildi. Uning bu inoyati sening ahli mo'min va ularning mol-u mulkini kofirlar zulmidan xalos etmoq, ularga azob bergan g'ayridinlar ilkini qirqmog'ing uchun bo'ldi. Shunday ekan, endi biz sening hamfikringimiz, sening itoatingdamiz. Ularga berganlarimizni senga bergaymiz, nomingni xutba etarmiz".

Usmon maktubidan so'ng ketma-ket Buxoro sadri jahonlari — burhoniylardan ham ko'mak so'ralgan da'vat keldi. Bu da'vatning sababi ma'lum: Buxoroi sharifda notinchlik boshlangan, Sanjar ismli majanfurush boshchiligi-da xalq isyon ko'targan edi. Bu isyon aslida qoraxitoylik-larning mahalliy gumashtalariga qaratilgan edi. Burho-niylar boshliq bu toifa majanfurushni o'zini malik deb e'lon qilishda, shaharning akobirlariga jabr ko'rsatib, ularni shahardan quvayotganlikda ayblab, Xorazmshohga murojaat qilgan edilar. 1207-yilda Gurganj qo'shini Buxoroni egallab, Sanjar boshliq isyonni bostirdi. Bu orada Samarqandga borib kelgan elchilar Usmon o'zi bo'ysungan qoraxitoyliklarga qarshi urush boshlashga shay ekanligini yetkazdilar.

Ammo bu haqda xabar topgan Go'rxon urushga tayyor-garlik ko'rish bilan barobar makr-u hiyla san'atidan usta-lik bilan foydalandi. U xufiyalarni ishga solib, xorazm-shohning ayrim qo'shin boshliqlarini katta va'dalar evaziga

o'ziga og'dirib oldi. Mana shu xiyonatkorlar dushman tarafiga o'tib ketgani tufayli Qutbiddin Muhammad hal qiluvchi jangda yutqazib qo'ydi, qo'shin tahlikaga tushib tum-taraqay bo'ldi, oqibatda ko'p navkarlari qatorida xorazmshohning o'zi ham qoraxitoyliklar qo'liga asir tushdi. Uning asir tushgani, hatto, o'ldirilgani haqida mish-mishlar tarqalib, mamlakatda boshboshdoqlik boshlandi, juda ko'p tobe yurtlarda uning nomi xutbadan olindi. Asir shohning inisi Tojiddin Alishoh dorissaltanatdan olis Tobaristonda bo'lishiga qaramay, o'zini Xorazmshoh taxtining yangi egasi deb e'lon qilishga shoshildi.

Ammo Qutbiddin Muhammad asirlikdan qutilib qaytdi. Bu qutilishning chorasi quyidagicha bo'ldi: Xorazmshoh odatdagidek oddiy jangchi kiyimini kiyib jang qilgani uchun uni asir olgan qoraxitoylik toj-u taxt egasi ekanligidan bexabar holda unga ko'pchilik qatori muomalada bo'ldi. Xorazmshoh bilan birga uning amirlaridan biri — Ibn Mas'ud ham dushman qo'liga tushgan edi. Ibn Mas'ud hukmdorga o'zini uning xizmatkori qilib ko'rsatishni maslahat berdi: Xorazmshoh ham bu fikrni ma'qul bilib, amirning xizmatini qila boshladi: ovqat keltirar, kirini yuvardi. Qoraxitoylik buni ko'rib Ibn Mas'uddan: "Sen martabali odamga o'xshaysan, aytchi, kimsan?" deb so'radi. Ibn Mas'ud: "Men falonchi amirman, bu esa mening g'ulomimdur!" — dedi. Shundan so'ng qoraxitoylik: "Agar g'uloming seni shunchalar ulug'lar ekan, men seni qo'yib yuborishim qiyin!" — dedi, ammo amirga ehtirom ko'rsata boshladi.

Oradan vaqt o'tib bir kun Ibn Mas'ud qoraxitoylikka: "Ey falonchi, sen men uchun badal puli olmoqchisan. Ammo shoshil, agar qarindoshlarim Xorazmga qaytgan qo'shin orasida meni ko'rmasalar, ular meni o'ldiga chiqarurlar, butun mol-u davlatimni bo'lib olishga kirisharlar va sen badalsiz qolgaysan! Shoshilmasang bo'lmaydi!" — dedi. Qoraxitoylik uning bu gapini ma'qul topdi va ular Xorazmga odam yuborishga kelishdilar. Ibn Mas'ud yana aytdi: "Ey qoraxitoylik, men bir maktub yozib, o'sha odamga beray, toki oilam va qarindoshlarim mening tirikligimdan xabardor bo'lsinlar, sen so'ragan badalni o'sha odamga bersinlar", — dedi va badalni tezroq qo'lga kiritish istagida ko'zlari yonib turgan qoraxitoylikka qarab so'zini

davom etdi: “Ammo sen yuboradigan odam mening oilamni topa olishi qiyin, qolaversa, uni tanishmaydi. Yaxshisi, mening g‘ulomim borgani ma‘qul, yo‘lniyam yaxshi biladi, bola-chaqalarim-u xeshlarim ham uni yaxshi taniydilar”. Qoraxitoylik bu maslahatga ko‘nib, o‘z amiriga g‘ulomlik qilayotgan Xorazmshohga bir odamini qo‘shib, Gurganj tomonga yo‘lladi. Dono va sadoqatli amirning tadbiri tufayli Xorazmshoh asirlikdan qutuldi.

Qutbiddin Muhammad xiyonatchilarni qattiq jazolagach, juda qisqa muddat ichida mamlakatda tartib o‘rnatdi, hatto, shu paytgacha bir qismi itoatda bo‘lgan Xurosonning qolgan mavzolari ham uning qo‘l ostiga o‘tdi. Mana shundan so‘ng u yana nigohini Movarounnahrqa qaratdi. Bu orada urush ochishga bahona ham topildi: Go‘rxon yuborgan elchi Tushi rasm-rusumni unutib, aniqrog‘i, o‘zi bilan yonma-yon taxtga o‘tirib olganini ko‘rgan Xorazmshohning qoni qaynab ketdi, elchini chopib tashlab, murdasini Amuga tashlashni buyurdi. Bu haqdagi xabar Go‘rxonga yetib bormasdan avval u Movarounnahrqa bostirib kirdi. Go‘rxonga sovchi yuborib rad javobini olgan Usmon ham unga qo‘shildi, G‘ayridinlar asoratida bo‘lgan Movarounnahrlıklar Xorazmshoh askarlarini o‘z xaloskorlari sifatida kutib oldilar, ular bilan barobar dushmanga qarshi jang qildilar.

Xorazmshoh bilan Go‘rxon o‘rtasidagi hal qiluvchi jang 1210-yil kuzning boshida Sirdaryo ortidagi Ilamish dashtida bo‘ldi va u xorazmiylarning g‘alabasi bilan yakunlandi, natijada butun Movarounnahr Xorazmshoh davlati tarkibiga kirdi.

Bu g‘alabadan so‘ng Qutbiddin Muhammad o‘ziga Iskandari Soniy laqabini oldi. Turkonxotun esa Xudovandi Jahon – Jahon hukmdori laqabini o‘ziga ma‘qul bildi va o‘zining tug‘rosida: “ismat at-dunya vad-din Ulug‘ Tarkon malika nisa al-alamayn” so‘zlari bilan barobar “i‘tasamtu billahi” kalimasidan iborat shiorni o‘ydirdi va shu tug‘ro bosilgan farmonlar chiqara boshladi. U tug‘rosini Xorazmshoh tug‘rosi bilan teng bilar, bu esa aslida o‘zini o‘g‘lidan ulug‘ deb sanashini bildirardi. Ona bilan farzandning raqobati avjga chiqib, oliy maqomiga yetdi.

Gurganjga qaytgan Xorazmshoh Movarounnahr mulkini qo‘lga kiritishida ko‘maklashgan Samarqand hukmdori

Usmonga qizi Xonsultonni xotinlikka berdi. To'ydan keyin o'z mulkiga qaytishni istagan Usmonga Turkonxotunning talabi bilan bir yilgacha javob berilmadi. Har gal ruxsat tilagan kuyovga ota-bobolar udumini pesh qilishdi, "Chillangiz chiqmasdan qanday qaytasiz", — deyishardi. Ammo "chilla" bir yilga cho'zildi.

Bir yildan so'ng Samarqandga qaytgan Usmon qaynotasiga qarshi isyon boshladi. Uning yo'qligida shaharni boshqargan Xorazmshoh amiri aholini o'z jabr-zulmi bilan qon qaqshatgan edi, buni qaytishi bilan sezgan, qolaversa bir yillik shohona qamoq azoblari jonidan o'tgan Usmon xalqni xorazmiylarga qarshi ko'tardi. U, eng avvalo, Xorazmdan xotinini kuzatib kelganlarni ayamay qirib tashlashni buyurdi, Xonsultonni esa boshqa xotinlarining xizmatini qilishga majbur qildi. Bunday haqoratga chidolmagan Xonsulton bir guruh xorazmiylar bilan shahar qal'asiga kirib bekindi.

Xorazmshoh g'azabidan qo'rqqan Usmon Go'rxonga elchi jo'natib, yana uning itoatida bo'lishga tayyorligini izhor qildi. Ammo tez orada yetib kelgan Xorazmshoh qo'shini uch kunlik jangdan so'ng Samarqandni egalladi. Shahar osmonini alanga va tutun bilan barobar qatli omga mahkum odamlarning oh-u nolasi tutdi. Faqat samarqandlik sayyid-u imomlarning yalinib-yolvorishlaridan keyingina Xorazmshoh qirg'inni to'xtatishga rozi bo'ldi. Xonsultonning talabi bilan Usmon qatl etildi — Movarounnahrda so'nggi qoraxoniylar hukmdor shunday o'lim topdi.

Qutbiddin Muhammad uzoq muddat Samarqandda qolib ketdi. Bir paytlar xalifa al-Ma'mun ta'riflagandek, Movarounnahr beqiyos uzugu uning ko'zi bo'lmish Samarqand jamoli Xorazmshoh ko'nglini rom etgan, qolaversa, Xorazmshoh Gurganjga, yana onasining yoniga, malikaning urug'-aymog'i bilan to'lib ketgan o'sha fitnakor saroyga, har qadami kuzatilgan, hatto, ko'nglida kechgan xayoli o'sha zahoti onasiga ma'lum bo'ladigan fitnalar uyiga qaytishni istamadi. Nima bo'lgandayam bu hol keyinchalik ham takrorlana boshlandi va Samarqand Xorazmshoh davlatining ikkinchi poytaxti bo'lib qoldi. Hukmdor farmoyishiga binoan shaharda yangi jome masjidi va arki oliy qad tikladi, qo'shinning eng katta qismi ham shu yerda muqim bo'ldi.

Ammo uning g'alabasi aldamchi edi, illo uning harakati bilan zaiflashgan qoraxitoyliklar davlati hokimiyat uchun boshlagan kurash tufayli tanazzulga yuz tutdi va oqibatda sharqda tobora kuchga kirib borayotgan Chingizxon davlati bilan Xorazmshoh mulki orasidagi devor o'rtadan ko'tarildi. Ammo Qutbiddin Muhammad hali buni anglab yetmagan, u saltanatning janubi-g'arbiy sarhadlarini kengaytirishga kirishgan edi. Izchil olib borilgan elchilik siyosati va urush harakatlari natijasida tez orada Iroqi Ajamdan tashqari Mozandaron, Arron, Ozarbayjon, Shirvon, Fors, Kirmon, Makron, Mang'ishloq, Sijiston, G'ur, G'azna va Bomiyon Xorazmshoh tasarrufiga o'tdi, Hindiston sarhadidan Hurmuz qo'ltig'igacha bo'lgan yerlarda Xorazmshoh nomiga xutba o'qildi. Xorazmshoh saltanatidagi shaharlar soni to'rt yuzdan oshdi.

Takash bilan xalifa an-Nosir o'rtasidagi adovat bu paytga kelib yana qo'zg'aldi. Muhammad Xorazmshoh ham otasiga o'xshab yo'l tutdi: payg'ambar noibi, jumla mo'minlarning sardori — xalifa hokimiyatiga daxl etdi. U o'z itoatidagi to'rt yuz shahardan tashqari xalifalik poytaxtida — dunyoning o'rtasi va islom qubbasini sanalmish Bag'dodning barcha masjidlarida ham o'z nomiga xutba o'qitishni, o'ziga buyuk saljuqiy sultonlarga ko'rsatilgan izzat-ikrom qilinishini talab qilib elchi jo'natdi. Bundan ko'zlagan murodi o'zini jumla musulmon mulkining oliy hukmdori deb e'tirof etilishi edi. Xalifa an-Nosir: "Xorazmshoh boshqa hukmdorlar qatori inoyatimiz sarhadidadur", — deb uning talabini rad etdi. Qutbiddin Muhammad xalifaga ochiqdan ochiq qarshi borish uchun arziqli bahona chiqquncha kutishga ahd qildi. Shu orada xalifa o'g'li Abu Nosir Muhammadni davlat ishini yurgizishga noqobillikda ayblab, uning nomini xutbadan olib tashlashni buyurdi. Yolg'iz Xorazmshoh bundan bo'yin tovladi, hatto xalifa farmoyishiga bo'ysungan ayrim mulkdorlarga qarshi qo'shin tortdi. Ammo Bag'dod ustiga borish uchun bu bahona bo'lolmasdi.

Keyin an-Nosir Makkai Mukarrama hukmdorining mustaqil idora yurgizayotganidan norozi bo'lib, bo'ysunmas hokimni o'ldirmoqchi bo'lib o'z odamini yuborgani ma'lum bo'ldi. Makka hukmdori Hazrati Ali ibn Abutolibning avlodlaridan edi. Xorazmshoh imomlarga murojaat qilib,

an-Nosir mansub Abbosiylar xonadoni xalifalik taxtini Hazrati Ali xonadonidan zo'rlik bilan tortib olgani, bu xonadonga mansub kishilarni o'ldirishga kirishganlikda aybladi, uning bu xatti-harakati xalifaga xos emasligini, qolaversa, haqiqatni tiklab, uning o'rniga Hazrati Ali avlodiga mansub kishini belgilash lozimligini aytarkan, imomlardan an-Nosirga qarshi jihod e'lon qilishga fatvo berishlarini talab qildi. Ish shu darajaga yetdiki, Xorazmshoh dargohi shia' mazhabiga mansub sayyidlar-u ulamolarning najot qal'asiga aylana boshladi. Xorazmshohning bunday siyosati saltanatning sun'iy aholisi g'ashini keltirdi. Hatto, Xorazmshoh shia' mazhabini zo'rlik bilan tarqatarmish degan mish-mishlar, vahimali ovozarlar to'rt tarafga tarqaldi. Movarounnahr-u Xuroson shahar-qishloqlarida: "Pok mazhabimizga rofiziylar aralashmasin, iloyim! Unda harom bo'lamiz, choryorlarning qarq'ishiga qqlamiz! Yana urush bo'lg'ay, yana yo'qchilik bo'lg'ay!" — degan shivir-shivirlar eshitila boshlandi. Ammo Xorazmshoh bu gaplardan bexabar, xufiyalar-u farmonbardorlar bu haqda og'iz ochishga qo'rqishar, Turkonxotun esa o'g'lining yo'l qo'ygan har bir xatosi uning foydasiga bo'layotganidan xursand edi. Malika ikki yo'l tutar, dargohiga shikoyat bilan kelgan sayyid-u ulamolarga qo'shilib o'g'lining bu ishini qoralar, o'g'li bilan yuzma-yuz bo'lganda esa bu haqda churq etmasdi.

1212-yili Xorazmshoh huzuriga xalifaning elchisi, bag'dodlik so'fiylarning piri komili, shayx Shihobiddin as-So'hravardiy tashrif buyurdi. Shayx Shihobiddin Abu Hafs as-So'hravardiy o'sha davr tasavvufining ulug' namoyandasi edi. U nisbat al-xirqa — xirqa kiyganlar avlodidan edi. Uning amakisi Shayx Abu Najib as-So'hravardiy ko'p ulug' shayxlarni, shu jumladan, Shayx Kubro ustozlarini, xususan, Shayx Ro'zbehon Kozaruniy — Misriyni tarbiyalagan murshid bo'lgan. Ularning deyarli barchasi So'hravardiya tariqatining peshvolari sifatida mashhur edilar. Shayx Kubroning o'zi ham bu tariqat ahliga mehr qo'ygan, uning aqidalarini rad etmasdi.

Abunajib Abdulqodir ibn Abdulloh So'hravardiyning laqabi Ziyouddin edi. U hijriy 490-yilda Zanjonning So'hravard manzilida dunyoga keldi. Abunajib o'n uch yoki o'n to'rt vosita orqali hazrati Abubakrga borib ula-

nardi. Yoshlik chog'larida Bag'dodga keldi, madrasada ta'lim olar ekan, tasavvufga berildi va uzlatga chekindi. U Shayx Ahmad G'azzoliydan irshod topdi. So'fiya ahli rusumiga ko'ra, u kasb ortidan halol luqma topishga intilib, meshkoblik bilan shug'ullandi. Yillar o'tib azamati va qurbati to'rt tomonga yoyildi. U tiklagan madrasa va rabot muxlislar ziyoratgohiga aylandi. Umrining so'ngida Baytulmuqaddasni tavof qilishga otlandi, ammo salibchilar qo'zg'agan urush sababidan orzusiga yetolmadi. U Damashqda qolib, bir necha vaqt va'zgo'ylik bilan shug'ullandi va 563-yili Bag'dodda olamdan o'tdi. Shayx Abunajib qalamiga mansub "Odob ul-muridin" risolasi tasavvuf ahlining e'tiborli kitobi sanalardi. Bu risola so'fiya qoidalarini muridlar odobi orqali bayon etishga bag'ishlangan edi. Eronli tasavvufshunos Abulhusayn Zarrinko'bning yozishicha, "bu risola mutolaasidan ma'lum bo'ladiki, u (Abunajib) fiqhda hadis ahli va muomalatda darvishlikni davlatmandlikdan ustun sanar va hol bo'yicha, ilmni tan olmagan kishilarga zid ravishda, ilm fazilatiga behad ishongan so'fiylar toifasidan edi... Uning nazarida, tasavvufning boshlanishi – ilm, o'rtasi – amal va oxiri – mavhibat (ehson) erur. Ilm murod etilgan narsani kashf etsa, amal talabni muyassar etadi va mavhibat amal orqali erishilmog'i lozim g'oyaga yetadi. Shu sababdan tasavvuf ahli uch tabaqadur: muridi tolib, mutavassati toir va muntaho vosil. Bular orasida murid sohibi vaqt bo'lsa, mutavassit xudovandi hol erur va muntaho sohibi yaqindur".

Abunajibdan boshlangan So'hravardiya tariqati vaqt o'tib, Bahouddin Zakariyo Mo'ltוניy va Shayx Faxruddin Iroqiy vositasida hind zaminida inkishof topdi. Eron so'fiya silsilasida, jumladan Ne'matullohiya, Piri Jaloliya va Safaviya tariqatlari So'hravardiya zaminida o'sib-ungan nihollar edi. Ammo Bag'dodda uning ruhoniy merosini shayxning ham shogirdi, ham jiyani bo'lmish Shayxulislom laqabi bilan mashhur Shayx Shihobiddin Abuhafs Umar ibn Muhammad So'hravardiy qabul etdi. Bu zot hijriy 539-yil sha'bonida Zanjon So'hravardida olamga kelgan edi. U Bag'dodda qarindoshi Shayx Najibuddin So'hravardiy, Abdulqodir Geloniydan, keyinchalik Basrada o'z davrining ulug' allomalaridan saboq oldi. Zamon o'tib, uning nomi

ham amakisirikidek olamga yoyildi. Uning suhbatiga tash-na ilmparvarlar: shoh-u gado baravar Bag'dodga oqib kela boshladilar. 599-yilda xalifa Nosiruddinulloh (an-Nosir) Furot daryosining tarmog'i bo'lmish Iso sohilida rabot tik-lab, uni Shayx Shihobiddinga in'om etdi. Shayx mana shu rabotda yashab ko'p asarlar, shu jumladan so'fiylik bayo-niga oid "Avorif al-maorif" risolasini bitdi, ko'p salohiyatli shogirdlar tarbiyalab, "Shayx at-ta'lim va at-tarbiya" nomini oldi. So'hravardiya tariqati tarixi Shayx Abu-najibdan boshlangan bo'lsa-da, Shayx Shihobiddin nomi bilan qaror topdi.

U boshlang'ich tarbiyani amakilaridan olgan bo'lsa-da, ularning yo'lini qattiq tutmadi, xilvatninishlikdan ko'ra hukmdorlar, xususan, xalifa an-Nosir xizmatida bo'lishni ma'qul ko'rdi, futuvsat ruhida turdi. Xalifa ham so'fiy-larning ommaga bo'lgan kuchli ta'siridan o'z manfaati yo'lida unumli foydalanishni ko'zladi. An-Nosir top-shirig'iga binoan Movarounnahrda kelgan shayx bundan avval ham ko'p hukmdorlar huzuriga elchilikka borib, xali-fa nomidan muzokaralar yuritgan. Shayx Shihobiddin as-So'hravardiy Xorazmshohning shia' tarafiga og'a boshla-ganidan xavotirga tushgan xalifaning ko'ngil e'tirozlarini olib kelgan edi.

Muhammad Xorazmshoh xalifa elchisini Buxoroda katta e'tibor bilan kutib oldi. Dastlab juda maroqli mavzu-lar bilan boshlangan majlis Shayx as-So'hravardiy bir hadisni sharhlab, abbosiyalar xonadoniga ziyon yetkazishdan saqlanishni uqtira boshlaganidan so'ng noqulay jimlik ichi-da qoldi. Ammo sukut uzoqqa bormadi, Xorazmshohning qoni qaynab, hozirgina tabassum yashnatgan yuzi qip-qizargancha og'iz ochdi:

— Hazrati Shayx, arab tilidan bexabarligimiz bois, bizni bir sodda va nodon turk deb bilmasinlar. Illo, men u kishi aytgan hadis ma'nosini juda yaxshi angladim. Yana shuni quloqlariga quysinlarkim, biz hali al-Abbos xona-doniga mansub biror bir zotga ziyon yetkazgan, ularga qarshi biror bir g'ayri maqsadimiz ham yo'qdur. Ammo biz eshitdikki, ahli mo'minlar sardori salimining zindonlarida bu xonadonga mansub ko'p shaxslar azob chekmakdalar, o'sha yerda tug'ilib, o'sha yerda o'lim topmoqdalar. Shul sababdan ham, hazrati Shayx bu hadislarini umarul

mo'minin huzurida aytsalar ham ibratli, ham o'rinli bir ish bo'lur edi.

Bu gapni eshitib qo'rquvdanmi, hayajondanmi rangi duv oqarib ketgan Shayx as-So'hravardiy tutila-tutila xalifa yonini olishni davom ettirdi. Ammo Xorazmshoh bu gaplarni eshitmaganga olib, qo'li bilan mashshoqlarga "Chaling!" – deganday ishora qildi. O'sha zahoti xorazmiy torning mungli sasi yangrab, o'rtadagi noxush sukunat o'rnini to'ldira boshladi. Ammo mungli kuy avjiga chiqqani sayin g'azab va qo'rquv orasidagi dillar ostonasida qoldi: Shayx tezroq bu qo'rqinchli dargohni tark etmoqni, Xorazmshoh esa xalifadan qay yo'sinda o'ch olmoqni o'ylardi...

Oradan ko'p vaqt o'tmay, Xorazmshoh haj mavsumida uning mulkidan yo'lga chiqqan ziyoratchilarga xalifatga qarashli yo'l va manzillarda la'nati ismoiliylardan ham battarroq munosabatda bo'lishganidan xabar topdi. Bunga javoban u an-Nosir nomini xutbadan va tangalardan olib tashlashga farmon berdi. Bunga qanoatlanmay, saltanatdagi ahli ulamo-yu imomlarni to'plab, fitnachi xalifani shariat nomidan zer-u zabar etishga va Hazrati Ali avlodi bo'lmish Alo ul-Mulk at-Tirmiziyni xalifalikka tayinlash uchun fatvo berishlarini qat'iy talab etdi. Yig'ilganlar uning qahr-u g'azabiga duchor bo'lishdan shundoq fatvoni berishni afzal topdilar. Ammo fatvo olgan Qutbiddin Muhammad bu gal ham Bag'dodga qo'shin tortishga shoshilmadi.

Ammo G'azna olinganida qo'lga tushgan g'uriylarga mansub hujjatlar orasida xalifaning maliklarni Xorazmshohga qarshi urush ochishga da'vat etgan bir necha maktubi topildi. Ammo eng dahshatlisi, bu qog'ozlar orasida an-Nosirning qoraxitoyliklarga yuborgan bir maktubi bor edi. Unda islom dunyosining qo'riqchisi bo'lmish xalifa g'ayridinlarni Xorazmshoh davlatiga bostirib kirishga da'vat etardiki, bu esa, burgaga achchiq qilib ko'rpani kuydirgan qabilida ish tutgan xalifaning islom dunyosiga xiyanati edi. Buni Bag'dod ustiga qo'shin tortish uchun arzirli bahona bo'lishini anglagan Xorazmshoh 1217-yil yozining oxirlarida harakatga tushdi.

Qo'shin Hamadonga yetganidan xabar topgan an-Nosir yana Shayx as-So'hravardiyni Xorazmshoh huzuriga

yuborib, nima qilib bo'lsayam, urushning oldini olishni tayinladi. Bu gal Shayx oldingidek tantanavor kutib olinmadi, muomala juda sovuq va xatarli bo'ldi, bechora elchi har lahza jonini hovuchlab turdi.

Uni Xorazmshohning ulkan va qo'sh-qo'sh ayvonli zarbof bezaklar bilan bezatilgan chodiriga taklif qilishganda, qo'rquvi yana oshdi. Ammo qo'rquv aralash bo'lsa-da, qadam qo'ygan maskanining go'zalligi va hashamdorligidan og'zi ochilib qoldi. Hatto, xalifa ham bunday muhtashamlikni yetti uxlab tushida ko'rmagan bo'lsa kerak, deb o'yladi Shayx. Dahlizda darajasiga qarab saf tortib turgan Ajam mulkiga qarashli Hamadon, Isfahon, Roy va boshqa shaharlar hukmdorlarini ko'rdi. Keyingi ipak ayvonga o'tganda, u yerda Xuroson mulkidagi Marv, Nishopur, Balx va boshqa manzillar voliylarini ko'rdi. Shayx uchinchi ayvonga o'tganda, uning dahlizida movarounnahrlik hukmdorlar ulug'vorlik qiyofasida tizilgan edilar. Nihoyat, oltin iplar bilan beqiyos naqshlar chekilgan ulkan xirgohda o'tirgan Xorazmshohga ko'zi tushdi. Uning boshi uzra yuksalib turgan sijof qiyosi va bahosi yo'q toshlar bilan bezatilgan edi. Egnida Buxoroning zarbof to'ni, boshida mo'ynali qalpoq kiygan Qutbiddin Muhammad safarda foydalanadigan oddiy taxtda viqor bilan o'tirardi.

Shayx Xorazmshohga yaqinlashib, xalifa elchisiga xos sipolik bilan ta'zim qildi va salom berdi. Ammo Muhammad Xorazmshoh javob bermadi, yetmish uch yashar elchini, hatto, o'tirishga ham taklif etmadi.

Shayx as-So'hruvardiy podshohga tikilardi-yu, uning xotirjam yuzini emas, o'sha olis Buxorodagi g'azabdan qip-qizarib ketgan, dahshatli holatini ko'rib turardi. Ko'rardi-yu, dilida o'sha tanish qo'rquv g'imirlay boshlaganini sezardi. Ammo elchi burchini ado etishi shart, illo, vaziyat chatoq: agar u bir necha yil avval Buxoroga Xorazmshohni nomaqbul maqsadlardan qaytarishga borgan bo'lsa, bugun uni yovuz harakatlardan qaytarishi lozim edi. Shayx as-So'hruvardiy qo'rqrar, ammo bu qo'rquv jon hifzining emas, ahli muslim qoni to'kilishining oldini ololmay qaytishning – ilojsizlikning qo'rquvi edi.

Burch qo'rquvdan ustun keldi: shayx gapni yana al-Abbos xonadonining fazilatleri haqida, xalifa an-Nosir islom posboni va tayanchi, ahli mo'minlarning oliy rahbari,

pokdomon va taqvodor odam ekanligini aytishdan boshladi. Xorazmshoh chehrasida biror bir his-hayajon zohir etmagan holatda, Shayx gapini davom ettirishga ortiq imkon bermay, qat'iyat bilan so'zladi:

– Hazrati Shayxga aytinglarkim, ul kishi ta'rif etgan, tillaridan bol tomib, madh-u sano qilgan zot Bag'dodda yo'qdur. Mana biz Bag'dodga borsak, o'shanday zot unda mujassam bo'lg'ay! Hazrati Shayx bizning dargohimizda qoladilar, o'zlari ta'riflagan zotning Qubbai Islomga qanday kirishiga guvoh bo'ladilar...

Xorazmshoh so'zini yakunlab, "Gap tamom!" degandek boshini egdi. Shayx as-So'hrevardiy qulog'iga esa o'sha olis Buxoroda eshitgan mungli kuy quyula boshladi. Ammo xirgohda mashshoqlar yo'q edi...

1217-yilning kech kuzida Muhammad Xorazmshohning qo'shini Bag'dod ustiga yurdi. Qo'shin shunday ulkan ediki, oraliqdagi dasht-u biyobonlar, ekini yig'ishtirib olingan dalalar otlarning kishnashi, yaroqlarning jarangiga to'lib ketdi. Qo'shinning ilg'or qismi Bag'dod mulkiga yaqinlashgan, asosiy qo'shin esa Asadobod dovoniga yetganda kuchli qor yog'ini boshlanib, havo haddan tashqari qattiq muzlab, kecha-kunduz tinmagan qor bo'roni boshlandi. Uch kun davom etgan dahshat natijasi halokatli bo'ldi: qanchadan qancha askarlar dovonning har ikki tarafida muz qotib halok bo'ldilar, otlar tarashaday qotdilar, ustiga-ustak, sovuqdan diydirab adashib yurgan jangchilarni tog'lik kurdlar qilichdan o'tkaza boshladilar, egasiz qolgan zaxiralarni talon-taroj etdilar. Ulkan qo'shından bir hovuch askargina omon qoldi.

Xorazmshoh ortiga – Buxoro tomonga qaytar ekan, butun yo'l davomi xalifani la'natlashdan charchamadi, to'xtagan manzillarida, Ajam-u Xuroson, Movarounnahrda xalifa nomini xutbada tilga olmaslikni talab qildi. Ammo ayrim shaharlarda uning farmoyishiga zid xalifa nomi xutbada yod etilishi davom etdi. Dorulmulk Gurganjda ham uning talabiga quloq osmadilar. Qutbiddin Muhammad bunday bo'yin tovlashlar uning xatolaridan ustalik bilan foydalanayotgan onasining amri yoki g'oyibdan qo'llab-quvvatlashi bilan bo'layotganini bilar, farmoni ado etilmagan o'sha shaharlarning ko'pchiligi onasining urug'-aymoqlari tomonidan idora qilinishidan xabardor – ammo chora

ko'rish qo'lidan kelmas, imkonsiz edi. Ha, Asadobod davoni uning shavkatini yerga urdi, Turkonxotunning esa qudratini oshirdi, bu ahmoq xotin avvallari har bir gapida o'g'lining davlat ishida uquvsiz deb pinhona ta'kidlagan bo'lsa, endi uni salohiyatsiz sarkarda deyishgacha bordi, hatto, qo'shinniyam o'z itoatiga olishga urinmoqda.

Yurtiga qaytgan Xorazmshoh nima qilishini bilmas, asosan, Buxoro-yu Samarqand oralig'ida, ba'zan qisqa muddat Gurganjda turib, Asadobod dovonida qora taqdirdan zarba yegan yuragini ovuntirishga urinardi. Nafsoniyati yerga toptalgan hukmdor alamini sharobdan olar, bu ishi bilan yana onasining hokimiyatga intilishiga kengroq yo'l ochayotganini, sharob-u ko'ngilchog'liklar uning vujudini zaiflashtirgani barobar saltanat qudratiga rahna solayotganini, shubha-yu gumonlar yuragini qurt kabi kemirgani sayin saltanat qudrati ildizlarini ham chiriy boshlaganini anglamasdi.

Keyin esa Xorazmshoh yana bir sharmandali ishga qo'l urdi. Majdiddin Bag'dodiyini nobud etdi.

IKKINCHI QISM

Faqat Azozil kibr va or qilib, Odamga sajda qilmadi.

Oллоh so‘radi: “Senga buyurgan paytimda nima seni sajda qilishdan to‘dsi?” Azozil aytdi: “Men Odamdan yaxshiroqman, illo meni olovdan yaratgansan. Uni esa loydan yaratding. Men quritilgan loydan Sen yaratgan Odamga sajda qiluvchi emasman!” Shunda Oллоh xitob qildikim: “lavhi Mahfuz yonida bitgan va saqlab yurgan xatingni o‘qi!” Azozil o‘qidi: “Oллоh taolo farmoniga bo‘ysunmagan bandaning sazosi la‘natdur!” Oллоh Azozilga aytdikim: “Sen jannatdan chiq! Sen uchun unda kibr-u havo qilib yurish joiz emas. Albatta, sen xor bo‘lguvchilardandirsan! Endi sen mening dargohimdan quvilgan mal‘unsan, endi sening noming Iblisdur va to jazo kuni-gacha senga barchaning la‘nati bo‘lur!”

Iblis iltijo qilib: “Menga Bashar tiriladigan Kun — Qiyomatgacha o‘lmasdan yashash uchun muhlat ber!” — dedi. Oллоh dedi: “Sen muhlat berilganlardansan!” Iblis aytdikim: “Qasamki, agar Sen meni Qiyomat kunigacha tirik qoldirsang, albatta, men Odam zurriyotini ham yo‘ldan ozdirub, halokat yo‘llariga burib yuborurman, magar ozginalarigina haq yo‘lda qolsalar-qolurlar”. Oллоh aytdi: “Bor, senga muhlat berdim! Bas, ulardan kim senga ergashsa, u holda, shak-shubhasiz, jahannam sizlarga yetarli jazo bo‘lur! Ulardan kuching yetgan kimsani ovozing bilan qo‘zg‘at, ularning ustiga otliq va piyoda lashkarlar-ringni tort, topgan mol-davlat va bola-chaqalarida ularga sherik bo‘l, ularga yolg‘on va‘dalar qil! Ammo shuni bilginkim, Mening zimmamdagi To‘g‘ri yo‘l budir: aniqki, Mening bandalarim ustida sen uchun hech qanday saltanat — hukmronlik yo‘qdir, yolg‘iz gumroh kimsalarni bu To‘g‘ri yo‘ldan ozdira olursan! Biz har bir bandamizni Qiyomat kunida o‘z nomai a‘moli bilan chorlagaymiz. Bas, kimgaki o‘z kitobi — nomai a‘moli o‘ng qo‘lidan berilsa, ana o‘sha kishilar o‘zlariga qanchalik zulm qilinmagan holi-da, nomai a‘mollarini o‘qirlar, yaxshi amallarining

savoblarini bilib olurlar. Kimki, senga ergashib, ko'r-gum-roh ekan, u oxiratda ham ko'r va butunlay yo'ldan ozguvchidir".

So'ng Oллоh Odamga qarab dedi: "Ey Odam, sen esa jufting Havvo bilan jannatni maskan tutib, xohlagan joyingizdan taomlaning. Faqat mana bu daraxtga yaqinlashmang, u holda zolimlardan bo'lub qolursizlar". Ammo Iblis Odam va uning juftini vasvasaga soldi: "Ey Odam, men senga Abadiyat daraxtini va yo'q bo'lmas mulk-u davlatni ko'rsataymi? Parvardigoringiz faqat farishtalarga aylanasligingiz va jannatda abadiy yashab qolmasligingiz uchungina sizlarni bu daraxtdan qaytardi. So'zimga ishonib, albatta, men sizlarga xolislaridanman", — deb qasam ichdi. Odam bilan Havvo daraxt mevasidan totib ko'rishlari bilanoq avratlari ochilib qoldi va o'zlarini jannat yaproqlari bilan to'sa boshladilar. Odam yaratgan Parvardigoriga osiy bo'lib, yo'ldan ozdi. Buni ko'rib Parvardigor nido qilib, dedi: "Sizlarni bu daraxtdan qaytarmaganmidim va shayton sizlarning ochiq dushmaningiz demaganmidim?" Odam bilan Havvo: "Parvardigoro, bizlar o'z jonimizga jabr-zulm qildik. Agar bizlarni mag'firat va rahm qilmasang, shubhasiz, ziyon ko'rguvchilardan bo'lib qolurmiz!" — dedilar. So'ngra Oллоh taolo ularni siylab, yana o'ziga yaqin qilib, tavbalarini qabul qildi va To'g'ri yo'lga hidoyat qildi va yana dedi: "Endi bir-biringizga — shayton odamga, odam shaytonga dushman bo'lgan holingizda Jannatdan Yerga tushingiz. Endi sizlar uchun ajalingiz yetguncha Yerda qaror topib, gunohingizni oqlash bilan mashg'ul bo'ling. Yerda yashaysizlar va unda o'lursizlar va undan hisob-kitob uchun chiqarilsizlar".

Yana Oллоh dedi: "Ey Odam, Biz seni loy mag'zidan yaratdik. Sening bolalaringni va qolgan barcha jonzotlarni, avvalo, nutfi manoyidan, so'ngra inson suratida shakllanib bitgan-bitmagan parcha go'shtdan onalarning qornida uch qavat zulmat ichida yaratamiz. Ularni erkakning beli bilan ayolning ko'krak qafasi o'rtasidan otilib chiquvchi bir suvdan yaratamiz. Ha, Oллоhingiz shunday qudratli zotdirki, sening bolalaringni eng nochor narsadan — bir tomchi suvdan yaratgay. So'ngra ular uchun nochorlikdan keyin kuch-quvvat paydo qilg'ay, so'ngra kuch-quvvatdan keyin yana nochorlik va qarilikni paydo qilg'ay. Oллоhingiz shun-

day zotki, u o'zi xohlagan narsani yaratur, illo u qudratli va bilimdondir”.

Yana aytdikim: “Biz o'sha Yerni yoyiq va keng yaratdik va unda to'rt kun ichida tog'larni o'rnatib qo'ydik hamda har yerning o'ziga moslashgan turli-tuman narsalarni undirib-o'stirdik. Unda sizlar uchungina emas, balki faqat Biz beradigan sizlarning qo'l ostingizdagi kishilar uchun ham rizq-u nasibalarni yaratib qo'ydik. Sizlarning rizq-u ro'zingiz bo'lmish har bir narsaning asli — manbayi Bizning dargohimizdadir. Biz u narsalarni aniq o'lchoq bilan sizlarga tushirurmiz. Biz shamollarni bulutlarga homilador bo'lgan hollarida yuboramiz, osmondan yomg'ir yog'dirib, sizlarni u bilan sug'oramiz. So'ng Biz sizlar uchun shu suv yordamida ekin va bog'larni paydo qildik. Sizlar uchun u bog'larda ko'p mevalar bo'lur, sizlar ulardan yeysizlar. Sizlar uchun yetti juft chorva mollarini yaratdik, ular ham bizning sizga o'xshash ummatlarimizdirlar. Biz sizlarni ularning qornidagi sut bilan sug'orurmiz, yana sizlar uchun ularda yunglaridan kiyim to'qish, minish kabi ko'p foydalar bordir. Shuningdek, ularning go'sht-yog'idan yeysizlar. Yana ularning ustida va daryo-dengizlarda esa kemalarda yuk tashiysizlar.

Albatta, Biz o'zimiz barcha jonzotlarga hayot berurmiz va o'lim berurmiz. Hech bir odam Olloh iznisiz, ajali yetmay turib o'lmaydi, qayerda bo'lsangiz ham sizlarga o'lim yetib borajakdir. Biz barcha o'tgandan keyin ham yolg'iz o'zi qoladigan vorisdurmiz. Aniqki, Biz sizdan ilgari o'tgan barcha zotlarni bildik, keyin kelguvchi zotlardan ham xabardormiz”.

Yana aytdikim: “Ogoh bo'ling! Odamlarga ayollar, bolalar, tuganmas oltin-kumush boyliklar, qimmatbaholi otlar, chorva va ekin-tikinlar kabi istak-xohishlarga ko'ngil qo'yish havasi berildi, bu istak-xohishlar atayin chiroyli qilindi. Holbuki, bu narsalar hayoti dunyoning o'tkinchi narsalaridir. Bilinglar, albatta, bular fitna-sinovdir. Ollohning huzuridagina eng ulkan savob va eng go'zal qaytadigan joy — jannat bordir. Shunday ekan, o'tkinchi narsalarga ko'ngil bermay haqiqiy go'zallikni seving”.

Yana aytdikim: “Olloh osmonlar va yerning nuridir. U Zot nurining (mo'min banda qalbidagi) misoli xuddi bir tokcha, uning ustida bir chiroq, bu chiroq bir shisha ichida, u shisha go'yo bir dur yulduzga o'xshaydi. U (chiroq) na sharqiy va na g'arbiy bo'lmagan (balki zaminning qoq

markazidagi) muborak zaytun daraxtining (moyidan) yoqilur. Uning moyi (tiniq, musaffolididan) garchi unga olov tegmasa-da, (atrofni) yoritib yuborgudek. (Olov tekkach) nur ustiga nur (bo'lar). Olloh o'zining bu nuriga O'zi xohlagan kishilarni hidoyat qilur".

* * *

Shayx Kubro oldidagi kitobga bosh egib turgani bilan ko'zlari yumuq edi. U Zamaxshariy tafsirini yoddan bilardi. Shayx shahar ostonasida qonxo'r g'ayridinlar galasi turganidan, erta-indin shahar zabt etilishidan, hatto, so'nggi jangda shahid ketishidan ham xabardor, shu qutlug' ayyom yaqinlashayotganini ich-ichidan tuyib, ruhiy ustozni kitobi oldida tiz cho'kib o'tirganicha, ul ulug' zotga g'oyibona tashakkurlar aytar, Movarounnahr tuprog'iga mo'r-u malaxdek yopirilib kirgan kufforlarning kirdikorlari ayrim kimsalar xudbinligi, badniyat orzularga qul bo'lgani tufayli bo'layotgani uchun yolg'iz o'zi gunohkordek marhamatli Tangridan uzri-ma'zur so'rar edi.

Shayx Kubro bir umr zo'ravonlik, zulm dushmani bo'ldi. Chunki hamma harom narsa mana shu zo'ravonlik, zulm va jaholat tufayli emasmi?! Uning yo'li ulug' so'fiylar yo'lining davomi edi. Bu yo'l ham mashaqqatli, ham sharafli yo'ldir. Inshoolloh, uni shogirdlari davom ettirajak.

Ha, Movarounnahr-u Xurosonning ko'p azamatli o'g'lonlari uning xonaqosi ostonasidan hatlab, unga iqtido etdilar. Shayx ularning har birini farzanddek aziz ko'rди, ammo qattiqqo'l otadek ularning yigitlarga xos qaysarliklarini bukib, har birining ko'ngliga yo'l topdi, ularning beozor, ammo xira ko'ngil oynalarini yoz osmonidek musaffo etdi, ularda o'z bulutlarini suzdirdi, yulduzlar-u, oy-u quyoshini porlatdi. Tariqat yo'li — Haqni tanish yo'lidan hech qachon qayrilmasliklari uchun ularning irodalarini ham turmush, ham ilm, ham tariqat sinovlari bilan tobladi, toblarkan, tasavvuf na rusum, na ilm, balki ehtiyoj ekanini, agar rusum bo'lganda edi, harakat bilan qo'lga kiritmoq mumkinligini, agar ilm bo'lganda ta'lim bilan hosil qilishini, Olloh mulkiga esa na rusum va na ilm bilan kirib bo'lmasligini uqtirdi. Bu shogirdlarning har biri bitta yo'ldan yurar, ammo har birining o'z manzili tayin edi.

Shuncha shogirdlari ichida Majdiddin Bag'dodiy bilan Sayfiddin Boxarziyga uning bo'lakcha bir mehr-u munosa-

bati bor edi. Ayniqsa, Xorazmning Bag‘dodak mavzesidan bo‘lgan Majdiddinga. Majdiddin avval hech ko‘rilmagan qisqa bir muddatda murshidlik huquqi — ijoza olishga musharraf bo‘ldi. Shayx Kubro dargohiga ilk qadam qo‘yganida u his-hayajonga o‘ta moyil yigit edi. Shayx uni xuddi bog‘bon noyob gul ko‘chatini ehtiyotlab o‘stirgandek, qunt va sabr bilan parvarishladi. Ammo baribir shogirdi tabiatida hayajon ustunligicha qolaverdi. Uning bu hayajoni asosiy maqsadga erishishda xalaqit berishidan qo‘rqardi shayx. Ammo Majdiddinning o‘zi ham buni angladi, hayajonini jilovlab, undan mohirlik bilan foydalandi. Boshqalar ming mashaqqat bilan yetishadigan holga mana shu hayajon tufayli, oniy lahzada erishadigan bo‘ldi. Mana shu hayajoni tufayli so‘fiylikning oliy san‘ati — g‘aybul lisonni egalladi. O‘, qanday go‘zal satrlar bitishi mumkin edi u! Vodarig‘kim, qismati qora ekan...

Shayx Kubro bo‘lib o‘tgan mash‘um voqeadan so‘ng shogirdidan qolgan qog‘ozlar ichidan chiqqan bir ruboiyni eslab, unsiz larzaga tushdi. Bu ruboiyni necha marta o‘qimasin, har gal uning vujudida titroq aralash bir azob zohir bo‘lardi. “Nahotki Majdiddinning o‘zi ham qismatini oldindan bilgan bo‘lsa?” — deya o‘ylarkan, shogirdining ruboiysini munavvash hol shivirlab o‘qirdi:

*Dar bahri muhit g‘o‘ta xoham xo‘rdan,
Yo g‘arqa, shudan, yo guhare ovardan.
Kori tu muxotar ast, xoham kardan,
Yo surx kunam ro‘yi zi to‘, yo gardan!*

(Mazmuni: Bahri muhit aro sho‘ng‘isam deyman, yo g‘arq bo‘lmoq, yoki gavhar keltirmoq istayman. Sening ishing xatarlidir, bajo qilsam deyman, yo yuzing ol etsam va yoki bo‘ynim.)

Majdiddin tabobatda ham beqiyos edi. U ko‘p kishilarni, shu jumladan ustozini ham og‘ir darddan xalos etdi. Hatto, shu yo‘ldan borganida ham u o‘z davrining Sinosiga aylanishi mumkin edi. Afsus, ming bora afsuskim, Majdiddin ustozining ko‘p gaplarini uqmoqni istamadi. O‘zini dunyo egalari deb bilgan sultonlarning kasofatli saroylariga bordi, saltanat ishlariga aralashdi, buning oqibatida erta nobud bo‘ldi.

Majdiddinning lisonul g‘ayb — she‘riyatdagi iqtidori kundan kun kuchayib bordi, saltanatda uning nomi og‘izdan og‘izga o‘tib, to‘rt tarafga taraldi. To‘rt tomondan

uning huzuriga murshidi muqtadolik tilab shogirdlar kela boshladilar. Nishopurlik mashhur so'fiy Fariddin Attor ham Majdiddin Nishopurda bo'lganida o'zini uning muridi deb bildi, necha vaqt uning xizmatida o'tirdi.

Badfe'l Turkonxotun yosh shayx dovrug'ini eshitishi zahoti uni o'z huzuriga chorladi. Birinchi suhbatdayoq Majdiddin Bag'dodiy malika e'tiborini qozonishga erishdi. Uning she'rlaridagi aql va ehtiros bu dili qattol ayolni rom etdi. Shayxning ko'zlaridagi yoshlik olovi uning qarilik faslining sovuqlarida diydiragan yuragini ilitgandek bo'ldi. Qish payti muzlab yotgan biyobonda adashgan yo'lchi to'satdan oldidan chiqqan gulxan ustiga o'zini tashlagandek, malika ham zulmat-u fisq-fujurdan iborat hayotiga dumli yulduzdek otilib kirgan shayxning etagini mahkam ushlab oldi. Shayx ham malikani taqvodorlik yo'liga boshlash niyatida u bilan muntazam suhbatlar qurardi. Ustiga-ustak, Majdiddinning Xorazmshoh saroyida munshiy va dabir bo'lib xizmat qiladigan birodari Bahouddin Bag'dodiy inisining malika nazarida kuchayib borayotgan e'tiboridan foydalanib, saroydagi o'rnini mustahkamlash, o'z ta'sir doirasini kengaytirishni istar, shu niyatda yosh shayxni Turkonxotun huzuriga tez-tez kelishi uchun turli bahona-yu sabablar o'ylab topardi.

Shogirdining saroyga serqatnov bo'lib qolganidan tashvishlangan Shayx Kubro uni huzuriga chorlab, pand-nasihat berishga urindi.

— Bo'tam, — dedi u, — bu dunyoda o'zini zo'r deb bilganlarning ko'zi ko'r bo'ladi. Men sizga dunyo-yu oxirat yaxshiligini Rasululloh alayhissalomning sunnatiga ergashishda, ne'matning to'la va mukammal bo'lishini ne'mat beruvchidan minnatdor bo'lishda deb o'rgatdim. Tinchlik va farog'at izlagan qalbingiz yo'li podshohlarni tark etish, uzlatga chekinish, deb saboq berdim. Axir Piri Ansoriy "Sultonlardan barhazar bo'ling va ularning navozishidan qo'rqing"! — demaganmidilar?! Aldanishdan saqlaning! Saqlaning!

— Ustoz, — dedi shunda Majdiddin, — saboqlaringiz qulog'imda, Ollohning nomi tilimda, hidoyat afsari dilimda. Siz barcha podshohlarni o'z dabdabasi bilan ovora bo'lib, o'zlaridan ham o'zlarida sodir bo'layotgan narsalardan ham bexabar, deb aytganlaringiz esimda. Shu sabab ularning ko'zini ochmoqni niyat qildim. Muhtarama malika o'z

gunohlaridan xijolatda, o'g'li sultoni zamon Muhammad Xorazmshohni shu yo'lga undash istagida. Shariat-u dinning poydevori sabr bilan ishonch, deb aytardingiz, hazratim. Sabr va ishonch ila shu yo'ldan boray...

Shayx Kubro ko'z yumib, bosh chayqadi va alam bilan pichirladi:

— Bo'tam, sultonlarni nafs boshqaradi. So'zlaringiz nafs uyg'onguncha kor qilg'ay, uyg'onsa, unutgaylar...

Shayx shu so'zni aytdi-yu, shogirdiga pand-nasihat kor qilmasligini anglab, indamay xonaqosiga kirib ketdi. Oradan oz vaqt o'tmay bir kuni oqshom darvishlar suhbatida Majdiddin ustoziga shukronalar aytmoq bo'lib, shunday dedi:

— Tush ko'rdim. Biz daryo sohilidagi qumloqda yotgan tuxumlar emishmiz. Hazrati shayximiz qush bo'lib uchib kelmishlar. Ul kishi bizni tuxum ichidan tashqariga chiqardilar. Chiqibmiz-u shayximizni sohilda qoldirib, yomon bolalardek daryoga qarab yuguribmiz...

Shayx Kubro shogirdning so'zlarini eshitib, og'ir o'yg'a toldi. Keyin suhbat oxirigacha gapirmay Majdiddinga o'qtin-o'qtin tikilaverdi va nihoyat mahzun ahvolda og'iz ochdi:

— Bo'tam, karomatli tush ko'ribsiz. Bu tush sizni daryoda nobud bo'lishingizga ishoratdur.

Majdiddin Bag'dodiy ustozining bu so'zini eshitib, qo'rqib ketdi. Nima qilishini bilmay, indamay chiqib ketdi. Bir necha kun uning daragi bo'lmadi. Oxiri shayx xizmatida yurgan Sa'diddin Hamaviydan ustozining vaqti xush bo'lgan paytda o'ziga xabar berishni o'tindi. Shunday xabar yetishi bilan oyoqyalang holda Shayx xonaqosi poygagiga kelib to'xtadi. Najmiddin Kubro uni ichkariga chorladi.

— Bo'tam, — deb gap boshladi odatdagidek Shayx Kubro, — imoningiz pok, ishonchingiz mustahkam haqiqat yo'lidan yurdingiz. Ammo siz boshingizdan ayrilursiz va tanangiz daryoda g'arq bo'lib, nobud bo'lgaysiz... Buni o'zga emas, o'zingiz karomat qildingiz, man uni yetkardim, xolos.

Majdiddin ustozining so'zlarini indamay eshitdi, Shayxning bosiq ovozida unga nisbatan na achinish, na rizolik tuyg'usi bor edi:

— Ul tush sizning nobud bo'lishingizga ishora bo'lsa, sizning o'limingiz Xorazm sardorlari boshiga tushadigan

falokatlarga ishoradir. Xorazm xarob bo'lg'ay, Gurganj suvga g'arq bo'lg'ay.

Shayx shunday dedi-yu, boshini egdi, ichida nimalarnidir pichirlab o'qiy boshladi. Majdiddin o'zini ustozini oyog'i ostiga tashladi. Najmiddin Kubro shogirdining boshini silashga qo'l cho'zdi-yu, qo'li muallaq qoldi. Bu ishi shogirdiga nisbatan zulm bo'lajagini anglab, qo'lini tortdi.

Mash'um karomat tez kunlarda amalga oshdi. Majdiddin Bag'dodiy malika Turkonxotun e'tiborini to'la qozonib olayotganini ko'rgan saroydagi ayrim hasadchilar Muhammad Xorazmshohga yosh Shayx bitgan she'rlardagi muhabbat tuyg'ulari malikaga qaratilgani haqida yolg'on-yashiq gaplarni yetkazdilar. Xorazmshohning qattiq jahli chiqdi. Ammo qo'shin va devonda onasining urug'-aymoqlari barqaror ekanini bilgani uchun qat'iy harakat qilishdan cho'chib, alamini ichiga yutdi. Ammo kunlardan bir kun saroydagi bazm avjiga chiqib, Xorazmshoh qattiq mast bo'lib qolganini ko'rib, Bag'dodiyning dushmanlari so'nggi hiylani ishga soldilar. Ular Xorazmshoh qulog'iga: "Onangiz — muhtarama malika Imom Abuhoshim mazhabiga, eng dahshatlisi Majdiddin Bag'dodiydek yosh kimsa nikohiga o'tdilar", — deb yolg'on so'zni quydilar. Badmast hukmdor g'azablanganidan qilichini sug'urib, oldida turgan may to'la meshni parcha-parcha qilib tashladi. So'ng "Shu zahotiyuq Majdiddin Bag'dodiy tutib, boshini tanasidan judo qiling! Jasadini daryoga tashlab, baliqlarga yem qiling!" — deya baqirdi. Qora kiyingan navkarlar guruhi Xorazmshoh amrini amalga oshirish uchun saroydan ot choptirib chiqqanida Gurganj ahli uyquda edi.

Tongda huzuriga faryod solib kelgan Bahouddin Bag'dodiydan bu mash'um xabarni eshitgan Shayx Najmiddin Kubro g'amgin shivirladi:

— Yo Olloh, karomating to'g'ri chiqdi... Majdiddin daryoda nobud bo'ldi.

So'ng boshini sajdaga qo'ydi va uzoq ibodat bilan mashg'ul bo'ldi. Boshini sajdadan ko'targach, o'rnidan turib shogirdlariga qarata aytdi:

— Hazrati izzatdan farzandim qoni evaziga tavonlik tiladim. Tilagim ijobat bo'lg'ay...

Xonaqohda aytilgan bu so'zlar tezda xufiyalar tomonidan Horazmshoh qulog'iga yetkazildi. Sultonning o'zi tungi qilmishidan g'oyatda pushaymon edi, uning

qulog'iga quyilgan gap tuhmat ekan. Boz ustiga onasining qattiq ranjiganidan ham xabar topib, nima qilishini bilmay o'tirardi. Shayx Kubroning so'zlarini eshitib, qo'rqib ketdi. So'ng huzuridagi odamlardan maslahat tiladi. Biror arziri gap chiqmagach, bir qarorga keldi. Piyoda yurib shayx xonaqosiga yetdi. Yonidagi mulozimlarning biri tilla-yu kumush uyulgan barkash, ikkinchisi qilich-u kafanlik matoni ko'tarib olgan edi. Muhammad Xorazmshoh poygakda to'xtab, boshini yalang'ochladi, so'ng:

— Agar tavon tilasangiz, mana zar, agar qasos tilasangiz, mana qilich-u mana boshim, — dedi.

Shayx Kubro o'tirgan joyidan qo'zg'almadi. So'ng oldidagi lavhda turgan kitobga kaftini qo'yib, og'iz ochdi:

— Kona fi al-kitobi masturan...

Muhammad Xorazmshohning angrayib turganini ko'rib, qaytardi:

— Hukm ulug' kitobda qayd etilgan. Zulm qilishning, odamlarga ozor berishdan tiyilmaslikning tavoni ham zulm ko'rish, ozor chekish. Shafqat qilmaganga shafqat qilinmaydi. Jazo yaqin...

Muhammad Xorazmshoh g'azabini ichiga yutdi, qahrdan lablari titrasa-da, o'zini qo'lga oldi va keskin burilib, shoshig'ich saroyga qaytdi. O'sha kuni yana sahar-gacha to'yib ichdi. U Shayx Kubroning "Jazo yaqin" degan so'zini bazm davomida qayta-qayta eslar, har safar ichidan chiqishga uringan g'azab alangasini sharob seli bilan o'chirardi. Nahotki, Shayx mamlakat sarhadlarida paydo bo'lgan mo'g'ul lashkarlarini nazarda tutayotgan bo'lsa? Nahotki, Shayx jazo mana shu lashkarlar hukmdori g'ayridin Chingizxon tomonidan bo'lajagini aytayotgan bo'lsa?! Yo'q, yo'q, unga teng keladigan sulton na sharqda, na mag'ribda bor! Hali u badbaxt an-Nosirni jazosini beradi, o'z hukmini tan oldirmaguncha qo'ymaydi, kerak bo'lsa, Bag'dodga ham qo'shin boshlab boradi. Chingizxon degani kim bo'пти?! Bir chetda — dunyodan uzoq va bexabar holda yashagan qashshoqlarning hukmdori-da!

Ammo Shayxning gaplarini o'ylarkan, Xorazmshoh ichida qo'rquv... yo'q, yo'q, qo'rquv emas, keyingi paytlarda tobora kuchayib borayotgan shubha va gumon g'imirlab, o'ziga tinchlik bermayotganini sezardi. Qo'rquv ham, shubha-yu gumon ham ilondek sovuq bir narsa. Haqiqatan ham Muhammad Xorazmshohga teng keladigan hukmdor

na mashriqda, na mag'ribda bor edi. Ammo so'nggi yillarda yuragini tobora siquvga solayotgan sovuq ilon og'usi o'zi bilan barobar itoatidagi saltanatini ham halok etajagidan u bexabar edi...

Oradan sanoqsiz yillar, ko'p asrlar o'tadi. Xorazmda Shayx Kubro haqida g'aroyib qissalar, ajoyib rivoyatlar, hikmatomuz naqlar to'qiladi. Ularning orasida Shayxning erta juvonmarg bo'lgan shogirdi haqida hikoya qiluvchi ko'plab rivoyatlar ham bo'ladi. Mana shularning biri:

Emishkim, Bag'dod shahrida bir beva yahudiy ayol yoshgina o'g'loli bilan yashar ekan. Ayolning kasbi tabibchilik ekan. Bir kuni beva ayol tush ko'ribdi. Tushida oppoq kiyingan, siymosidan nur yog'ilib turgan chol unga shunday debdi: "O'ringdan turgin-da, o'g'lingni olib Xorazm mulkiga o'tlan. O'sha yerda Shayx Kubro ismli bir mo'tabar avliyo yashaydi. O'g'lingni uning qo'lga topshir. Yagona Olloh haqqi guvohlik beraman: o'g'lingning kamoli o'sha shayx bilan bo'lajak, o'n yildan so'ng farzanding dovru'g'i olamni tutajak!"

Beva ayol uyg'ongach, hovli-joyini sotib, o'g'li bilan Xorazm tomon yo'l olibdi. Gurganjga yetib kelgach, Shayx Kubro xonaqosini izlab boribdi. Ayol ostonaga yetar-yetmay, Shayx Kubro unga peshvoz chiqibdi va aytibdikim: "Men sizlarni o'sha sen tush ko'rgan kundan buyon kutaman". Ayol Shayxning valiyiligiga iqrar bo'lib, hang-u mang bo'libdi. So'ng farzandini Shayx qo'lga topshiribdi.

Amu jo'shib oqaveribdi, kunlar o'taveribdi. Shayx tarbiyasiga kirgan bola ham ulg'ayib boraveribdi. Ustozi nima ishga buyurmasin, bo'yin tovlamay bajaribdi. Beva ayol bir kuni kelib ko'rsa, o'g'li hojatxonani tozalayotgan ekan. "Men shu niyatda o'g'limni Shayx tarbiyasiga berganmidim, nahotki, o'g'limning kamoli uchun shu ish joiz bo'lsa? Yaxshisi, unga o'z kasbimni o'rgatganim ma'qul emasmi?!" – deb o'ylabdi, tushida aytilgan karomatga shubha qilibdi. Xuddi o'sha payt qarshisida Shayx Kubro paydo bo'lib aytibdi: "Shubha qilma, ey xotun! Hech qanday mehnatning uyati yo'g'dur, inonki o'g'lingni kamolati-ni hali ko'rajaksan!"

Yana kunlar ketidan oylar, oylar ketidan yillar o'tibdi. O'g'lon onasidan tabobatni, ustozidan qolgan barcha ilmni qunt bilan o'rganib kamolga yetishibdi. Idroki yetilib, islom dinini qabul qilibdi. Shayx unga Majdiddin deb nom beribdi.

Majdiddin o'z ustoziga sadoqat bilan xizmat qilar, sadoqatda unga tenglashadigan murid topilmas ekan. Shu sadoqati tufayli ustozining beqiyos mehrini qozonib, shu mehr tufayli ishi rivoj topib borarkan, uning shon-shuhrati chor-atrofga yoyila boshlabdi.

Ammo to'satdan dushmanlar Xorazm mulkiga bostirib kirib, Gurganjni qamal qilibdi. Qamal uzoq davom etibdi. Dushman qancha urinmasin, shaharni ololmabdi. Shunda dushman Amudaryodagi bandni buzib, shaharni suvsiz qoldiribdi.

Bir kuni Shayx Kubro Majdiddindan tahorat uchun suv keltirishni so'rabdi. Majdiddin qarasa, xonaqohda suv qolmagan ekan. Chor-atrofnı izlab ham suv topolmabdi. Ammo ustozining so'zini mudom bajarishga ko'nikkan shogird suvsiz qaytishni istamabdi. Shu sababdan, u ustoziga aytmay, devor oshib, Amudaryo tomonga jo'nabdi. Ammo yog'iyilar uni daryo sohilida tutib olib, boshini tanasidan judo qilibdilar.

Tahoratga suv olib kelish uchun ketgan Majdiddinni kutgan Shayx Kubro bu holdan bexabar shogirdini chaqiribdi. Bir chaqiribdi, darak yo'q emish. Ikki chaqiribdi, darak yo'q emish. Nihoyat bezovtalanib: "Hoy Majdiddin, o'likmisan-tirikmisan, qayda bo'lma. qay holda bo'lma, tezroq yetib kel!" — deb chorlabdi. Bu chorlovni eshitgan Majdiddin o'rnidan turib, bir qo'lida kesilgan boshini, ikkinchi qo'lida suv to'la ko'zani ko'tarib ustozı huzuriga yetib kelgan ekan.

Bu g'aroyib rivoyat Shayx Kubro azamati haqidagina emas, shogirdning ustoziga bo'lgan e'tiqodi haqida hamdir...

* * *

Xalifa an-Nosir ashaddiy dushmani bo'lmish Muhammad Xorazmshohning Bag'dod ustiga qo'shin tortib kelganini kechirolmadi. Ichida qasos o'ti yonib, Rasulullohning muborak kalomi: "Har narsaning buzadigan ofati bor. Ushbu dinning ofati yomon boshliqlardir" bo'lishini unutdi, qasos ishtiyoqi ko'zlarini ko'r qildi, dilini toshga aylantirdi. U o'zining Olloh oldida javobgar ekanligini unutib, gunohga qo'l urdi, kufr yo'liga kirdi: g'ayridin Chingizxonga ketma-ket maktub yo'llab, uni Xorazmshoh davlatiga gij-gijladi, hatto, bu ishda ko'magini ayamasligini qayta-qayta uqtirdi. Bu ishi bilan butun

islom dunyosini tarixda misli ko'rilmagan musibatlarga duchor qilishini anglamadi.

Ammo Chingizxon Xorazmshoh bilan urushishga shoshilmasdi. Aksincha, unga o'zaro savdo-sotiqni avj oldirishni taklif qilar, yaqinda zabt etgan Chin mulkinging eng noyob buyumlaridan Xorazmshohga tortiq sifatida yuborib turardi. Uning bunday xatti-harakati, shuningdek, sharqdan kelgan ayrim savdogarlarning Chingizxon mulki bepoyon bo'lsa-da, bor-yo'g'i bir necha shahar borligini aytishlari to'rt yuzdan ortiq shaharga egalik qilayotgan Qutbiddin Muhammad ko'nglida mo'g'ullarni pisand qilmaslik kayfiyatini zohir etdi, vaqt o'tgani sayin bu kayfiyat kuchayib bordi.

U Xitoy g'orati haqida xabar olgan kundan yarim yilcha avval Sayid Bahovaddin Doiratiy boshliq elchilarini vaziyatni tahqiq qilish va Chingizxon qo'shinidagi kayfiyatni bilmoq uchun mo'g'ul xoni poytaxtiga otlantirdi. Ko'p o'tmay Doiratiyning birinchi xufiya maktubini oldi, yolg'iz Xorazmshohgina tushunadigan tarzda yozilgan bu nomada Doiratiy Chingizxonni Xitoyga yurish boshlagani sababidan elchilar o'z yo'llarini o'zgartirganlari haqida ma'lum qilgan edi. Doiratiyning yaqinda yetib kelgan ikkinchi maktubi Xorazmshohni qattiq tashvishga solib qo'yish o'rniga g'azabini qo'zg'adi.

“Olton (Chin hukmdorining laqabi) viloyatiga yetganimizda, — deb yozgan edi Sayid Bahovaddin, — olisda oppoq bo'lib oqarib turgan bir tepaga nazarimiz tushdi. Qor qoplab yotgan tog' bo'lsa kerak deb o'yladik. Uch manzildan so'ng o'sha yerga yetib bordik. Ko'rdikki, biz tog' deb o'ylaganimiz odam suyaklarinng uyumi ekanki, bu tepa Chingizxon amri bilan tiklangan emish. Boshqa bir manzilda odamzot yog'idan qop-qorayib ketgan dalalarni ko'rdik. Uch manzil davomida bu manzaraga guvoh bo'ldik. Hamrohlarimizning ancha qismi chor-atrofnı qamrab olgan badbin bo'ydan lohas bo'lib, bemor bo'ldilar va ko'plari chidolmay olamdan o'tdilar. Nihoyat Xitoy mulkiga yetdik. Unda shahar qal'asi devorlari ostida uyum-uyum odam suyaklarini ko'rdik. Bu holni surishtirib bildik. Aytdilarki, Chingizxon bu qal'ani muxosara qilgan chog'ida shaharda yashagan olti mingga yaqin mohipaykar bokira qizlar battol dushman qo'liga tushib xor-u zor bo'lmaslik maqsadida o'zlarini devorlardan pastga tashlab halok bo'lgan ekanlar. Bu suyaklar ularniki ekan...”

Ha, bu dahshatli maktub Xorazmshoh jahlini qo'zg'adi, xolos. Ammo u bo'lishi muqarrar urushga puxta hozirlik ko'rish haqida emas, o'zining azaliy orzusi — Xitoyni zabt etish va nomini shon-shavkatga ko'mish imkonidan judo bo'lganini o'ylab g'azablandi. Xuddi mo'g'ul xoni u ko'z ostiga olib qo'ygan sohibjamolni tortib olgandek qoni qaynadi. Ammo oldingidek g'azabga uchib jangovar otiga minmadi. Asadobod dovoni yarasi hali bitmagan, hamon zirqirab og'rib turardi.

Ammo u qinda uzoq turgan qilich zanglab qolishini yaxshi anglardi. Zanglagan qilich esa jangga yaramaydi — sinadi. 1218-yili Xorazmshoh mo'g'ul qo'shinlari uning chegaralariga yaqin yerda — To'rg'ay dashtida markit urug'ini qiyratayotgani haqida xabar olgach, shoshilinch tarzda o'sha tarafga oltmish minglik qo'shin bilan jo'nadi. Niyati, qismatida bitilgan bo'lsa, mo'g'ullar bilan jang qilish, ularning kuchini sinovdan o'tkazish, taqdirda bo'lmasa, mag'lub markit ovullarini talon-taroj qilib qaytish edi.

Manzilga yetganda mo'g'ullar markitlarni qilich-u nayzalar elagidan o'tkazib bo'lgan edi. Xorazmshoh hali jang nafasi kelib turgan dashtdagi bir yalanglikda yarador markit jangchisini uchratdi. U mo'g'ullar bir necha muddat avval bu yerni tark etganlarini aytgach, Xorazmshoh mo'g'ul qo'shinini ta'qib qilishga qaror qildi va tez orada xonning o'g'li Jo'ji boshchiligidagi cherikni quvib yetdi. Xorazmshoh askarlarini jangovar safga tiza boshladi. Buni ko'rgan Jo'ji uning huzuriga odam yo'llab, "Padari buzrukvorim buyuk xoqon sen bilan jang qilmaslikka buyurgan. Maqsadimiz markitlarni jazolash edi, boshqa maqsadimiz yo'q. Agar buyuk hukmdor istasalar, qo'lga kiritgan o'ljamizni ham hazratga topshirishga tayyormiz", — dedi.

Ammo qilihini yalang'ochlashga ulgurgan Muhammad Xorazmshoh: "Agar otang men bilan jang qilmaslikka buyurgan bo'lsa, Oллоh taolo menga sen bilan urush qilishni buyurdi! Muddaomiz sen bilan jang qilish!" — deb javob berdi.

Xorazmiylarning kuchli hamlasi bilan boshlangan jang uch kun davom etdi. Birinchi jang natijasiz tugagan bo'lsa, ikkinchi kun mo'g'ullar Xorazmshoh qo'shinini qattiq siquvga oldilar, ammo qorong'i tushib qolgan xorazmiy-

larni qutqarib qoldi. Bunday omadsizlikdan Xorazmshohning ruhi tushib ketdi. U jang taqdirini faqat qilichlar emas, allaqachonlar uning saroyida ish boshlagan mo'g'ul xufiyalari yetkazib turgan ma'lumotlar hal qilayotganidan bexabar edi. Uchinchi kun ham Jo'ji Xorazmshohning rejalaridan yaxshi xabardor holda jang boshlab, xorazmiylarni qiyrata boshladi. Qutbiddin Muhammaddagi kibr-u havo bir zumda qo'rquv bilan almashti. Qo'shinning oldingi saflaridagi parokandalik unga mag'lubiyat bo'lib tuyuldi. Jang Jo'jining g'alabasi bilan tugashiga Xorazmshohning o'zi ham ishonib qolgan bir paytda, shahzoda Jaloliddinning mardligi va harbiy salohiyati uni yana bir sharmandalikdan qutqarib qoldi. Jaloliddin boshliq navkarlar Jo'ji qo'shinini ikkiga bo'lib tashlab, asta-sekin ularni doira ichiga ola boshladi. Jang rejasida ko'zlanmagan bunday harakat Jo'jini shoshirib qo'ydi. Hali xorazmiylar ustunligi zohir bo'lmasa-da, dilidagi vahimani yengolmagan Jo'ji to'rtinchi kuni jang maydonini tark etdi. Uch kunlik jangda Xorazmshoh yigirma mingdan ziyod jangchisidan ayrilgancha kayfiyatsiz ahvolda Movarounnahrga qaytishga majbur bo'ldi.

Shundan keyin ham Chingizxon urush boshlashga shoshilmadi. Urushga sabab bo'lgan voqea O'trorda yuz berdi: bu shaharning voliyi — malika Turkonxotunning jiyani G'ayirxon mo'g'ul xoni elchilari karvonini qo'lga kiritdi, elchilarni va savdogarlarni josuslikda ayblab o'ldirdi.

Chingizxon bu mudhish voqeani eshitgach, Xorazmshoh huzuriga Ibn Kafraj Bo'g'roni elchi qilib jo'natdi. Elchi Chingizxon nomidan qotillik aybdori G'ayirxonni o'z qo'lga topshirishni talab qildi. Malikaning qattiq qistovi, qolaversa, raqibi oldida past tushmoqni istamagan Xorazmshoh bu talabni rad etdi. Ustiga-ustak ko'z ko'rib, quloq eshitmagan ishni qildi: elchini o'ldirtirdi. Orada kechgan muzokaralar natijasidan qoniqmagan Chingizxon o'z elchisining o'ldirilgani haqida eshitdi-yu urush nog'oralarini chalishga farmon berdi.

Mo'g'ul hukmdorlarining ashaddiy dushmaniga aylangan G'ayirxon Inolchiq idorasidagi O'tror birinchi bo'lib bu nog'ora toyushini eshitdi. 1219-yil kuzining boshida boshlangan besh oylik qamaldan so'ng shahar ahli bir boshdan qilichdan o'tkazildi. Shahar qal'asiga bekinib olgan

G'ayirxon yana bir oy mo'g'ullarga mardona qarshilik ko'rsatdi. Nihoyat, qal'a ham olingach, Chingizxon Samarqandning Arki Oliysi — Ko'ksaroyda O'tror voliysining qulog'iga eritilgan kumush quydirib o'ldirtirdi. Qisqa muddat ichida saltanatning shimoliy-sharqiy qismidagi shaharlar: Jand, Sig'noq, O'zgan, Barchinlig'kent, Ashnas, Binokat mo'g'ullar qo'liga o'tdi.

O'tror olingandan so'ng Chingizxon xizmatiga o'tgan, bir paytlar mana shu shaharni boshqargan Badriddin al-Amid xonga bir maslahat soldi. U Chingizxonga Xorazmshohning asosiy kuchlari hali yakson etilmaganini aytib, qo'shin ichida nifoq solmoq maqsadida Xorazmshoh va malika Turkonxotun o'rtasidagi ishonchsizlikdan ustalik bilan foydalanish, agar iloji bo'lsa Turkonxotun urug'iga mansub kishilar nomidan xonga yozilgan soxta maktub hozirlab, uni tezda xufiyalar orqali tarqatish, birinchi galda Xorazmshoh qo'liga tushishini ta'minlash lozimligini aytdi. Soxta maktubda malika Turkonxotun o'z qarindoshlariga o'g'li Muhammad Xorazmshohga yordam bermaslikni va tezda mo'g'ullar bilan birlashmoq yo'lini topmoqni buyurgani haqida yozilgan va "Biz tez kunlarda ulug' xoqon itoatlariga kirish umidi bilan yashayapmiz", — degan so'zlar bilan yakunlangan edi. Sotqin al-Amidning maslahati tez orada yaxshi natija berdi: maktubdan xabar topgan Muhammad Xorazmshoh hech kimga ishonmay qo'ydi, ko'pchiligi onasining yaqinlaridan iborat kishilar boshqargan qo'shinni birlashtirmaslik maqsadida uni parchalay boshladi. Tez orada kuch-quvvati bo'lib tashlangan saltanatning umri bitgani ma'lum bo'ldi. Ko'pchilik Movarounnahr tuprog'idan qochib, Xuroson-u Ajam tomonga qarab ketdi. Buxoro-yu Samarqand qo'ldan ketgach, Xorazmshohning o'zi ham Movarounnahrni tark etdi. Roppa-rosa bir yarim yil ichida butun Movarounnahr mo'g'ullar qo'liga o'tdi. Xorazmshohning Movarounnahrda butun mulki ustida qon rangidagi mo'g'ul tug'i hilpiray boshladi.

Butun olamni izlasang, o'xshashi topilmaydigan yashil dalalar huvillab, bog'lar, uzumzorlar g'ovlab ketdi. Uchto'rt marta hosil beradigan ekinzorlar dasht-u sahroga aylantirildi. Shaharlar yer bilan tekislanib, xarobazor bo'ldi. Yosh yigit-qizlar qul qilindi, erkaklarni qilichdan o'tkazishdi, zaif-notavonlarni cho'qmor bilan urib o'ldirishdi, onalarni farzandlar ko'z o'ngida tahqirlashdi, hunar-

mandlarni chopib tashlashdi. Bir paytlar boy va farovon o'lkada ochlik-qahatchilik boshlandi.

Mana endi shuncha ofatni keltirgan mo'g'ul qo'shini Gurganj ostonasida dorulsaltanatni halqa qilib o'rab turardi...

* * *

Mo'g'ullar Gurganjga kelayotganini eshitgan Shayx Kubro o'z shogirdlarini qoshiga chorladi. Ular to'plangach, alam-o'kinch bilan dedi:

— Bundan uzoqroqqa ketingiz. Sharqdan fitna otashi kelmoqda. Bu otash na bolaga, na qariga shafqatli, u har tarafni yoqmoqdadir. Islomiyat bu qadar fitna-yu baloni ko'rmagandir. Ketingiz, bu otashdan qochingiz.

Shogirdlari ustoz amriga bo'ysundilar. Yolg'iz Sa'diddin Hamaviygina qolishga ijozat tiladi. Shayx Kubro rozi bo'lmadi. Sa'diddin: "Ketsam, illo, siz ila ketaman!" deb turib olganini ko'rgach, keksa Shayx:

— Bo'tam, biz bu kuffor ilkida shahid bo'lurmiz. Mening ketishimga izn yo'qdur. Sen o'zingni ranj-u alamga solmay yo'lga o'tlan, — dedi.

— Yo'q, ustoz, sizni tashlab ketmoq qochoqlikdur, — dedi Sa'diddin.

— Yo'q, Sa'diddin, — dedi Shayx, — bunday dema. Men dunyoning yarmini kezib chiqib, o'zimdan yomonrog'ini ko'rmadim.

Sa'diddin Hamaviy ustozining nuroniy chehrasiga tiki-larkan, yig'lab yubordi. Ammo tezda o'zini o'nglab, ustoziga ta'zim bajo keltirdi, so'ng egilib ustozni xirqasining etagini ko'ziga surtib, o'pdi. Shogird ustozining amrini rad etishga ortiq jur'at topolmadi.

Shayx Kubro umri davomida ne-ne shogirdlarni tarbiyalab, valiylik maqomiga yetishtirdi. Har gal ular bilan ayrilish oni yetganda ko'nglidan nimadir uzilgandek bo'lardi. Hozir Sa'diddin Hamaviyni Xurosonga kuza-tarkan, yana bir suyukli shogirdi Sayfiddin Boxarziyni esladi. U bilan ajralish ham ko'p og'ir bo'lgan edi.

Xurosonning mashhur va ko'hna qasabasi — Boxarزدan bo'lmish Sayfiddin ustoziga o'ta sadoqati bilan butun as'hob orasida farqli edi. Agar Majdiddin Bag'dodiy Shayxning ta'limini olib, o'z azamatining qudrati bilan tez orada shuhrati to'rt tarafga taralganidan sarmast bo'lgan, Xuroson-u Movarounnahrda o'z as'hoblariga egalik qilgan

bo'lsa, azamati undan kam bo'lmagan Sayfiddin Boxarziy uzoq vaqt o'z maslagini ustoziga xizmat qilish deb tushundi.

Shayxning yodida: kunlardan bir kun unga Xo'tandan kanizak keltirdilar. Nikoh kechasi arafasida Shayx Kubro o'z as'hoblariga: "Biz bugun kechasi lazzati mashru'ani nshtig'ol qilish niyatidamiz, siz esa saboq olmoqdan tiyiling va osudalig-u farog'atga chekingiz. Har biringiz ko'nglingizga ma'qul amal bilan bo'ling", — dedi. Ustozning bu amrini eshitgan shogirdlar to'rt tomonga tarqaldilar. Ammo Sayfiddin ketmadi, suv to'la ibriqni olib, Shayx kulbasi ostonasida uxlamay tongni uyg'oq kutdi. Tongda Shayx Kubro uni bu ahvolda ko'rib, ranjigandek bo'ldi. Ammo buni shogirdiga sezdirmadi va undan:

— Axir biz har kim o'z huzuri bilan mashg'ul bo'lsin, deb buyurgan edik-ku, nechun sen o'zingni buncha mashaqqatga qo'yding, bo'tam? — deb so'radi.

Shunda Sayfiddin:

— Ori, hazratim, siz har kim o'ziga ma'qul lazzat-u huzur ila mashg'ul bo'ling, deganingiz rostdur. Ammo menga hazrati Shayx ostonasida xizmat qilishdan ortiq lazzat yo'qdur, — dedi.

U Sayfiddin bilan bir necha yil avval xayrlashdi. O'shanda erta ko'klam payti edi. U shogirdini huzuriga chorladi.

— Sen zohiriy ilm tahsili va takmilini olding. Bundan so'ng saboq olmog'ing ortiqdur. Saboq o'rtasida uzlatda bo'lding... — Shayx Kubro qoshida tizza cho'kib, vujudi quloqqa aylangan Sayfiddinga mehr bilan tikildi. — Endigi sinov saboqdan keyingi uzlatdurkim, bu sinov seni bor etar yo yo'q etar. Yo orif bo'lg'aysan, yo latifago'y zarif. Mashoyixlar aytmishlar: tasavvuf ahdg'a vafodur! Bor-da, ahdingg'a vafo qil! Ahdingg'a yarasha, neki yo'qotgan bo'lsang, o'shani albat topg'aysan...

Saboqni quloq birla olding, xilvatninishlik esa fahm etmak kasbidur. Illo, Ibrohim Marg'inoniy aytg'onidek, quloq anglag'oni ilmdur va fahm anglag'oni hikmatdur!.. Abu Abdulloh ibni Jiloning xilvatdan so'ng aytg'onlarini yodingda tut. Ul shayxi muazzam demishlarkim, avval bir kecha-kunduzda Qur'oni karimni ikki bor xatm etardim. Endi esa o'n to'rt yilkim, zo'rg'a "Anfol" surasiga yetdim.

Ey Sayfiddin, shuni bilginkim, xilvat qilmoq yiroq yo'lni ko'tah qilmoqdur. Yiroq yo'lni ko'tah qilmoq esa

mard o'g'lonlar ishidur. Illo, xilvatni himmat bila qil! Xilvatni fano ila baqo o'rtasidagi yo'l, ortingda seni azoblovchilar, qarshingda senga rahm qiluvchi turgan manzil muayyan, deb bil. Sen xilvatni to'fon balosidan qutqarish uchun farishtalar Olloh taoloning amri bilan yettinchi osmonga olib chiqib ketilgan muborak uy tuprog'idan yerga to'kilgan bir chang zarrasi ustida tiklangan go'sha, deb bil...

Ikki dunyo oralig'idagi bu go'shada o'ltir-da, ko'z o'ngingga keltirki, har ikki dunyoda sendan va Ollohdan o'zga yo'qdur. Ammo ul go'shani tark etmak muddati yetganda na sen qolgin, na dunyo, yolg'iz Olloh taoloning o'zi qolsun...

Ustozning so'zini eshitgan Sayfiddin musallamlik ma'nosida bosh egdi, vujudini hayajon quchib, ko'zlaridan yosh quyildi.

Shayx Kubro sinov o'tadigan hujra hozir bo'lgach, unga shogirdini o'zi boshlab kirdi, Qur'oni karimni tajvid etib, fотиha berdi. So'ng Sayfiddinni yolg'iz qoldirib, muridlar tayyorlab qo'ygan loy bilan hujra eshigini orqasidan shuvab chiqdi. Bu ishni ado etgach, yuz-qo'lini yuvib, yana Qur'oni karimning "Qahf" surasini o'qidi.

Agar muqaddas kitobda rivoyat qilingan zolim podshoh Daqyonus uning zulmidan qochib berkingan As'hobul Qahfni ochlig-u tashnalikdan nobud bo'lishlarini istab g'or og'zini bekitgan va Ollohi taolo o'zining sadoqatli bandalarini halok bo'lishdan saqlab, ularni uch yuz yillik uyquga cho'mdirgan bo'lsa, u — Shayx Kubro shogirdini ravoyihi tayyiba va vajhi sabih va surati masehdan bahramand bo'lishini istab eshikni loy suvab bekitdi.

Agar Olloh taolo uyquga cho'mgan, quyosh chiqishi va botishidan bexabar g'or ahlini yerga tegib turgan badanlari uch yuz yillik uyqu davomida chirib ketmasligi uchun o'ng tomonga, so'l tomonga aylantirib turgan bo'lsa, bu hujrada uyg'oqlik maqomida turishga ahd qilgan Sayfiddin Boxarziy qalbini Olloh taoloning qo'llari nafis bir ko'zaga aylantirgayki, bu ko'za na g'am, na quvonch bilan, faqat Tangri shukuhining, Tangri visolining nuri bilan to'la bo'lg'ay...

Chilla mobaynida kichkina ko'za sig'adigan tuynukdan suv va non berib turildi. Ba'zan suv bilan non qanday qo'yilgan bo'lsa, shu holda ikki-uch kun turib qolar — Shayx bundan ogoh bo'lib, Sayfiddin butun borliqni unut-

gan holda o'ltirganini xayolan ko'z o'ngiga keltirar, unga sabot tilardi. Ba'zan ichkaridan yig'i tovushi, xuddi tog'dagi irmoq jildirashining aks-u sadosi kabi yetib kelar, Shayx Kubro esa bu oh-u nola yerda emas, arshu a'loda yangrayotganini bilar, qalbi beixtiyor mahzunlik va baxtiyorlik kayfiyati bilan chulg'anardi.

Nihoyat, chilla tugadi. Shayx Kubro bu orada metindek qotib qolgan loysuvoqni tesha bilan ko'chirib oldi. So'ng eshikni ohista ochdi-yu:

— Sayfiddin! — deya chaqirdi ovozi titrab.

Sayfiddin esa shundoq uch qadam narida turar — ustozining tashrifidan bexabar, boshini egib o'yga botgan-cha o'tirardi. Shayx yana uning nomini tilga olib chaqirdi. Sayfiddin o'rnidan qo'zg'almadi. Faqat uchinchi chaqirganda, yalt etib Shayxga qaradi. Dam o'tmay o'rnidan turib, ustoziga salom va minnatdorlik tuyg'usi bilan egilib ta'zim bajo keltirdi. Shayx Kubro bu baytni o'qidi:

*Manam oshiq, maro g'ami sozkor ast,
Tu ma'shuqi, turo bo g'am chi kor ast?*

Sayfiddin bu xitobga xilvatda tug'ilgan ruboiy bilan javob berdi:

*Har shab ba misoli posboni ko'yat,
Megardamu girdi ostoni ko'yat,
Boshad, ki baroyad, ey sanam, ro'zi hisob.
Nomam zi jaridai sagoni ko'yat.*

Ular bir muddat bir-birlariga tikilib turdilar, so'ng Shayx:

— Qani chiq endi! — dedi. Shayx o'ziga yaqinlashgan shogirdini quchoqlab, sinov muddatining tugagani bilan muborakbod qildi.

Shayx yetagida xonaqoh hovlisiga chiqqan Sayfiddin qulog'iga birdan borliq, shovqin-suroni yopirilib kirgandek, ko'zlariga butun falak sharori yopirilib, sonsiz ignalar sanchgandek bo'ldi. U, hatto, hozirgina tark etgan xilvatga qaytishni istagandek orqaga tisarildi. Buni ko'rib ustoz tabassum qildi, so'ng yana ichkariga olib kirarkan, so'z qotdi:

— Bundan so'ng ko'nglingning g'uborsiz oynasini mana shu shovqinlardek sanoqsiz gunohlar tazyiqidan asray bil, mana shu beayov ignalardek sanchilmoq istagan zulmkor hoyu havaslardan haromdan qochgandek qoch.

Shayx shogirdini o'z hujrasiga boshlab, uni o'z qarshisiga o'tqazgach, so'zini davom etdi:

– Senga endi ortiqcha tarbiyat lozim emas, bo'tam. Illo, riyozat ham, tarbiyat ham me'yoridan oshsa ranj-u zulmga aylanajakdir! – Shayx Kubro shogirdining “Yo'q-yo'q, unday demang!” – degandek bosh chayqaganini ko'rib, ovozi balandlatdi. – Sen ilmi zohiriyini ham, ilmi botiniyini ham egallading, endiki ne istarsan, o'zingda jam erur... Endi sening zindagonliging Haq bila bo'lg'ay! Ayriqliq oni yaqin Sayfiddin!

Ustozning oxirgi so'zini eshitib Sayfiddin bu dargohga ilk daf'a qadam ranjida qilgan o'sha olis kuz faslini esladi.

O'shanda u Boxarzdand Gurganjga kelguncha otasi atagan boylikni sarflab bo'lgan, ikki kundan beri og'zida biror ushoq ta'mini totmagan, xarob bir ahvolda Shayx xonaqosiga qadam qo'ygan edi. Mana endi ustoz bilan ayri-larkan dunyoda uningchalik boy odam topilmasdi. Bu boylik ko'ngilda edi, uni sarflagan bilan ado qilib bo'lmas, o'g'irlatib oh-u faryodga giriftorlikdan pushaymonlig' chekmas, bu boylik yuksaklikda tavazzu, zohidlikda qudrat va insofda quvvat kafilidir. Bu boylik Ishqdir.

O'sha olis kuz oqshomi hozir yam-yashil gulxandek shovillab turgan gujum barglari sarg'ayib, har shamol esganda yerga duv-duv xazon to'kilar va za'faron yaproqlar xonaqohning ochiq eshigidan ichkariga uchib kirardi. Mana shu yaproqlardek xokisor yigit ham Shayx huzuriga kirdi. Shayx uning hol-ahvolidan xabardordek, oldiga bir taboq qatiq qo'ydi. Ammo Sayfiddin qanchalik och bo'lmasin, taboqqa qaramadi.

– Shayx Abu Ali Boxarziy naslidanmusan? – deb so'ragandi o'shanda ustoz.

Sayfiddin “Yo'q!” deya bosh chayqagandi.

– Bo'tam, shunday yo'lni tanlabsanki, u mashaqqat-u iztirobdan iboratdur. Shayx Varroq Tirmiziy haqidagi rivoyatni bilurmisan? – Shayx Kubro yigitning “yo'q” ma'nosida bosh chayqaganini ko'rib so'zini davom etgan edi. – Shayx Varroq umr bo'yi Hazrati Xizrni ko'rishga orzumand edi. Har kuni sabohdan qabrison tomon otlana, oqshom qaytar, borishdayam, qaytishdayam Qur'oni karimni tajvid etardi.

Bir kuni darvozadan chiqishi bilan bir nuroniy cholni ko'rdi. Chol salom berdi, Shayx Varroq alik oldi. Chol ayt-

dikim: “Suhbat istarmusen?” Varroq: “Istarmen”, — dedi. So‘ng ikkovlon qabrison tomon ketdilar. Yo‘l davomida Shayx nuroniy chol suhbatidan bahramand bo‘ldi. Manzilga yetishgach, chol aytdi: “Ey Shayx Varroq, man Xizrman, mani ko‘rishga orzumand eding. Ha, ha, man Xizrman. Bugun mening suhbatimni eshitding va har kuni Qur‘ondan bir juzd o‘qishdan mahrum bo‘lding. Xizr suhbatini shu ekan, boshqalarning suhbatini qanday bo‘lard?”

Mening so‘zimni angladingmi, bo‘tam? — deb gapini davom etgandi ustoz. — Bu rivoyatni aytishdan murodim ko‘nglingni barcha odamlar suhbatidan uz, uni Xudo fikriga bog‘la. Sening bu yerga kelishingdan maqsad yurakka sayqal berish, uni tozalashdur. Yurakning ma‘naviy oynasini olamning zabt etuvchi zahmatlaridan xalos etuvchi, soflik ila bezantiruvchi, yurakdan falokatli xohishlar zulmatini ko‘taruvchi qudrat ilmdadur, ilm esa haqiqatdadur. Shul maqsading yo‘lida biz senga madadkor bo‘lg‘aymiz...

Mana shularni eslarkan, bu shukuhli dargohda yigirma yildan ortiq xizmat qilgan, yoshi qirqdan oshgan Sayfiddin Boxarziyning bo‘g‘ziga nimadir tiqilgandek bo‘ldi, ko‘zlari namlandi...

Ustoz ham, shogird ham ayriliq oni yetganini bilishardi. Nihoyat, bir kuni Shayx Kubro shogirdini huzuriga chorlab, Buxoro tarafga ketishi lozimligini aytdi. Sayfiddin ketmog‘i muqarrar ekanini bilsa-da, ustoz so‘zini rad etishga ilk daf‘a jur‘at qildi, “Yo‘q, yo‘q”, — degandek bosh chayqadi.

— Yo‘q, — dedi so‘ng ovoz chiqarib, — ostonangizda xizmatda bo‘lg‘ayman.

— Sening ketmog‘ing shart, — dedi qat‘iyat bilan Shayx Kubro, — bu sadoqating evazi, bashorat bo‘lsun sengakim, podshohlar rikobingda turg‘aylar...

Shundan keyin ular ayrildilar. Yoz o‘rtasida Buxoroga jo‘nagan karvon Shayx Kubro yuragining bir parchasini o‘zi bilan olib ketdi.

Hozir Sayfiddin sog‘omonmikan? Buxoroni g‘orat qilgan kuffor uni omon qoldirdimikan? Shu haqda o‘ylarkan keksa shayxning yurak tomirlari zirqirab ketdi... Ammo yuragi zirqaragani bilan farosati hushyor edi: u Sayfiddinning tirikligiga ishonardi.

Shayx adashmadi. Sayfiddin Buxorodagi dahshatli qirg‘indan qutilib qolgan edi. Vaqt o‘tib, ustozining

bashorati ham amalga oshdi: qudratli mo'g'ul xoni Barakaxon Buxoroga — Shayx Sayfiddin Boxarziy huzuriga tashrif buyurib, uning rahnamoligida islomni qabul qildi.

Shayx Boxarziyni ziyorat qilish uchun uning xonaqosiga tashrif buyurgan Barakaxon: "Men sizga nazr etib bir ot keltirdim, istaymankim, unga sizni o'zimga mindirsam", — dedi. Shayx xonning iltimosini qabul qilib, xonaqohdan chiqdi. Xon ot jilovidan tutib, ostonaga yaqinlashdi va ot minishda shayxga ko'maklasha boshladi. To'satdan ot sarkashlik qilib oldinga tashlandi. Barakaxon ot jilovini qo'yib yubormay, ot bilan barobar yugurdi...

Sayfiddin Boxarziy ustozining karomatgo'yiligiga yana bir marta tahsin o'qidi.

Oradan yana ko'p yillar o'tadi, Shayx Kubroning bu suyuqli shogirdi islom dunyosida hurmat bilan tilga olinadigan Abul Maoliy Said ibn Mutahhir ibn Said ibn Ali as-So'fi al-Boxarziy nomi bilan mashhur bo'ldi va hijriy 659-(1259) yilda Buxoroda son-sanoqsiz shogirdlari davrasida bir kam sakson yoshda olamdan o'tdi. Yana ko'p zamonlar o'tib, buyuk jahongir Amir Temur xaroba bo'lib qolgan Shayx xonaqosini tiklatib, uning mozori ustida gumbaz-maqbara qurib, bu ulug' siymoga bo'lgan izzat-ikromini namoyish qiladi.

Ammo g'ayridin podshohga islomni qabul qildirgan yolg'iz Sayfiddin Boxarziy bo'lmadi, oradan ko'p yillar o'tib Kubraviya tariqatining boshqa bir ulug' peshvosi Sadridin Hamaviy harakati bilan Erondagi hulagular taxtida o'tirgan Mahmud Qozonxon ham islom dinini tan oladi, "Laa ilaha illallohu Muhammadur rosululloh" deya musulmon bo'ladi...

Bu voqealar keyin bo'ladi. Hozir esa Shayx Kubro mo'g'ullar Gurganjga yaqinlashib kelayotgani tufayli javob berilgan shogirdlari bilan xayrlashardi. Ammo yo'lga tushishdan avval shogirdlar Shayx Kubro huzuriga kirib nasihat tiladilar.

— Ey birodarlar, — deya gap boshladi Shayx, taqvoni zodi rohi-ila muflislikni mol-u dunyo, oxiratni safar, bekatlarni esa nafaslar, qabrni manzilgoh, sabrni do'st, iymonni yo'ldosh, ojizlikni tadbir, sokinlikni harakat, xolilikni uy, ochlikni taom, ko'zyoshni sharob, faqirlikni kiyim, umr bilan hisoblashishni uyqu, tizzangizni yostiq, masjidni majlis, hikmatni dars, ibratni nazar, hayotni kuzatuvchi,

tavfiqni o'rtoq, qanoatni muallim, vidolashuvni namoz, xomushlikni ro'za, do'zaxni g'am, jannatni xursandlik, noumidlikni sog'liq, ta'mani kasallik, qabrlarni eslatuvchi, kunlarni voiz, xafalikni shodlik, o'limni eslash va quloq solish, dunyo-yu dunyo egalarini tark qilishni bayram deb bilingiz.

Qayerda bo'lmangiz tahoratni qurol, taqvoni markab, shaytonni dushman, nafsni raqib, dunyoni zindon, havoyi nafsni qamovchilar, iltijoni yaqin do'st, istig'for-u iste'dodni (ya'ni tayyorgarlik ko'rishni) kunduzi, vaqtni hosil, dinni qo'rg'on, shariatni ko'ylak, Ollohning kitobini ham-suhbat, Olloh haqida yaxshi gumonda bo'lishni mol-u davlat, Payg'ambar alayhissalomga salovat aytishni hunar, barcha musulmonlar haqida duo qilishni odat, yaxshi amallar qilishni tinchlik-omonlik, oqibatsizlikni xavf-xatar, e'tiboringizning eng nihoniy g'oyasini ham, orzungizning eng cho'qqisini ham Olloh deb bilingiz.

Esingizdan chiqmasinkim, bu aytganlarim — faqirning na'ti va sifatidir. Bundan boshqasi xom xayol va aldandir. Agar bu ishlarga amal qilsangiz, hur yashagaysiz, ozod jon taslim qilgaysiz...

Shogirdlar Movarounnahr-u Xurosonga qarab tarqaldilar. Endi ular ayriliq oldidan aytilgan so'zlarni dillariga joylab, mohiyatini mana shu nasihat tashkil etgan ustoz ilmini to'rt tarafga yoyishga mas'ul edilar.

Yillar o'tadi, Shayx Najmiddin Kubro nomi bilan bog'liq komillikka intilish yo'li tasavvufdagi eng ulug' silsilalarning biriga aylanadi. Bu tariqat garchi markazlashmagan tarzda rivojlangan bo'lsa-da, yagona maqsad va umumiy ruh ularni o'zaro birlashtirib turardi. Tasavvuf iqlimida o'ziga xos o'rin tutgan Kubraviya tariqati g'oyalari asosida qurilgan sonsiz xonaqohlar, eng avvalo Shayx Kubroning ulug' shogirdlaridan Sayfiddin Boxarziyning Buxoro yaqinidagi Suktari, Sa'diddin Hamaviyning Xurosondagi Bahrobod mavzeyida tiklagan xonaqolari ma'lum va mashhur bo'ldi. Yillar o'tgani sayin, bu yo'ldan o'sib chiqqan yangi-yangi shaxobchalar paydo bo'la boshladilar. Ular o'z aqidalarini nafaqat Shayx Kubro, shuningdek, uning shogirdlari Shayx Majiddin Bag'dodiy, Shayx Sa'diddin Hamaviy nomi bilan bog'lar edilar. Shayx Kubro ta'limotidan kelib chiqqan tariqatlar quyidagilardir:

1. Firdavsiya. 2. Nuriya. 3. Rukniya. 4. Hamadoniya. 5. Ixtishoshiya. 6. Nurbaxshiya.

Suyukli shogirdi Majdiddin Bag'dodiyning falokatli o'limidan ikki yil o'tar-o'tmay Shayx Kubro yuragini yana bir ayriliq titratdi.

O'sha kuni Gurganjda havo ertalabdan qizib, kun issiq bo'lishidan darak bergan, peshinga yetib chor-atrof tandirning ichida qolgan edi. Agar bir kishi yuksaklikda joylashgan Ark ayvonidan to'rt tarafga nazar tashlaganida edi, shahar manzaralari oq harir parda ichida jimirlab turganini ko'rardi. Hatto, dorissaltanatning doim ravshan ko'rinib turadigan tevarak-atroflarini ham oqarib yotgan sahro sarhadlaridan arang ajrata olishi mumkin edi.

Quyosh ufq ortiga cho'kib, ko'zdan g'oyib bo'lganiga qadar harorat pasaymagan bo'lsa-da, kutilmaganda kechasi juda salqin bo'ldi. Xonaqoh etagidagi bahaybat daraxtlarning uchlari — barvaqt sarg'aya boshlagan yaproqlar shabadada erinchoqlik bilan qimirlar, kun bo'yi qizigan hovli yuzidan qaynoq hovur ko'tarilib turganiga qaramay, Shayxning ob-havo o'zgarishini mudom oldindan payqaydigan qari vujudida oqshomdayoq xira, yulduz jimirlashidek ojiz zirqirash zohir bo'ldi. Shayx ajablandi, ammo yarim tunda o'qib turgan kitobidan boshini ko'tararkan, sovuq qotayotganini payqadi. Badani junjikib, salqin birpasda hujrani to'la egallab olgandek bo'ldi. Shayx yana o'qishga berildi. Sham tili salqindan ravshan tortar, har kecha dimiqqan havodan bo'shshib, yoyilib yonadigan tili, bu gal ingichkalashgan, taratayotgan shu'lasini kuchli edi. Shayx o'rnidan turdi, kitobni tokchaga qo'yib, uyquga hozirlandi.

Uyqu oldidan nima uchundir volidasini esladi. Es-larkan, bolalik chog'larida — besh-olti yashar paytlarida bo'lib o'tgan voqea yodiga tushdi. O'shanda onasi uning qo'lga bir kitob tutqazarkan: “Bu kutobdagi salavoti sharifalarni yodlab ol, bolam. Duo ham ibodatdur”, — degan edi kulimsirab. Onasidan sevgan salavoti sharifasini o'qib berishni so'raganida, onasi unga tabassum qilib: “O'zing topib ol!” — degan edi. O'shanda u qo'lidagi kitobni shart ochib, bir salavoti sharifani o'qigan, onasi bo'lsa: “Bu o'sha! O'sha!” — deya hayratlanib, o'kirib yig'lab yubor-gandi.

Hozir olis voqeani eslarkan, Shayx o'sha salavoti sharifani tilga olib, qayta-qayta tilovat qildi.

U o'shanda validasi bergan kitobi sharifni o'qiyotib uxlab qolgan va g'alati tush ko'rgan edi. Tushida tuya o'rkachlariga o'xshash qumtepalari cho'zilib ketgan, bepoyon va sarhadsiz sahro qo'ynida borayotgan karvonni ko'rdi. Keyin karvon boshida borayotgan otliqning birdan otini orqaga qayirib qamchilaganini va karvon o'rtasiga yetganda kunchiqar tomonni ko'rsatib, nimalarnidir baqira boshlaganini ko'rdi. To'satdan osmon qorayib, sharq tomondan terak bo'yi baland chang-u to'zon shiddat bilan yaqinlashib kelayotganini ko'rgan karvon ahli faryod ko'tara boshladilar. Hamma shosha-pisha ot-ulovdan tushar, ammo nima qilishlarini bilmay u yoqdan bu yoqqa chopishardi. Ahmad to'satdan otining jilovini mahkam ushlaganicha yonidagilarga baqirayotgan otasini, uning vahimaga to'lgan ko'zlarini yaqqol ko'rdi. Keyin hamma narsa zulmat ichida yo'qolganday bo'ldi. U otasini izlab oldinga tashlandi, ammo o'sha zahoti yetib kelgan bo'ronning kuchli zarbasidan uchib ketganini sezdi. Bor ovozi bilan otasini chaqirib baqirarkan, birdan nafasi bo'g'ildi-yu, uyg'onib ketdi.

Uyg'ondi-yu, yonida uxlab yotgan validasining bir maromda olayotgan nafasini sezdi, gupillab urayotgan yuragini tinchlatisht uchun onasi qo'yniga suquldi. Atrof qorong'i va vahimali edi, ammo ichidagi vahima kuchliroq, u quloqlarini garang qilib qo'yganday edi.

Tongda uyg'ongach, u tushini eslamadi. Faqat ertasi kuni sahroda ikki kun to'xtovsiz bo'ron bo'lgani, ko'p karvonlar halokatga yo'liqib, ko'pi sahroda adashib qolgani haqida dahshatli mish-mishlar tarqaldi-yu, onasi yuzini tashvish bosdi. Bir necha kun avval otasi Nishopurga jo'nagan karvonga qo'shilib yo'lga otlangandi. Ahmad tutilla-tutilla ko'rgan tushini onasiga gapirib berdi. Validasining rangi quv o'chdi. Anchadan keyin o'g'lini yoniga o'tirg'izib bir duo o'rgatdi. Bu duo avval otasi o'rgatgan, keyin esa maktab va madrasaga qatnaganida domlari o'rgatgan duolarga o'xshamasdi. Bu duo bir qo'shiqday edi.

Hozir olis voqeani eslarkan, Shayx Kubro besh-olti yashar go'dakning oppoq xotirasiga mangu o'rnashib qolgan bu qo'shiqni to'shak boshida o'tirgancha yodga ola boshladi:

“Ismlaring naqadar go'zal, Xudoyim.

Sendan boshqa ibodat qilguvchim yo'q, Xudoyim.

Qorong'i kechani yaratgan, ey Xudoyim, ko'nglimdagi zorimni, rahmat tilab Senga aytaman, Xudoyim. O'zing bu so'zlarni ko'nglimga solding, o'zing eshit, Xudoyim. Arzu dodimni tingla, o'tinchimni qabul ayla, Xudoyim.

Bir karvon adashdi sahrolaringda, Xudoyim. Sahro esa cheksiz, vahshiy, adoqsiz. Adashgan karvonning yo'llari unmas, qo'ng'iroqlari shodon yangramas, Xudoyim.

Bo'ronda adashganga yo'l topib ko'rsat. Kechani kecha demay, kunduzni kunduz demay, o'sha yo'lingdan yursin.

Manzilga yetsin, suvga yetsin, demayman. Aytamanki, rahmatingga yetsin, Xudoyim. Aytamanki, avvalo dahshatga tushgan, qo'rquvdan muzlagan, qorong'ilik qamragan qalblariga nur ber, suvsizlikdan chatnagan tillariga nur ber, bo'ron ovozi kar qilgan quloqlariga nur ber, qorayib turgan orqalariga va oldlariga nur ber, to'zon to'sgan ustlariga va yutaman degan ostlariga nur ber, ey Xudoyo, ularga nur ber!

Bo'ronda yo'qolgan otlar-u tevalarni emas, dillariga imonni baquvvat qilib ber!

Qum ko'r qilgan ko'zlariga quyosh va dunyoni emas, imon ziyosini baxshida et! Imon bo'lmasa, ochiq ko'zlar ham ko'rishdan qolar, quyosh ham, oy-u yulduzlar ham yordam qilolmas – yo'l topib berolmas, Xudoyim!

Suvsiz qolgan meshlarini suv bilan emas, bo'shagan dillarini imon bilan to'ldirginkim, suv deb imondan ayrilmasinlar.

Tolg'in oyoqlarini sobit qil, manzilga yetsinlar, demayman. Aytamanki, tolg'in oyoqlariga quvvat ber, tokim imonda sobit tursinlar, Xudoyim!

Yolg'iz tilaganim shu, Xudoyim.

Bandam duosini qabul qilguvchiman, degansan-ku, Xudoyim!

Sen berguvchisan, biz Sendan so'raguvchimiz, Xudoyim!

Har narsaning boshi Senda, oxiri ham senda-ku, Xudoyim!"

Bechora onaizor! U murg'ak farzandiga – gunohsiz, pokiza go'dakka bu o'tinchni yodlattirib, takror-takror ayt-tirarkan, yo halok bo'lgan, yoki sahroning qay yerida adashib yurgan otaga Ollohning inoyatini tilamoqchi bo'lgani shubhasiz. Shayx Kubro onasi o'rgatgan bu duoni – zorli qo'shiqni pichirlab aytarkan, ko'zyoshlarini ti-

yo'lmasdi. Umrining oxirida sezdi, uning o'zi ham bu dunyoda yo'l yo'qotgan bir yo'lchi ekan — ko'zlagani Olloh dargohi, izlagani Olloh mag'firati, bo'zlagani Olloh zikri edi.

Shayx validasi o'rgatgan duoni mahzun shivirlarkan, nima uchundir to'satdan Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni yodiga tushdi. Aytishlaricha, Xoja Abdulxoliqning valiyli-gi shu daraja yuksak ekanki, namoz paytida Makkatullohga borib o'qib kelar ekan. Hazrati xojani yodiga olarkan, Shayx uning haqiga uzoq duo aytdi.

Biz ham qariyb sakkiz asrlik masofada turib Shayx Kubro bilan barobar Ulug' Xojai Jahon, sirlari muqaddas bo'lsin, haqlariga duo qilamiz. Shayx Kubro bilan barobar bu muborak zotni eslaymiz.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni Turkiston mulkida qaror topib, olamshumul ahamiyat kasb etgan tariqat — Yassaviya asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy kabi Xoja Yusuf Hamadoniyning xalifasi va Xojagon-naqshbandiya tariqatining poydevorini yaratgan mashoyix hisoblanadilar. Xoja Abdulxoliq Buxoroning G'ijduvonida dunyoga kelganlar. O'talari Rum o'lkasidan bo'lib, oti Xoja Abduljalildir va Imom Malik avlodidan bo'ladi. "Alarning ravishi tariqatda hujjatdur", — deb yozadi Xoja haqida Hazrat Alisher Navoiy. Manbalarda yozilishicha, oppoq rangli va go'zal yuzli kishi bo'lganlar, ko'ksi va yelkalari keng edi. Rivoyat qilinadiki, ular hali tug'ilmasdan o'talariga Xizr alayhissalom uchrab, solih bir o'g'il ko'rajagini va uning ismi Abdulxoliq qo'yilishini ma'lum qilgan.

Xoja Abdulxoliq boshlang'ich tarbiyani G'ijduvonda Imom Sadriddindan olgan. Keyin Buxoroga kelib, Xoja Yusuf Hamadoniya shogird bo'ladi. Bir kuni ustozlari huzurida o'tirganda, Xoja Abdulxoliq o'z qismatlarini surishtiradi. Xoja Yusuf Hamadoni o'sha paytda bashorat qilganlar: "Mening asl xalifalarim avval Xoja Abdullo Barqiy, so'ngra Xoja Hasan Andoqiy, undan so'ng Xoja Ahmad Yassaviydir. Xoja Ahmad Yassaviy o'z navbati bilan xalifalik qilgandan so'ng, biroz vaqt o'tgach o'z yurti — Turkistonga ketadi. So'ngra uning o'rniga sen xalifalik qilajaksan". Vaqt o'tib, bu bashorat amalga oshgach, tariqat peshvosi bo'lgan Xoja Abdulxoliq tasavvuf tarixida Xojagon (keyinchalik naqshbandiya) nomini olgan tariqatning asosiy aqidalarini tashkil qilgan sakkiz talabni yarata-di. Bu talablar quyidagilardir:

– “Hush dar dam”, ya’ni tiriklik nafasda. Bu talab nafas olishda, chiqarishda va uning o’rtasida ham g’ofillik qilmasdan hamma vaqt Xudoning zikrida bo’lish ma’nosidadir;

– “Nazar ba qadam”, ya’ni nazar qadamda. Bu talab solik yo’l yurishida o’z qadamidan – ishidan, turmushidan ogoh bo’lish; har bir ishga mas’uliyatli bo’lish ma’nosidadir;

– “Safar dar vatan”, ya’ni solik har dam o’z diliga nazar solishi, agar unda g’ubor izi paydo bo’ladigan bo’lsa, darhol undan o’tishi va yana Haq visoliga o’z hushini bog’lash;

– “Xilvat dar anjuman”, ya’ni xalq ichida o’zni bildirmay, ko’z-ko’z qilmay yashash, qo’l ishda bo’lsa ham, dil yorda (Xudoda) bo’lishi;

– “Yodkard”, ya’ni yodlash – faqat Olohd taolo va uning Rasulini tilda va dilda tutish;

– “Nigohdosht”, ya’ni saqlash – solik har doim o’z hushini bir joyda tutishi kerakki, Xudodan xabarsiz qolmasin;

– “Bozgasht”, ya’ni qaytish – hamma vaqt munojotda bo’lish;

– “Yoddosht”, ya’ni eslash – Xudoning yagonaligini esdan chiqarmaslik.

Keyinchalik Xojai Jahon – Abdulxoliq G’ijduvoniyning bu sakkiz talabiga Xoja Bahouddin Naqshband o’zining uch talabini qo’shadi.

Rivoyat qilishlaricha, Xoja Abdulxoliq G’ijduvoni hazratlari ilk xojalari bo’lmish Imom Sadriddindan dars olarkan, Qur’oni karimdagi ushbu oyati Karimaga yetadilar: “Parvardigoringizni ichingizda yolvorib, qo’rqib, dildan erta-yu kech yod qiling va g’ofil kimsalardan bo’lmang” (A’rof surasi, 205-oyatdan). Abdulxoliq mazkur oyat mazmunini ustozidan so’raydi: “Parvardigorni ichingizda yod qilinig”, degani qanday bo’ldi? Oshkora qilsak odamlar ko’radilar. Mabodo dilda, ya’ni ichimizda tovush chiqarmay zikr etsak, shayton voqif bo’ladi. Illo, shayton tomirlarimizda qondek oqib yuradi. Tovush chiqarsak, malaklar farqiga borur. Tovushsiz zikr etsak, unda bu xufiya zikrning qoidasi va tartibi qanday bo’ladi? Men shuni anglamadim”.

Imom Sadriddin aytdilar: “Men bu yo’llarni bilmay-

man. Sen so'rayotgan narsa ilmi laduniydir, ya'ni Olloh taolo huzuridagi bilimdir. Agar Olloh taolo ilmi laduniyni senga ma'lum qilishni murod etsa, albatta, seni bu ilmdan voqif qilur va o'shanda o'rganarsan".

Vaqt yetib, Xizr alayhissalom Xoja Abdulxoliqqa ro'para bo'ladi va aytadi: "Hovuzga tushib, suvga sho'ng'igin, musaffo suvdan qult qilgin-u dilingda quyidagi kalimai toyibani takrorla: "Laa ilaha illallohu Muhammadur Rosululloh". Xoja Hazrati Xizrning aytganini bajarib, beqiyos saodatga sohib bo'lgan va o'shandan boshlab "Zikri Xufiya", "Zikri dil" nomini olgan bu amalni targ'ibot qilgan. "Dil zikri" maqomi: zikr qilishda ovoz chiqarmaslik.

Xoja Yusuf Hamadoniy o'z as'hobi bilan "Aloniya" zikriga amal qilgan. Bu zikr maqomi: zikr aytishda tovush chiqarish. Biroq Xoja Hamadoniy o'z shogirdiga "Xufiya" usuli bilan zikr aytishga ijozat bergan. Vaqt o'tib o'zi ham "Zikri dil"ga o'tadi.

"Zikri dil"dan ta'lim bergan Xizr (a.s.) Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyni o'z avlodiga qabul qildi, so'ng uni ma'no olamida shu qadar darajador etdiki, Buxoroda azonni eshitgani vaqt namozni Ka'bada jamoat bilan qilaridi. "Bu qandoq hosil bo'lardi?" — degan savolga madinalik Xoja Yusuf hazratlari shunday javob qilgan ekanlar: "Inson ruhi elektrdan ham sur'atliroqdir. Elektr toki bir soniyada kurrai Arshni uch daf'a aylansa, inson ruhi o'ttiz uch daf'a aylanadi".

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyning murid-u muxlislari faqat Movarounnahrda emas, balki Shom (Suriya), Iroq viloyatlarida ham ko'p ekan va u Shomda murshidlik masnadida ham bo'lgan.

Hazrat Mir Alisher Navoiy naql qiladilar: "Ashura ayyomida jamoati kasir alar xizmatida o'lturub erdilar va alar ma'rifatda so'z aytadur erdilar. Nogoh bir yigit kirdi. Zohidlar suratida, egnida xirqa va kiftida sajjoda va bir go'shada o'lturdi. Hazrati Xoja anga nazar qildilar. Ul yigit dediki: "Hazrati Risolat aytqon hadisning siri nedur?" Alar dedilarki: "Hadisning sirri budurki, xirqang ostidagi zunnoringni kesib, imon kelturgaysen". Ul yigit filhol zunnorini kesdi va imon kelturdi va Hazrati Xoja as'hobga boqib dedilarki: "Ey yoronlar, kelingki, andoqki zohir zunnorni kesib bu navahd yigit imon kelturdi, biz ham botun zunnorinki iborati ujbdundur qat' qilib, imon

kelturali, to andoqki, ul omurzida bo'ldi, biz dog'i omurzida bo'lali". Ajab holati as'hobg'a zohir bo'ldi. Xojaning ayog'iga tusharlar erdi va tavbalarin toza qilurlar erdi".

... Shayx Kubro yarim tunda volidasi o'rgatgan g'aroyib duo bahona Xoja Abdulxoliqni eslab, uning haqiga duo bag'ishlab bo'lgach to'shakka cho'zilib, horg'in jussasini ko'rpa bilan o'rarkan, baribir tezda ko'zi yumilmadi. Qandaydir ismsiz dard, mitti yulduz jimirlashidek sokin og'riq vaqt o'tgan sayin kuchayib ko'ksini qisib kelar, Shayx bu holat sababini bilmas, shu sababdan to'shakda goh u yon, goh bu yonga ag'darilib, besaranjomlanardi.

O'sha kecha oy to'lg'in edi. To'lin oyning tillarang shu'lasini dorissaltanatning uyqu va sukunat chulg'agan kulba-yu saroylarini, yerga to'kilib qurigan mevalar isini mast qilgan chorbog'larni, shahar tevaragidagi do'ng-tepalarni, o'r-jarlarni yoritib turardi. Salqin tufayli tiniqlashgan havoni ming bir turli o't-o'lanlarning omixta hidi tutib ketgan, allaqanday kuchli mung azobidan uxloqmay qiynalayotgan Shayx esa qaydadir — olis-olislarda tobora kuchsizlanib borayotgan yurakning betoqat zarbalarini eshitayotgandek bu zaif tepinishlarda o'z armonlariga egiz hislar borligini sezayotgandek, nafasini ichiga yutib to'lin oyga tikilib yotardi. Oyning sovuq shu'lasini uning ko'ksidagi mungni bir lahza sovutgandek bo'ldi-yu, Shayxning ko'zi yumildi.

Keyin esa tush ko'rdi.

...tushida yam-yashil ajriqzorda o'tlab yurgan oppoq otni ko'rdi. O't-o'lanni "kar-kart" uzib, xotirjam kavshayotgan ot to'satdan hurkib ketdi. Ot yalanglikni bir necha bor to'xtamay aylandi, so'ng birdan to'xtadi. Shayx otning ko'zlaridan oqayotgan yoshlarda to'lin oy nurlari jimirlab tovlanayotganini yaqqol ko'rdi. Ot nimadandir qo'rqib, kishnab yubordi va boshini egib olgancha, oldinga tashlandi. Yalanglik chetida, shovillab oqayotgan daryoga yaqinlashgach, bir hurkib to'xtadi. Ammo keyin yana oldinga — suv qo'yniga tashlandi. Daryoning o'rtasiga yetar-yetmay ko'zdan yo'qoldi. Dam o'tmasdan narigi qirg'oqda oppoq shu'la ko'rindi, u tobora lovillab osmonga ko'tarilardi.

Shayx seskanib uyg'onib ketdi.

Qayg'u-alam ichra kechgan bir damlik bedorlikdan so'ng yana ko'zlariga uyqu indi-yu, boshqa tushni umrining so'nggi daqiqalarigacha unutmagan, unutilmagan tushni ko'rdi.

...tushida hamma yoqni zulmat ichida ko'rdi. U yoqqa borishni bilmay turganida, g'aroyib hodisa yuz berdi: go'zal va benihoya yorug' yulduz birdan osmondan uzilib yerga uchdi. Uning fazo bo'ylab boshqa sonsiz yulduzlar orasidan uchib tushayotganini hayratlanib kuzatarkan, butun vujudini chidab bo'lmas qayg'u chulg'aganini sezdi. U yulduz qulagan tomonga tikilarkan, olisda yonib turgan chiroqni ko'rdi. O'sha yoqqa qarab boraverdi. Uzoq yurdi. Yurgan sari chiroq fatilasi kuchayib yonayotganini, undan taralgan ziyo yuzini isita boshlayotganini sezardi.

U ko'zlagan yeriga yetib borganida, ulkan gumbaz bilan bezangan bir binoni ko'rdi. U chiroq deb o'ylagani deraza ekan. Deraza ichkarida qaynab-toshgan nur to'zonini zulmat qo'yniga sachratib turardi. U bino ostonasiga yetishi bilan qulog'i ostida bir sado yangradi: "Manzilga yetding, eshik halqasini qimirlat!" Qo'lini halqaga tegizib, uni qimirlatgan edi, shu zahoti "to'p" etib yerga bir kalit tushdi. U eshikni ochib, ichkariga kirgan edi ham, to'satdan to'rt burchakdan to'rt arslon bo'kirgancha hamla qilishga chog'lanib turganini ko'rdi. Xuddi o'sha payt qulog'i ostida yana ovoz yangradi: "Yengingni yoyib yubor!" U yengini yoygan edi, arslonlar tinchib, yerga uzala tushib yotdilar.

Dahlizdan o'tib, katta xona ostonasiga yetganda, havoda to'rtta shamshir paydo bo'lib, uning yo'lini to'sdi. "Ayt!" degan sado keldi. U kalimai shahodatni aytgan edi, qilichlar ko'zdan g'oyib bo'ldilar. So'ng ichkariga kirib, "Bu yog'i nima bo'larkan?" deb lol-hayron bo'lib turarkan, har tarafdan to'rt nafar qurollangan habash navkarlar yugurib chiqib, unga tashlandilar. Yana ovoz keldi: "Ey Shayx, ularga ismingni ayt!" Ismini tilga olishi bilan o'sha zahotiyog' navkarlar hushdan ketdilar. Birozdan so'ng o'zlariga kelishib, benihoya izzat-ikrom bilan xona to'riga boshladilar. O'sha lahza qibla devori yorilgandek bo'lib, qarshisida ulug' taxt paydo bo'ldi va u yashil parda bilan to'silgan edi. Shunga qaramay parda ortidan taralayotgan nurdan xona ravshan edi. U parda tomonga qarab "Inna fi zalika li ibrata lauli al absor" oyati karimasini o'qidi.

U oyatni o'qir ekan, taxt oldidagi parda ko'tarila boshladi. Dam o'tmay taxtda o'tirgan ko'kragi va yelkalari keng, oppoq soqolli, katta boshli va go'zal yuzli nuroniy

kishiga ko'zi tushdi. Salom bergan edi, nuroniy kishi o'rnidan turib unga ta'zim qildi. To'satdan shayx qarshisida turgan kishi Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni ekanini bilib qoldi.

— E, Shayxi Valitarosh, — deb so'z boshladi xoja. — Siz bizga ta'zim qilmangizkim, siz o'zingiz ta'zimga munosibsiz! Biz sizni huzurimizga ta'zim uchun emas, diydoringizni ko'rmoqqa, suhbatingizga yetishmoqqa chorlagan edik. Eng avvalo, biz bu yolg'on dunyoni tark etib, chin dunyoga — asl vatanga qaytganimizdan ogohlantirmoqchimiz. “Biz bu iqlimda uch kishi edik, endi yolg'iz qoldingiz!” — deb aytmoqchimiz.

Ammo bilingkin, biz sizga muntazirmiz va sizning qismatingizga havas qilurmizki, Olloh yo'lida shahid bo'lmoq oriflarga ham kamdan kam nasib bo'ladigan ne'matdir. Siz shahidlar shohi bo'larsiz!..

Ular quchoqlashib ko'rishdilar.

— Biz Ollohning ming bir jilvasini ko'rdik, ammo Uning jilvasini sanog'i yo'q, — dedi xoja.

— Biz xilvatni Olloh dargohining eshigi deb bildik, — dedi u.

— Biz xilvatni anjumanda tutdik, Olloh zikridan o'zga kalimalarni aytishdan to'la ozod bo'ldik! — dedi xoja.

— Biz Ollohni boshqa-boshqa yo'llarda izladik, ammo bir manzilni ko'zladik, — dedi u.

— So'zingiz haq! — dedi xoja. — Biz uchun oxirat yo'lining mehvari Ollohning muhabbatidir!

— Olloh rahmatiga yetganingiz muborak! — dedi u.

— Biz sizni tashlab keldik, ammo Olloh sizni yolg'iz qoldirmaydi! — dedi xoja.

— Olloh qalbimizdadir! — dedi u.

Ular yana quchoqlashdilar. Xoja Abdulxoliq ko'zlaridan oqqan yoshlar uning yuzini kuydirgandek bo'ldi-yu, uyg'onib ketdi.

Ko'zlari jiqqa yoshga to'la edi. Shu uyg'onganicha tongga qadar qaytib ko'zini yumolmadi. Tongga qadar olis Buxoro tomonlardan yig'i ovozi kelayotgani eshilib turgandek bo'ldi. Kecha oydin, atrof tip-tinch — ammo Shayxning nazarida osmondan oy nurlari emas, Qur'on oyatlari oqayotganday tuyuldi. Keksa Shayx unsiz yig'lay boshladi — uning achchiq ko'z yoshlari ham olis Buxoro yig'isiga, ham Qur'on oyatlariga qo'shilib oqa boshladi. Qayg'udan kar bo'lib qolgan Shayx bu yig'idan, bu oyat-

lardan boshqa hech narsani eshitmasdi, uning uchun dunyo oxir bo'lganday edi. U bu dunyoda yolg'iz qolayotganidan, hademay kufforlar ilkida shahid bo'lishini o'ylab qayg'urganidan emas, balki tushida ko'rgan chiroq shuurini sog'inib, qo'msab yig'lar edi.

— Mana, dunyo ham oxir bo'ldi, — dedi shivirlab o'z-o'ziga Shayx Kubro.

Ha, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniylar va Shayx Najmiddin Kubro Oллоh taolo nishonlarini, Haq jamoli jilvalarini boshqa-boshqa yo'llar orqali izladilar, turli vositalar bilan Tangri visoliga muyassar bo'lmoqni istadilar. Ammo maqsadda yagona, botinan maslakdosh va ma'rifatda teng edilar.

Zamonlar o'tib Xoja Abdulxoliq haqida shunday yoziladi: “Hazrati Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniylar tarbiyati hazrat Abu Yoqub Yusuf al-Hamadoniylardan, alarniki esa imom Muhammad G'azzoliylarning shayxi bo'lgan Abu Ali Formadiylardan va alarniki esa Shayx Abulqosim Gurgoniylardan hosil bo'lgan”.

Xuddi o'sha kitobda Shayx Kubroning ham ta'rifi bor: “Shayx Najmiddin Kubro Shayx Ammor Yosir murididirlar va ular Shayx Abu Najim Suhravardiy murididirlar, alar Shayx Ahmad G'azzoliylarning murididirlar, alar Shayx Abu Bakr Nassoj murididirlar, alar Shayx Abulqosim Gurgoniylarning murididirlar, bu shayx Xojagon (Naqshbandiya) silsilati zahabiga qo'shilmish halqasidir”.

* * *

Jo'ji Gurganj qal'asiga elchilarini kiritganda, ularning safida bo'lgan imom Mujahtiddin mo'g'ullarga nima deb javob berishni bilmagan Xumortegindan izn so'rab Shayx Kubro xonaqosiga keldi. Imomga yo'lboshlovchi qilib berilgan navkarlar otlarini Qobilon darvozasi tomonga boshladilar. Chamasi chorak soatcha yurar-yurmas Shayx manzilgohiga yetdilar. Imom otdan tushib, vazmin qadamlar bilan xonaqohga yaqinlashdi.

Xonaqoh oldidagi maydonchada hech kim ko'rinmasdi. Yolg'iz maydon o'rtasida yuksalib turgan ulkan qari gujum bahor quyoshi yog'dusiga o'zini tovlab, seryaproq shoxlari bilan niliy osmonni zo'rg'a ko'tarib turgan pahlavondek chayqalib turardi. Birdan imomning dimog'iga mushki anbar hidi urilganday bo'ldi. Xonaqoh tomonga yurib borarkan, qarshisiga dumini likillatib kelayotgan itni

ko'rdi: Shayx Kubroning iti shu bo'lsa kerak. Bu jonivor haqida eshitgan naqlni esladi: emishkim, bir kun hazrati Shayx majlisida o'tirgan Sa'diddin Hamaviy xayolida "Bu davrada o'z so'zini itga ham o'tkaza oladigan sohibi amr topilarmikan?" — deb o'ylabdi. Shayx Kubro karomat nuri ila shogirdi xayolidan ogoh bo'lib, o'rinlaridan turib xonaqoh eshigi oldiga borib turibdilar. Dam o'tmay bir it eshikka yaqinlashib, dumini likillata boshlabdi...

O'sha it shu bo'lsa ajabmas...

Imom Mujahtiddin ostonaga yaqinlashib, Shayx nomini tilga olib ovoz berdi. "Kir!" — degan tovush eshitildi ichkaridan. Imom ostonadan hatladi-yu, taqqa to'xtadi. Qandaydir g'ayritabiiy kuch uni to'xtatgan edi. Vujudida og'irlik sezdi, ikki yelkasidan nimadir yerga bosa boshladi. Imom qo'rqib ketganini yashirmadi: darrov yerga cho'kkaladi va asta egilib ta'zimga bosh egdi.

Ko'zi qorong'ilikka o'rgangan imom ohista bosh ko'tarib, xonaqoh to'rida boshiga namatli taqya kiygan, qovjiroq bir cholni ko'rdi. Chol unga tikilib turardi. Ular lom-mim demay, bir-birlariga uzoq tikilib turdilar.

— Keldingmi, imomzoda? — dedi birozdan keyin Shayx.

— Men sizni qutqarishga keldim, hazratim.

— Yo'q, yo'q, imomzoda, unday demagil, sen o'zingni qutqargali kelding. Sen meni qutqarolmaysan, qutgarguvchi egamdir. Ikkimiz ham rahmni egamdan tilaylik. Tokim hazrati xudovandi jahon pushtipanoh bo'lsin. Inshoolloh, uning irodasi birla hayotimiz, o'lamiz va yana qayta tirilamiz. Sen o'limdan qo'rqib, kuffor ilkida shahid bo'layotgan qavming azoblaridan ko'z yummoqchisan. Ammo shuni anglagilkim, qo'rquv iymonsiz bandalarning qismatidir. Bu dunyoda yolg'iz Ollohdangina qo'rqish kerakligini bilmagan kuffordan farqing bormu?.. Yodingda bo'lsin: al qasosul minal haq! Hech bir iymonsizlik intiqosiz qolmaydur. Bandasining qo'lidan kelmasa, ro'zi mahshar bordur... Evoh... Evohkim, sening bu azoblaringga chidab bo'lmayapti, imomzoda...

— Siz bu azoblarni qaydin bilursiz, hazratim?

— Sen xonaqohga kirganing zamon vujudim azobga to'ldi, bu sening azoblaring, imomzoda... Bu azoblar iymonning emas, qo'rquvning azoblaridur. Qo'rquv azoblari esa dilni o'ldiradur, — Shayx "evoh-evoh" degandek bir muddat boshini chayqadi va davom etdi:

– Imom Molik ibni Dinor bir kuni Shayx Hasan Basriydan: “Bu dunyodagi azob nimadur?” – deb so‘rabdurlar. Shayx aytibdurkim: “Dilning o‘limidur!” Imom Molik Dinor yana so‘rabdurlar: “Dilning o‘limi nimadur?” Shunda Shayx Hasan Basriy aytibdurlar: “Bu dunyoga muhabbat qo‘ymoqdur!”

Shayx Kubro bir lahza to‘xtab, o‘yga botdi, so‘ng yana o‘z mulohazasini to‘xtagan yeridan davom etdi:

– Hazrati Hasan Basriy yana “Vujudimda bir ulug‘ qo‘rquv bordur, men har soniya jallod oldida turgandek yashayman”, deya naql aytmişlar. Ammo uning muborak yuragida ulug‘ og‘riq ham zohir edi. Shul boisdan aning ko‘ksidagi qo‘rquv Ollohdan qo‘rqish, og‘riq ersa Olloh ishq edi... Sening qo‘rquving esa boshqadir, sening og‘rig‘ing qo‘rquv azobidir.

Yodingda bo‘lsin, bo‘tam, yolg‘iz Olloh ishq, yolg‘iz Olloh dardi seni bu azoblardan qutqarg‘ay... Bunday azobdan qutulay desang, ishq dardini chekmog‘ing lozim.

Shayx Kubro yana jim qoldi. So‘ng mahzun shivirladi:

*Ishq dardi g‘arib tanimda jondur,
Kim dard cheksa, o‘shal insondur.
Oshiqlikda do‘zax misli otashgoh,
Boshqa kaslar uchun u zimistondur...*

Imom Muftahiddin o‘kirib yig‘lab yubordi. Yig‘i aralash: “Osiy bandangni o‘zing kechirgaysen, Parvardigor!” – deya qayta-qayta pichirladi, qayta-qayta o‘tindi.

Ey Roziqi olam, uning boshiga ne ko‘ylarni solding? Chingizxonga yukunganida uning umidi shu edimi? Chingizning va uning sanamga sig‘ingan askarlarining do‘zax zulmati cho‘kkan pajmurda dillariga islomiyat nafasini, islomiyat nurini solaman deb o‘ylamagan edimi? Bu kuffor galasi Movarounnahr mo‘minlarini pichan o‘ramidek yerga yotqizarkan, qo‘ydek bo‘g‘izlarkan, ularning bu qilmishlarini yoqlab Olloh kitobini tilovat qilishni hunar qilgan betayin va murdor kimsalar qatorida turaman, degan umidda edimi? Yo‘q! Bunday umid qilmagan edi!

Ammo... ammo Chingizga xizmat qilaman, butun Movarounnahr ahlining imomi a‘zami bo‘laman, deb o‘ylamaganmidi?! Barcha zoti shariflar, barcha arkoni davlat-u arkoni harb, a‘yon-u akobirlar fatvomni kutib qoshimda qo‘l qovushtirib turadi, mening davlatim, mening obro‘yim saltanatda eng shoyon, eng muhtasham bo‘ladi degan

ishonchda emasmidi? Shu umidda Chingizxon va uning farzandlarining barcha buyruqlarini farmoni humoyun, mo'minlarga intizom deb bilgan, eng qabih, eng razil ishlar qilinganda — qari kampirlardan tortib yosh-yosh qizlargacha qip-yalang'och qilib badnom qilinganda ham u sukut saqlamadimi?! Shunchalik tubanlikni ko'rgan dil o'lmasdan, nima o'lsin?!

Imom Mujtahiddinning yuragini unga shu paytgacha yot bo'lgan qandaydir chuqur va bepoyon g'amginlik chulg'ab oldi. Nechun buxorolik, samarqandlik islom rahnamolari kabi ish tutmadi, nechun suvini ichgan, nonini yegan tuproqqa nisbatan kufroni ne'matlik qildi?! Iloho... Iloho...

Imom boshini ko'tarib Shayx Kubroga tikildi. Shayx hanuz yerga qarab o'tirar, qordek oq soqoli ko'kragini qoplagan, lablari allanimalarni pichirlar edi. "Ha, ha, u bu pokdomon Shayxni majusiylar ilkida shahid bo'lishdan qutqarsa, gunohidan o'tishni Ollohdan qayta-qayta o'tinsa, balki..." U nima deb gap boshlashni bilmay taraddudlandi.

Ammo oradagi sukutni Shayx buzdi:

— Men senga yordam berolmayman, imomzoda. Mashoyixlar aytiburlar: "Ehtiyojigingizni bir kishiga arz etib, yordam so'raganingizda, u kishi qabul qilib yordam bersa, minnatdor bo'ling. Agar u kishi yordam berolmasligini aytib, uzr etsa, uzrini qabul qiling". Uzrimni qabul qil, imomzoda...

Shayx Kubro ko'zini yumgancha, sekin uf tortdi, peshonasidagi ajinlar quyuqlashib, so'lg'in chehrasida bo'lakcha ma'yuslik aks etdi.

— Men sizni dorissaltanatdan olib chiqaman, — dedi Imom Mujtahiddin. So'ng shayxning javob bermoqqa shaylanganini ko'rib, "tinglang-tinglang" degandek o'tinch bilan termulib qo'lini ko'ksiga bosib, boshini egdi. — Xoqoni a'zam Chingizxon "Shayx oyoq ostida qolmasinlar, o'g'lon va ushoqlari birlan qal'adan chiqib ketsunlar", deb buyurmishlar. Kamina bu ishni ado etmasdan...

— Yo'q! — Shayx Kubro sekin bosh chayqadi. So'ng qat'iyat bilan takrorladi: — Yo'q! Men yolg'iz oilam bilan chiqib ketolmayman...

— Billoh, o'zingiz bilan o'n kishi olib chiqing, hazratim.

— Yo'q-yo'q, imomzoda, mening odamlarim o'ndan ziyodadur.

– Mayli, Shayxim, yuz kishini olib chiqing...
– Tushunsang-chi, imomzoda, ular yuzdan ham ziyo-
dadur.

– Unda ming kishini olib chiqing, men alarning
burniyam qonamasligiga kafilman, hazratim.

Shayx Kubro yalt etib qaradi, go'yo nimanidir eslamog-
chi bo'lgandek, siyrak qoshlarini chimirib bir zum imomga
tikilib turdi. Imomning egnidagi shohona kiyim, ko'zla-
ridagi iltijo undan avf tilab kelgan Muhammad
Xorazmshohni eslatdi. Nega qo'rquvga banda bo'lganlar-
ning ko'zi, so'zi bir xil, nega ular bandasiga iltijodan
boshqa najot istamaydilar? Nahot ular eng noyob ne'mat
fidoyilik, eng og'ir og'riq esa munofiqlik ekanini bil-
maslar?!

– Kechirgaysan, imomzoda, – dedi Shayx. – Yax-
shilikda men bu xalqning taomi birlan oshno va do'st-u yor
edim. Endi yomon kunda nechun tashlay, kufroni ne'mat-
lik qilaymi? Yo'q, yo'q, men bora bilmasman...

Eng so'nggi umididan ayrilajagini o'ylab larzaga tush-
gan Imom Muftahiddin lablarini tishlab, ingrab yubordi.

“Yo Parvardigori olam! Nechun yo'limni ochmaysan?
Agar mening tavallomni rad etsang, rad et, illo, sening
hukming qaytarilmasdir! Ammo nechun ruhoniyyating
vujudiga aylangan Shayxga rahm etmaysan?”

Imomning ko'ziga yana yosh keldi. Birdan u bu qatra
tomchilar uning so'nggi ko'z yoshlari bo'lib tuyuldi, illo u
bundan keyin yig'layolmasligini angladi – o'lgan qalb
yig'lolmaydi. Illo ko'z yoshlari – tirik va dengizdek
ko'pirguvchi yurakdan sachragan tiriklik suvlaridir.

Imom Muftahiddin o'zini o'nglab, yana Shayxga yali-
nib-yolvordir, shaharda qolsa, albatta, nobud bo'lajagini
aytdi. Ammo Shayx ko'nmedi:

– Men o'z yurtimni, o'z xalqimni kulfatda tashlab
ketolmayman. Men umr bo'yi ahli kufr va zalolat bo'lmish
zolimlar dargohidan, ularning nopok majlislaridan
qochdim. Men umr mohiyatini sa'yi-harakatda ko'rdim,
dunyo qulligidan ozod bo'lmoqqa intildim. Bildimki, eng
noyob ne'mat qahramonlik, Olloh yo'lida qilingan fidoyi
jasorat ekan. O'z qavmi, o'z kulbasi, o'z farzandini kuffor-
lardan himoya qilish esa ulug' saodatdur.

Men o'z o'limimni bo'ynimga olganman, imomzoda.
Sen o'zingni o'yla, xoliq egamdan rahm tila! Mashoyixlar,

ko'p so'z aytmoq ko'ngilni qattiq qilur deganlar. Ko'p gap qilma, mani tinch qo'y. Bu kulfatlarning barchasi egam-dandir...

Shayx Kubro shunday deb ko'zini yumdi va kuni kecha qoralagan satrlarini o'qiy boshladi:

*Ey Roziqi moru mo'ru zog'u bulbul,
Halok bo'ldi, kim senga bo'lgan bo'lsa qul.
Itga ham bahona berg'uvchi zot Sensan,
Sendandir, ne qilsa ul tatoru mo'g'ul!*

Imom Mujtahiddin vujudidagi og'riq azoblari umrining oxirigacha ado bo'lmasligini angladi. Oyoqqa qalqishdan oldin u shayxga uch marta ta'zim qilib egildi. So'ng o'rnidan turib, eshikka tisarilarkan, ko'zini Shayxdan uzmad: uni abadiyan xotirasiga muhrlamoq bo'ldi.

Imom tashqariga chiqishi bilan ostona ostida yotgan itga ko'zi tushdi. Nahotki, u mana shu itday ham emas! Egasiga sadoqatli jonivor ostonada yotib xonaqoh tinchini qo'riqlayapti... U ham shu itdek o'z yurti ostonasini... agar bunga kuchi yetmasa, hech bo'lmasa, yuragi ostonasini qo'riqlasa bo'lmasmidi!.. Voh! Ming vohkim, u mana shu itdek ham bo'lolmadi... Imom birdan Shayx itining o'rnida bo'lgisi, oyoqlariga tumshug'ini qo'yib tabarruk ostonani qo'riqlagisi keldi...

O'z-o'zidan xotirasiga Qur'oni karimdagi As'hobi Qahf haqidagi oyatlardan biri quyilib keldi: "Ularning itlari esa oldi oyoqlarini ostonaga yozib yotur..."

Imom Mujtahiddin Qozixon alam bilan shivirladi:

– Bu it vafodorlar toifasidandur. Men esa bundoq emasman... Vafo va sadoqatda o'zimni unga teng deb aytolmayman...

Imom xonaqohdan chiqayotib, Shayx huzurida bor-yo'g'i bir soatcha o'tirgan bo'lsam kerak, deb taxmin qilgan edi. Tashqariga chiqsa, tun cho'kibdi. U hayratga tushdi. Nahotki, kun bilan tun orasi shuncha qisqa bo'lsa? Balki Shayx Valitarosh huzurida vaqt boshqa hisobda o'lchanar, balki asr yilga, yil oyga, kun soatga, soat esa lahzaga tengdur?!

Muzokara boshlangani bois o'rtadagi jang-u jadal to'xtagan, shahar sukunat og'ushida edi. Mahzun imom bo'g'ziga tiqilib kelayotgan kuchli alamni amallab yutdi va butun tolg'in vujudi bilan sukunatga quloq berdi. Kuchsiz

shamol esib, har zamon allaqayoqdandir, qirg'oqqa urilgan to'liqin sasiga o'xshash bir sas qo'par, go'yo shu atrofda dengiz bor, deb o'ylardi kishi. Ammo bu sas shahar tevaragida o'tirib, sonsiz gulxanlar atrofida o'tirgancha shovqin solib gaplashayotgan dushman lashkarlarining ovozi edi. Kuchsiz shamol olib kelayotgan bu sas imomni dahshatga soldi. U bilardiki, ertaga bu sanog'i noma'lum pakana maxluqlar galasi bo'ron yanglig' yotog'idan boshini ko'taradi, butun zalvori bilan shahar devorlariga kelib uriladi, tishlari-yu changallari bilan chuqur darzlar ochadi, qal'a devorlarini gir aylanib, shovqin sola-sola bu balokash dunyoni jangga chorlaydi. Kuchsiz shamol olib kelayotgan bu sasda qonli qilichlar jarangi, vizillab uchgan o'qning sovuq tahdidi, xirillab jon berayotgan otning dahshati yashirin edi.

Imom Mujtahiddin osmonga boqdi. So'ngsiz va zulmatli falakda yulduzlar g'ujg'on o'ynardi. Bu g'ujum yulduzlar ichida har bir odamning o'z yulduzi bor. Erta-indin bu yulduzlarning qancha-qanchasi o'chg'usidir. Nahotki Shayxi Valitaroshning yulduzi ham abadiyan o'chsa? Imom Shayx yulduzini topmoqchi bo'lgandek, bir lahza osmonga tikilib turdi, so'ng o'zini kuzatib kelgan navkarlarning besaranjomligini ko'rib, istar-istamas otiga mindi.

Shaharga O'qtoy elchilarining kirishi necha oydan beri oromni unutgan qamaldagilarga biroz nafas rostlash uchun imkon bergan edi. Dorissaltanat sukunatga cho'mgan, hammayoq zim-ziyoy, feruza rangli yuksak gumbazlar sovuq va mudhish qorayib turardi. Faqat shahar darvozalari oldida va devorlar ustida yoqilgan gulxanlar lovillab, har joy-har joyda bir bo'lak doirani yoritib turar, ammo ularning shu'lasini dillarga silitib kirolmas, hasratli va tahlikali ko'ngillarni yoritolmasdi.

Imom Mujtahiddin nogoh dunyoning to'rt iqlimida o'zining ulug'vorligi, ilm-u madaniyat o'chog'i bo'lganligi bilan mashhur bo'lgan bu qutlug' shahar erta-indin g'orat bo'lajagini o'ylarkan, birdan mana shu iqlim qutbi bo'l-mish Shayx bilan abadul-abad vidolashgani esiga tushib beixtiyor otini to'xtatdi. To'xtatdi-yu dilidagi alamli hislardan ko'zlari qisilib, orqasiga — xonaqoh tomonga qaradi. Ammo xonaqoh tun zulmatiga cho'kkan, faqat eshikdan tashqariga nur sachrab turar — u zulmat qo'ynidagi olis bir yulduz kabi edi. Ertaga bu eshikdan nur oqmaydi, ertaga bu yulduz porlamaydi...

Imom Mujtahiddin ko'ngliga yopirilib kelgan mudhish va uni xuddi tug'ilganidan buyon qiynab kelayotgan bu qadimiy og'riq azobidan ko'z oldi qorong'ilasharkan, qulog'i ostida ovoz yangradi:

– Sening bu azoblaringga chidab bo'lmayapti, imomzoda!.. Dard bir kelsa ketmaydigan bo'lib keladi, imomzoda!

Imom Mujtahiddin yuragiga og'riqning ignalari sanchilayotganidan bir daqiqa tishlarini bosib turdi, keyin zo'r iroda bilan hislarini jilovladi, otini sekin qamchiladi.

Silliq tosh yotqizilgan jimjit ko'cha ot tuyoqlaridan qarsillab ketdi. Shayx xonaqosiga olib boradigan ko'chadan chiqib, timli, qorong'i rastalardan o'tilgach, olisdan Xorazmshoh Takash maqbarasining uchli gumbazi osmon yorug'ida qorayib ko'rindi. Undan sal narida esa Takashning otasi Xorazmshoh El Arslon maqbarasining ko'lkasi... Xorazm saltanatining ikki buyuk hukmdori... Ular bu qudratli saltanatni tiklash uchun ne-ne maydonlarni janggohga, qanchadan qancha odamni askarlarga aylantirganlar. Ular mana shu azamatli davlat toj-taxti havasida o'z og'alarini o'ldirganlar, ko'zlariga mil torttirganlar... Bu mudhish jinoyatlar ham mana shu saltanat qudrati uchun qilingan. Evoh, ular poydevorini tiklagan serviqor saltanat bugun-erta majusiy dushman poyida xor-u zor bo'lajagidan ogohmilar?! Ular bu xavf-xatarni sezayotganmikanlar?! Imom Mujtahiddin shularni o'ylarkan, birdan go'yo bu ikki badjahl hukmdor xuddi o'z qabrlaridan ros turib, uning yoqasidan oladigandek, so'ng jazosiga uni o'zlari bilan yer qa'riga olib ketadigandek, qo'rqib ketdi va otiga qattiq qamchi urdi. Biroz o'tgach: "Koshki bu jazo tezroq kelsa..." – deya alamli pichirladi...

U Gurganj darvozasidan chiqib, mo'g'ullar qarorgohi joylashgan tepaga chiqquncha orqasiga qaray-qaray bordi. Tepaga chiqqach, oyoqlarini uzangiga tirab, so'nggi marta orqasiga qaradi. So'nggi marta Shayx Kubro xonaqosi eshigidan quyulib, tun ko'ksiga sachrayotgan nurni – zulmat qo'ynidagi olis yulduzni ko'rmoqchi bo'ldi. Yo Rabbano, u shuncha olisda turib, o'sha nurni, o'sha yulduzni ko'rdi. O'sha nur, o'sha yulduz olis-olislarda jimirlab turardi. U xuddi uni qiynagan og'riq kabi jimirlab turardi. Og'riq kabi jimirlardi bir yulduz...

Imom Mujtahiddin osmonga tikilib, o'z yulduzini qidi-

ra boshladi. Yaqinda Jo'ji qo'shinidagi keksa munajjim ko'magida uni tanib olgan edi. Ammo imom yulduzni qancha qidirmasin topolmadi. Yulduzi yo'q edi. Shunda yana qulog'i ostida o'sha tanish ovozni eshitdi:

— Imomzoda, shuni bilginkim, bu dunyo bir gum-bazdirkim, sen uning ostida ne so'zni aytsang, ul ham o'sha so'zni takrorlagay, sen qanday ishni lozim ko'rsang, ul ham senga o'sha narsani munosib ko'radi...

Imom Mujtahiddin qiblaga yuzlanib, o'tinch bilan yalindi:

— Xudovandi olam, agar uning jonini olar bo'lsang, avval menikini ol!

* * *

Shayx Kubro qamal davomida ham so'nggi oylarda ort-tirgan shogirdlariga saboq berishni to'xtatmadi. Har gal shogirdlari to'planarkan, u bu so'nggi majlis bo'lishi mumkinligini o'ylar, ammo ichidagi notinchlikni zohir etmas, davra qurib o'tirgan yigitlarga tariqat mohiyatini anglatishga berilardi. Bu galgi majlis o'tgan saboqlarni takrorlash, xotiraga bitilgan o'g'itlarni qayta eslashga bag'ishlandi. Shu sababdan bo'lsa kerak, suhbat mavzuyi tez-tez o'zgarib turdi.

Majlis o'rtasida Shayx muridlarini yolg'iz qoldirib tashqariga chiqdi. Gujum ostidagi supada o'tirib, xayolga botdi. U hech qachon majlisni bevaqt tark etgan emas, bu gal nima uchun shunday qilganidan o'zi ham hayron edi. Qushlar tovushi eshitilmaydigan, tun hukmi to'la qaror topgan bir payt. Shahar uzra temir, olov va qon hidiga bulutlarning achimtil hidi qo'shilib anqiydi. Patila bulutlarning ora-orasida kichik-yirik yulduzlar charaqlab turardi. Ammo sharq tomondan shakl-shamoyili ajdarholar to'dasini eslatadigan, qo'rqinchli, qavat-qavat bulutlar siljib kelar, ular yulduzlardan quyida vazmin-vazmin sudralib, mag'rib tomonga oqardi.

Bu temir, olov va qon hidlari shahardan tashqaridagilarni ham bezovta qilayotganmikan? Uzoq qamal davomida orom nimaligini unutgan ko'zlarida g'azab va yovuzlik chaqnagan, po'rsildoq lablari orasidan tupuk sachratib, olisda qolgan yurti sog'inib xirqiroq qo'shiq aytayotgan, kunduz issig'idan lohas tortgan, tun salqinidan xursand bo'layotgan, lovillab yonayotgan gulxan atrofida davra qurib o'tirgan, sasigan murdalarning badbo'y hidiga allaqa-

chonlar ko'nikkan, tezak va ter hidi anqib turgan bu g'ayridinlar balokash dunyodan nimani istaydilar?

Ular shahar devorlari, tomlar ustida uyqusiz ko'zlarini qarshidagi sanoqsiz gulxanlarga tikilib o'tirgan yigitlar-u chollardan, darvozaxonalarda tor chertib, sarmast qo'shiq aytayotgan o'spirinlardan, ochlikdan shishib ketgan nabilalariga ertak aytib o'tirgan momolardan, ko'zlarini mo'ltiratib sutsiz ko'kraklarni behuda emayotgan chaqaloqlardan, uning dargohida davra qurib o'tirgan bu yosh-yalangan nima istaydilar, ularda qanday qasdlari bor?

Xudoyim, o'zing madadkor bo'lg'aysen, ojjiz bandalaringni bu musibatlardan o'zing asragaysan! Axir, Sen mo'minlarning do'stisan-ku, Xudoyim! Ularni qorong'i zulmatlardan yorug'likka, nurga chiqaraman, deb aytgansan-ku, Parvardigoro!

Shayx birdan hushyor tortdi. Nahotki, u suyuqli Majdiddin xuni evaziga tavon tilaganida shu balolarni istagan bo'lsa? Yo'q, aslo! Uning ko'ksi kuchli bir yig'iga to'ldi. Yo'q, ming karra yo'qkim, u hech qachon bunday ofat-u fitnalarni tilagan emas! Zulm qilganga zulm qilinishini tilagandi, xolos. Bu baloyi otashlarni boshlaganlar o'zlarini dunyoning sultonlari deb sanagan kimsalar ekanligini bilsa-da, u to'satdan ko'ksiga yig'ilgan faryodga ixtiyor berdi-yu, ko'zlaridan tirqirab yosh oqib, ovozsiz, yelkalari silkinib yig'lay boshladi.

Shayx bu o'tar dunyoda yetmish besh yildan ortiq yashayapti. Shuncha vaqt davomida qirq yil musofirlik birla bo'ldi, yetti bor haj qildi, ming martaba xatmi qur'on amal-ladi, yetmish martaba hazrati Rasulullohni tushida ko'rdi, muborak yuzlariga qarab to'ymadi, muborak kalomlarini qalbiga joyladi. Umringing yarmini ilm izlab o'tkazgan bo'lsa, qolganini Haqqa yetishish da'vosiga sarfladi, tariqatda bo'ldi. Bu yo'ldan maqsad — Olloh taolo, Ollohdan maqsad — kamolot, kamolotdan maqsad — Olloh ishq, Haq nuri, Yor jamoli. Jamiyki mavjudot va maxluqot va zarradan quyoshgacha, yer-u ko'k, sobit-u sayyora shu nur bilan yoritiladi, shu ishq bilan harakatlanadi, shu jamol bilan muayyan uyg'unlik ichra rivojlanadi.

Olloh bilan inson o'rtasidagi robita Qalb orqalidir. Illo Qalb ham nur manbayidir, faqat u Olloh nuri aks etgan ko'zgudir, ya'ni:

*Ulki husn etti bahona elni shaydo qilg'ali,
Ko'zguidek qildi seni, o'zini paydo qilg'ali.*

(Lutfiy)

Qalb Parvardigorning o'z bandalariga ato etgan ne'mati ilohiyadir. Bu ne'mat insonning asl mohiyatidir, inson butun ilm-u ma'rifatga Qalb vositasida yetishadi va xitob, azob, tanbeh va talablar unga qaratilgan bo'ladi. So'fiylar nazarida, Qalb — Olloh ruhining taxti. Sahl Tustariy behuda "Dil — Arsh, ko'krak kursidur", deb aytmagan edi. Lekin bundan Ollohning Arshi va Kursisi iroda qilangani yo'q, chunki bu imkonsizdir. Balki murod Qalb insonning birinchi mamlakati va barcha tadbir-tasarruflarning ilk manbayi ekanini ta'kidlashdir. Shayx Kubro nazarida, Xudo borliqdagi barcha narsada tajassum bo'lganidek, u insonda ham, eng avvalo, uning Qalbidam ham mujassamdur, ya'ni uning botiniy mohiyati ilohiydur.

Shayx Shabustariy ta'kidlaganlarki: "Borgil, sen ko'ngil uyingni orasta qil, ma'shuqang kelishi uchun joy tuzat, qachon sen chiqib ketsang (ya'ni o'zligingni tark etsang), shundan so'ng ma'shuqang (ya'ni Olloh) u yerga kiradi va jamolini senga sensiz zohir etadi". Bu hikmatdagi "Senga sensiz zohir etadi", iborasining ma'nosi juda terandir. Bu ibora Ollohning qudrati, har neki bor narsa uning irodasi bilan yaralishi, har neki amal uning ixtiyori bilan sodir bo'lishi haqidadir.

Qalb ma'nosida yana Imom G'azzoliy bunday yozadilar: "Ulug'lik egasi, buyuk Alloh haqqi-hurmati, men Iso alay-hissalomga nozil bo'lgan Injilda ko'rdim: "Murdani janozaga qo'ygan vaqtdan to qabr boshiga eltguncha Alloh o'z ulug'ligi bilan qirq savol so'raydi. Eng birinchi savolda Alloh aytadiki: "Ey bandam, sen necha yillar davomida bandalar nazari tushadigan joylarni poklab, tozalab yurding-u, ammo mening nazarim tushadigan Qalbingni aqalli biron soat ham pok tutmading. Men esa umidvor bo'lib, har kun sening qalbingga qarayman. Ey bandam, ehsonu karamlarimga o'rganib olib, mendan boshqalar bilan nimalar qilmading. Holbuki, mendan boshqaning yodi bilan nafas olish ham loyiq ish emas. Gapir, yo biror so'z eshitolmaydigan karmisan?!" (Imom G'azzoliy, "Ohi-ratnoma")

Olloh taolo Arshi va kursisini iroda qilmoq imkonsiz bo'lganidek, Olloh visoliga yetishmoq, u bilan gaplashmoq ham bu dunyoda imkonsiz bir harakatdir. Ya'ni "Olloh

bashar bilan gaplashmaydi, illo vahiy yoki parda orqasidan turib, yoki farishta yuborib, o'z xohlagan narsasini vahiy orqali bildiradi. U ulug' va hakim zotdir" ("Sho'ro" surasi, 51-oyat). Parda orqasidan gaplashish shunday bo'ladi: Oллоh o'zi xohlab martabasini ko'targan insonning qalbida ba'zi so'zlarni jo qiladi. Qalb pardasi o'ragan bu so'zlarni eshitish uchun so'fiylar bu pardani ko'tarmoqqa urinadilar. Shu bois so'fiylik mohiyati g'ayb asrorini anglamoq harakatidir, bu harakat ishtiyoq va iztirob evazigadir va shuning evaziga ilohiyat shuuridan nishona ko'rishdur. So'fiy nazarida, o'zni Haqqa yetkazish — uning visolini ko'rish emas, chunki bu imkonsizdir, maqsad Haqdan nishona — uning dilidagi aksini ko'rmoqqa muassar bo'lmoqdir. Ammo Mavlono Rumiy aytganlaridek: "Bo'y gul boshad daleli guliston".

Shayx Kubro nazarida, Inson Oллоh yaratgan mo'jizalar ichida mo'jizadir — olam ichra olamdır. Bu mitti olam borliq in'ikosidir. Shunday ekan, u Oллоh sifatlaridan bo'lak hamma unsurlarni o'zida aks ettiradi. Oллоh o'z Kursisini yetti qat osmon ustida tiklagan ekan, so'fiy ham unga yetishmoq uchun necha qat sinovlardan o'tmog'i, buning uchun tariqatda qabul qilingan talab va qoidalarni ado etmog'i, zarur sifatlarga erishmog'i lozim bo'ladi. Ya'ni Abu Homid G'azzoliy "Almunqiz min az-zalol" risolasida yozganidek, "Aql bilan erishib bo'lmaydigan hodisalarni bilish, tushunishning alohida yo'li, imkoniyati bordirkim, bu yo'llarning biri tasavvuf — so'fiylik yo'lidir.

Shayx Najmiddin Kubro tariqatga oid qarashini o'zining "Al-usulul ashara", "Risolatul turuq", "Vusulu illolloh" "Fi odobi solikin" va boshqa risolalarida o'z aksini topgan sifatlar va talablar asosida belgiladi. Shayxning nazarida Xudoga erishishning uch yo'li bordir. Ularning ichida eng samaralisi uchinchi yo'l — "tariqushshattor" (bebok va mardlar yo'li) deb hisoblanadi. Shayx bu yo'lni o'tashning o'nta asosiy qoidasini ko'rsatib o'tadi:

1. Tariqat avvali tavbadir. Bu nadomat qilish, azm bilan tarki odat qilmoq, xusumatdan pok bo'lmoq, qilgan gunohlardan pushaymon bo'lib, tavba keltirmoq, tavba degani esa qaytish va tozalanish demakdir. Bu sifat va talablar Qur'onning ushbu oyatlari asosida bo'lishi lozim edi:

"Kim zulm qilganidan so'ng tavba qilib, yaxshi ishlarg'a tutinsa, albatta, Oллоh uning tavbasini qabul qiladi.

Albatta, Olloh gunohlarni kechuvchi va rahmdildir” (“Moida” surasi, 39-oyat).

“Albatta, men kim tavba qilsa, imon keltirsa, yaxshi ishlarni qilsa, so’ngra hidoyatda yursa, mag’firat qilaman” (“Taxo” surasi, 72-oyat).

“Magar qaysilari tavba qilib, o’zlarini o’nglab ochiq aytсалar, bas, ularning tavbalarini qabul qilaman. Va faqat Mengina tavbalarini qabul qilaman” (“Baqara” surasi, 160-oyat).

Hikoyat: Sahl ibni Abdullohi Pustariydan so’radilarkim: “Tavba nimadir?”

Aytdikim: “Tavba gunohni unutmogdir”.

So’ragan kishi aytdikim: “Tavba gunohni unutmashlik emasmi?”

Aytdikim: “Yo’q, jafо bayonini vafo ayyomida qilmoq jafodir”.

“Tavba” so’zi shu bilan barobar tasavvuf ilmida so’fiyning tariqatga kirishiga sabab bo’lgan voqeani ham bildiradiki, tazkiralarda bu haqda ko’p naqllar keltiriladi.

2. Zo’hd fid-dunya. Bu tarki ziynat, tarki havo, tarki dunyo qilish, o’zni hayvoniy nafsoniyatdan tuta bilishdir.

Bu sifat Qur’oni karimning quyidagi oyatlaridandir.

“Bilingki, bu dunyo hayoti o’yin-kulgi, ziynat, o’zaro faxrlanish, ko’p mol yoki farzand bilan maqtanishdan o’zga narsa emas. Bu xuddi bir yomg’irga o’xshaydiki, u yog’ib o’tgandan so’ng o’simliklar quriydi, sarg’ayadi. Oxiratda esa qattiq azob yoki Ollohning mag’firati va roziligi bor. Bu dunyo hayoti g’ururdan iboratdir” (“Hadid” surasi, 20-oyat).

“Agar sening chaqirig’ingga javob bermasalar, bilki, ular havoyi nafslariga ergashmoqdalar. Ollohning hidoyatini qo’yib, havoyi nafsigа ergashgan kishidan ham adashganroq odam bormi? Albatta, Olloh zolim kishilarni hidoyatga boshlamaydi” (“Qasos” surasi, 50-oyat).

“Zolimlar ilmni qo’yib, havoyi nafsgа ergashadilar” (“Rum” surasi, 29-oyat).

Shayx ul-raisa Abu Ali ibn Sino aytganlarkim: “Zo’hd, bu Tangridan boshqasidan yuz o’girmak demakdir”. Yana aytgan ekanlarkim: “Zo’hd, bu nafsni poklamoq erur”.

Xoja Ubaydulloh Ahror aytar edilarkim: “Mening sizlarga dunyoni man etishim, dunyoni sizlardan darig’ tutish ma’nosida emas, balki sizlarni dunyodan asramoq ma’nosidadur...”

Hikoyat: Bir paytlar Balxda Ibrohim Adham degan podshoh o'tgan ekan. Bir kuni u shikorga chiqib, qulonga duch kelib, uni quvibdi. U qulonga yaqinlashib, endi o'q uzay deganda, qulon tilga kirib: "Ey podshoh, nahotki himoyasiz jonivorlarni qirg'in qilish uchun onadan tug'ilgan bo'lsang?" – debdi. Shoh Ibrohim bu gapni eshitib, ko'p nadomatlar chekibdi. Saroyga qaytib, kecha-kunduzni toat-ibodatda o'tkaza boshlabdi.

Kunlarning birida odatdagidek ibodat bilan mashg'ul ekan, kimdir saroy tomida yurganini sezadi va navkarlarga uni tutib kelishni buyuribdi. Saroy tomida yurgan bir sahroyi cho'pon ekan. Podshoh cho'pondan: "Saroy tomida ne qilib yuribsan?" – deb so'ragan ekan, cho'pon: "Yo'qolgan tuyamni izlab yuribman", – deb javob beribdi. Bu javobdan hayratga tushgan podshoh yana so'rabdi: "Sahroda yo'qotib qo'ygan tuyangni saroy tomidan izlaysanmi?" Shunda cho'pon: "Boshda toj-u taxtda o'tirib, Tangri izlab bo'ladimi?" – deb aytibdi. Cho'ponning bu gapini eshitgan podshoh Ibrohim Adham tavba keltirib, podshohlikni tashlab, zarbof xil'atning o'rniga eski palos kiyib, vayronalarni ixtiyor etdi. Haq subhanahu va taoloning rizosini qidirdi.

3. Tavakkul alalloh. Bu barcha ishda yolg'iz Ollohga tavakkal qilish, o'tganni eslamaslik, erta kelmasdan uning g'amini yemaslik, shu bilan birga muridning muvakkilga (pirga) ixtiyorini berishi, ular misoli ota-boladek munosabatda bo'lishi deganidir.

Bu sifat Qur'ondagi ushbu oyatlardandir:

"Bas, mo'minlar yolg'iz Ollohgagina suyansinlar!" ("Ol-ilmron" surasi, 122-oyat).

"Ollohning iznisiz hech bir shafolat qilguvchi yo'qdir" ("Yunus" surasi, 3-oyat.)

"Ollohdan mag'firat so'rang va ishlaringizda ularga maslahat soling! Emdi qasd qilsangiz, Ollohga suyaning – tavakkal qiling!" ("Ol-ilmron" surasi, 159-oyatdan).

Shayx Abu Ja'far Farg'oniy debturki: "Tavakkulni til bilan emas, dil ila qil. Til bilan qilingan tavakkul quruq da'vo, dil bilan qilingan tavakkul asl ma'nodir".

Nosir Xusrav esa xitob qilgankim:

*Tavakkul qil hama ishda hamisha,
Aksini qilmag'il, ani qil pesh...*

4. Qanoat. Bu qanoatda bo'lib, faqirlikda yashash, dunyo moliga tanaffur, o'tkinchi matolar-u havaslarga berilmaslik, shohlig-u faqirlikning barobarligi, bu ishda Payg'ambari islomdan ibrat olish deganidir.

Bu sifat Qur'ondagi ushbu oyatlardan mujassam bo'lgan:

“Albatta, inson boylik orttirs a haddidan oshadi” (“Alaq” surasi, 6-oyat).

“Faqirnoma”dan: Hazrati Rasuli akram sallallohu alayhi vasallam aytdilar: “Al-qanoatu kanzul loyafni”, ya'ni qanoat ganjadurkim, hargiz tuganmas va molning foydasi yo'qtur, o'lum vaqtida munqati' bo'lur”.

Mavlono Jaloliddin Rumi aytibdurlar: “Qanoat tuganmas bir xazinadir, buning haqiqatini yaxshi anglashga g'ayrat qil. Qanoatning faqat nomigagina o'rganib, bir qancha xatolarga, ranj va aziyatlarga tushishdan saqlan. Qanoat ahli har jihatdan Olloh huzurida xursand va mamnundir”.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni nasihat qilibturlarkim: “Agar senda dunyo talabi ko'paysa, diningni barbod berarsan”.

Hazrat Navoiy xitob qilibdurlarkim:

*Shoh ul emaskim, boshig'a qo'ydi toj,
Shoh ani bilkim, yo'q anga ehtiyoj...*

Hikoyat: “Birov Abu Abdulloh Sanjariydan so'radi: “Agar senga bir filuri bersam, nechuk bo'lg'ay?” Abu Abdulloh aytdikim: “Agar bersang senga yaxshi bo'lg'ay va agar bermasang, menga yaxshi bo'lg'ay”. Filuri tanga demakdir.

Qanoat faqr maqomidir.

Hikoyat: Abu Abdulloh ibn Jilodan faqr xususida savol berdilar. U xomush bo'ldi. So'ng tashqariga chiqib ketdi va yana qaytib kirdi. Aytdilarkim: “Bu nima qilganingiz?”

Aytdikim: “Uch dona sim (tanga) bor edi. Ular yonimda bo'lib, faqirlik haqida so'z aytishdan uyaldim. Ularni sadaqa qilib qaytdim”.

5. Uzlat. Bu xilvatga chekinib yurakni poklash, olomon suhbatidan ko'ngil uzmoq, ko'p gapirmaslik, ko'p tinglamaslik, ko'p ko'rmaslik deganidir.

Shayx Abulhasan Xaraqoni aytibdurkim: “Birov bilan suhbat tutmangiz, siz haq deb tursangizu ul boshqa bir

so'zni aytishi mumkin". Shayx Abubakr Varroq Tirmiziy aytibdurkim: "Ko'p so'z aytmoq ko'ngilni qattiq qilur".

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni nasihat qilibdurkim: "Xalqdan yovvoyi sherdan qochganday qoch, xilvatni ko'zla, besoqollar, xotinlar, bid'atlar, boylar va umuman omiy kishilar suhbatidan yiroqlash".

Hazrati Shamsiddin Tabriziy aytibdurlarkim: "Begonalar suhbatini istamaslik muridlikni qabul qilishdan aloqatdir. Agar kishi nogoh begonalar suhbatiga tushib qolsa, shundoq o'tirsinkim, bamosoli masjidagi munofiq, maktabdagi go'dak va zindondagi mahbusga o'xshasin".

6. Mulozamat az-zikr. Bu xilvatda tanho va tovushsiz Olloh nomini yod — zikr qilish, bu bilan qalbni g'azab, hasad, behuda gap va amaldan, ochko'zlikdan, ya'ni zalolatdan to'sish deganidir.

Bu talab Qur'oni karimdagi ushbu oyatlar sababidandir:

"Bas, Meni eslangiz, Men ham Sizni eslayman va Menga shukr qilingiz va Meni inkor qilmangiz" ("Baqara" surasi, 152-oyat).

"Ey mo'minlar, Ollohni ko'p zikr qilnglar! Va erta-yu kech u zotni poklab tasbeh aytinglar" ("Azhob" surasi, 41 — 42-oyatlar).

"Parvardigoringizni ichingizda yolvorib, qo'rqib, dildan erta-yu kech yod qiling va g'ofil kimsalardan bo'lmang!" ("A'rof" surasi, 205-oyat).

Zikr qilmoq hamma fikrlarning xulosasidir. Qur'ondagi "Ichingizda yod qiling" xitobiga asoslangan ayrim so'fiylar, shu jumladan Hazrati Kubro ham tovushsiz zikr — zikri xufiya, zikri dilga amal qilardilar. Shayx Kubro: "Tilga olingan sano' yolg'ondur", — deb aytardi.

Mashoyix sharhicha, eng yaxshi zikr "Laa ilaha illalloh" kalimasidir. Ushbu zikr mohiyatida "Har doim Ollohni o'zing bilan birga, hamma joyda hozir-u nozir, u har narsadan xabardor va ogoh, xilvatda bo'lsang ham, anjumanda o'tirsang ham nafasingni ichingga qamab, ixlos bilan Uning nomini tilga olib yod et", degan hikmat mavjud.

"Rashahotu aynal-hayot" muallifi Faxruddin Ali as-Safiy yozadi: "Hazrati Maxdumi Nuriddin Abdurahmon al-Jomiyning aytishlaricha, Shayx Abuljannob Najm al-Kubro o'zining "Favotih al-Jamol" risolasida yozganlaridek,

hayvonlarning nafas olishi bir tabiiy zarurat yuzasidan ro'y beradi, insonlar ham aslida ayni o'sha zarurat tufayli nafas oladilar. Lekin o'shanday tanaffus, ya'ni nafas olish jarayonida inson g'oyibona Haqi Subhonahuning muborak nomini zikr qiladi. Istasa-istamasa odam nafas olib, nafas chiqarayotgan paytida Oллоh taolloning muborak nomini zikr etadi”.

“Laa ilaha illalloh” zikri xususida Xoja Ubaydulloh Ahrori Valiy aytmishlarki:

*Viridi azkor (zikrlar) ichida, ey ogoh,
Afzali “Laa ilaha illalloh”.
Munda misra’ bu suvrat bo’ldi,
Vazi tag’yiri zarurat bo’ldi...
Zikri mazkurga bo’lg’il mashg’ul,
Bu yo’sunlikka degumdur sanga yo’l.
Nafyida har neki bordur juz haq,
Yiroq etgil ko’nglingdan mutlaq.
Nafyidin so’ngra ki bor illalloh,
Munda yetganda eshit bu dur roh.
Bilki, mahbub ila ma’bud uldur,
Bori eli sojidu masjud uldur...
Yo’qturur hech iloh illo Haq,
Muni tark aylamagaysan mutlaq...*

Kamina XV asrda yashab o'tgan buyuk piri komil — ona avlodim, Naqshbandiya tariqati peshvolaridan biri, tasavvuf haqida yigirmadan ortiq risolalar bitgan, dastlab Mirzo Boburga, undan so'ng shayboniy sultonlarga murshidlik qilgan, Maxdumi A'zam, Imom al-Kosoniy, Xojai Kosoniy, Xojogo Ahmad nomlari bilan mashhur Sayyid Ahmad Dahbediyning “Risolai zikr guftan” (“Zikr aytish risolasi”) asaridan bu zikr amalini muxtasar holda qayd etaman.

Maxdumi A'zam Xudoni yodlash yo'llaridan biri “Laa ilaha illalloh” deyishdir, deb ta'kidlaydi. Bu zikr maqomi Rasulullohning muborak hadislariga, ya'ni “Kimki yurakdan “Laa ilaha illalloh” degan ersa va uning yuragida bug'doy donasichalik yaxshilik (iymon) bor ersa, do'zaxdan chiqqisidir”, — deganlariga asoslangan. Xojai Kosoniy o'z risolasida shayboniyzoda Ubaydullaxon (Ubaydiy)ning bir turkiy to'rtligini keltiradi:

*Ey solik, Tangrini o'zingga hamroh de,
Hozir ko'rub, nozir ani, ogoh de,
Hibsi nafas aylab anjumanu xilvatda,
Ixlos ayla, "La iloha illalloh" de.*

Maxdumi A'zam zikr qilish haqida shunday nasihat qiladi:

*Zikr qil, zikr, toki tirik jon,
Xudo zikri — bu pok dilingdan nishon.*

Xojai Kosoniyning naql etishicha, zikr paytida solik erishgan darajasiga ko'ra turli holatlarga tushadi, goh o'zdan g'oyib bo'lib, goh o'zlariga qaytib turadi. O'zdan ketishni xoja "lobil", ya'ni o'ziga noziru Haqqa hozir, deb aytdi.

"Laa ilaha illalloh" zikri amali (harakatlari) quyidagichadir: Eng avval "Laa" deb boshni yuqori ko'tarish va "ilaha" deganча tanani o'ng qo'l tomonga mayl etish, so'ng "illalloh" degan hamon nafasni ichga qamab, tanani chap tomonga bor kuch bilan tashlash, ya'ni o'zni dil tomonga otish. Bu harakatlarni "harakati salosa", ya'ni "uch harakat" deb ataydilar. Shu tarzda yigirma marotaba "Laa ilaha illalloh" deyish shart sanalgan. Bunda zikr aytgan kishi so'fiylar nazarida o'z qalbiga yaqinlashar, undan ogoh bo'lar, o'zida bexudliklar, mastliklar, kashfiyot-u hayratlar sezar, ko'z o'ngida rangin ko'rinishlar va g'aybdan xitob eshitishlar zohir bo'lar ekan.

Zikr aytish bilan erishiladigan holat — holning oliysi yaqinga yetishgan so'fiyning kamolat oynasi qayonga boqsayam, Xudoni ko'radi, deb yozadi Maxdumi A'zam.

Sultonul-orifin — Boyazid Bistomiy aytgan ekanlarki: "Har gal "Laa ilaha illalloh" kalimasini zikr etishdan oldin og'zimni yetmish bor mushku gulob bilan yuvaman". Yana bir ulug' so'fiy Xoja Fag'naviy esa aytmishlarkim: "Zikr aytmoq tili yolg'ondan va g'iybatdan, tamog'i haromdan, dili riyo va xusumatdan pok bo'lgan kishigagina munosibdur."

Shoh Ne'matullohi Valiy esa xitob qilgankim:

*Zikr qil, chiqsin ul yuragu jondan,
O'sha payt ayri tush ikki jahondan...*

*"Zikr qilmoq Ollohga yetishmoqdir", —
deb yozgan Shayx Sa'diy.*

Hadisdan: Rasululloh sallollohu alayhi vasallam aytdilar: “Olloh taolo aytadi: “Agar u menga jamoa orasida sano keltirsa, Men ham unga jamoa orasida sano keltiraman. Agar banda Menga bir qarich yaqinlashsa, Men unga bir gaz yaqinlashaman. Agar banda Menga bir gaz yaqinlashsa, Men unga bir quloch yuraman. Agar u Men tomon yura boshlasa, Men unga tomon yuguraman”.

Hikoyat: Xoja Ahmad Yassaviyning Ibrohim Ota ismli inisining o'g'li bo'lmish Ismoil Ota muridning qo'lini ushlab shunday degan ekan: “Ey darvesh, bir-birimizga tariqat birodarlari bo'ldik, mendan bir nasihatni qabul et va bu dunyoni bir yashil gumbaz tarzida xayol qil va ko'z ol-dingga keltirki, bu gumbazda sen va Xudodan o'zga yo'qdur. Shunday zikr qilg'ilkim, na sen qolgil va na bu yashil gumbaz qolsin — faqat Xudoning o'zi qolsin.

7. Tavajjuh illolloh. Bu Ollohga butun vujud bilan intilish, hamma narsani unutish deganidir. Yolg'iz Ollohga diqqatni qaratish, Olloh bilan yuzma-yuz turish.

Ushbu talab Qur'oni karimdagi ushbu ko'p takrorlanadigan oyatdandir: “Ollohdan o'zga hech qanday tangri yo'q. Faqat uning o'zi bordir” (“Baqara” surasi, 255-oyatdan).

“Aytgin, Ollohdan, osmonlar-u yerni yaratuvchidan boshqa do'st axtaraymi...” (“An'om” surasi, 14-oyat).

“Ollohdan boshqa hech bir ilohga ibodat qilma. Undan boshqa ibodatga sazovor zot yo'q...” (“Qasos” surasi, 88-oyatdan).

Ali ibn Muhammad Vafo aytadikim: “Tavajjuhndan murod qalbni pok tutmoq, tokim mahbub — Olloh unda aks etsin”.

“Mahbub bo'lmish Olloh muhib uchun oina bo'lur va muhib bo'lmish so'fiy Mahbub oinasi bo'lur va muhib aytur:

*Tarabfizo chehrang sani jomi jahonbinim mening,
Garchi mening haqiqatim jomi jahonbining sening” —*

deb yozadi Shayx Iroqiy “Lama'ot” kitobining to'qqizinchi lam'asida.

Hikoyat: Boyazid Bistomiyning bir muridi bor edikim, yigirma yil davomida Shayxning xizmatini qilardi. Va har kuni tongda Shayx uni ko'rganda so'rardi: Ey o'g'lon, isming nedir?”

Bir kuni murid aytdi: “Ey Shayx, har kuni chaqirib ismimni so‘raysiz, yigirma yildirki, xizimatingizni qilaman-u ismimni bilmaysizmi?”

Shayx Boyazid aytdiki: “Ey o‘g‘lon, men seni kalaka qilmayman. Yolg‘iz qolishim bilan Olloh nomi vujudimni chulg‘ab, dilimdagi bor narsalarning hammasini siqib chiqaradi. Sening nomingni so‘rab olaman-u unutib qo‘yaman”.

Tavajjuh pir-u murshidga ham nisbatandir, ya‘ni tavajjuh orqali ulug‘ shayxlar ruhiga yetishishlari mumkin. Hazrati Xoja Bahouddin Naqshband der er mishlarki: “Har qachon qidvatulavliyo Xoja Muhammad Ali Hakim Tirmiziy ruhiga tavajjuh voqe‘ bo‘lur erdi. Ul tavajjuh asari mahzi besifatlig‘ zuhuri erdi, hech asare va garde va san‘ate mutolaa tushmas erdi”.

8. Sabr. Bu Ollohga butun vujudi bilan intilish yo‘lida duch kelgan mashaqqatu iztiroblarga toqat qilish, qiyinchiliklardan bo‘yin tovlamaslik, sabr bilan barobar shukr qilish deganidir.

Bu talab Qur‘oni karimdagi ushbu oyatlar (Sabr Qur‘onning yetmish joyida zikr qilingan) asosidadir:

“Albatta, sabrlilar o‘z savoblarini hisob-kitobsiz to‘liq oladilar” (“Zumar” surasi, 10-oyat).

“Sabr qilinglar, albatta, Olloh sabr qiluvchilar bilan birgadir” (“Anfol” surasi, 46-oyat).

“Sabr qilmog‘ingiz va taqvodor bo‘lmog‘ingiz ulkan ishlardan hisoblanadi” (“Ol-i Imron” surasi, 186-oyat).

Shayx Kubroning ulug‘ shogirdlaridan biri, Mavlono Jaloliddin Rumiyning padari Sultonul Ulamo Bahovaddin Valadga mansub “Maorif” asarida bitilishicha: “Sabr odamga qadr-qimmat bag‘ishlaydi va uning axloqini beba-ho gavharga aylantiradi. Oftob shuuri va issig‘u sovuq va turli shamollar xom g‘o‘ralarni shirin mevalarga aylantirgani kabi, sabrli kishining martabasi ulug‘ bo‘ladi”.

Hazrati Navoiy sabrga shunday ta‘rif beradilar: “Hajr shomidek tiyra va uzun, ammo g‘oyati subhi visol, haj yo‘lidek qattig‘ va yiroq, ammo nihoyati ka‘bai iqbol”.

Hikoyat: Bir kuni Sirri Soqatiy sabr haqida so‘zlar edi. Bir chayon unga nish ura boshladi. Aytdilarkim: “Nega uni o‘ldirmaysan?”

Aytdikim: “Uyaldim, chun sabr haqida so‘zlayotgan edim”.

9. Muroqaba’. Bu dunyoga oid barcha fikrdan uzilib,

poklanishdan kamolotga erishgan Qalb vositasida Olloh taoloni mushohada qilish, g'ayb asroridan ogoh bo'lish, Ollohning nuri va jamolini qalb ko'zi bilan ilg'ash, fikr-u taammul deganidir.

Hikoyat: Shibliy bir kuni Abulhusayn Nuriy qoshiga yetdi. Ko'rdiki, u muroqaba'da o'tiribdi. Shunday o'tirib-diki, badanidagi biror tuk ham qilt etmasmish.

Shibliy so'radi: "Sen bunday muroqabat qilmoqni kim-dan o'rganding?" Abulhusayn Nuriy aytdiki: "Sichqon poy-lab o'tirgan mushukdan".

Shayx Kubro mulozimat az-zikr va muroqaba' maqomi-da so'fiy yetishgan hol paytida ko'zga ko'rinadigan rang-u shurga ham e'tibor berishni talab qilardi. Uning nazarida har bir rang, har bir shuur ma'lum ma'noga ega ediki, ular qalbning hol paytidagi sezgilarini aks ettiradi.

Kubraviya ahli nazarida qora rang – ishqni, Alloh taologa intilishni, oq rang – Alloh nurini, yashil rang – Alloh taolo fayz-barokatini, ruhni, osmoniy rang – Allohdan keladigan vahiyini, yashil rang – Allohdan doimiy yog'ilib turgan bilimni anglatadi. Yashil rang – islom rangidir, shuningdek, u so'fiya ahlining ruhoniy ustozlari sanalgan hazrati Xizrning ramzi, u zot kiyimining rangi hamdir. Bir qator tasavvufshunoslar "Xizr" kalimasi arabcha "xadira", ya'ni "yashillanmoq", "yashil bo'lmoq", "yashillik"dan deb ko'rsatadilar.

Tasavvufda rang va rangsizlik tushunchasi ko'p ma'no-da qo'llanilgan. Ba'zi so'fiylar o'limning turlarini ham ranglar bilan ifoda etsalar, boshqalari nafsning yetti maqomi sanalgan: nafs ammora, nafs lavomma, nafs mulhama, nafs mutmana, nafs roziya, nafs marziya, nafs komila (nafs zakiya) kabi yetti maqomidagi hollarni ham ma'lum ranglar bilan taqabbul etadilar.

1. Nafs ammora – oldi qalin pardalar bilan yopilgan nafs. U ashroq – moviy rangdadir.

2. Nafs lavomma – oldi harrir va yupqa pardalar bilan yopilgan nafs. U asfar – sariq rangdadir.

3. Nafs mulhama – oldi nur-zulmat aralash pardali nafs. U ahmar – qizil rang bilan sifatlanadi.

4. Nafs mutmana – nurli pardalar paydo qilgan nafs. Bu maqom asvad – qora rangdadir.

5. Nafs roziya – nurli pardalari ko'paygan, qora pardalar ozaygan nafs. Bu ahzar – yashil rangdadir.

6. Nafsi marziya — oldingi maqomdagi holning taraqqiyoti, ya'ni nur ko'payib, qorong'ilik ozayib borayotgan nafsdirki, uning rangi abyaz — oqdir.

7. Nafsi komila — pardalarning tamoman ko'tarilishi, zulmatning yo'qolishi. Nafsning bu maqomi bilovat — rangsizlik bilan sifatlanadi.

Birinchi maqomdan yettinchi maqomgacha bo'lgan taraqqiy chog'ida jismaniyat, zulmoniyat, kasofat kamayib ruhoniyat, nuroniyat, latofat ortib boradi. Har bir nafsning bir olami, bir sayri, bir holi, bir voridi (doxil bo'lmog'i), bir sifati, bir mushohadasi, bir ismi, bir nuri — rangi bordir.

Yetti rang (moviy, sariq, qizil, qora, yashil, oq, rangsizlik) yetti nurning rangidir. Kubraviya, naqshbandiya tariqatlari aqidasiqa ko'ra, zikr bilan mashg'ul bo'lgan suluk yuragida birin-ketin qizil, sariq, oq, yashil va moviy rangda nurlar zuhur bo'ladi. (Bu haqda "Risolai bahoiya" da batafsil yozilgan). "Yakrang", "kofirbachcha", "Ko'hi Qof" kabi atamalari bilan anglatilgan rangsizlik va yoki yakranglik esa Vahdat olamidan iboratdur. Shuningdek, vahdati vujudchi mutasavvuflar dinlar orasidagi farqlarni bir rang farqidan iborat deb biladilar, hammasining aslini rangsizlik (beranglik) ekanini so'yladilar, shu sababdan hammasiga teng, bir ko'z bilan boqadilar.

Qosim G'oniy "Tarixi tasavvuf" da yozadi: "Ranglarining asli — rangsizlik, savashlarning asli tinchlikdir. Rangsizlik rangga asir bo'larkan musaviy bilan savashadi. Rang o'rtadan qalqiguncha Musa fir'avn bilan sulhdadir".

Qariyb uch yarim asrdan so'ng Turkistonning ulug' shoiri Mir Alisher Navoiy bu sirli ranglarga bag'ishlab dilbar g'azal yaratdi:

*Xil'atin to aylamish jonon qizil, sorig', yashil,
Shu'layi ohim esar har yon qizil, sorig', yashil.
Gulshan etdim ishq sahrosin samumi ohdin,
Kim esa ul dasht aro har on qizil, sorig', yashil.
Orazi, holing bila xatting xayolidin erur,
Ko'zlarimning oldida davron qizil, sorig', yashil.
Shishadek ko'nglimdadir gulzori husning yodidin,
Tobadoning aksidek alvon qizil, sorig', yashil.
La'lgun may tutqil oltin jom birlan sabzada,
Kim bulardin yaxshi yo'q imkon qizil, sorig', yashil.*

*Faqr aro beranglik dushvor erur behad, valek,
Xirqada tikmak erur oson qizil, sorig', yashil.
Ey Navoiy, oltinu shingarfu zangor istama,
Bo'ldi nazming rangidin devon qizil, sorig', yashil...*

10. Rizo. Bu Oллоh taolo jamolini qalb ko'zi bilan kashf qilish, Oллоh nuridan nishona ko'rish darajasiga yetishgach, taqdirga tan berish; nima bo'lsa, uni Xudodan bilib, rozi bo'lish deganidir. Bu talab maqomidan so'ng Ishq so'fiylik holatidan so'fiylik sifatiga, ya'ni doimiylikka o'tadi. Rizo Kubraviya tariqatining so'nggi maqomidir va unga yetishgan solik o'zini Oллоhga yetishgan, Unga singib ketgan, ixtiyorini Haqqa topshirgan deb biladi. Uning ruhi moddiy olamdan uzilgan, undan zarracha umidi qolmagan bo'ladi.

Abu Homid G'azzoliyning fikricha, rizo so'fiy uchun eng zarur sifatlardan biridir. Bu sifatning ma'nosi "Hamma narsa Xudodan ekan, barchasiga rizo bo'lish kerak" deganidir, deydi u. Ammo shu bilan barobar, uning nazarida, rizo Oллоhdan marhamat tilash yo'lini to'smaydi. Abu Abdulloh Antokiy debdurki: "Ikki jahon jamoli kashf va rizodadur". Nosir Xisrav esa aytganlarkim:

*Ey dil, har lahzada rizo birla bo'l,
Qay holda bo'lmag'il, Xudo birla bo'l...*

Shayx Kubro bu o'n talab va sifatni jamlab, o'zining "Faqirlik haqida risola"sida shunday yozadi: "Bu yo'lga kirgan murid dunyo-yu oxiratdan ozod bo'lib, yolg'iz Oллоh taoloning rizoliginigina istashi, dilini o'nglashi va holatini tavba bilan gunohlar najosatlaridan istihlol va rad etish bilan esa xalqning zulmlaridan xalos etishi, dunyo-yu dunyo egalaridan qochishi, oxiratga va unga olib boradigan vositalarni topishga intilishi, butun vujudi va qalbi bilan Oллоhning huzuriga yuzlanishi, zohirdagi-yu botindagi hamma istaklardan voz kechishi, xomush, sokin, iltijo qiluvchi, yig'lovchi, ojiz, hayoli, faqir, xolis, shariatni mahkam tutuvchi, Oллоh taoloning hukmlarini biluvchi, Payg'ambar alayhissalomning sunnatlariga ergashuvchi bo'lmog'i kerak".

Shayx Kubro bu sifatlarga erishish, talablarni to'kis ado qilish va sinovlardan o'tishda – tariqatda murshidning rahbarlik mas'uliyati va zaruratini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, yolg'iz pir va murshid nazoratida sinovlar-

dan o'tib, Ollohning huzuriga yuzlanish mumkindir. Agar Abu Abdulloh Hafif ramziy ma'noda tasavvufni sahro va tog'lar oshmoqdir, deganini eslasak, pir yo'lni aniq biluvchi yo'l boshchidir. Pir tog' va sahroning qay yerida quduq borligini, qayerida manzil qurmoq mumkinligini bilgani tufayli adashmaydi, unga ergashgan ham yo'l yo'qotib, halokatga uchramaydi. Shu sababdan ham tariqat ostonasida turgan solik eng avval murshidni intixob qilmog'i, ya'ni to'g'ri saylay bilmog'i juda muhim sanalgan. Piriga qo'l bergan ondanoq solik to'la uning ixtiyoriga o'tadi va itoatdan chekingan murid gumroh sanaladi, bog'bonsiz qolgan daraxtga o'xshatiladi.

Shuningdek, Shayx Kubro asos solgan tariqatda tushni Olloh bilan yuzlanmoq vositasi bilib, tushni sharhlay bilish – vahiyning anglash yo'li sanalardi. Kubraviya mashoyixi nazarida inson tushida, ba'zan hol paytidagidek, o'tmish, hozir va kelajakdan nishonalar ko'radi. Mo'min kishi tushi Ollohning inoyatlaridan biridir, deb bilgan so'fiylar tushni besh turga ajratadilar:

1. Xayoliy tush. Bunday tushda odam o'ylab, xayol qilib yurgan narsalarini ko'radi.

2. Qalbiy tush. Bunday tush ko'rgan odam o'ylamagan, bilmagan narsalarini ko'radi.

3. Naqshiy tush. Bunday tushda ma'lum naqsh bilan belgilangan karomatlarni ko'radiki, ularni yolg'iz oriflargina sharhlay biladilar.

4. Ruhiy tush. Bunday tushda, albatta, sodir bo'ladigan voqealar oldindan namoyon bo'ladi va bunday tush oriflarga xosdir.

5. Ilhomiy tush. Bunday tushda esa yozuvlar yoki maloiqlar tovushi, ko'rinishi bilan Olloh vahiyi yetkaziladiki, bu yolg'iz Payg'ambarlarga xosdir. Qur'oni karimning ko'p oyatlari shunday yo'l bilan Hazrati Rasulullohga yetkazilgan edi.

Abu Homid G'azzoliyning "Al-munqiz min az-zalal" – "Yanglishuvlardan qutqaruvchi" risolasidan: "Olloh taolo (ba'zi odamlarga) payg'ambarlikni ato qilishi juda oson: bunday odamlarga Haq subhonahu va taolo karomatli, xosiyatli tushlarni ko'rsatadi. Uyqudagi (bunday) odam nihoniy, g'oyibona kelajakda yuz beradigan voqealarni yo aniq ravishda, yo qandaydir majoziy, ramziy yo'l bilan ko'radi yoki dono ta'birchilar yordamida tushunadi".

... Supachada o'tirgan Shayx Kubro shamol kuchay-

ganini sezdi. Nogoh butun falakni yalt-yult yog'duga chulg'ab, chaqmoq chaqnadi, ketma-ket momoguldurak ovozi quloqni qomatga keltirdi. Samo bir zumda bulutlar bilan to'silib qoldi, ular hamon sharq tomondan suzib kelar, borgan sari quyushib borardi.

Bulutlar juda pastlab xuruj qilgani boisidanmi, dimiqqan havoga toqat qilib bo'lmasdi. Kuchaygan shamol qorong'i va kimsasiz ko'chalarda izg'ib yurar, changni to'zg'itib, oynalarni zirillatardi, darvozalarni g'ijirlatardi. Shayx xonaqohga kirish uchun o'rnidan turib, bir-ikki qadam bosgan edi, yana borliqni yog'duga chulg'ab chaqmoq chaqnadi, momoguldurak yangradi. O'sha zamon xonaqoh hovlisi etagida yuksalib turgan gujunga chaqmoq tushib, uning qurigan shoxlari yona boshladi. Birpasda daraxt mash'alaga aylandi. Shamol olov bilan o'ynay boshladi. Umrida birinchi marta yashnab turgan daraxtning bunday yona boshlaganini ko'rgan Shayx to'xtagan joyida qotib qoldi. "Oloh menga nimalarga ishora qilmoqchi", — deya o'ylardi u dahshatga tushib. Yonayotgan gujum uzra faryod ko'tarib ucha boshlagan qushlar galasi diqqatini tortdi-yu, o'sha lahza erta-indin shahar dushmanlar — otash fitnasi tomonidan ishg'ol qilinishini, falak shahidlarning oh-u nolasiga to'lishini angladi.

Yomg'ir quyib yubordi. Birpasda yonayotgan daraxt olovi bosilib, so'na boshladi. Shivalab mayin, iliq yomg'ir yog'ar, Shayx ust-boshi shalabbo bo'layotganini sezmagandek, hovli o'rtasida turar, xayoli esa yuksak-yuksaklarda charx aylanardi. Yomg'irning tinadigan afti yo'q edi. Chaqmoqlar otashin qilich kabi osmonni bo'laklar, gulduragi bilan atrofga dag'dag'a qilardi.

— Ertaga jang bo'ladi, sen o'limga hozirmisan?! — deya shivirladi o'z-o'ziga Shayx to'satdan. Keyin savoliga javob topgandek, xotirjam ortiga qayrildi va eshikka qarab yurdi.

U xonaqoh dahliziga kirarkan, ichkaridan kelayotgan ovozlarni eshitib, to'xtab, quloq soldi. Shogirdlari tashqarida bo'layotgan hodisalardan mutlaqo bexabar — ular dur izlab dengiz qa'riga sho'ng'igan g'avvoslar singari havas va ishtiyoq ichida edilar.

U majlisxona eshigiga yaqinlashdi-yu, kelganiga bir yarim oycha bo'lgan Mahmud ismli kosib yigitning har gal o'zi bilan birga olib yuradigan ukasiga nimalarnidir shavq bilan uqtirayotganini ko'rib, yana to'xtadi. Ularning ota-

onalari qamalning boshidayoq olamdan o'tgan, bu dunyoda yakka-yu yolg'iz edilar. Mahmud kuni bilan mudofaa ishlarida bo'lar, kech tushishi bilan Shayx dargohiga kelib, bir chekkada ukasini o'tqazib, saboq tinglardi. Shayx ularning suhbatiga quloq tutdi.

— Mana, bunga qara, — Mahmud qo'ynidan bir dona shaftoli chiqarib, ukasiga ko'rsatdi. — Mana shu shaftoli-ning danagi bor, danakning ichida daraxt bor. Xuddi shuningdek, bug'doy boshog'ida don bor, har bir donda boshog bor.

Odam ham shunday. Pirimizning naqlicha, odam olam uchun danakday gap, uning vujudida butun olam mujassam. Danak quyosh nurisiz daraxtga aylanolmaydi, odam esa Olloh nurisiz olam asrorini angalayolmaydi. Danak nurga intilib tuproq yorsa, daraxtga aylanib kamolotga erishsa, odam nurga intilarkan, zalolatli vujudidan kechadi, Olloh nuriga qorishiq ruhiga ergashib, insoni komil bo'ladi.

— Olloh nurini ko'rib bo'ladimi? — deb so'radi bola chaqnoq ko'zlarini katta-katta ochib.

Mahmud bir lahza o'ylanib qoldi, so'ng og'iz ochdi:

— Mana bu chiroqqa e'tibor ber, u yonayapti, chor-atrofimizni yoritib turibdi. Ammo nurning o'zini ko'rmayapmiz. Olloh taolo taratgan nur ham shunday ko'rinmaydi. Sen bilan ikkimizning ham qalbimizda shunday nur yashirin. Olloh nuri bilan Qalbdagi nur aynidir, bu ikki nur olamning bezagidir. Olloh nuri butun borliqni yoritisa, qalb nuri odam vujudini, uni Xudo huzuriga yetaklovchi yo'lni yoritadi. Uqdingmi, Said?

O'n-o'n ikki yashar bola akasiga jilmayib, "Ha" degandek bosh silkidi. Shayx bolaning ismi Said ekanini endi bildi.

Aka-uka suhbatini eshitarkan, bu so'zlar qanchalar ibtidoiy va sodda bo'lib tuyulmasin, Shayxning alamzada bo'lib, huvillab qolgan yuragini ajib bir nash'a chulg'adi. Mahmudda suyukli Majdiddin Bag'dodiyning isini sezgandek bo'ldi. Ichida: "Sen endi farzandimizsan va biz seni qabul qildik", — deb o'yladi va mahzun shivirladi:

— Agar men shahid bo'lib, sen tirik qolsang, kun kelib bu ro'zg'orning muqtadosi bo'lg'aysan. U yog'ini Olloh biladi, men bilmayman...

So'ng botinan "Menga qara!" deya amir qildi. Dam o'tmay ukasiga gapirib turgan Mahmud yalt etib, Shayxga qaradi. Shayx yigitning ko'zlariga diqqat bilan tikilarkan,

uning qalbida sokin jilvalanib turgan nurni ayon ko'rdi. U shu nur ustida charx aylanib ucha boshladi. Charx urgani sayin nurning shiddati orta boshladi.

Mahmud o'rnidan turib ketdi. U jisman yerda turarkan, qandaydir bir kuch uni yuqoriga tortayotganini sezdi, ko'ngli behuzur bo'la boshladi, ko'zini yumdi. Ko'p o'tmay butun vujudini yengillik va farog'at chulg'adi. Ko'zini ochdi-yu, butun atrofida charaqlab yonib turgan kuchli nur ummonini ko'rdi. "Bu Olloh nuridir!" — dedi kimdir qulog'i ostida. Mahmud qamashib hech nimani ko'rmay qolgan ko'zlarini yumib oldi. Ko'zlari achishib, yosh oqa boshladi. U o'zining butun ixtiyorini bo'sh qo'ydi.

Mahmud o'ziga qaytib, ko'zini ochganida, Shayx Kubro uning yonida turardi.

— Ko'zing hech nimani ko'rmay qolgani diling oynasi xiraligidandur, — deb gap boshladi Shayx. — Uni poklash yo'lini tut.

Shayx to'rdagi o'z o'rnini egallab, davraga ko'z tashladi. Mo'g'ullar kelishi arafasida javob bergan shogirdlari o'rnini olgan bu yigitlarning ko'pchiligi uning dargohiga Ollohga yetishishni emas, ilm izlab kelgan. Ammo ilm izlash ham Ollohni izlash emasmi! Shu bois shayx bu toliblar davrasida o'zini zulmatda adashib qolgan nur zarrasidek, yolg'iz va yesir his etmasdi. U zulmatda adashib qolgan nur zarrasidek, o'zining asl manbayiga intilarkan, mana shu sargashtalarni ham o'z ortidan yetaklamoqchi bo'lardi.

U avval gavharlarga sayqal bergan bo'lsa, endi loydan sopol idishlar yasashdan or qilmaydi. Agar ul gavharlarda Olloh taolo nuri jilvalanishini istagan bo'lsa, endi bu bezaksiz idishlarni o'zi anglab ketgan ilm-u haqiqat bilan to'ldirmoqni istaydi. Aslida so'fiy uchun shohlik bilan faqirlik barobar bo'lganidek, gavhar bilan loy idish ham barobar emasmi?! Odamning o'zi ham loydan bunyod bo'lgan, so'ng Olloh bag'ishlagan nurli ruh bilan bezangan emasmi?!

Ha, u dunyo haqida bilishi mumkin bo'lgan hamma narsani bilib oldi, Olloh ato qilgan Aqlga muyassar hamma narsa unga muyassar edi. Ammo kufforlar ilkida shahid bo'lishdan oldin bu aql-idrokni zarralarga bo'lib bo'lsa-da, boshqalarga ulashishni istaydi.

U o'zi haqida, o'zgalar haqida bilish mumkin bo'lgan barcha narsalarni ham bildi. Endi o'zgalarga o'zini bildirmoqni istaydi. Nima, u avval bunday qilmaganmidi!

Majdiddinga, Sayfiddinu Sa'diddinga o'z bilganlarini — o'zini bildirmaganmidi? Bildirgandi. Tasavvuf, eng avvalo, o'zni anglamoq, o'zni anglamoq esa Xudoni anglamoqdir, — deb bilgan Shayx, bu harakat aslo to'xtamasligini, faqat ruh tanni tark etishi bilan to'xtashini ham bilardi.

U uzoq vaqt xilvatda yashadi, xilvatdagina o'zini angladi, xilvatdagina qalbining eng botiniy qatlamlarida yashirin shuurlarda jilvalangan nishonalarni ko'rdi. Endi u eng uzoq xilvatga chekinish arafasida turibdi. U bu uzoq xilvat yakunida Oллоh taolo jamolini ro'yi rost ko'rishi mumkin bo'ladi. Shunda uning nomai a'molida mana shu unga iqtido etgan ko'ngillarni yoritgani ham yozilgan bo'ladi. Inshoolloh, shunday bo'ladi.

U dargohiga qadam qo'ygan har bir shogirdiga qanot berib osmonga uchirdi. "Biz asli tuproqdan bo'lsak-da, ruhimiz nurdandir, nurga intiling!" — dedi. "Shu nur ichida jilvalangan Haqning jamolini ko'rmoq maqomini izlang!" — dedi. Ular uchib ketdilar. U ilon kulcha bo'lib o'rab olgan qush inidagi palapondek, dushman halqasi o'ragan shaharda odamlar orasida yakka-yu yolg'iz qoldi. Ammo ko'p o'tmay, o'ziga dilnishin, sodda va to'pori do'stlar — shogirdlar orttirdi. Hozir u o'zini shogirdlarga murshidi komil emas, ularning otasi kabi sezardi. Nogoh uning ko'zlari o'ziga diqqat bilan tikilib turgan Saidning ko'zlari bilan to'qnashdi.

Bola ko'zlari so'radi: "Oллоh taolo qayerda yashaydi?"

Mahzun ko'zlari aytdi: "U senda yashaydi, menda yashaydi!"

Bola ko'zlari so'radi: "Oллоh taolo necha yoshda?"

Mahzun ko'zlari aytdi: "U sening yoshingda, u mening yoshimda!"

Bola ko'zlari so'radi: "Umrдан ma'no nimadur?"

Mahzun ko'zlar aytdi: "Ahdga vafodur!"

Bola ko'zlari so'radi: "Ahd nima edi?"

Mahzun ko'zlar aytdi: "Oллоhni suymoq edi!"

* * *

Elchilari noumid va natijasiz qaytganini ko'rgan O'ktoyning qoni qaynab, hujumni kuchaytirdi. Battar vahimaga tushgan Xumortegin va ayrim qo'shin boshliqlari ko'nglidagi shum niyat yana qat'iylashdi. Xuddi buni sezgandek, O'ktoy yana o'z elchilarini Gurganjga yuborib, oldingi talabini takrorladi. Ammo taslim bo'lishni o'yla-

may jang qilayotgan gurganjliklar va qo'shin g'azabidan qo'rqqan Xumortegin bu gal ham o'z niyatini ichiga yashirishga majbur bo'ldi. U yana elchilarni javobsiz qaytardi. Tez orada fuqaro o'rtasida shahar tashqarisidan yetib kelgan mish-mish tarqaldi: emishkim, elchilari javobsiz qaytganidan g'azablangan O'ktoy: "Men ularga mehrimni ko'rsatdim, endi qahrimni ko'rsinlar!" – deganmish.

Bahor qartayib, o'z o'rnini issiq yozga tashlab ketgisi kelmay, osmonni bulut bilan to'ldirar, kechalari izillab iliq yomg'ir yog'dirgani-yog'dirgan edi. Yashil yaproqlar, sabzarang ko'katlar osmon suvini, yoz kelayotganini bilgandek, tashnalik bilan yutardilar. Ammo Olloh hukmini qaytarib bo'lmas: yoz baribir borliqni zabt qila boshladi. Yoz issig'ining kuchaygani barobar O'ktoyning qahri ham orta bordi.

Yozning oydin tunlarining birida mo'g'ullar Amudaryo bandini buzib tashlab, shaharni suvga bostirishga urindilar. Ammo ularning uch minglik qo'shini band ostonasida xorazmiylar tomonidan qirib tashlandi. Bunday shiddatdan O'ktoy ham esankirab qoldi. Ammo tez orada bu gurganjliklarning so'nggi hamlasi ekanini anglab, siquvni kuchaytirdi.

Mana shunday ilojsiz va qattol kunlarning birida Balx tarafdin Chingizxon jo'natgan qo'shimcha qo'shin kelganini ko'rgan xorazmliklar so'nggi jang pallasi yaqinlashganini sezib, o'sha kunni sharaf bilan kutib olish taraddudini ko'ra boshladilar. Ammo Xumortegin boshliq ahli saroy esa so'nggi jangni, sharafli o'limni emas, nima qilib bo'lsa ham undan qutulish yo'llarini izlardilar. Bu yo'l xiyonat yo'li edi. Ular shu yo'lga kirdilar. Qo'shimcha qo'shin kelganidan xabar topgan, shu paytgacha taslim bo'lishni maslahat berib kelayotgan saltanat devonini boshqargan mushrif Imomiddin boshliq boyonlar maslahatni talabga aylantirdilar. Ular, hatto, marhum podshoh Muhammad Xorazmshoh ham o'limi oldidan mo'g'ullarga taslim bo'lishni vasiyat qilganini pesh qildilar. "Omon qolsak, yana Xorazmni olurmiz. O'lib ketsak, kimga foyda?" – deya uqtirardi mushrif. "Omon qolsam yana Xorazmshoh bo'larman, o'lib ketsam-chi?.." – deya o'ylardi Xumortegin ham. Oxir-oqibat Xumortegin qal'adan yashirin odam chiqarib, dorissaltanat darvozalaridan birini ochajagini mo'g'ullarga xabar qildi.

Xiyonat darvozasi orqali qal'aga kirib olishga muvaffaq

bo'lgan dushman gurganjliklarning qattiq qarshiligiga duch keldi. Darvoza ochilgan kuniyoq shaharni zabt etish xayolida o'tovlarini buzib tashlashni buyurgan Chingizxon o'g'illari andak shoshganlarini tezda angladilar. Xiyonat tufayli yagona rahbarlikdan ayrilgan shahar ahli endi butun qal'ani emas, har bir mahalla, har bir hovli, har bir xonadonni himoya qilishga kirishdilar. Jangchilar shu qadar zich turib jang qilardilarki, bir qadam tashlash uchun qalashib yotgan murdalar ustiga chiqish lozim bo'lardi. Ammo ochlikdan horigan gurganjliklar soni bor-gan sari kamayar, shaharga kirib kelayotgan dushmanlar miqdori oshib borardi.

* * *

Xumortegin xiyonati tufayli dushman shaharga bostirib kirganini eshitgan Shayx Kubro o'z atrofiga shogirdlarini to'pladi. Uning yetagida yig'ilganlar qiblaga qarab namoz o'qidilar. Namozdan so'ng Shayx va'z aytdi:

— Guvohlik beramankim, Oллоh taolodan o'zga iloh yo'qdur. U ulug' va buyukdir. Uning sherigi ham, o'xshashi ham yo'q. Yana shunga guvohlik beramankim, Muhammad uning bandasi va elchisidir...

Dunyoning yarmini kezib chiqdim, ko'p ishlarni tajriba qildim, mashaqqatlar chekdim, ko'p kishilar ila suhbat qurdim, ulug' ishlarga qadam bosdim, tirikchilikning achchiq-chuchugini totdim, kitoblarga murojaat qildim, olimlar xizmatida bo'ldim, umrimni dunyo izlash bilan zoye o'tkazdim, ajoyibotlarni ko'rdim... — Shayx nafasini rostlash uchun bir daqiqa to'xtadi va yana davom etdi: — Ko'rdimki, umr va dunyodan ko'ra tez, shoshilib yo'q bo'lib ketadiganroq, o'lim va oxiratdan ko'ra yaqinroq, orzudan ko'ra uzoqroq, xotirjamlikdan ko'ra go'zalroq narsa yo'q ekan...

Ko'rdimki, vaqtini "essiz", "qaniydi", "koshkiydi"lar bilan o'tkazgan kishining umri eng qisqa umr ekan. Eng go'zal bezak tavoze'lik, eng xunuk narsa baxillik ekan. Ko'rdimki, eng noyob ne'mat rostgo'ylik va qahramonlik, eng og'ir og'riq esa yomon va munofiq do'stlar ekan. Ko'rdimki, dunyo qulligidan ozod bo'lgan kishigina haqiqiy hur ekan...

Shayxning ovozi sukut quchgan boshlar uzra qush kabi charx urib aylanar, tinglovchilar yuragida mudroq hislarni uyg'otar, ularning vujudini sokin larzaga chulg'ar edi.

– To'g'riso'zlilikdan ko'ra yuksakroq ziynatni ko'r-madim. Nafsni sharmandalik va do'zax sari haydashda, aqlni esa yaxshilikka chorlashda ko'rdim. Ko'rdimki, o'zini tarbiyalay olgan va shahvatlardan tiyila olgan kishi eng kuchli shaxs ekan...

Shayx boshini ko'tarib, tobora ko'payib borayotgan olomonga tikildi.

– Shaytonning xaloyiqqa sulton bo'lib olishi dunyoni yaxshi ko'rishlikdan ekan. Mana shu shaytonga qarshi bo'lmoqni xohlab, uni o'z nafsimga qarshi bo'lish va unga qarshi dushmanlik qilishdan topdim.

Barcha xalifa-yu podshohlarni, Xorazmshohdek shon-shavkatli, qudratli sultonlarni o'z dabdabalari bilan mashg'ul bo'lib, o'zlaridan va o'zlarida sodir bo'layotgan narsadan bexabarlikda ko'rdim. Ularni gunohkorlik domiga mahkum ko'rdim, ularni gunohlardan, odamlarga ozor berishdan tiyilishga chorladim. Shafqat qilmaganga shafaqat qilinmasligini aytdim. Afsus, ming afsus... – Shayx yana nafasini rostlash uchun jim qoldi. – Ha, ming afsuskim, o'limdan og'irroq kulfat o'tgan ishdan pushaymonlik ekan...

Boshimizga shunday kulfat kelishini bilardim. Xudoyim izmidan chiqqan musulmlarni boshiga qiron qilichi bilan keluvchi kufforlar haqida bashorat qilib: "Men ularni o'z qahr-u g'azabimdan yaratdim", – demishlar. Men ahli mo'minni Haq yo'lidan ketishga rag'bat qildim. Ammo Xudoyim bizning gunohli boshimizga bu la'natni yuborgan ekan, demak, uning g'azabiga munosibmiz. Biz bugun g'ayridinlar ilkida yo shahid, yo ularni yengib g'olib bo'lurmiz.

Shayx so'zini tugatib, chuqur nafas oldi. U o'ziga tiki-lib turgan minglab ko'zlarga nazar soldi. Olomon ichida turgan har bir kishi Shayxning unga tikilganini sezdi, yuraklar junbushga keldi, "Jangga! Jangga!" degan xitoblar yangradi. Shayx qo'lini dast ko'tarib, jimlik tiladi. Olomon tinchigach, Shayxning jarangdor ovozi maydon uzra yangradi:

– O'lim yo'li muborak yo'ldur. Vatan uchun o'lim topmoq esa muqaddas odatdur. Xudoyim elchisi o'z hadislarida: "Vatan sarhadini bir kun himoya qilmoq oltmish yillik nafl ibodatidan ortiqroqdur", demishlar. Illo, o'limimiz boshqalarga ibrat bo'lsin.

Shayx Kubro xonaqohga kirdi va dam o'tmay qaytib

chiqdi. Egnidagi bir paytlar ustozni kiydirgan muborak libos — xirqa belidan mahkam tang'ilgan, qo'lida nayza. U egilib, maydonda sochilib yotgan qayroqtoshlarni terib, qo'yniga soldi va maydonda yig'ilgan guruhni janggohga — Qobilon darvozasi tomonga boshladi.

Ular yetib borganlarida jang avjida, dushman darvoza-xonadan o'tib, shahar ichkarisi tomonga qadamba-qadam siljib borardi. Shayx dastavval qo'ynidagi toshlarni ishga soldi. Uch-to'rtta mo'g'ul askarining qansharini qonatdi. Tosh qolmagach, nayzasini peshlab dushmanga ro'para bo'ldi.

Yovvoyi daryo to'g'onning o'pirilgan chohiga bor qudrati bilan yopirilgandek, mo'g'ul qo'shini ham xiyonat ochgan qopqaga butun quvvatini tashlagan edi. Askarlar daryosi goh shiddat bilan oldinga tashlanar, goh nayzalar-u qilichlar safiga urilib, qonli izlar qoldirib orqaga chekinardi. Ammo bir lahzaga chekingan dushman yana yangi kuchlar bilan to'yinib olg'a yurardi. Darvozaning ikki tavaqasi lovillab yonardi. Ammo shunga qaramay mo'g'ullar toshqin suvdek shaharga oqib kirardi.

Yagona boshliqsiz jang qilayotgan gurganjliklar dushman bilan oxirgi nafasgacha urushini qasd qilib, sovuqqonlik bilan urushardilar. Ular O'ktoyning taslim bo'lish haqidagi talabini rad etib, o'z ixtiyorlari bilan qullik va tahqirdan o'limni afzal deb bilgan, ular uchun qahramonlarcha o'lishdan bo'lak najot yo'li qolmagan edi.

Nayzasini oldingi safda turganlardan birining ko'ksiga botirishga ulgurgan Shayx Kubro o'lib yotgan mo'g'ul askari qilichini olib, yana hujumga tashlandi. O'sha zahoti unga sap-sariq bir mo'g'ul ro'para bo'ldi. Qilichbozlikda birinchi sabog'ini olayotgan Shayx ilk zarbadayoq raqibining kuchli va chapdast ekanini payqadi. Biroq dushmanga qarshi yuragida yongan nafrat kekxa Shayxning kuchiga kuch qo'shardi. Pakana mo'g'ul mushukdek chaqqon edi, to'satdan u chetga sakradi-da, Shayxning boshiga qilich soldi. Ammo birdan ko'zlari ola-kula bo'lib, qilichini qo'lidan tushirib yubordi. U bo'shagan qo'li bilan kuragini paypaslay boshladi-yu, to'satdan qo'llari shalvirab tushib, yuztuban quladi. Shundagina Shayx raqibi kuragida botib kirgan nayzani ko'rdi. O'zini o'limdan qutqargan kishini ko'rish uchun alanglagan Shayx uch qadamcha narida ko'zlari dahshatdan chaqnab yonayotgan, qo'lida alvon bayroqni ushlab olgan mo'g'ul navkariga tushdi. U xavf-

xatarni pisand qilmay, bayroqni balandroq ko'tarishga urinar, bu bilan safdoshlarini yana shiddat bilan olg'a bosishga undamoqchi bo'lardi. Shayxning ko'zida unga xos bo'lmagan nafrat va aldovat uchqunlari chaqnadi. U birdan oldinga tashlandi-yu, qilichini mo'g'ul ko'kragiga sanchdi. Tug'bardor qulab tushar-tushmas, kokiliga chang soldi. Ammo tug'bardorning o'limini ko'rgan orqadagi mo'g'ullar uni kamondan o'qqa tutdilar. Novaklarning biri shayx ko'ksini teshib o'tdi. Shayx: "Oh!" dedi-yu, yerga quladi. U tug'bardor kokilini qo'yib yubormasdan chap qo'li bilan ko'ksidagi novakni sug'urib oldi, so'ng butun kuchini yig'ib dushman bayrog'iga chang soldi. O'sha zahot ko'z o'ngi qorong'ilashdi. Ammo ko'z o'ngi qorong'ilasharkan, to'satdan yalt etib hammayoq yop-yorug' bo'lib ketdi. U keng dashtda iliq yoz kechasi qo'ynida yurib ketayotgan otanasini va ... o'zini — yetti-sakkiz yashar bolani ko'rdi. Ular qo'shni qishloqdan qaytishardi.

Bola har zamon orqasiga — onasiga qarab qo'yadi-yu, oldinda zipillab borayotgan otasiga yetib yurishga harakat qiladi. Oy shunday katta va charog'on ediki, uning ko'zlari qamashardi. Otasining oppoq sallasi oying bir bo'lagiday suzib borardi.

Birdan uning oyog'i toyildi-yu, qaygadir tushib keta boshladi...

"O'g'lim, o'g'ilginam!" — deya qichqirdi birdan onasi...

Otasi yalt etib unga qarab qo'lini cho'zdi...

Onasi oppoq kabutar bo'lib, boshi uzra charx urarkan: "Kalima keltir!.. Kalima keltir!.." — deya qichqirardi...

"Ollohu jilla jalaluhu!.."

Mo'g'ullarning biri jon bergan Shayxning qo'lidan bayroqni tortib olishga urindi, ammo kuchi yetmadi. Bayroqqa ikkinchi mo'g'ul yopishdi. Ammo Shayx Kubroning barmoqlari dushman bayrog'ini shunday kuch bilan qisib turardiki, dushmanlar bu kuch oldida ojiz qoldilar. Bayroqqa uchinchi, to'rtinchi, beshinchi... yettinchi mo'g'ul navkari yopishdi. Ular baravariga zarb bilan tortgan edilar, bayroq yirtilib ketdi. Bayroqning katta parchasi Shayx panjasida g'ijimlangan cha qoldi.

Mo'g'ullar g'azabdan quturib, Shayx murdasini to'rt yondan qilich bilan chopa boshladilar. Keyin yana murda qo'lidan yalov parchasini olishga urindilar. Ammo Shayx qo'li ombirdek mahkam qisilgan edi. Oxiri mo'g'ullarning

biri — yuzi cho'zinchoq, mallarang, ko'sa o'nboshi boshqa navkarlarni chetga surib, kalta qilichini dast ko'tardi-da, zarb bilan Shayx gardaniga urdi — bosh tanadan judo bo'ldi. So'ng o'nboshi yana qilichini ko'tarib tug' parchasini g'ijimlab turgan barmoqlarni mo'ljallab bor kuchi bilan urdi. Ammo qisilib, mushtga aylangan barmoqlar toshdek qattiq edi, qilich sakrab ketdi. Jahli chiqqan ko'sa qilichini chetga irg'itib, belida osilib turgan xanjarini sug'urib oldi va so'kina-so'kina shahid barmoqlarini qirqa boshladi. Barmoqlar qoni silqillab yerga tomchilay boshladi. Nihoyat, murda barmoqlaridan ozod bo'lgan bayroq parchasini olishga muvaffaq bo'lgan mo'g'ullar chunon baqirdilarki, qilich chopqilashayotgan har ikki taraf ham hayratdan qotib qoldilar. Ayniqsa, o'nboshi butun bir qal'ani qo'lga kiritgandek, mag'rur edi. Undan keyin ko'sa o'nboshi tug'bardor mo'g'ulning kokilini g'ijimlagan Shayxning o'ng qo'lini chopdi.

Yaqindagi tosh ustida bu mash'um voqeani kuzatib turgan bola (bu bola Said edi) ularning bu shodiyonasini ko'rib, o'zini tuta olmay, shundoq yonida yotgan akasi — Mahmud jasadini quchoqlagancha, to'yib-to'yib yig'lardi. So'ng bayroq parchasini baland ko'tarib qiyqirayotgan ko'sani mo'ljalga olib novak otdi. Ko'sa bir dam hayron bo'lib, qotib qoldi-da, keyin birdan tanasiga pichoq sanchilgan to'ng'izdek bo'kirib chop ketdi. Ammo vujudiga kirib olgan o'limdan qochib ketolmadi. Dam o'tmay ko'zlari alang-palang bo'lib yuztuban qulab tushdi...

Mo'g'ullar tomni o'rab olib, bolani mo'ljallab novak uchira boshladilar. Ammo Said bolalarga xos ephillik bilan qo'shni tomga sakradi, so'ng tomma-tom o'tib qocha boshladi. Nihoyat saroyga yaqin bir yerda, tomga tutash daraxtga osilib, amallab yerga tushdi. Biroq bir to'p mo'g'ullar uni qoralab izma-iz kelayotgan edilar. Bola saroyga kirib yashirinmoqchi bo'ldi. Ammo bu foydasiz ekanini sezdi — mo'g'ullar unga yetib qolganini ko'rib to'xtadi va novaksiz qolgan kamonini chetga irg'itib, yonginasida yotgan jasad qo'lidagi sovutni shoshma-pisha ko'targancha, dushmanga yuzlandi.

Mo'g'ullar bolani o'rab oldilar. Said yaroqsiz bo'lsa-da, tap tortmay sovut bilan o'zini himoya qila boshladi. Mo'g'ullar esa bolaga to'rt tarafdin nayza o'qtalisharkan, uning bolalarga xos qilig'ini — bir o'zi to'rt-besh kishiga

teng kelmoqchi bo'lganini ko'rib, mazax aralash qah-qahlab kula boshladilar. Ular Saidni davraga olib, nayzalari bilan turtishar, bu o'yin ularning mehrsiz ko'ngillarini qitiqlab, rohat berar, shu boisdan mo'g'ullar bolani o'ldirishga shoshilmasdi. Nayzalar sanchilishidan butun badandan qon oqib, birpasda bolaning boshdan oyoq libosi qizil dog'lar bilan bo'yaldi.

Ammo bola hamon bo'sh kelmas, sovut bilan o'zini to'sishga urinib, bo'sh qo'li bilan mo'g'ullarga zarba bermoqchi bo'lardi. To'satdan u o'zini pisand qilmay, beparvo turgan mo'g'ulga hamla qilib, uning qo'lidan qilichni tortib oldi va angrayib qolgan mo'g'ullar es-hushlarini yig'ishtirib olmasdan yaroqsiz qolgan navkarning qorniga qilichni sanchdi. Mo'g'ul bo'kirib yubordi-yu, orqasiga tisarilib ketdi va ko'zlari kosasidan chiqqudayin kengaydi. So'ng potirlab qon chiqayotgan qornidagi yaraga ikki qo'lini bosar-bosmas, yerga ag'darilib tushdi, pitirlab jon bera boshladi.

Mo'g'ullar g'azabdan quturib ketdilar, to'rt tarafdin baravar hamla qilib, bolaning mitti vujudiga nayzalarini sanchdilar. So'ng qiyqirishgancha uni baland ko'tardilar-u dahshatdan qotib qoldilar. Vujudi tilka-pora bolaning yuzida tabassum zohir edi, go'yo u dushmanlar ustidan kula-yotgandek edi.

Mo'g'ullar qo'rqib ketdilar, nayzalarini baravar sug'urib oldilar. Bola jasad gursillab yerga quladi. Ammo o'shandayam qo'lidagi qilich bilan sovutni qo'yib yubormadi. Ikki qo'li yozilgancha yotgan bolaning yuzida tabassum, ko'zlari ochiq qolgan edi...

* * *

Ahvol juda og'irligini ko'rgan Gurganj muhtasibi Alauddin al-Hayyatiy al-Xorazmiy bir amallab shahardan chiqib shahzodalardan shafqat tiladi. Ammo gurganjliklarning tug'yonli qarshiligi tufayli juda ko'p navkarlaridan ayrilgan Chingizxon o'g'illari rad javob berdilar.

— Mehrimizni rad etganlar qahrimizga sazovor bo'lsinlar! — dedi Jo'ji muhtasibga qattiq tikilib.

— Shahringizni qabristonga aylantirmaguncha to'xtash yo'q! — dedi tahdid bilan Chig'atoy.

Bu gaplardan bexabar shaharda jang avjida edi. Dushman bilan oxirgi nafasgacha urushishni qasd qilgan gurganjliklar sovuqqonlik bilan olishardilar. Illo, ular

uchun qahramonlarcha o'lishdan boshqa najot yo'li qolmagan edi. Uylarning tomiga chiqib olgan, qo'rquvdan qalt-qalt titragan qizlar, go'daklarini quchoqlab olgan kelin-juvonlar zolim yog'iy qo'lida badnom bo'lmaslik uchun o'zlarini lovillab yonayotgan olov qo'yniga ota boshladilar. Ba'zi xotinlar esa chap qo'lida bolasi va o'ng qo'lida tig' bilan dushmanlarga hamla qilar edilar.

Qutirib ketgan yog'iy ko'zga ko'ringanini qilich bilan chopib, sut emadigan go'daklarni nayza bilan sanchib o'tga otar edi. Ko'p bolalar mo'g'ul oyoqlari ostida qolib, nechalari yarador-u jon chiqar holatda ota-onalariga qichqirardilar. Bu holdan gurganjliklarning ko'zlariga dunyo-yu jahon qorong'u bo'lib, eslarini yo'qotgandek, mo'g'ul askarlariga tashlanar edilar.

Yettinchi kun so'ngida shahar to'la dushman qo'liga o'tdi.

Mana shu janglar borayotgan kunlarning birida, tong otar payti shoir Qosim Husayn bilan xiyonatkor Xumorteginni Xurrambog'da qatl etdilar.

Imom Mujtahiddin shoir Qosim Husayn haqida ilk daf'a Buxoroda ta'lim olgan chog'larida eshitgan, bir-ikki marta yuzma-yuz ham kelgan edi. Qosim Husayn g'azallarini arab tilida yozardi.

O'sha paytlardayoq nomi tillarga tushgan yosh shoirga vazir al-Jayhoni saltanat hisobidan yetmish dinor hadya qilgani Buxoroda anchagina shov-shuv bo'lgan edi. Bir davrada o'tirganlarida Qosim Husayn: "Agar muhtoj bo'lmaganimda shu pulni olmas edim", — deb shikoyat qilgani ham imomning esida. Keyinchalik Xorazmshohga yaqin bo'lgan ash-Shihab al-Xufiy ismli bir akobir shoirga qandaydir mansab va o'n dinor badaliga yonida she'r o'qib o'tiradigan biz xizmatga chorlaganda shoir bu taklifni rad qilganini eshitdi. Buxoroni tark etgach, yillar o'tib, u bir fozil kishidan Qosim Husayn haqida "ilmul maoniy egasi" degan bahoni eshitdi. Shuncha vaqtdan keyin imom shoirni bugun ko'rdi.

Dastlab, u Qosim Husaynni tanimadi. Tabiatan semiz bo'lgan shoir uzoq qamal davomida ozib ketgan, egnidagi libosi shalvirab osilib qolgan, faqat ko'zlari xuddi o'ttiz yil avval qanday bo'lsa, o'shanday charaqlab turar, ammo ular ham bezovta edilar.

Shoirmi kecha ko'cha janglaridan birida asir olib, endi boshini tanasidan judo qilmoqchi bo'lib turganlarida, mo'g'ullar xizmatiga o'tgan bir xorazmlik tanib, qutqarib

qolgan ekan. Bugun tongda uni Xumortegin bilan barobar O'ktoyning huzuriga olib keldilar. Bir hafta ichida quruq ustixonga aylangan, kesib tashlangan qulog'i o'rni qorayib ketgan Xumortegin jon tahlikasida tizza cho'kkalab olganicha ta'zim qila boshladi. Ammo qo'llari bog'liqligi pand berib, tuproq ustiga yuztuban ag'darildi. Ammo shu yotgan ko'yi ham boshini yerga uraverdi.

Darvozani ochib berib, o'zi shahardan bir to'p odamlari bilan qochib chiqqan Xumorteginni O'ktoy huzuriga olib kelishganida, u qarorgohga yetmasdan otdan tushib, piyoda va boshyalang yurib kelgan edi. Shahzodani ko'rishi bilan tiz cho'kib, yer o'pdi va ko'tarib kelgani — bir quti javohirni peshkash qildi. Shahzoda qutiga bepisand nazar tashlarkan:

— Nega darvozani ochib berding? — deb so'radi to'satdan.

Xumortegin nima deyishini bilmay, gangirab qoldi. Axir necha oykim, odam ketidan odam yuborib, goh qo'rqitib, goh yaxshi va'dalar bilan siylab, uni shu ishga shahzodaning o'zi da'vat qilmaganmidi? Endi bo'lsa nega ochganini surishtiradi. Uning ojiz aqli shahzoda darvozani nega ochib berganini emas, qay xayolda ochganini bilmoqchi ekanini fahmlamasdi.

O'ktoy boshqa savol bermadi, zerikkan kishidek homuza tortib, qo'li bilan Xumorteginni ko'rsatib, "Olib keting!" degandek ishora qildi va ketma-ket amirga bir chodir ajratib, kecha-kunduz qattiq qo'riqlashni buyurdi.

Uch kun burun shahzoda amri bilan sotqinlarga nisbatan qo'llaniladigan dastlabki jazo amalga oshirilgan — amirning quloqlari kesib tashlangan edi. Illo, quloq egasi-ning hukmdori oldida ichgan qasamini eshitgan. Bugun esa jazo davom etishi kerak, avval qasam aytgan tilni, so'ng qasamni bergan dilni sug'urib oladilar. O'z hukmdoriga, o'z qavmiga vafo qilmagan xoinning jazosi shu.

O'ktoy yerda yuztuban yotgan ko'yi boshini tuproqqa urayotgan quloqsiz Xumorteginga bor-yo'g'i bir martagina ijrg'anib tikildi-yu, o'sha zahot uni unutdi. Uning diqqati shoir Qosim Husaynga qaratilgan edi.

Shoir egniga havorang uzun juldur ko'ylak kiygan, boshi yalang, qo'li orqasiga bog'loqli edi. Chap ko'zi osti ko'kargan, og'zining bir chekkasi shilini, qoni qotib qolgan — shoir shahzodaga qo'rquvsiz, sinchkovlik bilan tiki-lib turardi.

Shoirning O'ktoyga ta'zim qilmaganini ko'rib, qarorgohdagilar shovqin ko'tardilar.

– Bosh eg, mal'un!

– Ta'zim qil, ko'rnamak!

– Ulug' shahzodamiz oyoqlariga bosh ur, battol!

Qosim Husayn esa bu so'zlarni eshitmagandek, O'ktoyga tikilib turaverdi. Shahzoda ham “Qani buyog'i qandoq bo'larkin?” deb, bo'yinlarini cho'zib baqirayotganlar jazavasini tomosha qilib, kutmoqchi bo'ldi-yu, sabri chidamadi.

U ohista qo'l siltagan edi, chetda turgan navkarlarning biri uning istagini bajo keltirdi. U shoir yoniga yugurib kelib, qamchisini mahbusning yelkasiga tushirdi. Bu bilan shoirni tiz cho'ktirmoqchi edi. Lekin bechora qari shoir shu zahoti xuddi oyog'iga bolta urilgandek qulab tushdi, nafasi qaytib, rangi bo'zdek oqardi. Navkar bir qo'li bilan mahbusni xuddi bo'sh qopni ko'targanday osongina ko'tarib, oyoqqa turg'azdi. Keyin “Ta'zim qil!” degandek, qamchisi bilan yelkasiga turtdi.

Shahzoda yana bir bor qo'l siltadi. Navkar o'sha zahot orqasi bilan tisarilib o'z o'rnini egalladi. Nihoyat, shahzoda tilga kirdi:

– Sen mendan qo'rqmaysanmi?

– Yolg'iz Oллоhdan qo'rqadilar! – dedi shoir.

Bu shoir hech kimdan imdod tilamasligini, og'ziga kelganni qaytarmay, shahzoda g'azabini qo'zg'ashi, bu g'azabning bir nishi ularga ham botishi mumkinligidan qo'rqqan qarorgoh ahli vujudi quloqqa aylanib, O'ktoy bilan Qosim Husayn suhbatini tinglardi.

– Sen shoirmisen? – deb yana savol berdi shahzoda.

Qosim Husayn indamadi.

– Bizning padarimiz bo'lmish ulug' xoqon ham shoir-larni qattiq suyadilar. Shuni bilurmisen?..

– Padaringiz Chingiz shoirlarni ham suyadi, ham so'yadi! – dedi Qosim Husayn.

– Nima?! Nima deding?!

O'ktoy o'tirgan o'rnidan yovvoyi mushukdek chaqqon sakrab turdi. So'ng atrofidagilarga alang-palang tikilarkan, o'zini bosib qahrli ko'zlarini shoirga qarattidi.

– Sen bizning buyuk g'alabamizga bag'ishlab fathnoma bitursan, biz-da uni padarimiz ulug' xoqon dargohiga yuborurmiz. Angladingmi?!

Qosim Husayn indamadi.

O'ktoy oldida turgan qimiz to'la shokosani tepa solib, baqirdi:

– Angladingmi deyapman senga, ko'ppak?!

– Sen qashqirdan tug'ilgan haromisan! – deya otashin so'zladi Qosim Husayn. – Men ona yurtimni g'orat qilgan bosqinchiga, go'rida to'ng'iz qo'pgur Chingizga fathnoma bitadigan qo'limni o'zim chopib tashlayman!..

– Shundaymi?! – dedi O'ktoy o'rniga o'rnashib o'tirarkan, – qo'lingni chopishga tayyormisan, ammo biz sening boshingni chopib tashlurmiz!

Shu payt Imom Muftahiddinning ko'zi shoir ko'zi bilan to'qnashdi. “Sen ham shu yerdamisan?!” degandek bo'ldi shoirning ko'zlari. Imom qo'rqib ketdi. Ko'zlarini yashirib, izdihomdan sekin ortiga surilib chiqarkan, ikki navkar sudrab ketayotgan Qosim Husaynning so'nggi so'zlarini eshitdi:

– Tuf sening toj-u taxtingga, tezak hidi anqigan kuffor!

O'ktoy g'azabi hanuz bosilmaganidan titrayotgan qo'li bilan kalta qilichi dastasini mahkam siqdi – bu bilan hayajonini yashirmoqchi bo'ldi. Ammo baribir titroq to'xtamadi va shahzoda yuzidagi bor zahr-u qahr mujassamlashgan ko'zlarini chaqchaytirib, tuproqda qorishib yotgan Xumorteginga tikilarkan baqirdi:

– Olib borib tili bilan dilini sug'irib oling!

Xumortegin zaiflashib ongi bilan bo'lsa-da, bu so'zlar ma'nosini angladi-yu, yuzi qiyshayib ketdi. Shu holda butun majolini yig'ib O'ktoydan omonlik tilamoqchi bo'ldi, ammo azobga toqat qilolmay tishlanaverib, go'shti chiqqan lablari ochilmadi, faqat bo'g'zidan nolaga o'xshash bir ingroq chiqdi. Shu ondayoq u butunlay hushidan ketdi. Ikki navkar jonsiz jasadga aylanib qolgan Xumorteginni sudrab ketdilar. Dam o'tmay uning hali titrab turgan yuragini va tilini kosaga solib shahzoda oldiga keltirdilar. O'ktoy bir nafas qonli ikki parcha go'shtga tikilib qoldi, so'ng boshini ko'tardi:

– Bu xiyonatkor yurakni hech qachon egasiga xiyonat qilmaydigan itlarga bering!

Imom Muftahiddin nima qilishini bilmay qarorgohni aylanib yurardi. Ko'ngli daryo bo'yiga borishni istar, ammo qarorgohni halqa qilib o'rab olgan navkarlar biror kishini ijozatsiz o'tkazmasliklarini bilib, boshqa bir sokin go'sha izlardi. Nihoyat u qarorgoh o'rnashgan tepa yon-

bag'ridagi bir tup gujum soyasini tanladi — u yer tinch, hech kim unga xalal bermasdi.

Oftob nuridan va azobli uyqusizlikdan ko'zlari qizargan imom, gujum ostidagi toshda xomush o'tirarkan, qo'ynidan aslida bir paytlar zangori tusda bo'lgan-u, qo'lma-qo'l yuraverib rangi o'chgan, ko'kimtir tus olgan charm bilan muqovalangan mo'jazgina kitobchani oldi. Bu Shayx-ul-ra'is Ibn Sinoning ruboiylari jamlangan kitob edi. Imom uni Gurganjga borganida, qamal bo'lishiga qaramay gavjum kitob rastasidan sotib olgan edi. Imom fol ochmoqchi bo'lgandek, kitobchani to'g'ri kelgan joyini ochdi. Ochdi-yu, nazari tushgan ruboiyni o'qib, o'kirib yig'lab yubordi. U uzoq vaqt ko'zyoshsiz piqillab yig'ladi va yana o'sha ruboiyni qayta o'qishga tutindi:

*Hoy-havasga berilmakim, nafsing deya,
Himoyat et bir nafasing, nafsing tiya,
Dunyo dema, shon-u shavkat, ishva dema, —
Kim, dushmanga ko'ngul berma do'sting deya.*

Imom kitobdan boshini ko'tarib, mo'mataloq yaradek zirqirab azob berayotgan yuragidan dardni aritmoqchi bo'lgan kabi ko'ksini silab dam-badam xo'rsinar, goh ko'zlarini azob bilan osmonga qaratib olisdagi janggoh uzra charx urib, aylanayotgan quzg'unlar galasini kuzatar, goh umidsiz nigohini sarg'aygan yerga tikib, ostidagi tosh yorig'idan chiqib qayoqqadir tizilib borayotgan chumolilar karvoniga tikilib o'tirardi.

Imom shu qadar qattiq iztirobda ediki, esini yo'qotib qo'ygandek, o'zi bilan o'zi gaplasha boshladi.

— O, men do'stni sotib, dushmanga yo'liqqan ahmoq! — deb g'o'ldiradi u tosh ustida ruhan azob chekib, chayqalib o'tirarkan. — Kim edim, kim bo'ldim! Muslim edim, kofir bo'ldim! Ilmim ko'p-u ilmsiz qoldim! Yuragimni yo'qotdim, yuragimni! Odam emas, shayton vasvasasiga uchgan bir o'limtikman!

Imom xiyonatchi "navruziy podshoh" darvozani ochishi arafasida yana bir marta O'ktoydan shaharga borib Shayx Kubroni olib chiqishga izn tilagan, dastavval rad javobini bergan shahzoda, imom qat'iyat bilan Chingizxonning amrini o'rtaga solganidan keyin noiloj ruxsat bergan edi. Ammo imom Gurganjga bora olmadi. Kutilmaganda u allaqanday mudhish dardga chalinib yotib qoldi. Uning butun vujudi titrab-qaqshab, alanga bo'lib yona boshladi,

tishlari takillab, oyoqlari uchidan boshlangan sovuqlik ko'ksiga oqib o'tib a'zoyi badanini muz bilan to'ldirdi. Uning qo'l ko'targulik majoli ham qolmagan edi. Dam-badam ko'z o'ngi qorong'ilashib, chuqur bir quduq tubiga tushib qolgandek his qildi o'zini. Binobarin, u hech qayoqqa keta olmadi. U o'z chodirida namat sholchalarga o'ralib, ikki kun og'ir darddan hushini yo'qotib yotdi. Lekin dard imom Mujtahiddinga qanday kutilmaganda yopishgan bo'lsa, endi uni shunday tez qo'yib yubordi. Garchi u hali zaif, oyoqlari bedarmon bo'lsa ham, ko'ngli qandaydir falokat bo'lishini sezib beorom bo'laverdi, oqibat amallab kiyim-boshini almashtirib chodiridan chiqdi. Qarorgohga kelib, gumoni to'g'ri chiqqanini bildi. Falokat yuz bergan edi. Sotqin Xumortegin tunda darvozani ochib berganidan foydalangan mo'g'ul qo'shini shaharga yopirilib kira boshlagan edi.

— E Xudo! — deb ingrab yubordi bu xabarni eshitgan imom.

U kechikkan edi. Imom bo'g'ziga oqib kelayotgan faryodni birov eshitmasligi uchun yana chodiriga qaytib keldi. Chodirga kirdi-yu butun ixtiyorini bo'sh qo'ydi.

U umrida birinchi marta maza-bemaza gaplar bilan bo'ralab so'kinar, itday irillar, quturgan nordek og'zidan ko'pik sochar, ahmoq o'g'ilni dunyoga keltirgan ota-onasiga la'natlar o'qirdi.

Shuncha oh-u faryod qilgani, so'kingani bilan bu falokat boshini ololmasligini anglab, Xudoga iltijo qilib, faqat bir narsani — o'z umrida zig'ircha ham yomonlik qil-magan Shayx Kubroning qiynoqsiz o'lishini tiladi.

Hozir ham gujum soyasidagi tosh ustida o'tirarkan, imom yana o'sha iltijo bilan Ollohga yuzlandi. Ketma-ket shoir Qosim Husaynga ham fotiha bag'ishlab, gunohkor bandasining duosini qabul qilishini Tangridan qayta-qayta o'tindi.

Imom qarorgoh tomondan tushib kelayotgan odamni ko'rdi. U yaqinlashgach, shahzodaning xos soqchilaridan bo'lmish Anku ismli qilichning bir zarbi bilan odamni ikkiga bo'lib yuboradigan sarbozini tanidi. Imom bu navkarni birinchi marta Buxoro jangida ko'rgan edi. O'shanda uni ikki kishi yetaklab qarorgohga — jarroh oldiga olib kelishgan edi. Buxorolik jangchilardan biri Ankuning qan-shariga qilich urgan va yuzini to'qulog'igacha ikkiga bo'lib yuborgan edi. Yuzining yarmi uning ko'kragigacha osilib

turardi, yuzi o'rtasida esa bir qarichcha kesilgan joy bor edi. Shunga qaramay, navkar ikki kishi o'rtasida yurib kelayotganini ko'rgan imom ko'ziga ishonmagan, baribir jarroh yordam berolmasligi haqida o'ylagan edi. Ammo xitoylik jarroh uning yarasini tikib, davoladi. Yara kutilmaganda juda tez bitib ketdi, faqat tikilgan joyi chandiq bo'lib qoldi. Shundan tez orada Anku ismi unutilib, uni hamma Chandiq deb chaqira boshladi. O'ktoy bo'lsa, bo'lgan voqeani eshitib, navkarni o'z huzurida qoldirgan edi. Chandiq imomga yaqinlashgach, uni shahzoda huzuriga chorlayotganini aytdi. Imom alamini ichiga yutib, qarorgohga shoshildi.

* * *

Bola ko'zlarini ochganda, u nur chulg'agan dunyoni ko'rdi, qaydandir qo'shiq kuylagan odam ovozi eshitildi. Bu ovoz unga ham bir qadar tanish, ham begona edi. U yam-yashil o'tlar ustida yotar, egnida oppoq libos, vujudida xuddi buloq suvidek tiniqlik bor edi. Bola boshini ko'tarib atrofiga alangladi. Olisda, sabzavor dalalar o'rtasidagi so'qmoq bo'ylab ketayotgan bir to'da oppoq libosli kishilar safini ko'rdi. Ular ufq tomonga qarab bori-shar, ufq esa shu'ladan nurafshon edi. Bu odamlar uzra ham nur yog'ilib turar, Qur'oni karimning muqaddas oyatlari yangrardi.

Bola o'zidan yigirma qadamcha narida oppoq ot yetaklagan yigitni ko'rdi. Yigit yonida bir chol turar, ular nimalarnidir sokinlik bilan so'zlab kelishardi. Yigit bola tomonga qaradi-yu, ko'zlari chaq nab ketdi. Hayajonini bosolmay Said tomon yugurdi. Bola akasi Mahmudni tanib, irg'ib o'rnidan turdi va akasi tomon otildi. Ular quchoqlashib ko'rishdilar. Akasi so'radi:

– Qiynalmadingmi, Said?

Bola akasining so'zlarini tushunmadi. U qush kabi yengil, osmonga uchib ketgudek kayfiyatda edi. Shuning uchun akasiga nima deb javob berishni bilmadi.

Chol oppoq otning jilovini ushlab, ularga yaqinlasha boshladi. Bola cholni tanidi. U Shayx Kubro edi. Shayx Saidning yelkasiga ohista kaftini qo'ydi:

– Qiynalmadingmi, Said?

Bola shundagina ularning nima haqida so'rganlarini angladi. Ko'zlari o'ngida badbashara yuzlar, tahdid solib

yaqinlashayotgan nayzalar ko'rindi. Bola qo'rqib ketib, akasiga mahkam yopishdi. Ammo uni qo'rqitgan dahshat qanday ko'ringan bo'lsa, shunday to'satdan yo'qoldi. Said badanini paypaslab ko'ra boshladi. Ammo biror joyidan qon oqmas, ko'ylagi qordek oppoq edi. U nima deyishini bilmay, akasiga jilmayib qo'ydi. Chol so'radi:

– Ketskimi?

Aka-uka baravar javob berdilar:

– Ketskik.

Mahmud Shayx Kubroni oppoq ot ustiga o'tqazgach, jilovni ushlab yo'lga tushdi. Said yugurib borib akasining qo'lidan tutdi. Ular nurafshon ufq tomon ketayotgan odamlarga ergashdilar.

– Qayerga ketyapmiz, aka? – deb so'radi Said.

– Bilmayman, – dedi Mahmud.

Ancha yurishgandan keyin Mahmud o'girilib, Shayx Kubroga qaradi:

– Qayerga ketyapmiz, ustoz?

Shayx Kubro aka-ukaga tikilarkan:

– Vatanga, bo'tam, – dedi.

Bu javobni eshitgan Mahmud Saidning qo'lini qattiq-qattiq siqib qo'ydi.

Orqadan kimdir qichqirgandek bo'ldi. Ular orqalariga qaradilar. Bir sharpa ko'rindi. U ham oppoq libosda edi. Bola uni tanimadi. Shayx esa tanib, ovoz berdi:

– Shoshmay kelaver, Qosim Husayn! Biz sensiz ketmaymiz...

Qosim Husayn ularga yaqinlashib, salom bergach, so'radi:

– Yo'l bo'lsin, ustoz?

– Asl Vatanga boryapmiz, Qosim Husayn! – dedi Shayx.

Qosim Husayn jilmaydi:

– O'limingiz muborak!

Uchovlon javob berishdi:

– O'lim barhaq, shahidlik qutlug'!

Oldinda ot yetaklagan Mahmud bilan uning qo'lini ushlab olgan Said, orqada ot mingan Shayx Kubro ufq sari keta boshladilar. Ufq esa nurafshon, ajriqli qirlardan bo'lak, osmonda butun vujudidan nur taralib uchib yurgan maloyiklar va nurafshon ufqqa singib ketgan so'qmoq bo'ylab ketayotgan odamlardan bo'lak hech nima yo'q edi.

Faqat ortdan kelayotgan odamlarning oxiri ko'rinmas-

di. Bolalar, emizikli go'daklarini quchoqlab olgan kelinchak juvonlar, yo'l-yo'lakay ertak aytib kelayotgan momolar, bir-birini tanib olqishlayotgan yigitlar ustida manbayi ko'zga ko'rinmas yog'du to'kilar, so'qmoq ustiga to'shalib yotar edi. Ular borayotgan noma'lum manzil bu shu'lalardan sonsiz karra nurafshon edi. Bu shahidlarga Oллоh taoloning inoyati, uning nuri edi.

Bola nur dunyosiga yaqinlashgan sari hamrohlarining qiyofalari o'zgara boshlaganini ko'rdi. U o'zidagi o'zgarishlarni sezmas, ammo Shayx Kubro qanchalik o'zgarib ketganini aniq ko'rib turardi. Ammo bola bu o'zgarishlarni tasvirlab berishga ojiz edi.

Ular nur dunyosiga yaqinlashgan sayin ajriqzor qirlar, sabza o'tlar ham ko'rinmay qoldi, ular nur og'ushida yurib borardilar. Said to'satdan qulog'i ostida yangragan Shayx Kubro so'zlarini eshitdi:

— Bo'tam, sukunatga quloq sol, — derdi Shayx. — Senga u dunyoda hech qachon nasib bo'lmaydigan narsa — sukunatni tinglab huzur qil. Bu sukunatning nomi abadiyat. Sening bola ko'nlingdagi quvonchga o'xshaydi u, sening mahzun o'ylaringday pokiza u. Uni tinglab, huzur qil. Sen asl Vatanninga qaytding, bo'tam!..

Saidning nazarida Shayxning bu so'zlari ortda qolgan, ammo u hali anglab-uqmagan taraflarda qolgan, qor yog'ishi arafasida olamni quchgan tinchlik og'ushida yotgan Gurganjga yetib turgan Jayxunning sokin jildirashidek eshitalardi. Shunda bola vujudi xuddi libosdek sirg'alib tushib qolib, ruhi nurga qorisha boshlaganini sezdi...

* * *

O'ktoy qatl etilgan shoirning oppoq soqolli boshini nayzaga sanchib, janggohga yaqin turib hujumni boshqarayotgan inisi Chig'atoyga tortiq qilib yubordi.

Chig'atoy inisi yuborgan tortiqqa muhtoj emasdi. U qarorgoh o'rnashgan tepalikda padari Chingizxonga o'xshab chordona qurib o'tirgancha g'alaba haqidagi xabarni kutishdan boshqasiga yaramaydigan O'ktoyning bu himmatidan kulgisi qo'zg'adi. U hozir bunaqa tortiqdan bir emas, mingtasini yuborishi mumkin o'sha O'ktoyga! Ammo inisiga nisbatan ko'nnglidagi kekni bildirmadi va kalla sanchilgan nayzani soqchilaridan biriga uzatar ekan, jang shovqini aralash baqirdi:

— Bu saltanatda biror shoir zoti qolmaguncha, qurtlab ketgunicha ko'tarib yurasan! Tokim ulug' xoqonni olqish-lamoqdan bosh tortgan har bir odam boshi ketishini anglasun!

Chig'atoyning bu so'zlarini yetkazganlarida O'ktoy mamnun iljaydi.

— Inimiz bunday tortiqlarni juda yaxshi ko'radilar, qo'yib bersangiz, butun Movarounnahr ahlini boshidan judo qilishga tayyor. Biz unday emasmiz! Biz padarimiz ulug' xoqon kabi mehr-shafqatlimiz, — dedi O'ktoy og'asining so'zlarini eshitib vahimaga tushgan movaroun-nahrlik amaldorlarga qarab so'yloq tishlarini irjaytirib...

Shoirning boshsiz tanasini qamal davomida o'laksa-xo'rlikka o'rgangan daydi itlar galasiga tashlashga buyur-gan O'ktoy Imom Muftahiddinni kutib tanavvul qilib o'tirar, atrofida xos soqchilardan boshqa hech kim yo'q edi.

— Hoy, imom, qayoqqa g'oyib bo'lding? Qani, yaqin-roq kel, — O'ktoy ot go'shti to'la og'zini chapillata, kumush taboqdagi suyaklardan birini olib imomgacha yetib borgan uzun kir dasturxon ustiga irg'itdi. — Sen bu shoirni tanirmiding?..

Imom "Yo'q" deya bosh chayqadi-yu, ovqat bilan band shahzoda buni sezmagani bilib ovoz chiqardi: — Yo'q!

— Imom, padarimiz ulug' xoqon omonlik bermoqchi bo'lgan o'sha Shayx ham she'r yozadi, deganmiding?

— Ha, shahzodam, shunday degandim!

— Agar undan buyuk g'alabamiz madh etilgan fathno-ma bitishni so'raganimizda yozarmidi? A?! — O'ktoy "Amr etganimizda" emas, "so'raganimizda" deganidan pushay-mon bo'lib ijirg'andi.

Hali padari — ulug' xoqon darajasiga yetishiga ancha bor ekan. Ulug' xoqon so'zi ipga tizilgan marvarid shodasidek go'zal, qindan sug'irilgan nayman qilichidek qo'rqinchli edi.

— Yo'q, shahzodam, yozmasdi, — dedi imom.

— Agar unga ikki o'g'lingni ham otlarga bog'lab chor-pora etamiz, desak yozarmidi?

— Yo'q, shahzodam, yozmasdi...

— Agar biz unga ayolingni navkarlarga beramiz, desak-chi, yozmasmidi?

— Yo'q, shahzodam, yozmasdi!..

— Yo'q deyishdan boshqa narsani bilasanmu, imom?! — O'ktoyning g'azabi qo'zg'adi. — Nima, sizlar sig'ingan

o'sha Xudo farzandingni, ayolingni o'ldirishayotganda, badnom qilishayotganda indamay qarab tur deydimu?!

— Yo'q! — dedi Imom Muftahiddin.

— Yo'q bo'lsa, nega Shayxing ham, bu shoiring ham yozishni istamaydi!

Imom nima deyishni bilmay sukut saqlab turaverdi. O'ktoy baqirdi:

— Bilmaysanmi?! Bilasan, bilmasang padarimiz ulug' xon qon seni allaqachonlar otning dumiga bog'lardi, saqlab o'tir-masdi. Bilasan, faqat aytishdan qo'rqasan! Qo'rqma, ayt!

Imom indamay turaverdi. O'ktoy ham uni tinch qo'yib, og'zini chapillatishga zo'r berdi. Oxiri, qorni to'ydi shekil-li, bir kekirib qo'ydi-da, kosadagi qimizni bir ko'tarishda quldiratib ichib tugatdi. So'ng imomga qarab tirjaydi.

— O'sha Shayxing bitgan birorta she'rni bilsang, o'qib ber!

Imom taradudda qoldi. U umrida ovoz chiqarib bironvga she'r o'qimagan edi.

— Qani, imom, qulog'imiz senda, boshla!... O'qi, deyaqman, nima balo qulog'ing karmi?

Imom Muftahiddin diqqatini jamlab, xotirasida qolgan Shayx Kubro ruboiylarini birma-bir eslay boshladi-yu, O'ktoy yana "O'qi!" — deb baqirganini eshitib, chuqur nafas oldi-da, og'zini ochdi. Ochishga ochdi-yu, O'ktoy-ni o'rnidan irg'ib turganini ko'rib, to'xtadi. Olisda qiyqirib kelayotgan uch xabarchi otliq ushlab olgan tug'lar g'alabadan darak edi — O'ktoy o'zini unutib, qichqirib yubordi. Nihoyat otasini quvontiradigan bo'ldi! Chig'atoy yuborgan xabarchilar shahar to'la olinganini, faqat ikki-uch joyda xorazmliklar qamalib olib hamon qarshilik ko'rsatayotganliklari, ammo hademay ular ham butunlay qirib tashlanajaklarini aytishdi. Qarargohda boshlangan to's-to'polondan foydalanib, Imom Muftahiddin yolg'iz bir o'zi shahar tomon — minora-minora bo'lib ko'kka o'rla-yotgan tutunlar, qiyomat kunini eslatib, olamni buzib yangrayotgan oh-u faryodlar tomon yo'l oldi.

* * *

Xorazmshoh saroyining qalin devorlari olamni buzgan hayqiriq, oh-voh, yig'i-sig'i sadolarini bir qadar to'sar, bu sadolar imom cho'zilgan ko'yi vujudidagi og'riqqa chidol-may o'tirgan xilvat go'shaga mo'g'ul nog'orasining ovozi yanglig' bo'g'iq eshitilar edi. Imom Muftahiddin Chingizga

yukunib xizmatiga kirgandan beri uchqur va shafqatsiz mo'g'ul qo'shini bilan yuraverib jazirama issiqqa, izg'irin sovuqqa ko'nikib qolgani kabi, har safargi qamaldan, har galgi g'alabadan so'ng ko'kka o'rlaydigan bu nola-yu afg'onlarga ko'nikib qolsam kerak deya umid qilar, ammo umidi har safar uni aldar, har gal bu dod-faryodlardan berkinishga xilvat go'sha qidirishga majbur bo'lardi.

Ammo vujudida yashiringan og'riqdan berkinadigan xilvat bu dunyoda yo'q. Bu galgi og'riq yomon keldi. Endi u miyaga chang soldi. Go'yo shahardan ko'kka o'rлагan butun tutun oxir-oqibatda uning miyasiga qamalib qolgandek. Qora ilonga aylangan tutun miya qatlamlarini chirmab qisar, chiqib ketishga yo'l topolmay zahar qusardi...

Imom:

— Ulug' Tangrim, bu og'riqdan meni qutqar, menga to'zim ber, bandangga rahming kelsin! — deb iltijo qila boshladi, so'ng boshini mahkam changallaganicha ho'ng-ho'ng yig'ladi.

Boyagina saroy ostonasida qilich-qalqon ushlagan qo'llarini ikki yoniga cho'zib, ochiq ko'zlarini osmonga tikkancha qotib qolgan o'n-o'n ikki yashar bolani ko'rib g'alati bo'lib ketganini esladi, vujudi dir-dir titray boshladi. U bolaning ko'zlarini yopmoqchi bo'lib egilarkan, ochiq qolgan ko'zlarda osmon aks etib, bulutlar suzib yurganini ko'rdi. Nahot, shu bola qo'rquvni bilmasa? Nahot u dushmanga tobe bo'lishdan jangda o'lish afzal ekanini o'zining murg'ak idroki bilan anglagan bo'lsa? Nahot?.. Nahot?..

Saroy eshigi oldida boshsiz bir tanani quchoqlab yig'lab o'tirgan kampir-chi?! U dushmanlar ko'z o'ngida shahid bo'lgan farzandi ustida yig'lashdan qo'rqmay, tebrangan ko'yi marsiya aytmoqda edi. Imom kampirga yaqinlashib, birov eshitib qolmasin degan xavotirda, ohista:

— Ena, bu yerdan keting, tezroq keting! — dedi.

Kampir boshini ko'tardi, biroq qarshisidagi odamning kimligini bilmagani uchun yana boshini egib olarkan:

— Hoy, bolam, — dedi yig'layverib bo'g'ilib qolgan ovoz bilan, — meni o'z holimga qo'y. Rahming kelayotgan bo'lsa, meniyam o'ldir, qo'lingdan kelmasa, ket. Yuragimni bo'shatib olay...

U saroyga kirayotganda ortidan yangragan kampir qarg'ishini eshitdi:

— Naslingga qiron kelsun, ey, tezak hidi anqigan maxluqlar!

Imom Mujtahiddin hayratdan qotib qoldi: Qosim Husayn ham O'ktoyga shunday baqirmaganmidi?

U yuragini kimga bo'shatsin? Uning dardini eshitadigan bormi? Uning ichga yutaverganidan og'riqqa aylanib vujudiga singib ketgan faryodi qachon bu oh-u nolalarga qo'shilib ko'kka o'rlaydi?!

Imom ko'zlarini yumdi: o'sha zahoti zulmatga sachrab turgan nurni — qorong'ilik qo'ynidagi olis yulduzni ko'rdi. Bu nur, bu yulduz shu'lasini asta-sekin erigan tillaga aylanib, jildirab-jildirab dorissaltanat ko'chalarini olovga to'ldirib oqa boshladi va oxiri hamma ko'chalar birlashadigan joy — saroyga yetdi. Saroy olov ichida qoldi. Imom vujudida shunday bir kuchli og'riq sezdi, boshi aylanib, qop-qorong'i jarga tushib ketgandek bo'ldi. Vujudi tushib ketayotgan jar ostida qaynab yotgan otashni ko'rdi va bu jar jahannam ekanini bildi-yu, ko'ksidan shunday bir oh ko'pdiki, bu oh uning ongidagi o'sha olis yulduz shu'lasini yoritib turgan eng so'nggi uyg'oc qatlamdan chiqqan faryodi edi. Shundan keyin u o'zini unutdi. Miyasida qora ilon qusgan zahar butun vujudiga tarqalib bo'ldi.

Shu payt xona eshigi sharaqlab ochildi-yu, u yalt etib ko'zlarini ochdi, ostonada... shoir Qosim Husayn turardi! Shoirning qonga bo'yalgan vujudi, yonib turgan ko'zlari shunday vahimali va otashin ediki, Imom Mujtahiddin o'rnidan turarkan, beixtiyor orqaga tisarilib ketdi.

"Yo Rab! Axir u qatl etilmagandimi?! Chopilgan boshini Chig'atoyga tortiq qilishgan edi-ku?! Qayerdan tirilib keldi?! Kim uni tiriltirdi?!"

Qosim Husayn qo'lida ushlab turgan qilichni unga peshlab yaqinlasha boshladi:

— Sen... q-qotilsan? M-men s-seni o'l... o'ldiraman!..

"Yo'q! Yo'q! Men qotil emasman! Kimni o'ldiribman, kimni?" — Imom Mujtahiddin o'zini qilichdan pana qilmoqchidek qo'llari bilan yuzini to'sib olganicha xona burchagiga tiqilib olib, bo'g'izlangan qo'ydek tipirchilardi. Oxiri butun kuchini yig'ib baqirgan edi, bo'g'zidan xirillagan tovush chiqdi:

— Men qotil emasman! Men hech kimni o'ldirmadim!

— Sen qotilsan! S-sen yurakni o'ldirding? O'z yuragini o'ldirgan s-sunday r-razil xunrezni nechun yer yutmaydi?! Nechun ko'zida bulut suzib yurgan bolani o'ldirding, mal'un?! — Qosim Husayn, ko'zlari sovuq chaqnab, yaqinlashib kelardi. — Ne qilding uni? Ne qilding, iymonsiz?!

“Hozir chopib tashlaydi! Chopib tashlaydi!” – o‘yladi Imom Mujtahiddin, qo‘rquv aralash devorni paypaslaganicha orqaga tisarilarkan. U cho‘g‘day qizigan peshanasini naqshkor devorga o‘rnatilgan muzdek sovuq chinniga tiragancha bir muddat qotdi, so‘ng birdan Qosim Husaynga tashlandi. Tashlandi-yu, yerda yotgan bolishlar o‘stiga yuz-tuban ag‘darilib tushdi. Dam o‘tmay boshini ko‘tarib qaradi. Xonada hech kim yo‘q edi. Yolg‘iz o‘zi zarbof baxmal bolishlar ustida yotardi... U qiqirlab kuldi. Qosim Husayn uni o‘ldirolmadi! Qosim Husayn undan qo‘rqib qochdi! “Bu hifzi himoyatingga ming qatla shukur, ey Xoliqi Olam! Ey mo‘minlar egasi, o‘z marhamatingni darig‘ tutmagaysan!” Imomning vujudini yoqimli bir hayajon chulg‘adi. U go‘yo qanot yozib ko‘kda parvoz qilayotgandek bo‘ldi, ko‘zlarini yumdi. Yumdi-yu, dahshatdan baqirib yubordi: u yana o‘zini olov purkab turgan jarga qulayotganini ko‘rdi. Ko‘zlarini yumishdan qo‘rqib, otash bo‘lib yonayotgan lablari ohista pichirladi: “Men Shayxi Valitaroshning itiman, Qosim Husayn! Sen meni o‘ldirma, Qosim Husayn! Men Chingizni tishlab-tishlab o‘ldiraman, meni o‘ldirma, Qosim Husayn!”

Imom Mujtahiddin o‘rnidan turib, o‘zicha allanimalar shivirlab tashqariga yurdi. Ostonadagi boshsiz tanani quchoqlab o‘tirgan kampirga ko‘zi tushib, unga yaqinlashdi.

– Ena, turing, – dedi u qiqirlab kulganicha, – o‘g‘lingizni ham uyg‘oting. Hammamiz borib, Chingizni tishlab-tishlab o‘ldiramiz! Yuring, ena! – Imom kampirning qo‘lidan ushlab tortgandi, kampir shilq etib yonboshiga ag‘darildi. Shahid farzandi ustida dunyoning eng hazin, eng yoniq marsiyasini aytib o‘tirgan kampir farzand dog‘iga chidolmay allaqachon o‘lib qolgan edi.

Imom Mujtahiddin kampir uning gapiga kirmay yotib olganini ko‘rgach, baqirdi:

– Mayli, uxlang, ena! Men o‘zim... o‘zim borib tishlayman. Men Shayxi Valitaroshning itiman... Huv, anavi bola meni Chingizning oldiga olib boradi!

Imom bulutlar suzgan ko‘zlarni eslab, “Haliyam suzyaptimikan?!” – degandek, bolaning ustiga egildi. Dir-dir titrayotgan qo‘llari bilan boyagina o‘zi yopgan qaboqlarni ochib tikildi: tip-tiniq ko‘zlarda osmon va bulutlar aks etdi. Imom quvonganicha qiyqirdi:

– Bulutlar suzyapti, bulutlar!.. – so‘ng bolaning qo‘lidagi qilichni oldi va murdaga qarab gapira boshladi:

– Bo'ldi endi, o'g'lim, tur... Mayli, bulutlarni ham olib yuraver... Sen menga Chingizni ko'rsatib qo'ysang, bas! Bo'g'zidan shunday tishlab olayki, qoni tamom oqib bitmaguncha qo'yvormayman! Qani, ketdik! – Imom Mujtahiddin bola qo'lidan tortdi. Qushdek yengil bola murdasini sudragan imom saroy qarshisidagi ko'chaga qarab yurdi. Dam o'tmay qarshisidan chiqqan, qop yelkalab olgan sap-sariq mo'g'ul navkarini ko'r-di-yu, murda ushlagan qo'lini bo'shatib, qilichini peshlab yugurdi.

– Ha-a, Chingiz, qo'lga tushdingmu? Hozir seni tishlab-tishlab o'ldiraman! Qoningni ichaman, Chingiz!

Shu paytgacha ne-ne jang-u jadalni ko'rgan mo'g'ul o'zi tomonga qilich peshlab yugurib kelayotgan telbasifat kimsani ko'rib, qopni bir siltab yelkasiga yaxshilab o'rnashtirib oldi-yu, o'qdek orqasiga qarab qochdi. Mo'g'ul jonidan emas, yelkasidagi qopdan ko'proq xavotirda edi. Imom Mujtahiddin, umrida bunaqa tez chopmagani uchun, nafasi harsillab to'xtab qoldi va qilichini yerga tiraganicha, qochib ketayotgan mo'g'ul ortidan baqirdi:

– Hoy Chingiz, Shayxi Valitaroshning itidan qochib bo'psan! Osmonga chiqsang, oyog'ingdan tishlab tortaman, yerga kirsang qulog'ingdan!..

Shu payt u saroy tomon yaqinlashib kelayotgan otliqlarni ko'r-di. Bu shaharga tantana bilan kirib kelayotgan O'ktoy boshliq qarorgoh ahli edi. O'ktoy tunde qopqora otini to'xtatib, mag'lub etilgan poytaxt markazi – Xorazmshoh saroyiga bir daqiqa tikilib qoldi. Har gal u bunaqa muhtasham saroylarni ko'rsa negadir asabiylashardi: u jonidek aziz o'tovni sovuq va haddan tashqari mahobatli bir go'shaga almashtirayotganidan asabiylashardi. Ammo qancha asabiylashmasin, mag'lub bo'lgan podshohlarning saroylarida bir daqiqa egalik qilish g'alabaning bosh tantanasi edi. Undan keyin bu saroy yondiriladimi, vayron etiladimi, baribir edi.

Uning xayolini allaqanday shov-shuv bo'ldi. Oti to'xtagan joydan sal olisroqda to'rt navkar bir kishini quvib yurishar, "Ushla!", "To'xta!" – degan xitoblar eshitilardi. Nihoyat to'rtovlon qochoqqa yetib oldilar-u yerga bosdilar. Lekin u qandaydir g'ayritabiiy bir shiddat bilan navkarlarni siltab tashladi-da, O'ktoy tomonga qarab yugurdi. Shu lahza O'ktoy uni tanidi: vajohati mudhish, ust-boshi olishuvda yirtilgan, ko'zlari chaqchayib ketgan

bu kimsa Imom Mujtahiddin edi. Imom ham otliqlarni ko'rib, shartta to'xtadi, telba ko'zlarini yerga qadagancha bir zum turdi, so'ng ko'zlarini alaq-chalaq qilib, u yoq-bu yoqqa alanglab baqira boshladi:

– Qilichim qani mening?! Kim oldi qilichimni?! Men Chingizni o'ldiraman o'sha qilich bilan! Kim oldi qilichimni?! Kim?! – Imomning nafasi bo'g'ziga tiqilib qoldi. – Ha-a! Qilichni nima qilaman?! Axir men Shayx Kubroning itiman-ku! Chingizning bo'g'zidan shunday tishlab olayki, qoni tamom oqib tushmaguncha qo'yvor-mayman! Qo'yvorib bo'pman, Chingiz!

O'ktoyni qurshab turgan izdihom nimalar bo'layotgani-ni tushunmasdi. Ammo O'ktoy Imom Mujtahiddin aqlidan ozganini darrov angladi. Telba bo'lmasa "Chingizni o'ldira-man!" deb baqirarmidi? Agar shunday demaganida edi, u bu devonadan rahm-shafqatini darig' tutmasdi: o'ldirmasdi! Qo'l-oyog'ini zanjirlab qo'yardi, xolos. Ana, Shayx Kubroning itiman deyapti, zanjirlangan itdek yashayverardi. Telba bo'lmasa Chingizni o'ldiraman deb baqirarmidi? Bunday gapni aytgan ekan, sog'mi, telbami, har qanday odam o'limga mahkum. Ha, o'limga mahkum!

O'ktoy bugungi zafar kunida hali qilichini qinidan chiqarmagan, hali uning damini qonga bo'yamagan edi. Shu sababdanmi, qo'llari qilichni sog'ingan, qulog'i qilich-ning havoni kesib tushayotganida yurakni qitiqlab taraladigan yoqimli tovushni qo'msagan O'ktoy kaltagina qilichini sug'urdi-yu, otini oldinga niqtadi. Hayotdek go'zal tulpor yollariga urilgan Azroil nafasidan qo'rqib ketdi va shiddat bilan oldinga tashlandi.

Imom Mujtahiddin o'ziga yaqinlashib kelayotgan otliqni ko'rdi-yu; bir lahza qora ilon chirmab turgan ongi-da tiniqlik paydo bo'ldi: ich-ichida uyat tuydi. O'limning nimasidan qo'rqqan ekan? Ana, o'lim yaqinlashib kelyapti; ammo qo'rquv qani? Qani qo'rquv?! Imom yerga egilib tosh oldi va qilichini yalang'ochlab kelayotgan otliq tomonga ota turib baqirdi:

– Naslingga qiron kelsin, tezak hidi anqigan kuffor!

Dam o'tmay O'ktoyning so'yloq tishlarini irshaytirgan-cha boshi uzra ko'targan qilichini ko'rdi, ko'rdi-yu, kalima keltirdi: "Amantu billahi va rasulih!"

Kayfiyati buzilgan O'ktoy birinchi marta odatga amal qilmadi: mag'lub dushman saroyida o'tirib bazm qurmadi.

Hozirgina Imom Mujtahiddin qoniga bo'yalgan qilichini egnidagi zarbof to'nga artdi-da, otiga qamchi urdi. Hayotdek go'zal tulpor yana yollariga urilgan Azroil nafasidan qo'rqib, shamoldek uchdi.

Eski qarorgohiga qaytgan O'ktoy huzuriga shonli g'alaba bilan qutlashga kirgan askarboshilarga g'azab to'la ko'zlarini qadab buyurdi: "Birortasi tirik qolmagandan keyin meni kelib qutlaysiz! Ayamay qiring! Hatto, birorta it ham sog' qolmasin!"

Bosqinchilar qo'lida quroli bor odamlarning barchasini o'ldirib bo'lgach, qolgan aholini shahardan tashqariga — Xurrambog' yaqinidagi yalanglikka haydab chiqdilar. Ular dastlab Mo'g'ulistonga yuborish maqsadida yuz mingga yaqin hunarmandni ajratib, alohida maydonga to'pladilar. Shundan so'ng erkaklarni — bola demay, qari demay, qatliom qildilar. Muarrixlar yozishicha, bu qirg'inni amalga oshirgan ellik minglik qo'shindagi mo'g'ul askarlarining har biri yigirma to'rttadan odamni qatl etgan. Bu dahshatni ko'rib esi og'gan xotin-qizlarni mo'g'ullar dastavval yechintirdilar. So'ng esa ularni ikki guruhga bo'lib, bir-birlari bilan mushtlashishga majbur qildilar. Bu ishlarga bosh-qosh bo'lgan Chig'atoy otda turganicha: "Sizlarni mushtlashishga juda usta deb eshitganmiz, qani, hunarlaringni bir ko'rsatinglar-chi!" — deya qichqirardi. Bechora xotinlar nima qilishlarini bilmay, bir-birlariga tikilib ho'ng-ho'ng yig'lardilar. Oxiri Chig'atoyning ishorasi bilan uch-to'rt ayolni chopib tashlashgach, noiloj qoldilar. Mash'um jang manzarasini tomosha qilish jonlariga tekkandan keyin mo'g'ul askarlari o'zlariga ma'qul yosh ayollarni tanlab, qolganlarni bir safga tizib, qirrali og'ir cho'qmorlar bilan boshlariga urib, qilich-u xanjarlar bilan chopib o'ldirdilar. Bu dahshatli voqeani ko'rib, qurbonlarning oh-u faryodini eshitib turgan hunarmandlar Xudodan yordam tilashar, ularni dushman qo'liga tashlab, o'zi qochgan Muhammad Xorazmshohni qarg'ab, ko'z yosh to'kardilar...

Dahshatli qirg'indan bir necha kun o'tgach — Gurganj mo'g'ul askarlari tomonidan talanib bo'lgach, Amudaryodagi band buzib tashlandi va Gurganjni suv bosdi. Suv ustida qalqib suzib yurgan murdalarning qo'lansa hidi bu atrofga yaqinlashgan kimsa dimog'ini yorardi.

Keyin yomg'irlar mavsumi boshlandi. Kecha-yu kunduz izillab yog'ilgan yomg'ir yana o'z iziga qaytgan daryodan

qolgan quyqum qatlamlarini oqizib ketolmadi, shahar vujudiga singib qolgan o'lim hidini yuvishga ojizlik qildi. Keyin qish keldi. Qor tushib, mash'um manzarani olam ko'zidan yashirdi. Ketma-ket yetib kelgan bo'ronlar yaydoq shahar uzra yopilgan qor ko'rpasi ostida qolgan sanoqsiz shahidlar ruhini yo'qlagandek betinim uvilladi.

Keyin bahor keldi, yana chechaklar undi, yana odamsiz shahar tomlarida, qop-qorayib yotgan qamishlar oralarida lolaqizg'aldoqlar ochildi, yana dalalardan oqib tushgan so'qmoqlar-u yo'llar chetida ajriqlar gilam yozdi, yana quyosh nuridan tirilgan tollar yam-yashil novdalari shokila-shokila bo'lib osildi. Qobilon darvozasining o'rni bo'lgan Kultepa ustida bir nihol bosh ko'tardi. U nimjon va himoyasiz qaddini dunyoga namoyish etar, quyoshga qarab bo'y cho'za boshladi. Bu o'sha Mahmud ismli kosib yigit qo'ynidagi shaftoli danagi ichidagi yashirin daraxt edi. Bu daraxt yuksalgani sayin hayot va abadiyat timsoli sifatida o'z qoshiga odamlarni chorlab turardi...

* * *

Abulfath as-Samarqandiy shu ketishda vataniga qaytolmadi. U mag'ribga qarab qochgan sayin, mo'g'ullar ham yangi-yangi o'lkalarni zabt etib siljib kelishardi. U mag'ribga qochgan sayin vatan shuncha uzoqlashar, vatanga qaytish chorasiz umidga aylanib borardi. Bir paytlar yuzlab tevalarga mol ortib, mamlakatma-mamlakat kezgan omadli savdogar endi bor alamini ichiga yutgan, bor mulki bir xurjunga sig'gan qochqinga aylangan edi. U Nishopurda istiqomat qilganida Xorazmdan Iroqqacha og'izma-og'iz ko'chib kelgan Gurganjning mo'g'ullar tomonidan qanday olingani, Xumorteginning xiyonati, Shayx Najmiddin Kubroning o'limi haqidagi hikoyani eshitdi. Yana Samarqanddagi ota-onasi, bola-chaqasini esladi, Xudodan ul mazlumlarga inoyat tilab o'tindi.

Abulfath Bag'dodga qarab yo'l oldi, bu shahardayam u uzoq turolmadi. Dushman shu yoqqa qarab kelayotganini eshitib, u yerdan ham qochdi. Oxiri borib-borib Ko'nyo shahriga yetdi. Shu yerda u Shayx Kubroning ulug' shogirdlaridan Bahouddin Valad istiqomat qilishini eshitdi. Bir necha kundan so'ng Abulfath "Sultonul ulamo" deb muborak nom olgan shayx xonadoniga tashrif buyurib, Xorazmning zabt etilgani va Shayx Najmiddin Kubroning halokati haqida eshitganlarini hikoya qilib berdi. Sultonul

ulamoni diqqat bilan tinglarkan, har zamon yonida bosh egib sukut saqlagan yigirma-yigirma bir yashar yigitchaga zimdan qarab qo'yar, ko'ksini g'ijimlab, alam bilan bosh chayqardi. Yigit uning o'g'li – Muhammad edi. Yigit Abulfath hikoyasini churq etmay tinglardi. Faqat Najmiddin Kubroning qahramonona o'limi, Shayx barmoqlari g'ijimlagan g'anim kokili va bayrog'i haqidagi tafsilotni eshitarkan, boshini ko'tarib, otasiga qaradi, ammo indamadidi. Bu lahza so'z yigit qalbida tug'yon urgan alam to'fonini sig'dirolmas, har qanday so'z ortiqcha edi.

Abulfath hikoyasini tugatgach, oraga og'ir sukunat cho'kdi. So'ng shayx Bahouddin ustozining ruhini yodlab, uzoq tilovat qildi. Shundan keyin ham sukut buzilmadi. Oxiri mavlono bosh egish bilan Abulfathga ketishga ijozat berdi. Qochqin savdogar shayxga ta'zim qilgandan so'ng Muhammadga nazar soldi. Keyin xayrlashdi. Kuzatishga yolg'iz Muhammad chiqdi. Shom zulmati Ko'nyoni chodirdek chulg'ab olgan edi. Abdulfath sukut hukmron ko'cha-yu maydorlardan o'tib, shaharning Halqabago'sh darvozasi yonidagi karvonsaroyga qaytdi.

Ammo Muhammad o'sha kecha uxlovlmadi. U mehmon tufayli dastlab Samarqand haqida o'yladi. Otasining aytishicha, u mana shu ko'hna shaharda dunyoga kelgan, ammo chillasi chiqar-chiqmas Balxga olib ketilgan ekan. Onasining nasl-nasabi ham Samarqandning mo'tabar va ma'rifatli xonadoniga ulanadi. Shu sababdan ham u Samarqand haqidagi har qanday gapni jon qulog'i bilan eshitardi. U olis-olislarda qolgan shahar haqida ko'zlarini yumib o'ylar ekan, tasavvurida yonayotgan kitoblar uyumini ko'rdu-yu, vujudi titrab ketdi.

Keyin u mehmonning Shayx Kubro haqida aytgan gaplarini esladi. Muhammad keksa otasining ustoz bo'lmish bu Shayx haqida ko'p eshitgan, Marvda yashagan kezlaridayoq shu ulug' zot tarbiyasini olishni orzu qilgan edi. Nahotki, movarounnahrlik savdogar so'ylagan hikoya eshitgan hikoyalarining eng so'nggisi bo'lsa?! Nahotki, shunday bo'lsa?! Yo'q, yo'q, aslo unday bo'lmaydi! Kelajakda mavlono Jaloliddin Rumi nomi bilan dunyoni ma'rifat nuriga chulg'agan bu yigitcha Shayx Kubroni hech qachon unutmaydi. Umrining oxirlarida esa Shayxga bag'ishlab hayajonli satrlarni bitadi:

*Mo az on muhtashamonem, ki sog'ar girand.
Na az on muflisakon, ki buzi log'ar girand,*

*Ba yake dast mai xolisi imon no'shand,
Ba yake daste digar parchame kofir girand.*

(Mazmuni:

*Biz shunday ulug'lardanmizki, gavhar tutamiz,
Oriq echki tutgan pastkash – muflis emasmiz,
Bir qo'limiz bilan imon qadahidan may ichsak,
Ikkinchi, qo'limiz bilan kofir yalovini tutamiz.)*

Oradan ikki asrdan ziyod vaqt o'tadi, buyuk donishmand podshoh Mirzo Ulug'bek "Tarixi arba'i ulus" kitobida Shayxi Valitaroshning alamli tarixiga bir necha varaq ajratib, Shayx vafotiga bag'ishlangan tarixni qayd etadi: "Hazrati Shayxi buzurgvorning Xorazm qatli omidagi qatli muborak turkiy yund yiliga muvofiq keladigan 618-hijriyada sodir bo'ldi. Hazrati Shayxi Valitarosh Shayx Najmiddin Kubro, Tangri uning ruhini muqaddas tutsin, (vafotiga bitilgan) tarixda shunday deyiladi.

Nazm (mazmuni):

Murshidi a'zam Shayx Najmiddin Kubro Xudo amri bilan Xorazm uchun boshini tikdi. Boshini topshirishda qotil yaloviga yopishdi. Dini Haq iqlimining podshohi, ul pir sarpanjasidan o'n zabardast yigit yalovini ko'rib hayratda qolgan oqillar bu holni sharhladilar: Yalov uchini Shayx tutib, ta'rix aytdiki, vafotim sanasi "Shohi shuhado" ("Shahidlar shohi")dir.

Jamei musulmonlar a'losiga Oллоhi taolo rahmati yog'ilsin".

Oradan yana bir necha o'n yilliklar o'tgach, temuriylar sulolasining so'nggi qudratli vakillaridan biri va buyuk shoir bo'lmish Husayn Boyqaro bir kuni turkiy she'riyat sultoni Hazrat Mir Alisher Navoiyga qarata aytadikim: "Agar men podshohlik ishlari ila shug'ullanishdan qo'l tortishga jazm etsam, Shayx Najmiddin Kubro mozori ostonasining jo'rubkashi (supuruvchisi) bo'laman".

Yana bir necha yillar o'tadi, temuriylar sulolasini tarix sahnasidan tushirgan, ham she'r, ham jang san'atida benazir Muhammad Shayboniyxon hazrati Shayx Kubro o'limi tarixini shunday bitadi:

*Oning tarixidur "Shohi shuhado",
Yana bir "alif" birla bo'lur ado.*

1990 – 1992.

MUNDARIJA

<i>Ajdodlar yodi</i>	3
Amir Temur o'g'lining o'limi haqida rivoyat	5
Iskandar Maqduniy va sak cho'poni	35
Osmonda quyosh yo'q edi	47
Navoiy armoni	61
Xalq ichra bo'lginu Haq ichra bo'lgin	83
Bibixonim qissasi yoki tugamagan doston	97
Shayx Kubro tushlari	189

XURSHID DAVRON
BIBIXONIM QISSASI

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2006

Muharrir *Q. Qayumov*
Badiiy muharrir *B. Bobojonov*
Texnik muharrir *R. Boboxonova*
Sahifalovchi *M. Atxamova*
Musahhihlar: *N. Oxunjonova, J. Toirova*

Terishga berildi 25.10.2005. Bosishga ruxsat etildi 3.04.2006. Bichimi 84x108^{1/2}. Peterburg garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 19,3. Nashriyot-hisob tabog'i 19,5. Adadi 5000. Buyurtma № 1977. Bahosi kelishilgan narxda.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
bosmaxonasi, 700083, Toshkent shahri, Buyuk Turon, 41.**